

З(С21К)Г
К 38

КМІВ

ПРОБІДНИК

ЗА СРА Ф. ЕРНСТА

КМІВ 1930

Е 02

ПРИРОДА, ІСТОРІЯ, ЕКОНОМІКА, РЕВОЛЮЦІЙНЕ МИНУЛЕ КИЄВА

ПРИРОДА ТА ЛЮДНІСТЬ КИЄВА

64773

Географічне положення та топографія. Найбільше місто України, природними даними своїми одно із кращих у цілому світі, «Донбас української культури» — Київ лежить на правому горяному березі Дніпра в північній частині УСРР, на межі українського Полісся та Лісостепу¹. Місцевість, що він її займає, дуже нерівна: вона то підноситься, утворюючи низку висот, то знижується до рівня Дніпра. Велика порізаність ґрунту сталася в наслідок ерозійної діяльності Дніпра та його допливів — Либеді,

¹ Координати Київ. астрон. обсерваторії в центрі міста — $50^{\circ}26'27''$ півн. шир. та $30^{\circ}30'34''$ схід. довж. від Грінвіч. меридіана (12' на схід від мерид. Пулкова).

Сирця, Глибочиці та інших. Найвищі точки міста лежать на сході. Звідси місцевість повільно знижується на захід, у широкі долини р. Либеді та струмків Хрещатика й Скомороха щоб знов піднятися до попередньої височини на Батисвій горі. Обидва названі плято спадають стрімкими кручами з жовтого лесу та найрізноманітніших глин на схід, у долину Дніпра, де низинні частини міста — Поділ, Оболонь, острови Труханів, Муромець і ін. підносяться тільки на 4—8 метрів над меже-ним рівнем річки, що тут дорівнює 89,25 м над рівнем моря — 0 спостережень, а серед-ньонизький горизонт Дніпра тут має 89,90 м над р. м. Через велику різницю в висотах між горами та долинами та через м'які породи зверху, що ввесь час розмиваються, поверхня Києва та його околиць геть уся порізана численними ярами, що виходять своїми гирлами у долини річок. Нерівний, горяний характер рельєфу спричиняється до великої неправиль-ности плану міста, особливо в давніше забу-дованих його частинах: рівних, простих ву-лиць, правильних кварталів — мало: круті узвози, під кутом до 12°, заважають правиль-ному та суцільному забудуванню всієї площі міста. Боротьба з руїнницькою роботою во-ди, — з ярами, осувами, завалами, вимагає від київського Комунальн. відділу великих витрат на дренажні спорудження, водозливи тощо.

Горішні геологічні верстви в Ки-єві. Нашарування осадових порід, що скла-дають київські горби, найкраще досліджу-вати на Дніпрових кручах. Вони належать

до післятретинної та третинної геологічної доби. Верхи горбів та їх похили вкрито жовтоземлею — лесом, дуже поруватим та проникливим для води вапняковим суглинком, що творить тут строми до 20 м заввишки. У пісках лесового шару 1893 р. знайдено рештки пер-

Заповідник «Конча-Заспа». Уроч. Плосььке.

вісної людини кам'яної доби, що нині зберігаються у Всеукраїнському Історичному музеї ім. Т. Шевченка. Під лесом лежать льодовикові, або моренні, поклади: низка пісків та глини перемішані з бурого кольору камінням, що теж пропускають воду; grubість їх 7—9 м. За підніжжя льодовиковим покладам є груба верства водонепроникливих глин морського походження: це бура або брунатна глина (ганчарна) до 8,5 м grub., та рябі глини різної

барви: чорні, брунатні, червоні, жовті, білі 2—4,5 м завгубшки. Ці глини тільки розкисають від води, що доходить до них з поверхні, робляться слизькими і викликають постійні спливи горішніх шарів, від чого й утворились майданчики спливу на височині 10—16 м над рівнем Дніпра (наприклад, де пам'ятник Володимироїв). Тут ми маємо горішній поверх ґрунтових вод.

Під рябими глинами горизонтальними верствами лежать різні третинні поклади, що становлять долішню частину київського горяного берега. Це насамперед грубий шар дрібного білого піску Полтавського поверху 25 м завгубшки з нетвердим каоліновим пісківцем угорі до 4 м та тонким нашаруванням бурого вугілля насподі ($1\frac{1}{2}$ —1 м завтовшки).

З височини 33 м над рівнем Дніпра спускаються піски Харківського поверху 11—13 м завтовшки, зеленасто-сірої барви. Відома синя спондилова глина Київського поверху утворює останній наземний шар у 28 м грубости, що вже входить насподі, метрів на 6—7, під рівень Дніпра.

Перелічені вище шари осадових порід підносяться приблизно на 102 м над рівнем Дніпра. Всі вони мають велике промислове значіння для виробу з них цегли (чудова київська жовта цегла з спондилу та вогнетривала межигірська), посуду, скла, цементу тощо.

Свердлінням визначено наверхствування понад 430 м глибини під рівнем Дніпра. Артезійська вода для київського водогону здо-

бувається з-під крейдяного шару, переважно на глибині 196 м під рівнем води.

Ґрунти Києва та його околиць належать до поліського типу, а саме: 1) піскові попільяки на пісках різноманітного походження, під якими на глибині 2 м лежить морена; 2) попільяки, глинясто-піскові ґрунти й легкі суглинки на морені; 3) здеградовані чорноземлі, суглинясті та суглинкові на правому березі Дніпра і 4) напівболотяні ґрунти річкових заплавин алювіяльного походження (див. схематичну мапу ґрунтів у геогр. атласі України Кльованого ч.ч. 1, 2, 5, 29).

Територія Києва. Територія Києва з року 1923 значно поширена й доведена до 440 кв. км. Від р. Ірпеня на заході вона тягнеться за станцію Дарниця на сході, та від с. Валків на півночі до с. Пирогова на півдні. Площею своєю Київська комуна стоїть на п'ятому місці в світі й на першому в Союзі: Москва має лиш 285 кв. км, а Ленінград 320 кв. км. Забудовано поки тільки 20⁰/₀ цілої площі міста; більша ж половина її під лісом (43⁰/₀), луками (10⁰/₀), вигонами (7,3⁰/₀), полями (6,4⁰/₀) тощо. Саме місто простяглося по високому берегу річки неширокою дугою в 3—5 км завширшки та кілометрів із 20 завдовжки, з опуклістю на захід. Долішні частини міста — над Дніпром: Петрівка (Поділ), Оболонь, Пріорка. На горі з півдня на північ ідуть: Звіринець, Печерське, Липки, Старий Київ, Лук'янівка; на заході — до Либеді — Нове стросніє, а за Либедю, низка передмість: Сталінка (Деміївка),

Січнівка (Солом'янка), Батисьва гора, Шулявка, нові робітничі селища: Чоколівка, Олександрівська Слобода, Веселий Майдан. Далі — Святошин, Пуща-Водиця тощо. На лівому боці Дніпра слобідки — Микільська, Кухмістерська, Передмостова, Дарниці — Стара й Нова...

Найкращий спосіб оглянути Київ увесь одразу — це роздивитись його з дзвіниці Лаври, найвищої в Союзі (94 м без хреста). Серед незліченних краєвидів міста найкращі — з-за Дніпра, з Липок та з Астрономічної Обсерваторії. Трамваї, що перетинають місто по всіх напрямках, дають змогу ознайомитись з цілим Києвом.

Води Києва. Дніпро коло Києва являє велику річку 150—400 м завширшки, з долиною на 15—40 км та заплавою на 5—10 км. Біля міста він змінює свій напрямок з північного на південно-східний. Глибокий, з сильною течією під правим берегом, Дніпро мілкий, з кволою течією на лівому боці, біля Труханівського острова. Низка островів, рогів, кіс, стариків, проток, гаток тягнеться на схід через річкову долину. Глибина Дніпра біля Києва 2—8,5 м. У повінь річка поймає усю свою долину, і рівень води в ній підноситься метрів на 7 понад межений горизонт, що дорівнює тут 89 м 25 см над рівнем моря. Навігація по Дніпру провадиться пересічно 250 днів на рік. Кригоплави тягнуться — весняний 5—12 днів, осінній — у 2—3 рази довше. Замерзає Дніпро в половині грудня, а скресає на початку

квітня. Закінчення Дніпрельбуду й безпосереднє водне сполучення Києва з морем піднесуть економічне значіння міста, його торговельний та промисловий розвиток; це

вимагає поширення й устаткування} київської гавані та широкого промислового будівництва для виробу продуктів на експорт: елеваторів, млинів, олійниць, цегелень, беконних фабрик тощо. В майбутньому повстає можливість зв'язати Дніпро з Західньою Двіною, через річки Оршицю, Дубіссу та канал і таким способом відновити сполучення

Заповідник «Конча-Заспа.»
Озеро Конча.

Чорного моря з Балтицьким — знаменитий «Великий водний шлях», що існував за великокнязівської доби української історії. Доведена також можливість зв'язати Дніпро через Десну та Оку з басейном Волги. Як одіб'ється здійснення цих великих вод-

них шляхів на розвитку міста — важко тепер і уявити.

Славетна в давній історії міста річка Почайна, що її гирло служило за гавань до 30-х років ХІХ століття, а в її водах за літописним оповіданням охрестилися 988-го року кияни, — нині становить низку озер на Оболоні із стоком у київську гавань. Либедь, другий правий доплив Дніпра, що теж був колись судноплавний, тепер незначний струмок, частково забраний у трубу, як і струмки Хрещатий, Глибочиця та Скоморох.

Клімат Києва. Клімат Києва помірний, здоровий, тепліший та вогкіший, ніж у багатьох інших місцевостях нашого Союзу під тим же 50° рівнобіжника, але холодніший і сухіший од міст на заході, що найбільше помітно взимку. Так, пересічна січнева температура Лондону є $-3,4^{\circ}\text{C}$, Парижу -2°C , Варшави -4°C , Києва $-5,7^{\circ}\text{C}$. Навпаки, липневі температури в Києві вищі проти Західньої Європи. Лондон має пересічну липневу температуру $+18^{\circ}\text{C}$, Париж $+18,3^{\circ}\text{C}$, Варшава $+19^{\circ}\text{C}$, Київ $+20^{\circ}\text{C}$. Спостереження над кліматом Києва протягом останніх 117 років (з 1812) встановили, що підсоння Києва за цей час майже не змінилося: пересічна річна температура Києва була $7,2^{\circ}\text{C}$, зима $-4,8^{\circ}\text{C}$, весняна $+7,3^{\circ}\text{C}$, літня $+18,9^{\circ}\text{C}$, й осіння $+7,4^{\circ}\text{C}$. Найтепліший місяць, липень, має $+19,9^{\circ}\text{C}$. Але між крайніми температурами спостерігаються значні відхилення до $68,8^{\circ}\text{C}$: від $+37,1^{\circ}\text{C}$ до $-31,7^{\circ}\text{C}$. Пересічно перший мороз у Києві буває 17 жовтня,

а останній — 12 квітня. Протягом року буває 120 днів з морозом. Дніпро замерзає на 112 днів. Ясних днів на рік 46, похмурих — 139. Пересічна кількість опадів на рік 592,2 мм; середнє тиснення 745 мм ртутного барометра, або 993 мілібарів. Панують вітри північно-східні та південно-західні. Соняшність Києва значна — 1 665 соняшних годин на рік. Велика соняшність, піскуваті ґрунти, чудовий пляж на лівому березі Дніпра, великі масиви лісу — до 27000 га, значні насадження в самому місті, що ставлять його на першому місці серед великих міст Європи (2 кв. саж. на людину), — це все робить клімат Києва здоровим і сприяє влаштуванню по околицях міста кліматичних станцій для лікування хворих на сухоти, легені, нерви, недокрів'я — в Пущі-Водиці, Боярці, Бучі та інших місцях, до чого вже взялися з 1928 р.

Флора та фауна. Стації живої природи Києва дуже різноманітні. З півночі до самого міста підходить великий сосновий бір — державні лісництва Святошинське й Межигірське та міський ліс Пуща-Водиця, що являють собою південні відроги Полісся.

Рослинний та тваринний світ цих лісів має в собі чимало форм характерних для Полісся. Переважає сосна. Подекуди до неї домішано дуб, березу, рідше осику та інші дерева. По низьких місцях та незначних ярах у цих лісах чимало росте ліщини, де-не-де крушини, бузини тощо. Вздовж північної межі лісництва, в долині р. Ірпеня та на вишгородських горбах є кілька типо-

вих сфагнових болот з характерною рослинністю: сфагнумом, журавиною, росичкою тощо. Серед тварин цих лісів ми теж знаходимо низку поліських форм, як от — лісова куниця, чорний дятел — жовна, синиці — пухляк, чубата й чорна, ящірка живорідна та інші. Основна частина видів тварин є властива для лісостепу. Тут ще збереглися сарни, борсуки, вивірки. Чимало дрібних ссавців населяє ці ліси. Серед них ми бачимо два види вовчків: великого (*Glis glis*) лісового (*Eliomys nitedula*) та ліскульку (*Muscardinus avellanarius*), кілька видів кажанів, мідичь (*Sorecidae*) тощо. Ще в другій половині минулогостоліття тут же траплялись дикі кабани — вепри, лосі та вовки.

Добре виявлена природа Полісся в лісах на лівому боці Дніпра (Старосілля, Дарниця). Поліська флора та фауна островами йдуть і на південь від Києва (Хотівське, Вітянське та Обухівське лісництва). З заходу та півдня Київ оточує смуга лісостепу. Ще недавно, коли в місті ще залишалися ділянки незабудованої, незайманої землі, в самому Києві можна було зустріти чимало ділянок гаїв, характерних для лісостепу. Тепер деякою мірою пам'ятником таких лісів може бути Парк 1-го Травня. На жаль, дикої рослинності в ньому залишається все менше та менше: її винищує людність, її місце займають штучні насадження тощо. Типовий ліс лісостепової смуги є Голосіїв, що з південного заходу підходить до самого міста, до його околиці Сталінки (кол. Деміївка). Цей ліс склада-

ється переважно з граба та дуба. Це єдине місце коло Києва, де ще зберігся первоцвіт (*Galanthus nivalis*). Тут трапляються й такі інтересні форми як *Dentaria bulbifera* й *quinetolia* тощо. Тваринний світ лісу, завдяки доброму розвитку рослинності, досить багатий. Особливо багато в лісі дрібних птахів: зябликів, вільшанок (*Erithacus rubecula*), крутиголовок (*Jynx torquilla*), зозуль (*Cuculus canorus*), солов'їв (*Luscinia luscinia*), вівільг (*Oriolus oriolus*), різних кропив'янок (*Sylvia*), вічариків (*Phylloscopus*), мухоловок (*Muscicapa*), шпаків (*Sturnus intermedius*) та інших. Серед комах тут трапляються такі південні форми, як кравчик (*Lethrus apterus*).

Рештки лісостепових ділянок природи бачимо ми ще на захід від Києва — на Сирці, в Кирилівському гаю поблизу Психіатричної лікарні.

Із сходу Київ відмежовує від селищ на лівому березі — Дніпро. Просторі луки Дніпрові порізані протоками, «озерами», так званими «стариками» та «старухами». Жива природа тут типова для ріки та її заплави. Серед дерев тут переважають верби, осокорі. Зрідка трапляється дуб. Майже всю широку долину Дніпра та Десни — лівого допливу Дніпра, що зливається з ним за 10 км вище від Києва, вкривають заплавні луки з типовою рослинністю. Вздовж берегів річок та в багатьох місцях заплавини чималі площі голого річкового піску. Серед хребетних тварин заплави бачимо різні види качок, куликів, мартинів, крячків. Деколи трапляється спосте-

рігати ендемічного кулика українських річок дніпрянського кулика — сороку (*Haematopus ostralegus bogys/henicus*). Дніпро та Десна важливі перелітні шляхи птахів північної частини СРСР. Тому навесні та влітку по заплавах рік багато перелітних птахів, серед яких можна спостерігати птахів далекої півночі, як от —набережники білі (*Crocethia alba*), морські сивки (*Squatularola squatarola*), поморники (*Stercorarius*), деякі мартини (*Larus, Rissa*) тощо. Наші заплави багаті на земноводних. Особливо численна тут водяна жаба (*Rana esculenta ridibunda*). У річках і озерах ми знаходимо характерних для нашої смуги риб. Як рештки колишніх рибних багатств нашої країни в невеликій кількості збереглися в Дніпрі та Десні такі види як стерлядь (*Acipenser ruthenus*), осятер (*Acipenser guldenstädti*).

Людність Києва. За переписом 17-го грудня 1926 р. в Києві жило 494 108 осіб: 229 739 чоловіків та 264 669 жінок. На 1/II 1928 р. в Києві нараховували 538 099 осіб, а без околиць — 513 637 душ (48⁰/₀ чоловіків та 52⁰/₀ жінок).

Щодо кількості людности Київ посідає перше місце на Україні й третє в Союзі. Швидке зростання людности Києва можна побачити з таблиці:

1845 р.	50 т.	1917 р.	467 т.
1874 "	127 "	1920 "	366 "
1897 "	248 "	1923 "	413 "
1913 "	442 "	1928 "	538 "

Війна з її наслідками, пошесть плямистого

тифу, зниження Києва в адміністративнім відношенні з столиці — центра великої області до звичайного окружного міста — не заваджали людності Києва збільшуватися, як і перед імперіялістичною війною.

Розподіл людності Києва за статтю тепер майже передвоєнний — на 1 000 чоловіків припадає 1066 жінок. Найменший відсоток жінок у українців (97⁰/₀), найбільший у поляків — 140 жінок на 100 чоловіків.

Р у х л ю д н о с т и. Перед імперіялістичною війною на 1 000 мешканців Києва припадало 23 народження, в 1917 році — 19 нар., а в 1926 році — 24,1. Смертність, що перед війною становила 18 душ на 1 000 і дійшла під час світової війни до 69, в 1926 р. була менша за довоєнну, а саме 12,1 душ на 1 000 душ людності. Зменшилась смертність немовлят до одного року (тепер 100 душ на 1 000). Отже природний приріст людності Києва 12 душ на 1 000 (в рік).

Зміни в національному складі людності Києва по роках переписів у відсотках до загального числа киян виглядають так:

Роки	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки
1897	22	54,5	13	7,7
1920	14,31	43,56	31,94	3,77
1923	25	34	27	3
1926	43	25	28	0,26

Письменність міської людності за переписом 1926 р. дорівнює 73,2⁰/₀ (79,1⁰/₀ письменних чоловіків та 67,6⁰/₀ жінок). Письменних українців 69⁰/₀, росіян та євреїв 74⁰/₀.

поляків 79,6⁰/₀. Як не брати до обліку дітей дошкільного віку (до 9 року), загальна письменність збільшується до 86,5⁰/₀, а письменність групи від 9 до 20 років — 89 474 особи — дійде до 91,1⁰/₀. Спеціальним переписом по весні 1929 р. в Києві виявлено близько 10 000 неписьменних (2,7⁰/₀) і 13 073 (3,6⁰/₀) малописьменних від 14 до 34 років. Самодіяльного населення віком 10 років і більше в Києві на 1928 р. налічувалось 46,4⁰/₀ (79⁰/₀ чол. та 21⁰/₀ ж.), несамодіяльного — 37⁰/₀ та віком до 10 років — 16,6⁰/₀. Серед самодіяльних було: робітників 9,7⁰/₀, службовців близько 12⁰/₀, одиниць 4,9⁰/₀.

П. Тимошок та М. Шарлемань.

ДОІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ КИЄВА

Глибока давнина Києва, як міста, пояснює той факт, що на протилежність до надзвичайно рясних знахідок з часів історичних, які з таким незрівнянним блиском виявляють перед нами розквіт «матері городів руських» у добі великокнязівській (X—XII ст.), передісторичні знахідки на його території, загалом беручи, не такі вже численні.

Пізніші доби історії міста стерли сліди його стародавніх мешканців, і до наших днів рештки їхньої культури дійшли, здебільшого, абож у глибоко похованих під землею знаходищах, абож по тих околицях та районах міста, що лишилися ще незаселені.

Отож, в історії зміни доісторичних культур на території міста лишаються певні прогалини, що їх не дається покищо заповнити.

Однак, винятково щасливе географічне положення Києва, що продиктувало пізніший розвиток його за часів слов'янських, з одного боку, і, з другого, надзвичайна рясота доісторичних пам'яток різних епох у ближчих до Києва околицях незаперечно говорять про те, що на ділі тая зміна культур на терені Києва відбувалася без перерв.

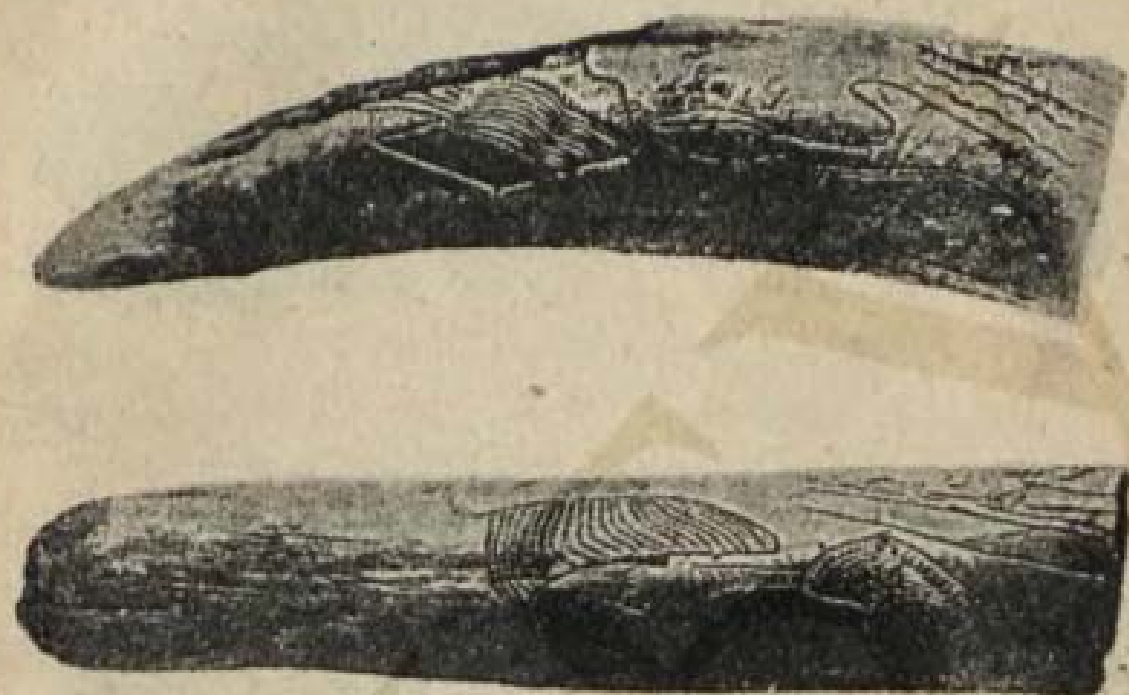
Перші сліди діяльності людини на київських горах відносяться до т. зв. горішньопалеолітичних часів, що збігаються з добою останнього зледеніння східно-європейської рівнини. Не зважаючи на особливості геологічної будови київських висот, що поховала рештки палеолітичної культури під грубезним

шаром льодовикових та післяльодовикових покладів (десь до 22 м.), сліди палеолітичної людности виявлено в двох пунктах нинішнього Києва: у північ-західній частині міста, понад Кирилівською вулицею, в урвищах київських гір до Подолу, та в південь-західній ділянці його, в басейні р. Либеді, поміж передмістями Сталінкою (Деміївкою) та Солом'янкою, в урочищі Протасів Яр.

Палеолітичне оселище на Кирилівській вулиці (садиби №№ 59—61), що його відкрив і розкопав був у роках 1893—1899 київський археолог В. Хвойка, належить до найвизначніших палеолітичних знаходниць на Україні, ба й у межах Союзу. Культурні рештки у вигляді численних вогнищ і кісток вимерлих тварин обіймали широку площу. Розкопани охопили просторінь до 10 000 кв. м. На жаль, ці розкопани не дали чіткого уявлення про ті культурні етапи (на думку деяких дослідників, їх було три), що відклалися на Кирилівській селищі. Найстаріші рештки з Києво-Кирилівського оселища відносяться до т. зв. оріньясієнської культури, що виявляється в нас у своєрідних і трохи відмінних супроти західньо-європейських знаходниць формах.

Найвиразнішим представником сучасної Києво-Кирилівській людності фауни був мамут (на простороні селища виявлено останки багатьох десятків мамутів, щось понад 70 екземплярів). Кістки інших тварин трапилися в незначній кількості. Серед їх не знайдено останків північного оленя, сучасника пізніших

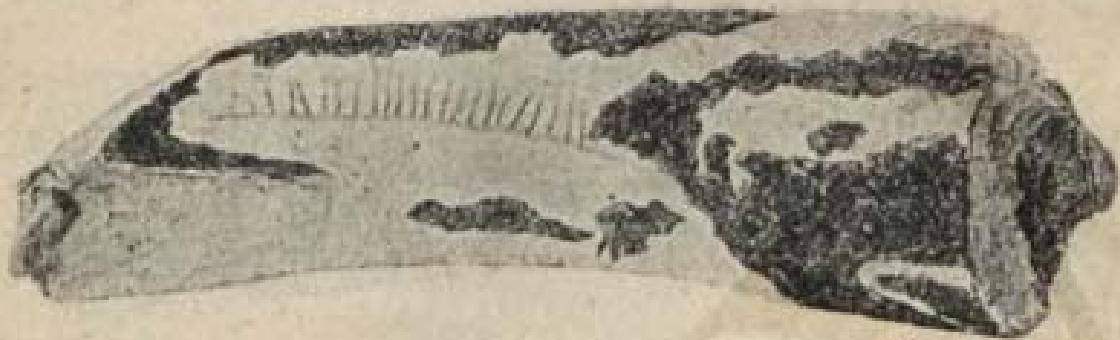
за Київське палеолітичних становищ у Гон-
нях на Полтавщині та в Мізині на Чернігів-
щині. Сучасна селищу флора не з'ясована.
В кожному разі, ті величезні стовбури ки-
парисів та кедрів, що їх виявлено на те-
риторії селища, аж ніяк не сучасні знайденим

Уламок мамутового ікла з різбленим візерунком
(з Кирилівського оселища).

на ньому виробам первісної людности, що
складаються з дрібного кремінного знаряддя,
зробленого, переважно, з тоненьких кремін-
них скалок, та оброблених мамутових кісток.
Кремінні знаряддя нечисленні. Серед викін-
чених речей найбільше трапляється скреба-
чок, подекуди вістрів. Спеціальних знаряддів
до обробки кісток та різьбярства, так зв.,
різців, трапилося дуже мало. Тимчасом,
саме різьблені фрагменти мамутових іклів
і становлять найвизначніші знахідки з Ки-
рилівського селища. На першому місці треба

поставити уламки іклів з різьбленими на них лініями та рисочками, а тоді славнозвісний фрагмент обточеного на одному кінці ікла з ритованим візерунком дуже складної композиції, що його не дасться розгадати. В. Хвойка бачив в окремих елементах ри-

Уламки мамутових іклів з різьбленими на них рисками (з Кирилівського оселища).

тини виображення птиці й черепахи. Одначе, правдивіша думка Ф. Вовка, що розглядав її, як чисто орнаментальний утвір. Техніка роботи й основні елементи ритини дали підставу деяким дослідникам поставити її поряд з мистецькими виробами з палеолітичної стації у Пшедмості (Моравія), що відноситься до ранньої пори солютреєнської культури, яка заступила собою культуру оріньясієна.

Післяльодовикова доба полишила в ближчих околицях Києва цікаві культурні залишки, що виявляються в т. зв. мікролітичній індустрії з кременю. Відкриття цієї індустрії в околицях Києва належить М. Т. Біляшівському (кінець 80-х років), який уперше на Сході Європи висловився за споріднення її з виробами палеолітичними. Найтиповіші знахідки М. Біляшівський зробив на дюнній стації біля Микільської Слобідки, на лівім Чернігівськiм березі Дніпра. На ній зібрано було мініатюрні кремінні знаряддя, що з них найбільше не переходило міри в 34 мм. Носії цієї культури ще не вміли шліхувати камінь і не знали ганчарної вмілости.

Трохи відмінні знахідки, отже споріднені з ними, було виявлено і по інших місцях Києва: на Пріорці, на Лисій Горі та на Солом'яні. По цих становищах серед дрібного кремінного знаряддя знаходжувано й трикутні вістря на стріли, що являють собою типові неолітичні вироби, і фрагменти посуду. Їх треба застосувати до пори шліхованого приладдя.

Крім поодиноких знахідок шліхованого й свердленого справилля з каменю, пізніші неолітичні часи на терені Києва відклалися по становищах під одкритим небом і по печерах, викопаних у лесових масивах київських гір. У 70-х роках минулого століття В. Антонович дослідив одну з 20 таких печер в околицях кол. Кирилівського монастиря. Перед увіходом до печери він виявив купу покидьків їжі, серед яких, окрім скойок річкових

ракушок та риб'ячих кісток, знайдено було порозколювані кістки тварин (бика, дикого коня, вепря) та покинуті речі обіхідки (кривий кремінний ніж, вістря, якийсь прилад типу молота, череп'я посуду тощо). В печері виявлено було рештки первісного вогнища, викладеного з гранітових кавалів¹.

Ці пізньонеолітичні пам'ятки треба пов'язати з пізнішими знахідками В. Хвойки (90-ті роки), що під час дослідів Кирилівського селища виявив численні й різноманітні побутові рештки давньої людности, яка осілася на київських горах у перехідовій добі, так зв., енеолітичній, що її відзначає застосування в побуті виробів з міді.

У горішніх шарах садиб №№ 59—61, а надто в садибі Світославського, що доходить до Кирилівської вулиці, у черноземельній верстві виявлено було багаті на побутові рештки культурні шари та різного призначення споруди (землянки, печі, горно), викопані в лесовім материку. В розкопах у садибах №№ 59—61 було виявлено й три поховання у «сидячому» й «напівзібганому стані».

В цілому, культуру цієї людности характеризують осілий побут, освоєння тварин

¹ Можливо, що й інші печери, покопані в лесових урвищах київських гір (печери в Лаврі, на Звіринці, на Лисій Горі і т. ін.), постали були з таких само неолітичних печер, що їх простежено від Межигір'я аж до Трактемирова-Манастирка (В. Антонович). Деякі з них могли бути поширити й використати ще в часах дохристиянських. Приміром, традиція зв'язувала печери в околицях Лаври з варягами.

хліборобство, ткацтво. Рибальство й мисливство відіграють у її житті не останню роль. З погляду технічних досягнень ця людність визначається високою ганчарною вмілістю, орудує засобами шліхування й свердлення каменю і вживає виливані з міді чи то бронзи вироби, про що свідчить -глиняна формочка на виливання сокирок, знайдена в розкопаних землянках. Проте, в побуті цієї людности кам'яне знаряддя заступає місце другорядне. Вона широко вживає кістяних виробів, виготовляючи їх з кісток та рогів диких тварин (лося, оленя, вепря).

Хронологічно розвиток цієї культури припадає на перші віки другого тисячоліття до нашої ери.

Характеристичну рису культури енеолітичної людности київських гір становить її багата кераміка, яка долучає її до обширного району так зв. культури кераміки мальованої, що охоплює собою південно-східню частину центральної Європи і на заході Європи не відома. Культура мальованої кераміки полишила дуже рясні сліди по цілій правобережній Україні. На Лівобережжі до цього часу її виявлено тільки в ближчому сусідстві з Дніпром. Наддніпрянський вияв цієї культури відомий у науці із назвою Трипільської культури. Знахідки в садибі Світославського дали типові зразки Трипільської кераміки з малюванням темною фарбою по ясній глині. Кераміка з житлових споруд у садибах №№ 59—61 стоїть із Трипільською культурою в безперечному зв'язку, отже являє

собою якусь місцеву одміну пізнього часу її розвитку.

По київських горах кераміку Трипільського типу знайдемо й по інших місцях:

Сокирка з лосичого рогу в держаку з рогу оленячого із землянок понад Кирилів. вулицею.

і далі на північний захід од Кирилівської вулиці (урочища Шполянка, Сирець), і на Київському Акрополі (садиба Петровського,

поруч Десятинної церкви) і на південній околиці міста (Голосіївський ліс).

Таким побутом, від найдавніших часів і до епохи першого знайомства з металами, доісторичні культури полишили на території нинішнього Києва цілкомвиразні ліди. Інакше стоїть справа з давнішими культурами доби металів, а надто з епохою бронзи.

Наші відомості за часи бронзи на терені Києва зводяться до кількох лиш знахідок бронзових речей, зроблених, не знати в яких умовах, іноді, не знати де саме. В кожному разі, поза єдиним зазначенням, що відносяться вони до різних періодів бронзової доби, ми позбавлені можливости скласти бодай якесь уявлення про ті культурні форми, що відклалися на київських горах протягом дру-

гого та початку першого тисячоліття до нашої ери..

Не лікше стоїть справа і з пам'ятками ранньої доби заліза (доба Гальштатська) та часів протоісторичних, що їх означається в нас, як добу скито-сарматську, себто з пам'ятками першого тисячоліття до нашої ери. Різноманітні культурні впливи, що їх простежується у пам'ятках цього тисячоліття: великих городищах, многомогильних кладовищах та попелищах лісостепової України, у зібраних старожитностях Києва виявляються з недостатньою рельєфністю. Тимчасом, ми маємо численні вказівки на те, що київська людність тих часів переживала ці впливи разом із лісостепом (скоро вони в ньому поширювалися). Київ оточений з усіх боків численними могилами доби панування скитів, що іноді подають цікаві побутові риси і свідчать про швидке переймання нових культурних впливів (могили біля с. Гатне, за 15 км на південь од Києва, що їх дослідив В. Антонович). Старіші сліди залізної доби (кераміка Гальштатської епохи, не пізніш VI ст. до нашої ери) виявлено під час розкопів П. Покришкіна біля церкви Спаса на Берестові (Печерське). До тої ж доби відносяться і фрагменти посуду, знайдені під час розкопів у садибі Петровського біля Десятинної церкви. Пізнішу добу, що її характеризує тригранне бронзове вістря на стрілу, т. зв., скитіянського типу (від V в. до нашої ери й пізніше), відзначено на становищі на Лисій Горі та по дюнах лівого берега Дніпра

проти Києва. Поодинокі знахідки монет указують на давній зв'язок київської околиці з гелленськими чорноморськими колоніями (напр., коринтійська монета V віку, знайдена біля Теофанії).

Перші віки нашої ери позначилися на території Києва (Старе Місто, Поділ, Печерське) численними знахідками римських монет та поодиноких виробів (приміром, посудинка й бронзова фібуля, т. зв., римського провінціяльного типу, знайдені в розкопинах у садибі Петровського), що свідчать про жваві зносини київської людности тих часів з периферією римської держави. Підсумовуючи зібрані матеріяли, проф. В. Ляскоронський відзначає, що знахідки давніших часів (I—III століття) виявлено в околиці «Старого Міста»; найкоштовніші скарби римських монет знайдено близько давньої кріпосної межі города, в районі Сінного базару, де й пізніше, в добі великокнязівській, був жвавий торговельний осередок; знахідки на Подолі вказують на трохи пізніший час (III—IV сторіччя нашої ери).

Доба імператорського Риму збігається з початком доби, т. зв., великого переселення народів і на Україні відзначена пануванням готів. Поза всяким сумнівом, Київ, як місто, уже існує. Дехто з дослідників навіть хотів був бачити Київ у «Дніпровім городі» (Данпарштадті) давніх скандінавських саґ. Проте, відсутність типових для, т. зв. готської культури знахідок на території Києва залишає це під знаком запитання.

Епоха великого переселення народів являє собою одну з найтемніших діб доісторичної минувшини України. Зміна різноманітних етнічних груп, припинення усталених звичин, поява нового своєрідного стилю, що химерно комбінує в собі елементи різних місцевих виявів, характеризують цю добу.

Гунська навала, що знищила готську державу і завдала останнього удару гелленським колоніям Чорномор'я, була перша з тих хвиль азійських приходнів, що їх кидала в наші степи центральна Азія. Ці хвилі набігали цілком несподівано й часом затримувалися тут на короткий лиш час. Сліди перебування їх на нашій території виступають окремими непов'язаними одна з одною цятками знахідок, головним чином, скарбів коштовних речей. Прив'язати їх з певністю до якоїсь народності заважко. Тимчасом дається розпізнати лиш аварів, що в складі кинутих після них скарбів трапляються пізньосассанідські та візантійські вироби і монети візантійських базилевсів VI—VII в.в. Покищо «аварських» знахідок у Києві незнати.

За передаварських часів у лісостеповій смузі існує цікава культура, що найвиразніше виявляє себе на Пастирському городищі на Черкащині та в знахідках із інших місць київського Правобережжя. Останніми часами поодинокі вказівки на неї маємо і з лісостепоного Лівобережжя. На протилежність до старожитностей, які зв'язуються з аварами і характеризуються, головне, золотими виробами, часто-густо прикрашеними

коштовним камінням, ця культура виявляє себе виключно у срібних окрасах: великих спонках-фібулях вісімкової форми, прорізнних фібулях із зооморфною орнаментациєю, браслетах з поширеними незлютованими кінцями, великих скроньових кільцях і т. інш. оздобах. Її треба розглядати, як своєрідний культурний вияв, створений в умовах північ-західних впливів. Вироби цієї культури трапилися і в Києві.

Трохи пізніше в середній Наддніпрянщині поширюється інша культура, що виявляється в бронзових оздобах, прикрашених різнокольоровим емалем. Поряд слов'янської культури, вона являє собою останній з більш-менш чітко окреслених проявів північ-західної сторони. Відтоді Наддніпрянщина дедалі більше зазнає впливів східних, чи то безпосередньо з Азії, чи то через Візантію, що сама великою мірою була зорієнтизована.

По аварах українські степи й лісостеп підпадають владі хазар. Створення міцної хазарської держави між Волгою та Доном, що на деякий час перепиняє дорогу азійським кочовикам, збігається з епохою інтенсивного розселення слов'ян та об'єднання їх у племінні групи з певними особливостями в побуті та звичаях.

Київ стоїть у географічному трикутнику землі полян, що його оточують: з північного заходу деревлянське плем'я, а із сходу — сіверяни.

На жаль, простежити сліди давнішої слов'янської людности Києва дуже важко. Обидва

пункти нинішнього міста, де можна шукати зародків первісного слов'янського города — київський Акрополь — гори над Подолом у районі вул. Жертв Революції (Трисвятельської) до Андріївського взвозу, з одного боку, і до садиби кол. Михайлівського монастиря, з другого, і Поділ, звідки почав був розростатися город — являють собою найстаріші ділянки сучасного Києва, що зазнали численних руйнацій і не одного разу були забудовані знову. Отже не диво, що ті руїни й нові забудовання остаточно зрівняли сліди давнього слов'янського города, засипаючи його чимраз грубшим шаром культурних решток пізніших часів. Те саме треба сказати й про житлові споруди слов'янської людности довеликокнязівської доби. Поки що виявити їх не пощастило. Відкриті в розкопках у старому місті руїни хат-землянок відносяться до пізнішого часу (XI ст.).

Більше даних дають розкопи могил, що дійшли до нас у великому числі, як у межах старого міста, так і понад Подолом і в інших пунктах нинішнього Києва. В них виявлено різноманітні типи обох похоронних звичаїв: тілоспалення й тілопокладання, що до прийняття християнства співіснували. Згодом, перший звичай зникає, уступаючи перед тілопокладанням, як обрядом, що його ухвалила церква.

Найстаріші поховання з тілопокладанням (у ямах, виритих у материку, і під невисоким могильним насипом) датують східні монети VIII ст. (великий могильник біля Йордан-

ської церкви, могили в садибах №№ 59 — 61 по Кирилівській вулиці на Подолі). Найближчу до них хронологічно групу становить могильник в урочищі Батисва Гора у південній околиці міста. Значніша більшість інших поховань з тілопокладанням відноситься до великокнязівських часів. Звичай дохристиянських часів оточувати небіжчика речами обихідки та окраси допомагає скласти уявлення про побут людности цієї доби, що його характеризують численні залізні вироби хатнього вжитку, проста кераміка, окраси з бронзи й невибагливі срібні оздоби (каблучки, сережки). Зброя трапляється в могилах лиш зрідка.

Фібула с білого металу, знайдена на; Мало - Житомирській вулиці.

Могили з обрядом тілоспалення (що особливо поширене було в землі сіверян) подають кілька типів: із спаленням мерця на вогнищі, розкладеному просто на поверхні землі (Софіївський пляц), або на спеціально виготованому й випаленому точку (могили в садибі № 59 по Кирилівській вулиці); із спаленням мерця на вогнищі з постановленням на ньому похоронної урни з прахом небіжчиковим (садиба Петровського біля Десятинної церкви); нарешті, із похованням останків тілоспалення

в урні неглибоко під землею, без жадних слідів огнища (садиби №№ 59—61 по Кирилівській вулиці, Батієва Гора). Розікласти зазначені типи поховань у певній послідовності хронологічній не дається, тим більше, що могили з тілоспаленням часто-густо не подають жадних речей побутових.

У цілому слов'янські старожитності Києва вивчено недостатньо і, власне кажучи, ще й до цього часу остаточно не встановлено похоронного типу полян-руси, племені, що створило Київську державу.

Створення великокнязівської держави зв'язане у зовнішніх зносинах з припиненням виплати данини хазарам і появою варягів. Безпосереднього впливу на Київську Русь хазарська культура не мала. Отже хазарська держава була незвичайно добрим провідником тих східних впливів, що широко розливалися з Передньої Азії післясассанідських часів в особі арабів. За прикриттям хазар, Наддніпрянина й Київ, насамперед, входять у жваві культурні стосунки з персько-арабськими центрами. Знахідки великих монетних скарбів та поодиноких монет абасідських, тагерідських і саманідських, що найстаріші з них бито в середині VIII-го віку, свідчать за налагоджені торговельні зносини Києва з Передньою Азією, а надто з Туркестаном, у IX — X вв. Стосунки Києва з персько-арабським Сходом давніші за зносини із варязькою північчю, що виявляє себе в київських старожитностях із безперечними слідами східних впливів (яких вона зазнала під час

торговельних зносин з Азією волзьким шляхом). Великий водний шлях із «варяг у греки» втворюється пізніше.

На території Києва зроблено кілька археологічних знахідок, що виявляють перед нами цікаве сполучення скандинавських та схід-

Кістяний кубик і скляний жетон скандинавського типу з того самого поховання.

ніх виробів. Наприклад, в одній з гробниць біля Йорданської церкви, в кол. садибі Марра, поряд бронзової з позолотою, т. зв. «черепашуватої» фібулі скандинавської роботи та інших оздоб скандинавського типу, виявлено було обернений на «дукач» диргем Абу-Джафара-аль-Мансура (764 р.). Ще цікавіше варязьке поховання вояка з конем, виявлене недалеко Софії, в якому, поряд норманського меча та типового у скандинавських похованнях з Б'єрке асортименту скляних жетонів та кістяного кубика для гри (Т. Агне), знайдено 38 срібних окрас різних форм східного типу й арабські диргеми 900 р. (Ель-Шах, Ізмаїл-бен-Ахмет).

Хоча в Києві знайдено й інші речі скандинавської роботи (фібуля із зооморфною орнаментациєю з околиць Софії, норманський меч,

знайдений біля Золотих Воріт, меч з поховання вояка з конем біля Йорданської церкви, «черепажувата» фібуля з Стрілецької вулиці й т. ін.), вони стоять якомсь ізольовано. Норманські впливи на роботі київських майстрів не позначилися. Інакше стояла справа із впливами східними. Цілком правдоподібно, що в Києві кінця IX-го й X-го віку працювали східні золотарі (Т. Агне) що, беручи замовлення, ширли східню орнаментацию й запроваджували нові форми оздоб. Ці впливи знати і в прикрашених рослинним орнаментом привісках до намиста і в різних «луниціях», застібках, сережках, між іншим, т. зв. київського типу і т. інш. жіночих окрасах, що ними рясніють слов'янські поховання XI-го віку.

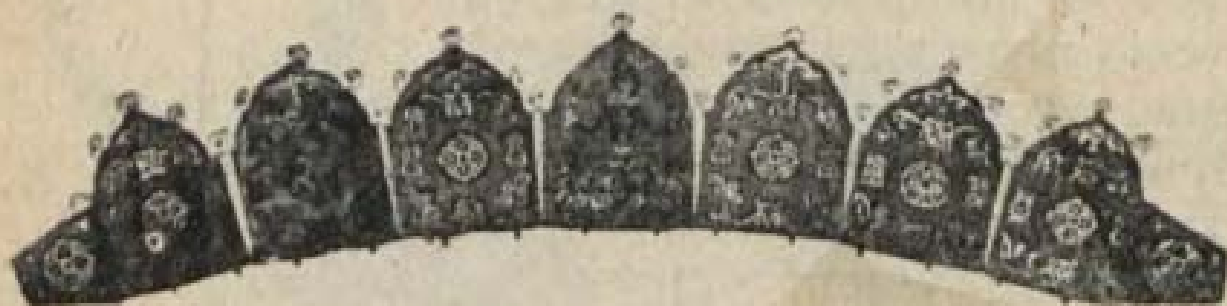

Велика срібна фібуля скандинавського типу, знайдена на Рейтарській вулиці.

Зносини слов'ян із Царгородом губляться у давнині. Вони розпочалися десь певне ще за панування різних азіатських орд доби переселення народів, що втягали були частину слов'янської людности в свої збройні напади на столицю Візантійської імперії. В IX-му столітті руси являють собою одну з постійних небезпек Візантії, збройною силою нав'язуючи їй торговельні зносини

з ними. Налагодження торговельних стосунків Києва з Царгородом знати з пактів князів Олега, Ігоря та Святослава (X-й вік).

У парі з торгівлею йде й перенесення до Києва візантійських впливів. Одначе, тії впливи спочатку йдуть дуже повільно й гли-

Золота діядема з емальовими візерунками й перлами (знайдена р. 1900).

боко не розходяться. Київська людність зберігає первісну простоту побуту, що так здивувала була візантійців під час славнозвісної зустрічі Іоана Цімісхія з князем Святославом.

Отже з кінця X-го століття картина різко відмінюється. З Володимиром і Ярославом — цими найбільшими владарями Східньої Європи першої половини XI-го століття — на землю Києва пересаджується весь той блиск та розкіш, що характеризують уклад візантійського імператорського двору. В Києві та його околицях виникають багаті князівські палаци та розкішно оздоблені храми. Київська фєвдальна аристократія і представники торговельного капіталу переймають пишноту візантійського одягу й оздоб, оточуючи себе речами розкошів.

Рештки монументальних пам'яток велико-князівського Києва (Софія, кол. Михайлівський монастир, Золоті Ворота, церква Спаса на Берестові), розкопани в межах старого міста, в с. Білгородці біля Києва (р. Ірпінь, 23 км на захід од міста), на Княжій Горі під Каневом і по інш. місцях, скарби коштовних речей, що в великому числі знайдені в Києві, головним чином, у межах Володимирового й Ярославового города, а подекуди й далеко за його межами (приміром, багатий скарб з садиби Бродського по вул. Гната Михайличенка (Лизаветинській) у Липках, яскраво виявляють перед нами буйний розквіт Києва XI-го століття, що стає найбільшим політичним і культурним осередком на Сході Європи.

Культурні й мистецькі впливи Києва поширюються на захід і хвилями розходяться на північний схід та північ, доходячи Скандинавії, де знайдено і речі київського походження і вироби, що наслідують київські зразки.

Зберігаючи давнє значіння торговельне, Київ стає осередком промисловим і широко розвиває місцеві виробництва різних галузей. У садибі Петровського знайдено було рештки цілого ряду майстерень, що продукували різноманітні вироби і для потреб князівського будівництва (як ото сницарська й керамічна майстерні, виявлені на території прилеглій до Десятинної церкви) і для широкого вжитку місцевої людности (майстерні кістяних виробів і скляних браслетів,

ювілерна, що виготовляла речі емайльовані).
Сліди майстерень виявлено й по інших місцях.

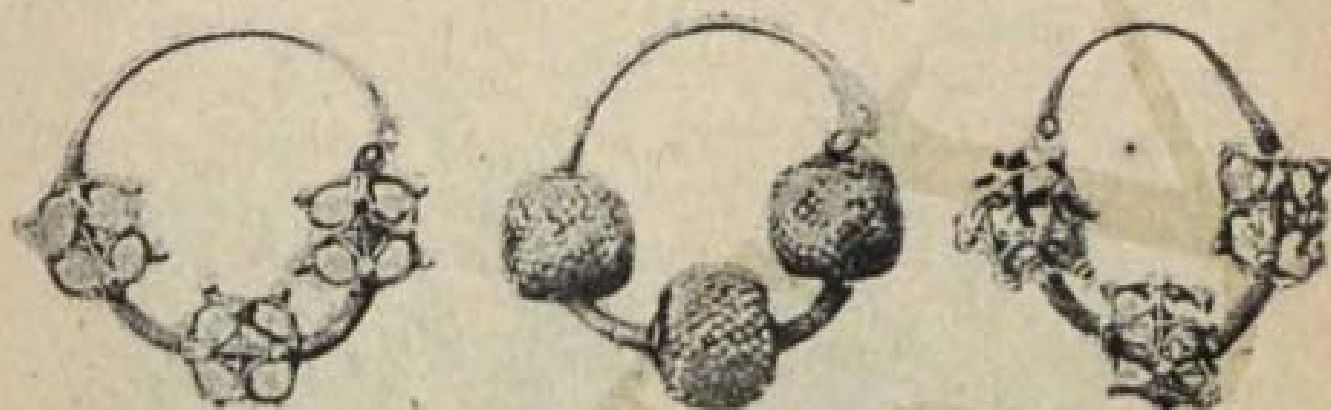
Особливо широко розвинулося ювілерство.
Про це свідчать численні знахідки лупако-
вих матриць на виливання різних речей
та каблучок, цих надзвичайно поширених у добі
великокнязівській речей окраси, майстерня

Срібні сережка т. зв. київського типу
фільтранної роботи.

окраси (брязкіток, привісок, сережок, ков-
ків) та християнського культу (хрестиків,
іконок, енколпій). Перейнявши од грецьких
майстрів певні технічні способи (емайль,
ніель) і вдосконаливши відомі раніше, по-
зичені із сходу (філігран), київські золотарі
виробляють високомистецькі речі, що до-
рівнюють кращим виробам привізним (напр.,
речі із скарбу, знайденого р. 1889 у садибі
Гребенівського по Михайлівському перевул-
ку), а далі відмінюють запозичені зразки на
свій кшталт і утворюють своєрідні форми
київського стилю. Найпоширенішими ви-
робами місцевих золотарів були «ковти» (зо-
лоті й срібні плісковаті, круглі скриньочки,

порожні всередині, в які вкладали пахуче надіб'я і які чіпляли по скронях до стьожки, що нею перев'язувано чоло), прикрашені емалевим або ніелевим візерунком, а надто сережки, т. зв., київського типу (з трьома кульками різного способу роботи — видуваними із зерню або ажурними з філіграну — на рівній дужці-количку), що по-

Срібна сережка київського типу, прикрашена зерню, та золоті сережка філігранної роботи, (останні дві — з околиці⁵ Михайлівськ. монастиря).

дають силу варіантів і виявляють високий мистецький смак.

Одначе, треба сказати, що широка народня маса все ж лишилася осторонь тих нових побутових явищ, що так швидко розвинулися серед владущих верстов у Києві та по інших городових осередках давньофевдальної доби. Вона неохоче поступається старими традиціями. Її потреби скромніші, її смак інший. Золоті речі по могильниках великокнязівських часів трапляються, як вийняток. Найбідніша кляса — селянство, як і давніше, обмежується бронзовими оздобами (пряжки до

череса, спонки, різні привіски до намиста, малі «дукачки», що наслідують срібні арабські диргеми) й улюбленими срібними окрасами — каблучками та сережками «київського» типу. З нових суто великокнязівських окрас надзвичайно поширюється скляне золочене намисто, що становить собою типову ознаку часу. Отже, поряд з ними, се-

Золоті київські «сковти» з емальованими оздобами та перлами (скарб з садиби Лєскова недалеко Десятинної церкви).

лянська людність довго ще продовжує вживати предавньої слов'янської окраси — срібних незлютованих колечок із завинутим у вушко горішнім кінцем (у формі латинського S), які чіпляли гронами по кілька штук по скронях.

Блискучий період великокнязівського Києва триває недовгий час. Він кінчиться з XI віком. Припинення зносин з Візантією, що шлях до неї перетинають нові хвилі азійських кочовиків, розпад великокнязівської

держави і створення нових осередків політичного життя, а, головніше, внутрішня боротьба епохи уділів, позбавляють Київ його давнішого значіння, обертають на арену безглузлого змагання князів за першенство та владу і, кінець-кінцем, з погромом Андрія Боголюбського (1169), призводять його до повного занепаду.

Отож, з погляду розвитку форм матеріальної культури, XII століття мало що додає до проявів культури віку XI. З показніших рис цього століття можна назвати певніші вияви західніх, романських впливів, що позначилися, головним чином, на архітектурі та різьбярстві і почасти на ювілерстві, а тоді просякнення деяких форм, пов'язаних із степовим кочівним півднем (речі озброєння та окремі окраси).

Михайло Рудинський.

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ КИЄВА

В епоху слов'янського розселення в середньому Подніпров'ї VI—VIII ст. нашої ери на місці колишніх людських осель остаточно сформувалось місто Київ. Та обставина, що Київ виник на місці залюдненому і раніш, позбавляє нас змоги точніше визначити час, «отколе прозвася Киев». Ця ж обставина дає широкий простір науковим гіпотезам про час, коли він виник, про нарід, що його утворив та про походження його назви. Одні вбачають у назві Києва слово, близьке до слова «скит», і скитів вважають за основоположників міста, другі—виводять його від фінікійського слова, яке означає печеру, треті вбачають у ній фінську осаду, четверті ладні визначити його, як колонію з Хіоса, п'яті зв'язують його походження з кимерійцями, шості бачать в ньому слов'янську селитьбу, тощо. Давній київський літопис містить такий місцевий переказ про заснування Києва: «Быша три братья, единому имя Кий, а другому Щек, а третьему Хорив, и сестра их Лыбедь. Седяше Кий на горе, идеже ныне увоз Боричев, а Щек седяше на горе, идеже ныне зовется Щековица, а Хорив на третьей горе, от него же прозвася Хоривица; и створиша град во имя брата своего старейшего, и нарекоша ему имя Киев».

У цьому короткому, але цікавому оповіданні, знаходимо назви, що збереглися й досі. Це, крім самого міста Києва, вказаного на горі, де Боричів узвіз, цебто в районі пізнішої

Трьохсвятської церкви, Щекавиця — гора, що виситься над Житнім базаром на Подолі, і Либідь-струмінь, колись річка, в районі вокзалу та залізниці. Назва третьої гори Хоривиця, не зв'язана тепер з певним пунктом і можливо, що так звали за старих часів Флорівську гору¹.

Порівнявши оповідання літопису з оповіданнями про початки інших міст, можна гадати, що переказ про трьох братів та їхню сестру, як про перших осадчих Києва, виник згодом, коли кияне захотіли усвідомити собі назву свого міста, близьких до нього горбів та річки. На підставі тогочасних назв, створили вони «епонімну» легенду про трьох братів та їх сестру. Подібні перекази існують і про утворення інших міст. Така, наприклад, легенда про Ромула та Рема, фундаторів Риму, таке оповідання IV—V в. про трьох братів, що заклали місто Куар у Вірменії; воно має багато спільного з літописним оповіданням про початок м. Києва. Є подібне оповідання й про Харка — фундатора Харкова.

На той час, коли остаточно зформувався Київ, увесь простір межі Ладозьким озером та Чорним морем посідали східні слов'яни. Вони поділялись на ряд племен. Кожне плем'я мало свої селитьби — міста, обнесені ровом, валом та огорожею. Київ і був одне з таких міст у землі полян. За східною межу

¹ Хорева вулиця на Подолі має назву на честь Хорива, але це назва вже пізнішого походження.

з землею сіверян (їхнє головне місто—Чернігів) був Дніпро, за північно-західню межу з землею деревлян (їхні міста—Іскорость-Коростень, Овруч) була річка Ірпінь, а на півдні земля полян межувала з степами на р. Росі. Область полян і Київ зокрема були на середньому плесі Дніпра; це створювало сприятливі умови для розвитку його територіяльного та економічного і ставило Київ у числі найважливіших міст східнього слов'янства.

Справді, Київ мав виключне географічне положення в краю, де сходилось кілька важливих шляхів, переважно водяних. Дніпро зв'язував Балтійське й Чорне моря, сприяючи торгівлі Скандинавії з Візантією («путь із варяг у греки»), його лівий доплив—Десна, впадаючи в Дніпро поблизу Києва, зв'язував водозбір Дніпра з системою Оки й вів далі до Волги, Каспійського моря, Туркестану та Персії. Другий доплив—Прип'ять, зв'язував середнє Подніпров'я з Західним Богом, із системою Вісли.

Отже зрозуміло, чому здавна заселено київські горби, чому вабили вони нових осадників і чому Київ виріс у великий центр тодішніх торговельних зносин.

Знайдені римські монети I—III в. в. нашої ери свідчать про зв'язки цього району з Римською державою. Ще більше у скарбах знаходять візантійських та арабських монет. Знайдені в великій кількості і в різних частих міста, вони свідчать про торговельні зв'язки Києва. Хронологичні дати цих монет

намічають епохи найчастіших торговельних зносин. Пізніше, в ІХ—ХІ в. в. твори арабських та візантійських письменників доповнюють дані монетних скарбів. Торгівля з арабським Сходом в епоху раннього Середньовіччя багато важила для Європи. Київ був за передатковий пункт у цій торгівлі. Він рано й міцно зв'язався торговельними зносинами з селищами на Волзі (Ітіль, Болгар), що перебували в безпосередніх зносинах з центрами східньої торгівлі. Також і самі араби бували в Києві й добре знали його, як «місце благодатне й місце перебування князів».

А слов'янські купці й собі не тільки жили колоніями в Ітілі та Болгарі, але навідувались і до дальніх місць арабського Сходу.

Крім того, Київ жваво торгував із Західною Європою, з Польщею та з Регенсбургом над Дунаєм—зокрема. Звичайно, торгував він і з різними слов'янськими племенами Східньої Європи, особливо з Новгородом Великим, купці якого мали у Києві свій двір. Одним словом, через Київ відбувався великий обмін межи півднем, сходом, північчю та заходом. Його перетинали п'ять найважливіших торговельних шляхів: західній (на Польщу), південний (у Константинопіль), південно-східній (до гирла Дону), північно-східній (на Муром) і північний (на Новгород).

Чим же торгував Київ і якою мірою ця торгівля захоплювала низи народні та взагалі відбивалася на народньому господарстві? За тих далеких часів народне господарство було цілком натуральне; щоправда

існував і обмін, але він не поширювався на речі широкого споживання. Отже, не дивно, що предмети обміну були — мед, віск, шкури та хутра, а імпортували речі здебільшого дорожчі — шовкові ткани, зброю, вино, сіль тощо. Але найцінніший експортний товар — це були невільники, що їх широко постачав схід Європи, як країнам азійського сходу, так і країнам Західньої Європи. Про торгівлю рабами часто й доволі докладно говорять звістки арабів, візантійців та наших слов'янських пізніших джерел. Із сказаного видно, що Київ здавна мав значення торговельного центру. Проте, рано в ньому розвиваються й різні промисли: недурно, провадячи розкопи на його території, знаходять рештки майстерень і цілі райони здавна мають назви ремісників (Гончарі, Кожум'яки).

Торгівля та промисли сприяли нагромаженню в Києві чималих багатств. Про них розповідають і твори письменства, про них свідчать і численні цінні скарби слов'янської пори, що їх знаходять по різних місцях Києва, здебільшого в Старому місті.

Як заснування Києва повито легендами, так чимало мітичного є і в оповіданнях про його пізнішу долю. Оповідання ці всю свою увагу зосереджують на київських правителях, лише інколи, побіжно згадуючи про решту київської людности. У цих оповіданнях історична правда тісно переплітається з легендою, даючи нинішнім ученим широким простір для різних домислів та припущень.

Значніші князі київські, що про них ми маємо правдиві, навіть документальні дані, були Олег, Ігор, княгиня Ольга та інші. Олег, визначний воїн, представник і голова дружини норманської, що опанувала Київ. Це типовий князь варязький воїтель-купець, що продукти позаекономічно надбані, постачав на європейський ринок. Збираючи данину медом, воском та хутром, набираючи полон — збував це до Візантії, воював з нею й примусив її підписати торговельний договір. Пам'ять про Олега довго була зв'язана з так званою «Олеговою могилою», проте, де була вона, чи на горі Щекавиці, чи на горбі, де тепер обсерваторія, чи ще десь — сказати трудно. Назва «Олегівська» вулиця — пізнішого походження.

Князь Ігор був такий же представник варягів-грабіжників. Підбиваючи собі древлян, Ігор загинув, ставши жертвою своєї зажерливості. За Володимира (980—1015) Київ зміцнюється, Київська держава поширюється як на захід (міста Галичини), так і на схід. Початок його правління зв'язується з розквітом у Києві поганського культу, спорудженням статуй богів, а серед них Перуна, людськими жертвами. Друга частина його правління характеризується зміцненням економічних та культурних зв'язків, як з Візантійською імперією, так і з країнами Західньої Європи. На фоні цих взаємин заноситься в Київську державу християнство, яке за Володимира стає релігією князя, а за князівським наказом — й релігією його підданих.

Епоха Володимира сприяє розвитку Київської держави й дає матеріал численним переказам про Київ в усній поезії. На той час (кінець X віку) Київ зосереджується на двох місцях: на Подолі (теперішня Петрівка) та на «Горі» (теперішнє Старе місто). Раніше ж осельники Києва, як видно з розкопів, були розкидані по великій частині його пізнішої території.

Поділ проходив до річки Почайни, що вливалася в Дніпро, мабуть поблизу теперішнього т. зв. «пам'ятника хрещення Руси». Ця близькість водного шляху спричинилася до того, що Поділ здавна залюднювало чкленне торговельне населення незважаючи на повсякчасні поводи. За осередок Подолу був базар, «торжище», де збиралось віче (іноді збори віча відбувалися й на «горі»). Тут же була й найдавніша київська церква—Іллінська, згадувана в договорі 945 р. Ігоря з греками (нинішню Іллінську церкву кінця XVII стол., очевидно збудовано на іншому місці). Недалеко торговиці були ремісничі райони—Гончарі, Кожум'яки т. інш.

Верхнє місто «Гора», як його називає літопис, не відразу зайняло територію теперішнього «Старого города». В X столітті це було невеличке місто. Починаючись від нинішньої Андріївської церкви, межа його шла над кручею (в садибах паристих чисел вулиці Жертв Революції, кол. Трьохсвятської) до яру. «Боричевим узвозом» ішла дорога на Поділ, до Почайни та Дніпра (на місці цього яру, пізніше засипаного, нині знаходиться Ми-

хайлівський механічний узвіз). Від «Боричева взвоза» межа міста йшла на захід, потім у районі Михайлівського майдану, повертала в напрямку вул. Горовиця (колиш. В. Житомирська) і коло перехрещення її з вул. Короленка (Володимирською), повертала на схід і йшла краєм кручі, що була за будинком головного телеграфу (вул. Короленка, 10) та за садибою Десятинної церкви, до Андріївського взвозу.

Головні ворота міста були в X столітті в районі, де перехрещуються вулиці Короленка та Горовиця. Місце цієї твердині вибрано було дуже вдало, бо «Гора» панує над місцевістю, зокрема над торговельним Подолом, і з трьох боків захищається природними стрімкими схилами. Місто було обведене валом та частоколом, особливо міцним там, де не було природної заслони.

Топографія давнього Києва прекрасно ілюструє становище князя-завойовника до підвладного населення. Пізніша історія київських подій не раз дає подібні ж ілюстрації—згадаймо тут хоча б події 1068 року, коли після заворушень у Києві, віче перенесено на «Гору», щобто під ближчий догляд і контроль князівської дружини.

Вал найдавнішого міста був зміцнений дерев'яними поклітями (зрубамі). На жаль вал не зберігся в своєму первісному вигляді й зазнав багатьох переробок та змін: в XI столітті за Ярослава, в XVII стол. за Хмельницького та московських воєвод і в XVIII ст. за Мініха. Сліди цього валу

можна бачити в саду садиби колиш. М. Петровського (Андріївський узвіз, 36) та за Трьохсвятською церквою (вул. Жертв Революції, 10).

Як видно із сказаного, селитьба на «Горі» в X віці була дуже невеличка: вона мала щось із 400 метрів завдовжки, та 250—300 метрів завширшки. Місто на горі мало значення військово-адміністративного центру. Тут був княжий палац (в районі садиби № 1 на вул. Короленка) із службами, приміщеннями для дружини тощо. За поганської доби, за Володимира, тут стояли статуї богів. З запровадженням християнського культу, замість них збудовано храми (Василівський на Перуновому горбі, Десятинну церкву та декілька інших). Найбільш вартій уваги пам'ятник мистецтва того часу — Десятинна церква. Свою назву вона дістала тому, що князь призначив на її утримання «десятину» (десяту частину) своїх прибутків. Будували храм чужоземці, можливо з Корсуня (Херсонес у Криму), що були під впливом східнього мистецтва. Будинок був великий і пишно оздоблений як зовні, так і в середині. У районі княжого палацу та Десятинної церкви був майдан, так званий «Бабин торжок». Із усіх цих київських споруджень X стол. жодне не збереглося досі.

Перша половина XI віку—це доба розквіту та росту Київської держави. Вона економічно підноситься, активно торгує з багатьма країнами Європи і вступає в коло західно-європейських міжнародніх зносин. Захід по-

чинає вважати на київську державу, і це наочно стверджується тим, що київський князь встановлює родинні зв'язки з правителями інших держав. Так, князь Ярослав-Георгій (1016—1054) бере шлюб із шведською королівною Індигердою—Іриною; його дочки одружуються з французьким, венгерським та норвезьким королями, три його сини беруть дочок германських правителів, а четвертий Всеволод—дочку візантійського імператора Костянтина Мономаха.

Із ростом економічних та політичних зв'язків Київ набуває значіння великого центру. У зв'язку з цим місто зростає територіяльно і збільшує будівництво, в якому відко бажання пануючих кол Києва оздобити його на штиб невеликого Константинополя. Особливо яскраво свідчить про це оповідання літопису під 6545 (1037) роком: «Заложи Ярослав город великий, у него же града суть Златая врата; заложи же и церковь святыя Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотых воротех, святое богородице благовещение, посемь святого Георгия монастырь и святыя Ирины». Звичайно не можна вважати, що всю цю складну будівельну програму виконано протягом одного року. Вірніше гадати, що літописець цього року підбив підсумки київського будівництва за декілька років. Зокрема можливо, що найвидатніше з споруджень XI ст.—Софіївський собор саме тоді було закінчено. Щодо закладин собору, то деякі історики вважають, що це було 1017 року, коли Ярослав під самими

валами київськими розбив печенігів. На місці цієї перемоги, де тоді ще було «поле вне

«Ярослав Мудрий з виображенням Софійського собору». Фреска XI ст. (пізніше перемальована).

града», й закладено собор. Назви собора св. Софії, церкви Ірини, Георгія, Золоті ворота, нагадують назви споруджень Константино-

поля. Проте, помилково було би вважати їх за копії візантійських споруджень. Всі ці спорудження тільки назвами своїми, але не архітектурними формами наслідують одноіменні Константинопольські спорудження.

Місто, збудоване за Ярослава, було набагато більше від міста Володимирового. Його межі визначаються краями ярів, що його оточують та місцями міських брам, того часу збудованих. Найголовніша з них «Золота брама». Від неї межа Києва йшла вздовж В. Підвальної вул. (Ярославов вал) до так званої «Львівської» брами в районі Сінної площі й далі дворами садиб парних чисел вул. Горовиця (Вел. Житомирська), до сполучення з межами міста Володимирового. «Лядська» брама, що була в районі нинішньої Софійської вулиці й краї схилів, що йдуть до Хрещатика, визначають південну межу Києва. Мабуть пізніше увійшов у склад «города» окремий район садиби Михайлівського монастиря (кол. Дмитрівського).

Назви воріт («Жидівські—Львівські», «Лядські») вказують на те, що в Києві були окремі квартали, залюднені євреями та поляками. Це стверджують й інші джерела. Вони ж говорять і про інших чужоземців «всякого язика». Так відомо про перебування в Києві німців, вірмен, греків, східніх купців. Взагалі ж у Києві була «народу—незліченна сила», за свідченням сучасника-чужоземця. Точно визначити людність міста трудно, можна лише сказати, що деякі історики налічують у Києві XI ст. до 100.000 душ.

Взагалі Київ був одним з найбільших міст не тільки давньої Русі, але й цілого європейського середньовіччя.

Наслідуючи Ярослава й його найближчі наступники зв'язують свої імена з різними спорудженнями. Так, Ізяслав-Дмитро будує Дмитрівський монастир (1062 р.), Святополк II-Михайло—Михайлівський монастир (1108р.) тощо. Інші князі поруч із храмами будують свої «двори», як у місті, так і в найближчих його околицях.

Отже, в X—XIII ст. осередком Києва був «Верхній город», як фортеця та урядовий центр, і торговельно-промисловий Поділ. За його межами була пуща, що вкривала й нинішній Хрещатик (Хрещата долина, цебто долина, перехрещена рядом ярів). Посеред лісу було кілька окремих селищ. На південний схід од міста було село Берестове, улюблене місце перебування Володимира (збереглася назва «Спаса на Берестові» біля Лаври). Близько Берестового р. 1051 у підземних печерах виник Печерський монастир. У другій половині цього ж століття в монастирі вже існувала його головна надземна церква. Далі, на південь від Печерського монастиря, коло перевозу через Дніпро була місцевість «Видубичі» («видибати»—перевозити) з Видубецьким монастирем (XI ст.). Поруч з монастирем був «Красний двор»—загородній ловецький терем кн. Юрія Долгорукого (близько—«Звіринець»). На північ від міста був Кудрявець, а за ним Дорогожичі. На Дорогожичах Ольговичі (діти Олега,

онуки Святослава Ярославича, представника чернігівської галузі княжого роду) збудували свій двір, поруч із Кирилівським монастирем. Згадується ще й село Передславине на Либеді, але місце його невідомо, назва вулиці — Передславинська — пізнішого походження.

За межами найближчих околиць Києва слід згадати про укріплені пригороди: Вишгород над Дніпром, Білгород (нині село Білгородка) над Ірпенем та Китаїв (Пересечень?) над Дніпровським узбережжям. Вони захищали місто з півночі, заходу та півдня.

Із сказаного ясно, який великий інтерес та значіння мало життя Києва, як центра економічного, політичного та культурного. Переказувати хоча б і коротко історію київських подій, освітлювати всі ті сторони внутрішнього життя, які відбилися в історичних джерелах—це б значило переказувати історію давньої Київської Русі. Тому ми тут тільки нагадаємо в стислих рисах ті події, що ближче стосуються Києва і подамо основні характерні риси київського життя в період його розцвіту.

Вже згадувалося, що Київ мав значення великого торговельного міста. Головними організаторами та учасниками торгівлі Києва були київські князі варяги. Вони й їх дружини торгували рабами—найціннішим крамом тієї доби, що здобували вони як «полон» підчас війни, торгували шкурами, хутром, медом та воском, що одержували як данину від підвладного населення. Князі вели перед

у торгівлі, вони ж були примушені охороняти торговельні шляхи від ворогів. Внутрішній торговельний обмін був невеличкий, головне значіння мала зовнішня торгівля. Саме в організації торгівлі з закордоном Київ і мав велике значіння: тут на весні збиралися торгові люди, тут організовувалися каравани з товаром, сюди ж приїзжали різні закордонні купці з своїми товарами.

Велике значіння мало тодішнє київське «торжище», яке, можливо, нагадувало теперішні східні базари. Давнє київське «торжище» збирало багато людей. Воно починалося дуже рано й продовжувалось значну частину дня. На базарі був великий гомін, суперечки, клятви. Торгували як у рознос, так і в невеличких крамницях; на березі торгували безпосередньо «на ладьях». На торгу були й представники влади, що збирали податки та встановляли лад. Користуючись згромадженням люду, на торгу оголошувано різні накази князя, його адміністрації та заяви приватних осіб. На київський ринок привозили, як міські продукти, так позаміські, іноді закордонні речі. Поруч з торгівлею у Києві рано виникли та розвинулись ремесла. Перші літописні згадки про ремесників маємо від кінця X—поч. XI стол. Крім гончарів, кожум'як, дереворобів, ювелірів, іконописців, джерела зазначають і «списателей книжных». Вказівки на продаж книжок свідчить про культурний зріст Києва. Дійсно, в ньому виникає література, зокрема літописання.

Торговельна та промислова діяльність Києва скупчувала в ньому великі цінності. Але розподіл їх був дуже нерівний. Поруч із заможними людьми — князями, боярами, купцями — бачимо в Києві людей, що жили в великих злиднях, перебуваючи в повній залежності від міських багатіїв. Ці народні «низи» не один раз виступали у Києві проти вищих клас і іноді відігравали велику роль в історичних подіях.

Хоч як мало знаємо ми про внутрішні класові відносини Київської Русі з літопису, проте це джерело зберегло нам кілька цікавих рис. Так, інтересно згадати, що року 1068, коли половці погромили князівське військо, київські люди на вічі на Подолі в Києві вимагали від князя, щоб він роздав їм зброю й коні для дальшого бою з половцями. Князь і бояри боялися озброїти люд, і тому не задовольнили їхнього прохання. Тоді обурений люд кинувся на «гору», випустив з тюрми князя Всеслава, що ворогував з Ізяславом, порозбивав княжий двір та пограбував його. Князя Ізяслава кияни прогнали, а обрали собі Всеслава. Коли Ізяслав прийшов з польським військом, кияни змушені були прийняти його знов собі за князя. Ізяслав жорстоко покарав киян за розрухи, а торг з вічем із Подолу переніс на «гору» ближче до свого двору, щоб запобігти демократичним зборам та надірвати економічне значіння Подолу.

Цей виступ був скоріше політичною боротьбою горожан, хоча в ній без сумніву

брали участь київські «низи» народні. Виразнішим соціяльним змістом помічається боротьба 1113 року, що скерована була проти багатіїв. Княжив тоді в Києві Святополк II-Михайло. Цей князь приятелював з лихварями та спекулянтами й захищав їх. Печерська Лавра почала продавати людності сіль, чим конкурувала з крамарями-приватниками. Князь втрутився в цю справу і заборонив Лаврі продаж соли. Це після смерти князя стало за привід для киян кинутися на князівських людей та на бояр. Розрухи перекинулися й на волость, де смерди почали грабувати боярські двори. Літописець, говорячи про ці події, пише: «многу мятежю бывшу и крамоль». Спокій відновив Володимир Мономах, якого закликали кияни з Переяслава. Він встановив низку пільг для боргованих, обмежив розмір в лихви, врегулював взагалі кредитові стосунки, скасував давні борги, тощо. Цим київські незаможні верстви закріпили свою перемогу 1113 року.

Але економічний розвиток і збагачення верхівки тим не припинилися. Київська торгівля збільшилася за Мономаха. Багатства зростали, зростали й класові протиріччя. Року 1146 сталися нові розрухи. Кияни вимагали від князя Ігоря Ольговича приборкати бояр, обмежити сваволю князівської адміністрації—тивунів. Князь зрікся престолу й пішов у манахи, але заколот на тому не спинився і знов розрухи перекинулися на волості. Юрба в самому Києві витягла з монастиря ченця-князя й забила його на смерть.

Але соціально-економічні протиріччя не обмежувалися боротьбою між багатими і бідними. Обмежувався ринок постачання й ринок збуту. Земля київська перестала бути гегемоном в системі князівства давньої Русі—збір дані перестав бути щедрим джерелом позаекономічного накопичування, менше стало й челяді, кочові племена щораз частіше перетинали торговельні шляхи. Та й після хрестових походів шляхи світової торгівлі пересунулись із східної Європи на Захід. Русь перестала бути ланкою в світовій економічній системі. Населення відливало з півдня. Його тіснили кочовники. Торгівля занепадає, бідніє Київ і перестала бути привадою для князів суперників, утворюється нова система господарювання і першим її звістником із князів був Андрій Боголюбський, що покинув південь, а Київ занехаяв, а пізніше року 1169 й пограбував його. Татарська навала 1240 року тільки довершила занепад київської держави й самого Києва.

Існувала думка, що підчас татарської навали Київ цілком зруйновано. Тепер ця думка сильно обмежена. На думку низки істориків, і Київ і його край ніколи цілком не занепадали, хоча звичайно значення Києва в XIII ст. сильно зменшилося. Коло половини XIV ст. Київ здобуло військо литовського князя Ольгерда. З цього почалася нова доба в історичнім житті Києва.

Закінчуючи огляд Києва за XI—XIII ст., слід відзначити, що більшість монументальних пам'яток цього періоду не дійшла до нас.

Часто невідомо навіть місце, де були ті будівлі, що про них оповідає літопис. Ряд пам'яток зберігся лише в формі підмурків і на них пізніше споруджено нові будівлі (так, на підмурках церкви XI віку споруджено 1744 р. Георгіївську церкву тощо). Інші спорудження збереглися частково й до їхніх давніх частин пізніше зроблено прибудови (Михайлівська церкви XI ст. в Видубецькім монастирі, «Спас на Берестові»). Від «Золотих воріт», ледве чи не єдиного спорудження не культової архітектури, що дійшло до нас, збереглись у напівзруйнованому вигляді дві стіни, що колись прилягали до валу. Від Ірининської церкви (XI ст.) збереглась частина стовба, що підтримував склепіння. Проте кілька церковних будівель дійшли в кращому стані. Те, що від давнього Києва збереглися тільки пам'ятки церковної архітектури, пояснюється тим, що їх будували міцніше, що про них протягом ряду віків більше дбали сильні культові організації та що; нарешті, були вони з цегли та каменю, а не з дерева, як більшість цивільних будівель. Проте й ці пам'ятки збереглися часто в поцсованому вигляді, зазнавши чимало переробок та змін. Так, ряд будівель обріс прибудовами (Софійський собор, головні церкви Лаври, Михайлівського монастиря). Лише Кирилівська церква (1140-х рр.) дійшла до нашого часу у непоцсованому прибудовами вигляді. Тільки оздоби чола (високий фронтон з рясним ліпленням) та бічні бані змінили її давню форму.

Знайти й виділити старі часті будівель допомагають їх пляни, загалом подібні один до одного, а також ті місця на їхніх стінах, де для дослідницької роботи оббито тинк та оголено давню кладку. Будівлі великокнязівського Києва збудовано з тонкої квадратної цегли, сполученої товстим шаром рожевого розчину, що в його склад входить вапно, товчена цегла та шифер. Цей розчин затужавівши, міцніший за цеглу. Кладку зміцнювали великі кругляки, розташовані рядами. По деяких храмах збереглися непопсовані часті давнього розпису, з яких можна судити про образотворче мистецтво великокнязівського Києва. Багато давніх церков було прикрашено мозаїкою та фресками. Багато мозаїк і притому надзвичайної художньої ваги збереглося в Софійському соборі. У Михайлівському ж монастирі (головний вівтар) зберіглося їх менше. Фрескові малюнки, незачеплені реставрацією можна бачити в Софійському соборі та в Кирилівській церкві.

Близько 1360 року, коли Київ захоплено литовським військом Ольгерда Гедиміновича, Київська область увійшла в склад Литовської держави, Києвом почала правити нова княжа династія і перший представник її був син Ольгерда Володимир.

Доба правління тут Ольгердовичів (1360—1471 рр.) збіглася з добою боротьби за владу в Литві. Ця боротьба відбилася й на Києві, що не раз був за місце, де сходились ворожі сторони.

Князі Олександр (Олелько) Володимирович та Симеон Олелькович закінчили період існування окремого Київського князівства. Джерела мало освітлюють цей період. Лише з уривчастих даних можемо встановити, що тут були спроби налагодити торговельні стосунки з іншими місцями, що народжувалось, правда в скромних розмірах, міське будівництво і що нероз Київ зазнавав татарських наскоків.

По смерті Симеона Олельковича (1471 р.) литовський великий князь Казимир Ягайлович скасував київське княжіння й призначив на Київського намісника—воєводу Мартина Гаштольда. Вищі верстви не хотіли прийняти його, «яко не токмо не князь бе, но более яко лях бе» й просили Казимира залишити старий лад. Казимир не згодився й їм довелося скоритися Гаштольдовому військові.

В цей час в давній Литві загострюється боротьба князів-феодалів з великим князем Литовським. Перші — представники автономізму спиралися на небагатьох кількістю великих магнатів-землевласників. Великі ж князі литовські прагнули до більшої консолідації окремих частин Литовського князівства. Центром автономічної, т. зв. «руської партії» скоро зробився Київ. Але спроба місцевих князів: брата Симеонового Михайла та Михайла Глинського захопити Київ не мали успіху. Михайла Олельковича страчено перед ворітьми литовського замку в Києві (1482 р.), а Глинський утік у Москву.

Підчас панування в Києві литовських князів, тут виник новий центр управління на нинішній Флорівській горі, що стоїть тепер окремо від усього київського пасма. Тут збудовано дерев'яний «литовський замок», де жили Олельковичи, а пізніше воєвода Іаштольд. Тут же за Олельковичів був і монетний двір. Підчас спустошливого наскоку на Київ кримського хана Менглі-Ґірея (1482 р.), коли сильно пошкоджено чимало київських будинків, замок узято й зруйновано. Його відновлено тільки коло року 1510. Про цей замок зберігся ряд даних. Новий замок будували теслярі з київського Помісся, «добродеревці з верху». Будівлі стояли на всій вершині Флорівської гори (інші її назви— «Замкова», «Кисілівка» на ймення воєводи XVII в. Адама Киселя). Стіни складено з міцного дерева і зміцнено стовбами. Вони розділялися на 133 ділянки, або «городні». Кожну ділянку городили жителі певних волостей. Учасники будування мали право до внутрішньої сторони своєї «огороди» добудувати приміщення на випадок облоги. На стінах було 15 шестикутніх башт, кожна на три поверхи з бійницями. Замок мав двоє воріт: одні виходили на північ, до гори Цекавиці, називались «Воєводина брама», другі—на південь—«брама Драбська». Майданчик перед південними ворітьми був за місце страт. На одній з башт були міські дзигарі. Всередині замку були дома воєводи, начальника залоги, 30 будинків, де жило військо, дома кількох знатних князів, «шпих-

лір», пороховий склеп і «шопа», де перехо-
вувано артилерію фортеці (р. 1545 в ній було
17 гармат та щось із 100 гаківниць). Три
церкви й костюл доповнювали картину київ-
ського замка¹.

Старе місто наприкінці XV ст. було взане-
паді. Тут серед давніх руїн та напівзаки-
нутих церков, що часто-густо правили за
стайні, було лише кілька хат. Поділ, здавна
залюднений торгівцями та ремісниками, збе-
ріг своє значіння торговельно-промислового
району і в XV—XVII в. в., в умовах грошо-
вого господарства. Розвиткові Подолу не-
мало сприяло те, що його корінна людність—
міщани, ще в XV ст. дістали від литовських
князів так зване Магдебурзьке право², що
ним управлялося багато німецьких та поль-
ських міст. Магдебурзьке право визволяло
міщан з «моци, владности та суду» воєвод
і давало їм самоврядування. Містом керував
магістрат. У склад магістрату входила рада,
що, головне, керувала міським господарством
та управлінням, і лава — суд над міщанами.
На чолі магістрату стояв вїйт. Його, як і ін-
ших членів магістрату, обирали довічно.
Магістрат мав свою окрему печатку з малюн-
ком самострілу («куша» по-польському). На
«оправу», цебто задоволення громадських по-
треб, міщанам даровано різні прибуткові стат-
ті: ґуральництво — головне джерело міських

¹ Замок давно не існує: в середині XVII ст.
його знищено; пізніше в першій половині XIX ст.
гору віддано Фроловському монастирю.

² Від імені Магдебурга, міста Прусії.

прибутків, збори з мір та ваги, з крамниць, городів, паромів, мостів, з дворів на міській землі, тощо. Міщани добули право безмитно торгувати в усім великім князівстві Литовськім. Далі вони були звільнені від військової служби й лише на охорону Києва складали міліцію, озброєну гарматами та рушницями.

Підо впливом цих сприятливих для міщан умов, Київ відновлює своє торговельне значіння. Крім жвавої торгівлі в межах Литовської держави, він мав торговельні зв'язки з Москвою, Турцією, Кримом. У XV ст. в Києві існував ґенуезький торговий двір і жили вірменські, московські, польські, турецькі, татарські, грецькі та молдавські купці. Крім торгівлі, київські міщани жили із ремесства. Ремісники мали свою окрему організацію й об'єднувались у ряд цехів за спеціальністю (шевський, ганчарський, кравецький, рибальський, ковальський, музичний, цирюльницький, золотарський, перепечайський, тощо, всього до 15). Цехи мали свої прапори та печатки з виображенням знаряддя або речей виробництва, а також мали нерухоме майно¹.

Кінець XVI ст. відзначився в історії Литовської та Польської держав тим, що вони об'єдналися в одну державу унію, складе-

¹ На Подолі, на Константинівській вулиці № 3 зберігся й досі «шевський двір». Різні речі, зв'язані з минулим магістрату та цехів можна бачити у відділі «Старий Київ» Всеукраїнського Історичного Музею.

ною в Любліні 1569 року. За цією унією південні землі Литовської держави, в тім числі й київське воєводство, ввійшли у склад Польського королівства.

Слідом за унією державною, виникло питання й про унію церковну—про об'єднання православних та католиків під зверхністю римського папи. Цими заходами Польща хотіла міцніше злютувати в одне ціле, своїх підданців різних національностей та релігій. Церковну унію проголошено на соборі у Бересті, р. 1596. Проте не всі учасники собору згодні з його ухвалами. Почалася боротьба, в якій вища влада, в особі королів польських, з політичних та релігійних міркувань, підтримувала уніятів. У зв'язку з переходом Києва до королівства польського в ньому збільшується польський вплив. Його провідник є, найголовніше, католицьке духовництво. Користуючися з охорони влади, воно оселяється в районі Цекавиці, Кудрявця та Кожум'як. Тут виникло «біскупське містечко» або так звана Біскупщина, з палацом єпископа (або біскупа) та ринком, на місці нинішнього Житнього базару.

Від міщанської частини Подолу Біскупщину відділяла канава й вали. Крім біскупа, на Подолі мали свої великі двори з костьолами та школами на них католицькі чернечі організації—ордени (домініканці, єзуїти, бернардини). Їм же належали великі маєтки за містом, що сягали до Вишгорода. Загородня дача пріора, настоятеля одного з монастирів, дала назву передмістю — Пріорка.

Численні костьоли та інші спорудження католиків не збереглися. Лише церква Петра й Павла (колишній домініканський костюл) на Притисько-Микольській вул. є наочний спогад про цю епоху войовничого католицизму й дає змогу судити про київську архітектуру на межі XVI—XVII ст.

Збільшення в Києві польського впливу, прагнення шляхти та католицького духовництва зменшити економічне значіння міщан призводить до сутичок межі цими соціальними групами. Ця боротьба, виникши на політичному та економічному ґрунті набуває й релігійного відтінку. В неї втягаються й інші громадські шари, в тім числі козацтво. У козацтві та в окремих представниках православної шляхти (К. Острозький та дехто інший) міщани знайшли підтримку в своїх прагненнях.

У протилежність злютованим організаціям своїх супротивників, київське міщанство об'єднується в братство, на зразок братств, що існували в багатьох місцевостях Правобережної України, Білоруси та Галичини. Про перші моменти діяльності київського братства мало відомо. Ясніше виступає його діяльність з того часу, коли воно одержало міцну матеріяльну основу; за цю основу був великий двір, подарований з усіма прибутками з нього братству від киянки Галшки (Лизавети) Гулевичівни (1615 р.) Двір був у центрі Подолу, біля магістрату, коло нинішньої Червоної площі. Згідно з бажанням жертводавиці братство мало влаштувати тут мана-

стир з «гостинницею» при ньому, шпиталь і школу для дітей «шляхетських» й «местских». Так засновано Братський монастир і школу при ньому. Незабаром у склад братства записалися гетьман П. Сагайдачний «з усім своїм військом». Це дало братству і нові кошти, і військову допомогу. Остаточно організувалося братство і школа за митрополита Петра Могили (1632—1646). Він реорганізував школу в «колегіум» і створив з нього могутній засіб, щоб протистояти польській шляхетській культурі та ідеології. Слід відзначити, що в стінах колегіуму, як і в пізнішій Академії частогусто відбувалися прилюдні диспути та театральні вистави, де брали участь студенти. Одночасно з колегіумом засновано бурсу, інтернат, де жили найбільш бідні студенти, «нищетная братья», як їх називали. Бурсаки, щоб заробити на хліб, ішли в наймити, ходили вулицями із співами, збираючи милостиню тощо.

Майже одночасно з заснуванням київського братства, в Печерській Лаврі виникає перша київська друкарня. Незабаром вона стала широко відома своїми виданнями, часто оздобленими художніми гравюрами (перша книга вийшла року 1617). Слідом за лаврською друкарнею, на Подолі виникають дві друкарні, що їх засновують міщани Тимофій Вербицький та Спиридон Соболев. Подільські друкарні існували недовго. Лаврська ж друкарня існує й досі в старім будинкові (початку XVIII ст.) в лаврі й працює як друкарня Державного Видавництва України та Всеукраїнської Академії Наук.

У першій половині XVII ст., особливо за Петра Могили, відновлено ряд церков великокнязівського періоду. Зокрема, відремонтовано Софійський собор, що стояв пустою. З відновлених будівель найбільше зберегла риси цієї реставрації церква Спаса на Берестові, що її по ремонті розписали грецькі художники. На ній легко можна розпізнати стіни великокнязівської доби, прибудови XVII та XVIII ст. і дзвіницю початку XIX віку.

Року 1648 почалась відома козацька революція, Хмельниччина. За цієї революції Києву довелося бути не лише за свідка деяких її епізодів (напр. в'їзд Хмельницького в Київ) але він і чимало від неї постраждав. Так, коли р. 1651 Київ захопило військо Януша Радзивила, литовського гетьмана, на Подолі сталася велика пожежа, що знищила дуже багато будинків¹.

По Переяславській раді 1654 року, до Києва прибули московські воєводи кн. Ф. Куракін і кн. Ф. Волконський; з їхнього наказу почато роботи щодо зміцнення Старого міста, що стає за центр воєводського управління.

По добі так званої «руїни», Київ кілька разів був за місце збройних сутичок. З них згадаймо про бої загону Виговського з військом московського воєводи Шереметева

¹ З Радзивилом до Києва прибув голяндець, художник Ван-Вестерфельд. Він намалював ряд видів Києва, що являють величезний інтерес для історії міста й його пам'яток.

(1658 р.), прихід поляків, що захопили Київ, численні татарські наскоки на Київ, звичайно з боку р. Либеді.

Андрусівський мир (1667 р.) складений межі Польщею та Московією, залишав Київ на два роки за Московською державою. По довгих переговорах, року 1686, Польща згоди-

Руїни Золотої брами 1651 року. Рисунок А. Ван-Вестерфельда.

лась остаточно віддати Київ Москві. Разом із Києвом до Московської держави відійшла й невелика територія на правому березі Дніпра, біля Києва. Польсько-московський кордон проходив на захід від Києва річками Ірпенем та Стугною. Васильків, Трипілля та ряд інших сел увійшли в Московські

межи ¹. Московський уряд, захопивши Київ, уживає заходів, щоб його зміцнити. Будують фортеці на «горі», лагодять великокнязівські вали, й Старе місто на деякий час знову набуває значіння адміністративного центру Києва. Там була «приказная изба»—«воеводское присутствие», арсенал, будинки воєводи та командного складу. Тут же були розташовані московські «ратные люди». Серед них стрільці та рейтарі, що дали назви вулицям—Стрілецькій та Рейтарській.

Крім Старого міста, зміцнюють і Печерське, де на той час, навколо стін монастирських, виросло чимале селище, відмежоване горбами, долинами, полями та лісом від Києва.

Доба після руїни, як відомо, відзначилася на Лівобережній Україні інтенсивним будівництвом. Цьому сприяла нагромадженість багатств козацької старшини й економічне зростання міст. Подібне явище було і в Києві, що на ту пору був тісно зв'язаний економічними та політичними зносинами з Лівобережжям. Гетьман Мазепа, представники козацької старшини, нарешті заможні міщани оздоблюють місто рядом кам'яниць. Серед них—кілька великих і художніх церков, кам'яні огорожі монастирів (напр. Лавра з численними баштами та церквами), монастирські «трапезні» (їдальні), будинок магістрату (на площі, де згодом збудовано «Контрактовий дім»).

¹ Біля Василькова, за 35 кілометрів од Києва, була влаштована митниця. Назви сіл «Митниця» та «Калантар» (карантин) і тепер нагадують про це пограничне положення Київського району.

У будівлях кінця XVII—XVIII вв. в Києві переважає стиль барокко. Він виник в Італії в епоху католицької реакції XVI—XVII ст. Його пишні форми, зламані лінії, рясні декоративні деталі, різноманітність розмальовання—повинні були служити на користь войовничого католіцизму, впливати на народні маси.

Через Польщу цей стиль занесено на Україну, де костьоли та замки польського панства прикрашено його вибагливими формами. Слідом за тим барокко переходить і в церковне будівництво православних, що не хотять відстати від своїх релігійних суперників. При цьому на Україні західній стиль набуває й національного забарвлення («український барокко»).

Найкращі його зразки це величезні муровані церкви, споруджені в Києві коштами Мазепи. Це «Великий Микола», пізніше військовий собор, на Печерському і, подібна до нього, головна церква Братського монастиря на Подолі. Їх збудовано у 1690-х р. р. російським майстром Осипом Старцевим за вказівками гетьмана. Ці будівлі мають у плані прямокутник із 6-ма стовпами, що ділять храм на 3 довгасті часті («нави»). Бань п'ять—у центрі та на рогах. Багато уваги віддано оздобленню головного входу, рясно прикрашеного ліпними орнаентами, фігурами та «сонцями». Поруч із цими будівлями, цікаво відзначити будівлі, що повторюють «хрещаті» форми деревляних церков трьох та п'яти оцеспів. Такі, наприклад, церква на

Економській брамі Лаври (1698 р.) і Георгі-
ївська церква у Видубецькому монастирі
(1696—1701). Останню збудував стародуб-
ський полковник Миклашевський. Зовнішній
розкоші храмів відповідає і внутрішня роз-
кіш, пам'ятки її—різні дерев'яні золочені іко-
ностаси, чудесної роботи київських майстрів
(напр. іконостаси «Великого Миколи», колиш.
Видубецького монастиря та інш.).

Протягом майже всього XVIII ст. (до 1793 р.)
Київ стояв біля кордону, чому московська
державна і вважала його за дуже важливий
для себе пункт (як казав один сучасник:
«Київ—прямой замок московському госу-
дарству»). Тому зрозуміло, що російський
уряд завжди дбав про те, щоб його заміц-
нити. Так, за Петра I поширюють фортецю
на Печерському. Потім Печерське стає за
адміністративний центр міста, бо р. 1711
сюди переходять вищі військові та цивільні
установи Києва. Згодом, у зв'язку з росій-
сько-турецькою війною (1736—1739) Київ
наново укріплюють. Тоді, між іншим, з на-
казу фельдмаршала Мініха зміцнено вали
Старого міста і рядом шанців сполучають його
з Печерським.

Ставлення російського уряду до прав київ-
ських міщан протягом віку змінювалось,
залежно від загальної політики щодо Над-
дніпрянської України. З одного боку уряд
стверджував давні права міщан, з другого—
часто обмежував та порушував їх. З часів
Катерини II (1762—1796 р. р.) остаточно пе-
ремагає прагнення тісніше об'єднати Україну

з Росією. У зв'язку з цим скасовано гетьманство (1764 р.), зруйновано Запорозьку Січ й запроваджено загальні для всієї держави «губернскую и городскую реформу». Тоді ж у Києві утворено так звану «шестигласную думу», і магістрат утратив своє переважне значіння.

Поділ по-старому зберігав значіння торговельно-промислового району. Його жителі, як і раніше, вели торгівлю як унутрішню, так і зовнішню (найголовніше, з Польщею та Прусією). Торгували різними тканями, пушними та залізними товарами, салом, воском. Торгівля Подолу приваблювала й російських купців, і чужоземних поселенців: сербів, черногорців, волохів (Волоська вулиця), греків (Грецький монастир на Червоній площі), німців, пізніше євреїв. У місті виникають заводи, але їх кількість в XVIII ст. збільшується дуже поволі. Магістратська відомість подає цікаві відомості про промисловість Києва р. 1775. Вона зазначає, що київські міщани, а також деякі цехові ремесники «производят торг здесь в лавках немецкими и великороссийскими разными: шелковыми, бумажными, шерстяными й железными товарами, а некоторые держат отъезжие торги за-границу—в Польшу, в Цесарию, Саксонию, в Пруссию, Гданск (Данциг); возят товары великороссийские пушные, китайку, холст, крашенину, малороссийское говяжье сало и воск. Цеховые питаются рукоделием, а чернь, находящаяся в сотнях, питается работою у партикулярных людей... В городе

Киево-Подоле имеются казенной шелковой и партикулярные кожевенные и кирпичные заводы... Имеются ткацкие станы, на коих работают здешние ткачи для своих и обывательских домашних нужд и на продаж холст... сермяжные сукна и протчие тем подобные вещи». Взагалі ж, на думку магістрата, у Києві «никаких особливо достойных по знатности их примечанию, промыслов казенных и партикулярных, или же вообще какому месту или народу принадлежащих, нет».

З усіх галузей виробництва в Києві процвітало гуральництво. По магістратських шинках на Подолі щороку випивано близько 30.000 відер горілки. Поруч із магістратськими були гуральні й козацькі і деяких монастирів. У Києві розвивалось садівництво й у зв'язку з ним виникло виробництво славетного колись київського варення. Роблено спроби вирощувати на схилах Андріївської гори лікарські рослини.

Протягом XVIII ст. Київ кілька раз зазнавав стихійного лиха, що несприятливо відбилося на його розвиткові. Такі були пожежі, що спустошили р. 1718 Лавру та Поділ, чума (1710—11, 1770 рр.), поводи, особливо повідь 1787 р., що в зв'язку з нею виникла думка скасувати Поділ і розплянувати місто за новим пляном, об'єднавши Старе місто та Печерське. Думку про скасування Подолу не виконано, бо міщани вчинили опір. Незабаром по пожежі, відновлено Печерський монастир, забудовано Поділ і споруджено на Печерському ряд будиноків для військових потреб.

У Пізніше в Києві розгортається активне будівництво, що мало переважно палацовий та церковно-монастирський характер. Розквіт цього будівництва, можна гадати, припадає на 1730 — 40-і рр., коли в Києві перебував двір Єлизавети (1744 р.). Тоді починається забудування території на північний захід від Печерського монастиря. Тут споруджують два палаци. Один Кловський (нинішня вул. Гн. Михайличенка, кол. Єлизаветинська 5), що його збудував архітект Шедель. Другий — царський, збудований за проєктом славетного архітекта Растреллі. Обидва палаци стояли посеред садів: коло Кловського-Виноградний сад (Виноградна вулиця), за царським розплановано великий «Государев» сад (нині — «сад 1 травня»), з теплицями, виноградниками, альтанками та водограями. В старому місті збудовано вишукану, в стилі рококо, Андріївську (арх. Растреллі) та Георгіївську церкви. Протягом цього століття споруджують нові будівлі в садибі Софіївського монастиря: кам'яну трапезну церкву, нині «малий собор» (1720 р. р.) «митрополичі покої» (нині Історично-Революційний Архів), огорожу з кам'яною дзвіницею та гарними «західними» ворітьми, що виходять тепер на Георгіївський завулок (архітект Шедель), величезний будинок келій (згодом там було Софійське училище, тепер Історичний Архів). Усі ці спорудження, разом із Софіївським собором, оточеним новими прибудовами, утворюють стильний архітектурний ансамбль, зразок українського барокко XVIII ст.

На Печерському будують (1731—1745 рр.) грандіозну Лаврську дзвіницю (архіт. Шедель) в 93 метри заввишки: кілька церков, корпуси чернечих келій. Проти головного входу до Лаври споруджують величезний будинок арсеналу (пізніше артилерійського складу) у вигляді чотирикутника (близько 200 метрів у стороні квадрату).

Забудовують і Поділ, де на той час розгортає свою діяльність місцевий архітект, міщанин Іван Григорович-Барський (1713—1785), брат відомого мандрівника. Він будує кілька церков (Покрівську, Набережно-Микольську), дзвіниці в Кирилівському монастирі та Петро-Павлівській церкві, «Гостинний двір», що нині вже не існує, улаштовує на Подолі водогін (самотеком з гори по дерев'яних трубах), водограй перед магістратом («Самсон») тощо.

Будівництво XVIII в. дало Києву ряд гарних будівель. Проте, все це були одиничні спорудження. Київ у цілому, за свідченням сучасника, був «жалкий город» лише здалека являючи «ландшафт редкой красоти». Інші сучасники відзначають в ньому різкі контрасти, «нищету и великолепие», пишні храми й низенькі, при землі, хати. Як свідчить французький посол Сеґюр, що відвідав Київ року 1787-го серед почесних гостей Катерини II, — «Київ являє собою спогади та надії великого міста».

По другому розборі Польщі (1793 р.) до Росії відійшли Київщина, Волинь та Поділля. Київ перестав бути пограничним містом. Кор-

дон відсунувся на захід і Київ зробився губерньським містом. До нього починає тягнути Правобережна Україна, в ньому збільшується польське населення, і польські шляхтичі, головні землевласники краю, починають відо-
гравати в ньому велику ролю.

Незабаром по розборі Польщі, за Павла I, відновлено колишні права Києва, і магістрат знову набув ваги. Тоді ж магістрат ді-
став новозасновану на місці кол. козацького Межигірського монастиря над Дніпром (за 20 кілометрів від Києва) фабрику фаянсових виробів¹. 1797 року перенесено з Дубна до Києва контрактний ярмарок («контракти»), що чимало сприяв економічному добробутові та розвиткові міста. Ярмарок притягав звідусюди силу поміщиків та купців, що скла-
дали угоди на великі суми. Першими роками «контракти» відбувалися в будинкові магіст-
рату, а з 1801 р.—в домі на Покровській вул. № 4, де нині 19-та трудшкола. Лише з 1817 р. збудовано нинішній Контрактний дім (архіт. Гесті).

Треба ще відзначити такі події в культур-
ному житті Києва XVIII віку: 1789 р. на Подолі відкрито «Главное Народное Учи-
лище» с сумісним навчанням, та театральні
вистави, почали відбуватися поза Акаде-

¹ Фабрика почала працювати р. 1801, року 1822 її передано у відання «Кабинета его величества», з 1858 до 1874 р. фабрику арендували різні купці, а р. 1874 її закрито. Року 1886 тут виник жіночий монастир. З 1923 р. на місці фабрики існує художньо-керамічний технікум нині Інститут.

мією, бо з 1760 р. їх у стінах Академії робити заборонено. Проте постійного театру в Києві наприкінці XVIII в. ще не було.

Збереглися відомості про число будівель, що були в Києві 1797 року. Крім лаврських будівель, у Києві було 26 кам'яних церков, 20 дерев'яних, 29 монастирських кам'яних будинків, 18 кам'яних казенних будинків, 12-кам'яних приватних будинків, 3,672 дерев'яних будинка, з них — на Подолі 2.068, у Старому місті — 506 і на Печерському 1098. Загальну кількість мешканців визначити трудно, можливо, було їх близько 20.000 душ.

Ось картина Києва на межі XIX століття в умовах ступневого розвитку промислового капіталізму.

Дев'ятнадцяте століття в історії Києва почалося тим, що цар Олександр I підтвердив привілеї та права міщан. Ствердження давніх прав, зв'язаних з середньовічним устроєм міста, було анахронізмом в умовах економічного та політичного життя того часу. Але київські міщани були дуже задоволені цим ствердженням, оскільки воно було їм на користь та поновлювало старовинний устрій Подолу, яким вони традиційно дорожили й який колись сприяв розвитку його торговельно-промислової діяльності. Цю подію відсвятковано міщанами дуже пишно, і на честь її збудовано р. 1802 пам'ятник — колону, так званий «пам'ятник хрещенню Руси», на схилах Пролетарського саду (кол. Купецького). Проте, грамота Олександра I була

останнім визнанням старовинних прав та привілеїв магістрату: через 30 літ і магістрат, і ці привілеї скасував Микола I.

Величезна пожежа 9 липня ст. стилю 1811 року знищила майже весь Поділ — згоріли будинок магістрату, 1176 будинків, 19 церков і 3 монастирі з їхнім майном. Після пожежі зовнішній вигляд Подолу змінився. Раніш його вулиці, часто вузькі й криві розходились немов би радіусами від центральної Магістратської (тепер Червоної) площі. Після пожежі Поділ відбудовано за новим пляном правильними кварталами та широкими вулицями, прорізнаними в інших напрямках. Лише декілька кам'яниць (напр. так званий «домок Петра Великого»), що стоять навкоси до нинішніх напрямків вулиць, нагадують про колишній плян Подолу. Після пожежі Поділ поволі забудовують; відновлено кілька погорілих будівель, і збудовано нові, серед них контрактний дім та гостиний двір. З міщанських будиночків, збудованих безпосередньо по пожежі, цікавий дерев'яний, на кам'яному підмуркові ч. 13, на Борисо-Глібській вул. Крім Подолу на початку XIX ст. сталося кілька пожеж в інших частих міста, що трохи затримали його розвиток.

Війни з наполеонівською Францією спричинилися до утворення нових шанців у Києві на Звіринці та біля Печерського монастиря. Це сприяло дальшому зміцненню ваги Печерського, що в його районі, крім будинку «присутственных мест» (перед палацом, де

згодом розташовано Маріїнський, нині Радянський, парк), будують ряд великих кам'яниць, як державних установ, так і приватних осіб.

Проте, магістрат, контракти й Академія, (з 1819 р. остаточно перетворена на вищу богословську школу), залишаються на Подолі.

Цікаво відзначити, що будинок першого постійного театру в Києві будують не в старих частих міста, а в центрі посеред них—на краю Хрещатика, тоді майже незалюдненого. Театр відкрито 1805 р. на 470 місць. П'єси ставлено російською, українською та польською мовами. Театр на цім місці (нині вул. Воровського, 2) існував до 1851 р. Замість нього збудовано новий театр на місці нинішнього оперового.

1809 року «Главное Народное Училище» переформовано на гімназію й розташовано

Кловському палаці, де гімназія й містилась о 1850 рр. Крім гімназії, у Києві на початку XIX ст. існувало кілька шкіл, приватних пансіонів, а також школа «взаємного навчання», що її влаштував у війську київської залоги один із декабристів (М. Ф. Орлов).

Друга чверть віку, за царювання Миколи I (1825—1855 рр.) відзначається в історії Києва, як доба активного його розвитку й перебудови окремих його частин за новим пляном. Зростання Києва з багатьма його особливостями зумовлене рядом причин економічних та політичних. Крім загально-державних явищ економічного життя, що сприяли

розвиткові промисловости та зростові міста, треба зважати і місцеві умови, зв'язані з народженням та розвитком на Київщині цукрової промисловости. Це особливо відбилося на оборотах контрактного ярмарку, що 1840—50 рр. досяг свого апогею. З кінця 1830-х рр. значіння посередника в хлібній торгівлі поволі переходить до Одеси; замість угод на хліб на контрактах складають угоди на цукор у зв'язку з розвитком цукрової промисловости. Початок її на Київщині поклав гр. Бобринський, організувавши в Смілі цукроварню та бурякові плантації, р. 1843 бр. Яхненко та Симиренко (з походження—селяни-кріпаки) встаткували й першу парову цукроварню з рафінадним відділом. Р. 1842 цукроварень у Київській губернії було 15 з річним виробництвом на 85.260 крб., а року 1847 було 56 цукроварень, що виробляли цукру на $3\frac{1}{2}$ мільйони карб. Київ набуває значіння центру цукрової промисловости. Поширення його торговельних оборотів спричинилося й до заснування в Києві першої контори державного банку (1840 р.). У щільному зв'язку з економічним зростанням Києва було збудування постійного, так званого «Ланцюгового», моста, через Дніпро (архіт. Віньоль, 1848—53 рр.). Цей міст зруйнували поляки—року 1920. Відновлено та перебудовано його 1924 р. Прокладено шосейні шляхи та організовано пароплавство на Дніпрі коло Києва (1842 р.).

Всередині XIX в., людности в Києві було 57,000 душ, в тім числі 20.700 міщан. У місті

було 59 заводів, 14 фабрик: 6 закладів, де варилося варення з річним виробництвом на суму 737,600 крб. срібл.

Робітників у Києві налічувано понад 6000 душ. Двісті чоловіка візникували. З великих промислових підприємств слід згадати про завод мідяних, залізних та чавунових виробів купців Дехтерьових та про ряд цегельень, чинбарень та свічкарень у різних частих міста.

Воєнні та політичні події цієї доби спонукають уряд піклуватися про утворення в Києві нової фортеці, що відповідала б вимогам тодішньої військової техніки. Ця фортеця й жодного разу не брала участі в війнах царської Росії з сусідами. Підчас громадянської війни окремі часті фортеці були замісця найжорстокіших боїв (особливо район арсеналу). Окремі шанці фортеці зв'язані з історією революційного руху: у «Косому капонірі» та в Лисогорському форті ув'язнювали та страчували багатьох революційних діячів.

Нову фортецю будували на Печерському, і це сильно відбилося на цім районі. Згідно з наказом, жителів Печерського переселяють на інші місця, на схили широкої долини р. Либеді. Так тут, у незалюдненій іще місцевості, виникло так зване «Новое строение» або Либедський район міста. Нове будовання—це місцевість від Золотих воріт та Бесарабки до річки Либеді.

Незабаром тут, поруч із приватними домами збудовано ряд культурно-просвітніх закладів.

Так, тут збудовано величезний універсі- (тепер Інститут Народної Освіти) з великим Ботанічним садом, Першу гімназію (нині Всенародня Бібліотека України), Левашівський жіночий пансіон (нині один з будинків ВУАН)—усе за проєктом архітектів В. І. та О. В. Беретті. Недалечко від цих закладів селяться професори, вчителі, студенти. Словом, район, де перехрещуються Володимирька (нині Короленка) та утворений у 1840-х рр. бульвар Тараса Шевченка (кол. Бібіковський) набирає значіння центру культурного життя Києва, що його він зберіг і досі.

Крім Печерського перепляновано й Липки, де вирубано липовий гай і збудовано багато панських будинків, і Старе місто, де зрито вали колишніх шанців та прорізано нові вулиці.

Характер Печерського після цього змінився, й Московська вулиця втрачає своє значіння головної вулиці міста, а це значіння поволі переходить на Хрещатик, що теж діяльно забудовується в цей час. «Присутственные места» переходять у новий великий будинок на Старому місті. Часті поводи на Подолі, особливо повідь 1845 року, спричинилися до того, що починає залюднюватись Лук'янівка. Це нове переплянування здійснює новий плян цілого Києва (1837 р.), що об'єднав три раніш окремі селища—Старе місто, Печерське та Поділ й значно поширив межі старого Києва.

Пануючий архітектурний стиль першої половини ХІХ ст. був класичний (він же—

Львівський (Синий) майдан у 1850-х роках.
Малюнок акад. Ванічека.

«спрiге»). Це вплив нового захоплення на Заході класичною давниною. Прості, суворі лінії цього стилю заступили місце вигадли-

вих, химерних форм барокко. Новий стиль швидко поширився по Україні. У Києві й тепер існує чимало будинків у такому стилі. Такі, наприклад, «Контрактовий дім», колишній Університет, колишній «Інститут благородних девиць» (нині Окргомгосп). Такі й невеличкі приватні «домики с колоннами» — ч. 40 на Московській вул., ч. 2 на Тарасівській вул., ч. 5 на Покровськ. вул. Цей стиль відбився й у церковнім будівництві: церкви «Доброго Миколи» (1807 р.) та Рождественська (1814) на Подолі — зразки цього стилю. З окремих заходів щодо впорядкування міста, слід відзначити роботи коло зміцнення київських гір на Печерському і в Старому місті (Володимирська горка з пам'ятником Володимиру). На той же час встановлено регулярний рух з Петербургом та Москвою (диліжанси, що ходили двічі на тиждень) і засновано в Києві «Заведение искусственных минеральных вод» (1834 р.) що приваблювало не лише киян, а й приїзжих.

Історія Києва за Миколи I свідчить також про численні заходи щодо боротьби з польським впливом, та польськими організаціями (особливо після польського повстання 1830—31 р.), з новонародженими українофільськими прагненнями (Кирило-Методіївське братство) і з виявами місцевих особливостей міського самоврядування, що склалися історично. За проводирів централістичної політики уряду були київські ген.-губернатори В. Левашов та Д. Бібіков. За їхньою участю вжито ряд заходів, що допомагали здійснювати прагнення

уряду. Так, напр., року 1835 скасовано Магдебурзьке право й запроваджено «городовое положение», однакове по всіх містах кол. Росії. Слід зазначити, що останні роки існування старого київського самоврядування позначилися великими зловживаннями з боку керуючих верхів київського магістрату: вони зробили розтрату громадських коштів розміром майже в півтора мільона карбованців. Ця сума вдсятеро перебільшувала тогочасні річні прибутки міста. В зв'язку з новим «городовым положением» Київські міщани втратили своє панівне становище в міському самоврядуванні й на першого «городского голову» обрано купця росіянина П. Дехтерьова.

Далі, на Правобережжі закрито багато польських шкіл. Волинський ліцей (з Кременця) 1832—33 рр. переведено до Києва й перетворено на російський «Університет св. Владимира». Університет відкрито 15-го липня 1834 р. спочатку в складі двох, а згодом, чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного та медичинського. За першого ректора був проф. М. О. Максимович, приятель Шевченка та Гоголя.

Першими роками в університеті його нечисленні слухачі були переважно з шляхти; так напр. одного року на 268 студентів припадало 237 шляхтичів, у тім числі 164 поляки; згодом університет помалу втрачає свій польський, а потім і дворянський характер. Містився університет спочатку в найманих

будинках у Липках, р. 1842, він перейшов у новий будинок. Одночасно з переходом університету у «Нове Будування», поставлено декілька будинків для його помічних закладів: обсерваторія, анатомічний театр на вул. Леніна (колиш. Фундукліївській) та інші. Крім університету в Києві відкрито 2 гімназію, ряд шкіл, «Институт благородных девиц», Кадетський корпус та інші. Тоді ж, року 1852, засновано київський Архів Давніх Актів, що зібрав величезну кількість документів з історії Правобережної України до 1800 року (в будинкові ІНО).

На той же час припадає й початок київської періодичної преси. Перше видано було «Киевские Объявления» (1836 р.), що незабаром перейменовано в «Киевские Губернские Ведомости». Пізніше видано ряд інших, спочатку урядових, а потім і приватних періодичних видань, в тім числі кілька газет.

Протягом другої половини ХІХ віку й на початку ХХ віку Київ і далі швидко зростає. Цьому сприяє розвиток різних галузів сільського господарства в його районі, особливо ж зростання цукроварства.

Так, 1912 року на Київщині було 80 цукроварень та рафінарень. Київ стає найбільшим центром цукрових оборотів, особливо підчас контрактних ярмарків. Одночасно з цукроварством розвивається в Києві й млинарство; парові млини Києва щороку перемелювали від 4 до 6 мільйонів пудів зерна. Нарешті виникають і зростають й інші галузі промисловости. Року 1912 в Києві було великих

фабрично-заводських підприємств 91, середніх 290, дрібних 1591. Крім рафінарні та кількох парових млинів, сюди ж увійшли 41 цегельня (в Києві та його околицях), що виробляли 150 міл. штук цегли, 19 чавунно-ливарних та машинобудівних, 9 броварень, 4 цукерні, 7 чинбарень, 5 тартаків, 4 миловарні, 5 фарбарень, 2 кафельних заводи, 1 цементний, 1 сірниковий, тощо. Київ знову стає великим торговельним центром, особливо центром торгівлі цукром. Через київський ринок проходило й усе устаткування цукроварень. Загальний характер торгівлі був комісійно-посередницький. З розвитком залізничного будівництва Київ поширив свої торговельні зв'язки в придніпровському районі й на заході, зробившись гуртовим розподільним центром великого району.

У зв'язку з розвитком промисловости та торгівлі Київ починає багато важити і як кредитовий центр. Тут виникає кілька нових банків і товариств взаємного кредиту; на Хрещатику 1882—83 рр. будують біржу.

Чимало сприяли пожвавленню економічної діяльності й виставки сільсько-господарських та фабричних виробів та місцеві (1852, 1857, 1862 рр.), як і особливо всеросійські сільсько-господарські та промислові виставки 1897 й 1913 рр.

Сприяло зростові міста й те, що в 1860-х рр. Київ включено в мережу залізниць і поширено залізничне будівництво. З цього часу Київ стає великим вузловим центром. Таке ж значіння мав і розвиток водного транспорту,

що в зв'язку з ним на Подолі збудовано гавань, закінчену р. 1900. Вантажобіг залізничної станції 1912 р. був 50 міл. пуд., пристанів—40 міл. пуд.

Розвивається й міське будівництво, при чому крім державних та громадських установ, в ньому взяли велику участь місцеві капіталісти, які бачили в цьому рентабельне для себе вкладання капіталів. Природне, що спорудження великих будинків з метою збільшення пр. бутків домовласників часто було причиною будівництва антихудожніх та антисанітарних будов, де прибутки капіталістів були на першому місці, а інтереси мешканців на останньому. Слід зазначити також, що будівельна гарячка спричинилася до кількох будівельних катастроф з загибеллю багатьох робітників, що працювали на будівництві. Наслідком інтенсивного будівництва було те, що в Києві року 1912-го налічують 17.000 будинків, з них 5.500 кам'яниць. Серед кам'яниць багато 5—6 поверхових, одна має 11 поверхів. В районі Хрещатика, тепер центрі міста, виникають нові вулиці; 1870 р. серед горбів прорізають Прорізну вулицю (нині Свердлова), а на місці величезного саду проф. Мерінга в 1890-х рр. виникає кілька нових вулиць і тут будують театр «Соловцов» (нині Леніна), готель «Континенталь» та низку прибуткових будинків. Будівництво захоплює й інші райони міста. Крім прибуткових багатопверхових будинків, будованих за шаблоном, в місті виникає чимало будівель, що виді-

ляються або художністю або оригінальністю стилю. Такі, напр., Володимирський собор (арх. Спарро, Беретті та Ніколаєв), історичний музей (арх. Городецький), державний банк (арх. Кобелев), вищі жіночі курси—тепер ветеринарний інститут (арх. Кобелев), новий костюл (арх. Городецький), педагогічний—нині революції—музей (арх. Альошин), будинок № 19 на Софіївській площі (арх. Альошин), будинок університетського відділу В Б У (арх. Осьмак), чимало особняків у Липках, буд. кол. Гінзбурґа на вул. 25 жовтня, тощо.

У зв'язку з ростом міста намічаються й нові районні центри, що навкруги їх іде жваве будівництво. Так, напр., навколо залізничних майстерень та пасажирського вокзалу, відкритого 1870 р., залюднюється привокзальний район і засновується селище для залізничників—так звана залізнична колонія. Навколо заводів та Політехнічного Інституту в районі Шулявки йде активне будівництво й оселяються переважно робітники та студенти. Розвиток Хрещатика сприяв тому, що сюди переходить міська дума в спеціально збудоване приміщення, де тепер Окрвиконком. Наприкінці ХІХ віку й на початку ХХ в. Київ обростає новими селищами—дачними місцями, де згодом оселяється на весь рік чимало киян, зв'язаних з містом службою, навчанням та іншою працею.

Поруч із територіальним ростом міста йде і його впорядкування, в якому активну участь береміське самоврядування («городская дума»),

реформована в 1870-х рр. Забруковують вулиці, влаштовують водогін, каналізацію, електричне освітлення вулиць (1890 року з'явилися перші вуличні електричні ліхтарі) і телефон. Щоб поліпшити сполучення межі частинами міста, влаштовують спочатку «конку», а потім електричний трамвай, другий що до часу в Європі й перший в кол. Росії. Трамвай згодом зв'язав Київ з деякими дачними місцевостями (Пуща-Водиця, Святошин). Загальна довжина трамвайних ліній перед війною була 130 кіл. У Києві будують кілька лікарень, серед них міську Олександрівську, нині Жовтневу (1875 р.), лікарню для чорноробів та Єврейську. Кажучи про впорядкування міста треба мати на увазі, що міська дума, яка брала активну участь в цій справі, складалася з домовласників та купців, які за давньою, ще магістратською традицією, часто використовували положення «отців міста» для власних вигід та вигід своїх виборців—теж домовласників та купців. Слід далі зазначити, що міська дума звертала увагу головним чином на упорядкування центральних районів міста, де переважно мешкали представники буржуазії та урядовці. Щодо робітничих околиць, то вони перебували в занепаді, часто не мали примітивного міського упорядкування й залишалися в жахливих, антисанітарних умовах.

Економічне зростання Києва сприяє і його культурному розвитку. У другій половині минулого століття й напочатку нинішнього

засновують ряд нових нижчих шкіл (у тім числі школи для сліпих та глухонімих), Далі засновано кілька чоловічих гімназій урядових (1914 р. їх було 9) і приватних, а також реальних шкіл і комерційних та професійних шкіл, де учні здобували не лише загальну освіту, а й деякі професійні навички. Окремо стояла Колегія Павла Галагана. Поруч із чоловічими навчальними закладами засновують і жіночі. Так, 1860 р. відкрито Фундукліївську жіночу гімназію, пізніше Подільську та Міністерську й ряд приватних жіночих гімназій та пансіонів. 1878 року засновано перші в Києві Вищі Жіночі Курси, що існували до 1885 р., а потім знову їх відкрито 1906 р.; 1898 року засновано Політехнічний Інститут а 1906 р. — Комерційний Інститут, пізніше перетворений на Інститут Народнього Господарства.

Зазначаючи зріст шкільної сітки м. Києва, слід, одначе, мати на увазі, що учбові установи далеко не охоплювали всього населення. На межі XIX та XX ст., р. 1897, лише 60⁰/₀ київського населення було письменним; що до осіб, які мали освіту вище початкової, то їх кількість не перебільшувала 25⁰/₀ всіх письменних. Звичайно, що головна маса більш освіченого населення припадала на пануючі класи, в той час, як працююча людність мусила задовольнятися, в кращому випадкові, лише початковою освітою. Треба сказати, що в 1900-х рр. було знято питання що до загальної початкової освіти в Києві, але воно не посу-

валося далі розмов та проектів й було поставлено конкретно та здійснено лише за радянської влади.

Завдяки культурному зростанню Києва, тут утворено ряд музеїв, бібліотек, наукових товариств. Так, крім музеїв Університету, духовної Академії та інших великих шкіл, виник міський, тепер Всеукраїнський Історичний Музей ім. Шевченка, й декілька приватних музеїв, найцінніший з них музей Ханенка, тепер ВУАН. Серед бібліотек, навчальних закладів і приватних, слід назвати «Публічну бібліотеку», нині Центральну Робітничу ім. В К П (б.), засновану 1861 р. (у нинішньому будинкові з 1913 року). Виникає кілька наукових товариств—«Общество Естествоиспытателей», Історичне Товариство Нестора Літописця, Фізично-Математичне, Юридичне, Медичне та інші. В 1873—76 рр. у Києві працював Південно-Західній відділ Рос. географічного т-ва, в якому брали участь переважно члени української «Старої Громади». Відділ розгорнув досить широку наукову роботу, але його в скорому часі зачинено за «українофільство». Згодом утворюють «Общество грамотности» з його народнім домом (тепер клуб комунальник), «Общество Содействия Образованию» з аудиторією на Бульваро-Кудрявській вулиці (тепер клуб залізничників). Зростає поволі й число періодичних видань. Поруч із численними газетами та журналами, що виходили в «установленном порядке», з'являється й нелегальна преса, початок якій у Києві

покладено виданням «Вперед» та «Рабочей газетъ», першого російського с.-д. партійного органу. Виникає й нелегальна українська преса. Число газет та журналів, що виходили в Києві 1914 року, досягало 67. Крім ряду газет — «Киевлянин», «Киевская Мысль», «Последние Новости», «Вечерняя газета», «Южная копейка» т. і., виходили періодичні видання вищих шкіл та ряд видань спеціальних. Серед журналів слід згадати «Киевскую Старину» (1882—1906), який видав багато матеріалів та статтів з історії України, зокрема Києва. З 1905 р. кілька газет та часописів виходило українською мовою: «Рада», «Записки Укр. Наук. Товариства», «Літер.—Науковий Вістник», «Дзвін» «Рілля», «Світло», «Сяйво», «Маяк». Були видання й польською мовою. Поширюється й друкарська справа, збільшується число друкарень (до 50); деякі з них, напр. С. В. Кульженка, дають високої якості продукцію. Утворюється кілька театрів. З них, крім оперового, слід відзначити театр «Бергоньє» (нині Шевченка) і драматичний театр «Соловцов» (нині Леніна).

Незважаючи на адміністративні утиски, розвивається й український театр одночасно з російським. На межі ХІХ—ХХ ст. в Києві розгорнула свою діяльність славетна українська трупа, з М. К. Кропивницьким, М. К. Заньковецькою, О. К. Саксаганським та М. К. Садовським на чолі. Виступали також і польські трупи. Крім театральних вистав у Києві організують концерти

місцевих та чужих музично-вокальних сил. Для них устатковують концертні зали; найпопулярніше було приміщення «Русского Купеческого Собрания» з великою колонною залюю, що збудував 1881—82 роках архітект Ніколаєв (тепер Будинок Комуністичної Освіти, вул. Революції, 16) і зала в буд. Славянського, пізніше Комерційний клуб, нині клуб радторгслужбовців (вул. Воровського, 1). З початку ХХ віку виникають і перші кіно-театри («синематографи»), що дуже швидко поширювались. На цей же період припадає спорудження в Києві ряду пам'ятників—Богдану Хмельницькому, гр. Бобринському, Миколі I, Олександрю II, кн. Ользі, Столипіну, Кочубею та Іскрі. З них донині стоїть пам'ятник Богдану Хмельницькому (худ. Мікешіна), і в Історичному Музеї статуя Бобринського, за проєктом Шредера. Протягом усього ХІХ і початку ХХ вв. Київ був зв'язаний з революційним рухом у різних його проявах. Їм присвячено в путеводникові спеціальний нарис.

Таким чином Київ напередодні світової війни являв собою велике місто, видатний економічний, адміністративний та культурний осередок Наддніпрянської України. Разом з цим він скупчував в собі низку протилежностей, які відбивалися як в його зовнішньому вигляді, так і в тих соціально-економічних явищах, що проявлялися на території Києва. Дійсно, гарні палаци й багатопверхові будинки на упорядкованих вулицях центру та бідні «хібарки» на брудних

околицях міста наочно свідчили про суперечки серед його населення—пануючих заможних кол та бідної працюючої людности, даючи предпосилки для розгорнення революційної боротьби. Ріжноплеменний склад людности Києва (росіяне, українці, євреї, поляки, німці, чехи та інші) разом з великодержавною политикою центрального уряду гостро ставив проблеми національних культур, сприяв тому, що поруч з пановавшою в Києві російською культурою та мовою поступово зростала свідомість інших кол населення, особливо українців та євреїв, та давав ґрунт для різних націоналістичних угруповань, часто шовіністичного характеру.

За часів великої імперіялістичної війни Києву довелось бути головним тилловим центром армій Південно-Західнього фронту. Декілька років, починаючи з липня 1914 р. Києву прийшлося жити своєрідним тилловим життям. Інтереси військової справи стали тоді на першому місці. Це затримало нормальний розвиток міста. В ньому будується лише декілька споруджень військового призначіння, серед них будинки військових шкіл на Звіринці та за Соломенкою. Київ заповнює сила військових, біженців та висланців з прикордонної округи, полонених; в ньому розгортається багато шпиталів, військових складів, тиллових установ. Відхід російської армії улітку р. 1915 викликає евакуацію Києва. Зокрема, його музеї, архіви, бібліотеки, учбові установи евакуюються до Цент-

ральної Росії та на Поволжжя. Лише восени 1916 р. вони поволі починають повертатись назад. Характер великого військово-запільного осередку Київ зберіг і до лютневої революції 1917 р.

Революційні події своєрідно відбилися в Києві, оскільки своєрідні були обставини його історичного життя та політичні, громадські й національні угруповання. На протязі трьох років (1917—1920) Києву довелося бути місцем гострої боротьби між різними політичними та соціальними групами. Російський «Тимчасовий уряд» після озброєної боротьби змінює влада дрібно-буржуазної «Центральної ради» та її уряду—генерального секретаріату (листопад 1917 р.). В січні 1918 р. шляхом озброєного повстання місцевих робітників та наступу червоної гвардії в Києві перемагає радянська влада, і до Києва переїздить ВУЦВК. Тим часом делегація Центральної ради підписує в Бересті угоду з центральними державами. Це веде до втручання німців в українські справи. 1-го березня до Києва вступають німецькі війська; в ньому поновлюється «влада» Центральної ради. У квітні, однак, німецька політика щодо України змінюється; за допомогою німецьких військ раду розігнано і владу передано генералу П. Скоропадському, який оголошує себе гетьманом. Київ робиться столицею «Української держави». В середині грудня 1918 р., після боротьби з військом української директорії Скоропадський зрікається гетьманства. Влада переходить до

директорії з С. Петлюрою на чолі. В лютому 1919 р. директорію змінює радянська влада, і Київ стає столицею Української Соціалістичної Радянської Республіки. Наприкінці серпня радянська влада знову залишає Київ. В нього одночасово вступають війська Петлюри та Денікіна. Це веде до конфлікту між ними, що закінчується переходом міста до денікінців. На початку жовтня червона армія, фронт якої був біля самого Києва, робить прорив і на декілька днів бере місто. Після впертої вуличної боротьби денікінці повертаються до Києва, але на початку грудня 1919 р. під натиском червоної армії залишають його. В травні 1920 р. Київ бере польське військо, але вже в червні червона армія знову повертається до Києва і радянська влада остаточно затверджується в ньому. З закінченням громадянської війни починається новий період у житті міста. Він позначається організацією міста на нових засадах, зростанням українського культурного руху, утворенням багатьох нових наукових та культурно-освітніх установ (Всеукраїнська Академія Наук, Всенародня Бібліотека України, — багато інститутів, науково-дослідчих катедр, ВИШ'ів, технікумів, різних типів шкіл, музеїв, клубів, видавництв), новим будівництвом (районова електростанція, велика кінофабрика, судобудівельна верфь, низка заводів та фабрик, нові будинки сільсько-господарського інституту, робітничі будинки тощо), поширенням міських границь (1923 року), упорядкуванням околиць, тощо.

Доба індустріялізації, реконструкції господарства всього Радянського Союзу, розвиток транспорту, зокрема київського вузла, будівництво Дніпрельстану, культурно-національна політика Радвлади розгортають перед містом величезні переспективи.

Ознайомлення з містом в умовах сучасного радянського будівництва й нового побуту має велику цікавість та значіння. Але це виходить за межі історичного нарису.

В. Базилевич.

ІСТОРІЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ У КИЄВІ В ХІХ ТА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Місто Київ, як центр економічного, політичного та культурного життя, вже давно позначилося в історії України; воно завжди тісніше зв'язувалося з територією Правобережжя, з формами розвитку тут сільського господарства, промисловости, торгівлі тощо. Цим Київ відрізняється від Харкова з його тяжінням до гірничо-промислового району та від Одеси, що стоїть на території Південної України з її хлібноторговельним характером. Ці характеристичні умови життя в Києві треба мати на увазі при огляді історії революційної боротьби, її напрямків. Вона була виявом стану класових інтересів, що утворювалися і знов змінювалися в залежності від ходу економічного життя, розвитку капіталістичних відносин в цьому місті; вона набуває на протязі того довгого часу, що оце огляд його ми маємо коротко подати далі, різних виявів у залежності від участі в них різних суспільних груп. У другій пол. ХІХ ст. та на початку ХХ ст. провідного значіння в класовій боротьбі набуває пролетаріят. Жовтнева революція, утворення Радянської влади знаменували перемогу пролетаріату над буржуазією та перехід до соціалістичного будівництва.

В історії революційної боротьби на Україні в ХІХ та початку ХХ ст. місто Київ займає поважне місце. Це місце окреслено його

географічним положенням, історичними умовами, ходом економічного життя та іншим. Це все ув'язує м. Київ з загальною історією революційних рухів на Україні, та Росії. Хоч участь його тут, у залежності від низки обставин, не завжди однакова, але треба зазначити, що в ньому не раз виступало чимало активних борців проти царського режиму.

В історії революційної боротьби м. Києва можна відрізнити кілька стадій у залежності від ходу економічного життя, участі в них суспільних груп, буржуазних елементів, народників та робітників, від ходу економічного життя, розвитку капіталізму та інших моментів. Цих стадій можна назвати п'ять на протязі того часу, що підлягає нашому оглядові: 1) від початку XIX ст. до реформи 1861 р., 2) 1861—80 рр., 3) від початку 1880 р. до 1905 р., 4) від 1905 до 1917 р., 5) після 1917 р. Звичайно кожний із цих періодів ув'язаний з попереднім, де які потребують ще відповідних підрозділів для виразнішої їх характеристики (напр. останній п'ятий). У зв'язку з завданнями нашого огляду ми тільки коротко спинимося на їх характеристиці.

У нашому огляді, перший період в історії революційної боротьби м. Києва охоплює часи від початку XIX ст. до половини XIX в. Київ на початку XIX ст. був порівнюючи невеличким містом; мав він тоді близько 30 000 людности. Прибутки міста в цей час (1799—1800 рр.) менші за 50 000 крб. (46 830), зате видатки були великі (в 1800 р.—понад

140 000 крб.). Ця велика різниця повсталала в зв'язку з вимогами розвитку самого міста. Магістрат заборгувався в цей час, напр., на значну суму у купців (близько 37 тис.). І це російська адміністрація ставила на увагу магістратові, забуваючи, що вона тут тримала великі постої війська, збільшувала видатки на поліцію тощо.

Таким чином, на початку ХІХ ст. ми зустрічаємо в історії міста боротьбу магістрата та російської адміністрації. Остання вимагає в цілях дальшого урегулювання життя пильнішого свого догляду над містом, магістрат обстоює свої автономні права, що має їх згідно з маґдербурзьким правом.

Отже, як бачимо, Київ вступає в ХІХ ст. з рештками фєвдального ладу. При дворянсько-кріпацькій системі, що панувала тоді на Україні, місто виявило свої вимоги. Але разом з тим хід економічного життя на Україні, а в зв'язку з цим стан класових відносин ставлять також нові потреби. Події кінця ХVІІІ та початку ХІХ ст. — наполеонівські війни — спричинилися до змін у Східній Європі й на Україні.

Вияви цього маємо в формах революційної боротьби проти тогочасного царського режиму та в нових ідеологічних течіях, що повстають у зв'язку із зміною економічних умов життя. У них беруть діяльну участь буржуазні, на той час демократичні, радикальні елементи. Це яскраво позначається в утворенні гуртків, товариств, де жваво дебатується потреба реформ у царській Росії,

підноситься гадка про зміну старого державного ладу на новий, що відповідав би новим умовам життя. На Україні з таких товариств найбільше знані «Общество Соединенных Славян» та «Южное общество» декабристів. Агітація за перебудову держави, між іншим, жваво провадилася в Києві в 1823, 1824, 1825 рр. під час контрактного ярмарку, на який приїздило чимало народу з різних місцевостей України і часто бували представники польських організацій. Київ був під дуже пильним доглядом, коли трапився відомий виступ Чернігівського полку на Київщині, в районі колишнього Васильківського повіту; були звістки, що декабристи збираються йти на Київ. Пам'ятником з часів діяльності декабристів залишився до цього часу будинок по вул. Революції (кол. Олександрівській) ч. 21, звичайно тепер підправлений. Тут відбувалися збори тодішніх товариств, у тому числі й декабристів. Поміщики та адміністрація Києва невдовзі після декабристського повстання знов переживають тривожні хвилини, коли р. 1826 на Київщині вибухло селянське повстання проти утисків поміщиків.

Велике значіння для київського життя мало польське повстання 1830—31 рр., що було виявом боротьби польського та російського капіталу за панування на Правобережжі. Хоч сама територія повстання була далі на захід від Києва, але відбилосся воно і в місті, де жило чимало польської людности. Для історії самого повстання варт відзначити,

що на київських контрактах відбувалися наради, велася підготовча до повстання робота. У «Записках» Михайла Чайківського зазначається, що Йосип Залеський, начальник Київського повіту та городничий, коли повстання вибухнуло, утік до Галичини. У Києві почалися арешти та висилки. Готовість киян приєднатися до повстання була причиною пізнішої ліквідації місцевої міліції. Звичайно, повідомлення Чайківського потребує ширших доповнень, напр. щодо «киян», — очевидно, мова не про всіх киян, а тільки про певні угруповання. Можна, проте, думати, що загалом картина у Чайківського досить вірна. Справді ліквідація польського повстання знаменувала перемогу російського капіталу. Наслідки цього виявилися в реорганізації міста. У 1835 р. ліквідовано маґдебурзьке право, остаточно скасовано рештки автономного колись життя краю. Саме місто ближче зв'язано з загально-імперським міським устроєм і відповідно до цього переведено організацію міського управління.

Економічне життя у Києві починає бити жвавим пульсом. Вже раніше (від 1797 р.) збирався тут контрактний ярмарок. Після закриття філії польського банку в Бердичеві 1836 р., у Києві в 1840 р. почала функціонувати контора державного банку за зразком м. Одеси. Зростання вкладок було значне. Перший рік існування дав вкладок на 2,4 міл. крб., другий — 3,06 міл. крб., третій — 6,6 міл. крб. Збільшуються обороти і контрактних ярмарків: у 1835 р. до Києва привозили товарів

на 483 420 крб., через 10 років р. 1845 — вже на 892 440 крб. Сталося це в зв'язку з розвитком цукрової промисловости, що починає в економічному житті краю відігравати щораз більшу ролю.

Звертає на себе увагу виникнення пароплавства. Пароплавство спочатку обслуговувало потреби будованої на той час Київської фортеці: водою довозили будівельні матеріяли, зосібна камінь. Відомості «Статист. описания Киевской губернии», дають змогу уявити стан промисловости у самому місті. У 1845 р. було в м. Києві 59 заводів та 14 фабрик з загальною кількістю 820 робітників. Річна продукція — 757 000 крб., за винятком горілчаної промисловости; 303 500 із цієї суми припадає на шкуряну промисловість. З заводів найбільш було цегелень (11) та шкуряних заводів (19). По деяких заводах (напр. чавуно-мідяному) робітники працювали щодня по 12 годин.

Окрім цих звісток, треба відзначити, що в Києві було чимало осіб, які займалися майстерствами. Майстер мав іноді підмайстра та учнів. Таких ремісників рахувалося 3 956 (1 559 майстрів, 982 підмайстрів, 1 415 учнів). Коли ми порівнюємо це число з зазначеною кількістю робітників, то побачимо, що воно більше як учетверо переважало кількість робітників на фабриках та заводах. Склад людности Києва, як і інших українських міст у цей час, «вважає перістістю». У Києві людність у 1845 р. значно збільшилася супроти початків ХІХ в. Кількість її доходила до

104 000, половину цього числа становили військові. Усього в 1845 р. було 50 137 д. міського населення; в порівнянні до 1797 р., людність м. Києва потроїлася. Найбільше було міщан та цехових (21 751), селян (близько 17 000), дворян (близько 10 000), купців (1 325); далі йдуть дрібніші групи. У зв'язку з торговим значінням міста та різними потребами до міста приїздило щороку до 200 000 д.

Цей економічний розвиток міста відбивається також на формах тогочасної революційної боротьби. Після декабристів та польського повстання вона не припиняється. Невдачі обох повстань не спиняють боротьби проти царського режиму. В Берні, в Швайцарії, утворюється Т-во «Молода Польща», яке звертає увагу на стан українських земель. Завдяки заходам Конарського, існувала у Києві філія цього Т-ва, яка, критикуючи царський устрій, висувала демократичні гасла. Студентів університету та інших осіб, коли виявили цю організацію в 1837 р., заарештовано та повисилано або повіддавано у рекрути. Конарщина безпосередньо зв'язана з «балагульством» і була прототипом народницьких конспірацій. Після цієї справи російський уряд закрав на рік Київський університет і взагалі змінив керівничий склад, призначивши нових осіб, запровадив репресії тощо. Але дальших форм боротьби він не зміг передбачати та спинити. З стінами Київського університету дослідники зв'язують і пізнішу організацію українську — відоме «Кирило-Методіївське братство».

Попередником його, як зазначає З. Гуревич, був гурток київської молоді, про який згадує П. Куліш у своїй «Хуторній поезії». У цьому гуртку ми зустрічаємо ідеологічні погляди, які пізніше ширше розвинули були кирило-методіївці. Євангельський комунізм, українофільство, гасло визволення селян та орієнтація на культуру й освіту, як шлях для здійснення цієї програми—такі погляди гуртка. Крім П. Куліша, в ньому брали участь О. Навроцький, М. Чалий, О. Маркович та інші.

У пізнішому Кирило-Методіївському товаристві ми зустрічаємо також частину осіб, про яких допіру згадували. Утворивши свої погляди під вражінням декабризму» зазнавши впливу західньо-європейської думки, це товариство мало значний вплив на формування пізніших напрямків української суспільної думки.

Товариство кликало до повстання пригнічених словянських народів проти їх володарів. У «Книзі Битія» було сказано: ...«встане Словянщина і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа». У складі Т-ва треба відрізнити два напрямки—«поміркований» (М. Костомаров, В. Білозерський) і радикальний (Т. Шевченко, М. Гулак). Але загалом кажучи програма кирило-методіївців на той час, за існування кріпацького режиму, була революційна. В ній чимало уваги приділено селянському питанню. Цікаві серед брат-

чиків були постаті Т. Шевченка та П. Куліша. Усю їх одмінність майстерно змалював П. Куліш в одному із мемуарних своїх творів. «Можна сказати, що це зійшовся низовий курінник-січовик із городовим козаком-кармазинником». Перед нами мовою суспільних відносин XVII ст. схарактеризовано представників двох напрямків в українському суспільстві перед-революційної доби. Варт відзначити для характеристики діяльності братчиків розмови Савича з військовими щодо можливості використати Київську фортецю, як найзручнішого місця для повстання («это будет удобнейшее место для собрания лиц намеревающихся произвести восстание»). М. Гулак, згідно з доносом студента Петрова, казав, що коли «государь не пожелает сложить с себя верховной власти, то необходимо заставитъ пожертвовать царской фамилией». Варт пригадати ще революційні піднесення Шевченкових поезій та їх вплив на суспільство, і ми зрозуміємо, чому Т-во так налякало самодержавний миколаївський уряд і накликала такі репресії. Частина учасників Т-ва посаджено до фортець, другу частину повисилано за межі України та повіддано в салдати. Дехто, як Шевченко, мусіли відбувати кару в Оренбурзькому краї та над Каспієм.

Ліквідація Кирило-Методіївського Т-ва стала під час яскравих виявів реакції. Невдовзі по тому військо Миколи I пішло нищити революцію 1848 р. в Угорщині. Але всі ці заходи не спинили зростання революційного руху.

Розвиток капіталізму підносить питання про ліквідацію кріпацтва. Знаменита київська козаччина 1855 р., що охопила значну частину тодішньої Київської губернії, яскраво виявила напрям класової боротьби — знищення влади поміщиків. Останні почали тікати до міста. До Києва потяглися «ходаки» від селян. Так було до того часу, аж поки київський губернатор кн. Васільчиков заборонив це; на головних шляхах були поставлені пікети, що спиняли селян, які йшли до Києва із списками. Київська козаччина була ліквідована тільки військовою силою, але самий рух мав велике значіння. Він був грізним «memento» для перестарілої фєвдальної системи. Кримська кампанія поставила питання про знесення панщини на Україні та в Росії, і це зроблено реформою р. 1861.

У зв'язку з розвитком економічного життя та подіями 50 рр. ХІХ ст. можна відзначити зміни в самому житті м. Києва й утворення нових ліберальних та народницьких течій у тодішньому суспільстві.

Про економічний стан м. Києва наприкінці 50 рр. ХІХ ст. можна говорити на підставі відомостей, що правда неповних, у «Пам'ятных книжках» за 1857, 1858 роки Населення в Києві р. 1856 було 57 168 д. (38 672 ч. + +18 436 ж.). Року 1857 у Києві було 51 заводів та фабрик з 818 робітниками (із них 146 майстрів). З заводів найбільше було цегельень, шкуряних, миловарень. Існував також чавуноливарний завод. Сума виробни-

цтва дорівнювала 416 171 крб. 15 коп. До Києва була приписана Межигірська фаянсова фабрика з 357 робітниками (із них майстрів 118). Сума її продукції становила — 21 500 крб. Велика торговельна діяльність була за час київських контрактів. У 1856 р. товарів привезено на 1 485 020 крб., 1858 р. — на 2 521 697 крб. Коли порівняти ці числа з відомостями 1845 р. (892 440 крб.), то можна бачити, що торговельні обороти дуже збільшилися. Капітал у зв'язку з розвитком цукрової промисловости на Україні завойовує вже широку сферу для своїх впливів.

Ці умови економічного життя утворили потребу боротьби з експлуатацією. Наприкінці 50 рр. (1857 р.) маємо відомості про початок страйкового руху на Київщині. На Межигірській фаянсовій фабриці, приписаній, як ми згадували, до Києва, виникли хвилювання робітників; повстали вони в зв'язку з збільшенням робочого дня, позачерговими навантаженнями тощо. Були також вимоги скасувати кари на тілі. Це ми знаємо із скарг селян-майстрових та селян-поденників.

Цей рух був яскравий вияв тих нових форм класової боротьби, що утворювалися в зв'язку з розвитком капіталізму. Незадоволення кріпацьким устроєм яскраво відчувається також у тих нових ліберальних та народницьких течіях, що виявляються в 50 рр. у Києві.

З них треба відзначити ліберальну діяльність Пірогова, який наприкінці 50-х рр. вніс свіже повітря в громадське життя Києва. Знов оживають революційні течії в Київ-

ському університеті. Утворюється чимало різних гуртків. До Києва з Харкова переїздять після арештів кілька студентів — Левченко, Єфименко, Бекман, Шмулевич та інші, що їх виключили з Харківського у-ту за непослух владі. Життя в Києві стає активніше. Під доглядом Пірогова та за допомогою проф. Павлова, який пізніше за свою діяльність був висланий до Вятської губ., у Києві утворюються недільні школи для поширення освіти. У подільській школі працював був М. П. Драгоманов, у новостворенській — В. Б. Антонович. Недільні школи утворені були в жовтні 1859 р. Із звітів згаданих шкіл, як свідчить Л. Струніна, видно, що на 249 учнів було 132 селян, з-поміж них 101 кріпак. Були окремі жіночі школи. Через недільні школи поширювалися також демократичні гадки, ставиться питання про викладання українською мовою тощо. Ці школи пізніше р. 1862 закриті урядом, що став побоюватися їх розвитку та значіння в освіті мас.

Разом з цим явищем позначається також друга течія — народницька. Серед активних студентських гуртків своєю діяльністю виявили себе хлопомани; до них належали люди з інтелігентних кіл, ідеалістично настроєні. Обстоюючи права українського селянина на волю, вони вказували на безпідставність поміщицьких претензій на кріпацький труд селянина; свої інтереси та погляди хлопомани намагаються з'єднати з селянськими. Тому вони провадять шалену боротьбу з польськими поміщиками, що ставилися до «хлопа»

зневажливо. Хлопомани, щоб ближче пізнати народ, робили низку подорожів. До хлопоманів належали відомий пізніше історик та археолог Вол. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський та інші. Серед гуртків варт зазначити існування таких, у яких погляди склалися під впливом ідей Кирило-Методіївського братства. Варт тут відзначити гурток Носа, що велику увагу звертав на вивчення минулого українського народу, на історію, етнографію, лінгвістичні студії тощо.

У центрі, як ліберальних так і тодішніх народницьких гуртків гостро стояло весь час питання про скасування кріпацтва. Не дарма тоді проф. Павлов, один із тогочасних радикалів, перед від'їздом своїм із Києва так сформулював це питання: «Крестьянское дело поставило нашу историю так, что ей два исхода: реформа или революция». У цих словах окреслено було два напрямки революційної думки кінця 50 рр. Реформа 1861 р., що утворилася в зв'язку з розвитком економічного життя, скасувала кріпацтво; вона, як і інші пізніші реформи, все ж не розв'язала всіх питань. Але вона утворила умови для прискореного розвитку капіталізму та завоювання їм щораз ширших сфер впливу.

У першій половині XIX ст. в історії революційної боротьби, як ми бачили, беруть діяльну участь головне буржуазні радикальні елементи суспільства. Серед них трапляються також демократичні елементи; про участь робітників збереглося мало звісток. Змі-

нюється це відношення в 60—80 рр. XIX ст. Ми маємо чимало відомостей про діяльність народників та народовольців 1870—80 рр.; є вже відомості і про участь робітників у революційному рухові і про робітничі гуртки. Сталося це завдяки змінам в економічному житті, великій увазі до селянського господарства, розвитку промисловости тощо. Утворюється сприятливий ґрунт для зростання народницької ідеології, розвиток промисловости висовує далі активну участь пролетаріату, що займає керівне значіння в історії пізнішої революційної боротьби. У житті Києва ці всі явища знаходять яскраві виявлення.

Вже наприкінці 50 рр., як ми зазначали, існувало в Києві чимало радикальних гуртків. Велике значіння мали для них твори Шевченка. У діяльності гуртків брав ближчу участь П. Єфименко, якого пізніше заступив В. Антонович. Діяльність цих гуртків притягла до себе увагу уряду. У справах київського генерал-губернатора від 5/XI 1860 р. зазначається, ніби студенти Київського університету утворили товариство комуністів з В. Антоновичем на чолі. Це товариство об'єднує чимало студентів з різних місць та намагається поширювати ідеї комунізму серед простого люду. Як факт такої пропаганди комуністичних ідей автор доносу відзначає діяльність Б. Познанського у с. Дударях на Київщині (Канівського повіту). Справді, подібне товариство було; воно провадило працю в двох напрямках — загальну культурницьку роботу в недільних школах

та повітичну — підготування революційних кадрів на селі.

На початку 60 рр. яскраво окреслюються ці течії в тодішньому суспільстві. З київської гміни (земляцтва) утворюється українська громада. Представники її Антонович та Стоянов виступають р. 1861 з промовами під час похорону Т. Шевченка у Києві та провідів Шевченкових останків до Канева. Тут виступає М. Драгоманов з промовою, в якій було зазначено, що «кожний, хто йде служити народові, одягає на себе терновий вінок». Ця промова через радикальний свій напрям не була надрукована. М. Драгоманов був представником другої течії — «космополітів». У своїй автобіографії він зазначає, що багато думок українських націоналістів здавалися йому «реакційними». За ці ширші погляди його та його однодумців називали «космополітами».

У дальшому на кристалізацію громадських поглядів мало вплив польське повстання 1863 р. Діяльність українських хлопоманів уже раніш викликала невдоволення польських владущих кіл. Не тільки посипалися доноси до київської адміністрації від поляків — поміщиків, але влітку 1860 р. був шляхетський суд над «хлопоманами» — Антоновичем та іншими. Отже ще перед 1863 р. позначився розбрат межі хлопоманами (та українофілами) і польським суспільством. Є звістки, що окремі хлопомани підтримували добрі стосунки з польськими революційними («червоними») організаціями. К. Михальчук брав навіть ближчу участь у повстанні, будучи

емісаром у м. Житомирі. Коли стало відомо, що повстання 1863 р. прагне реставрації поміщицько-шляхетської Речі Посполитої в її історичних межах, то це викликало різке відмежування їх від повстанців. Як підкреслює М. Драгоманов, справжня мета поляків та вороже їх ставлення до інтересів українського народу, пробивалися вже в 1862 р.

Кінець повстання 1863 р. відомий: йому не пощастило розхитати російське самодержавство. Повстанців жорстоко покарано. Польові суди визначили різні кари, чимало було вислано. У справах київського генерал-губернатора за 60—70 рр. велику увагу скупчено на особах, що брали участь у «польском мятеже».

Ліквідація польського повстання 1863 р. не була початком боротьби царського уряду з революційними впливами, початком наступу реакції. Це почалося раніше. У 1861 р. з Києва забрали ліберала Цірогова, що, як куратор шкільної округи, стояв на чолі освітньої роботи. Недільні школи закрито. Р. 1862 до Києва перенесено реакційний орган «Вестник Юго-Западной России», у якому почалися виступи проти революційних течій. Посипалися обвинувачення в «мазепинстві» а потім «сепаратизмі» на адресу українського руху. Реакціонери оголосили український рух продуктом польської інтриги. Як каже Драгоманов, «тут сталося таке, що можливе тільки в Росії». Р. 1863 міністер унутрішніх справ П. Валуєв заявив: «никакого малорусского языка не было, нет и не может быть».

Друкування книжок українською мовою почали забороняти; це все знаменувало, що представники російського капіталізму по ліквідації польського повстання зорієнтувалися в небезпеці для них українського руху. Отже фактично російський капіталізм виявив ті ж самі великодержавні тенденції, борючись проти яких українські хлопомани вийшли з польських організацій.

Цей реакційний наступ примушує об'єднатися ліві та праві українські угруповання біля культурництва; на цьому фронті об'єдналися різні групи. Ідея підняти культурний рівень селянства через освіту існувала вже раніш, але цей культурницький шлях набував тепер ширшого значіння. «Культурники» з Антоновичем, Житецьким та іншими визначними представниками відігравали велику роль в другій половині XIX ст.; впливи їх помітні були ще й на початку XX ст., відповідним чином змодифікувавшись. Цей напрям був захоплений гадкою дати визначних українських наукових робітників у різних галузях знання. Такий напрям «Старої громади» відомий наприкінці 80 р. П. Тучапському («Из пережитого». Од. 1923, ст. 13—14).

Ці погляди не могли цілком задовольнити тодішньої молоді; вона утворила «Молоду громаду» в кінці 60 та на початку 70 рр.

До молодой громади належали Ол. Русов, М. Ковалевський, Л. Семиренко, М. Зібер, С. Подолинський. До них приєднується М. Драгоманов, який мав сильний вплив на дальший напрям гуртка. «Драгоманівці» існу-

вали в Києві після від'їзду Драгоманова за кордон, трималися своєю групою, окремо від «культурників»; члени Молодої громади брали участь у тогочасному бунтарстві, напр. М. Ковалевський, Хв. Вовк; у зв'язку з цим останній примушений був тікати з Києва. Зміни в українське життя вніс відомий Емський акт 1876 р., що був весь вимірений проти Києва, як культурного центра. Далі від'їзд М. Драгоманова та Зібера, закриття «Київського Телеграфа», та інше позначили дальший наступ реакції. Ці нові умови накреслили напрям політики представників російського капіталізму, які не визнавали права на розвиток недержавних народів, націй. З цього часу утиски проти українського руху тривають на протязі 30 років до 1905 р., не раз яскраво виявляючи себе у м. Києві. Переслідування, висилки та різні заборони сипалися як із «рога изобилія». Ці національні утиски сприяли утворенню контакту в революційній роботі між різними напрямками українських угруповань і тодішніми революціонерами—народниками, народовольцями тощо. Про це, напр., є в споминах М. Попова (Минувшие годы, 1908, № 2, ст. 151). Взагалі треба сказати, що контакт у революційній боротьбі цих груп бував тісний, відносини їх іноді дуже перепліталися. Тепер спинимо увагу на інших революційних угрупованнях, які в 70 рр. виявили себе в Києві.

Серед цих угруповань треба відзначити діяльність лавристів (послідовників Лаврова) та бакуністів («бунтарів»). Льозуні бунтарів

про потребу народньої революції користувався серед українців більшою популярністю, як ідея мирної пропаганди лавристів та ще з великодержавними тенденціями.

У своїх «Воспоминаниях» Дебагорій-Мокрієвич зазначає, що в листопаді 1873 р., коли він приїхав до Києва, він знайшов тут дві революційні групи — київських чайківців та київську «комуна». Чайківці займалися пропагандою соціалістичних ідей серед молоді, а потім і серед робітників. Щодо Київської «комуні», то її не можна назвати вповні гуртком або групою, — вона мала перемінний склад членів, особи тут мінялися часто, одні приїздили, інші виїздили. — «Комуна» виконувала роль «революционной станции», куди приходили відпочити день-другий, а потім знов «іти в народ». Тут перебували Аксельрод, Брешковська, Фішер, Судзиловський, Стефанович, брати Левентані, Дебагорій-Мокрієвич та інші. У Київській «комуні» звертали головну увагу на практичну діяльність, тим часом як «чайківці» кожне питання розв'язували через науку. «Для «чайковцев» наука составляла все. Заб вно было ведеть, как иной раз решали они самый несложный обыденный вопрос и вкривь и вкось только потому, что хотели решить его непременно по науке», каже Дебагорій-Мокрієвич. Після приїзду до Києва українського гуртку жебуністів, кияни мали провід у ході народницького руху. На погляди «комуні» великий вплив мали «бакуністи».

Р. 1874 в зв'язку з арештами Київську комуна зліквідовано. Процес 193-х у 1877—78рр.

закінчився різними карами, навіть виправдані на суді вислані були «административным порядком».

Етап «хождения в народ» був цим фактично закінчений. У народників повстало питання про інші методи задля підняття народнього повстання. У цьому напрямкові почали працювати Стефанович, Дейч та Бохановський. Закінчилося це відомою чигиринською справою — спробою підняти повстання серед селян на Чигиринщині. Керівників затримано та посаджено до Лук'янівки (київська в'язниця), але їм за допомогою Флоренка, що став у в'язниці за ключника, пощастило втекти. Утеча була зроблена за допомогою Олександра Лоначевського-Петруняки, що був членом української громади. Бохановський, Дейч та Стефанович утекли тим човном, що здобув Лоначевський, Дніпром до Кременчука 27 травня 1878 р.

Такий фінал Чигиринської справи ліквідував сподівання народньої революції. Повстало питання про напрям дальшої роботи. Частина стояла за дальшу пропаганду революції, інші пропонували перейти до терору. Скликаний у цій справі з'їзд р. 1878 у Києві, в підготовчій роботі до якого брали участь Дебагорій-Мокрієвич, М. Ковалевська, Желябов, Стефанович, а з українофілів—В. Антонович, Житецький, Беренштам, не дав яскравих наслідків. Після з'їзду В. Антонович, який раніш допомагав грошема в Чигиринській справі, здобув офіційне відрядження, щоб на де який час зникнути з Києва, але, треба

сказати, українці Старої громади не розірвали зносин з революціонерами-народниками.

Група останніх—Мокрієвич, Осинський, Івічевичі, Попко, Фроленко — вирішила перейти до організованого терору. У 1878 р. В. Осинський з Івічевичами зробив спробу в Києві забити «товарища» прокурора Котляревського. Попко забив жандармського полковника Гейкінга. Душею цього нового терористичного напрямку безперечно був Осинський. Діяльність терористів у тодішній Росії була в цей час загальним явищем. Цей засіб боротьби з царською владою викликав спочатку деяке замішання в тодішніх владущих колах. Але в дальшому через провокаторів та іншими засобами почалися арешти «государственных преступников», далі пішли суди, висилки, карання на смерть тощо. У Києві в 1879 р. були повішані В. Осинський, Брандтнер, Антонов «на поле между Старой Житомирской почтовой дорогой и кладбищем в одной версте от тюремного замка», як зазначено в протоколі.

Взагалі треба сказати, друга половина 1870 рр. дуже яскраво позначена революційною діяльністю. На цей напрям великий вплив мали воєнні події 1877—78 рр., коли в державному апараті виявилось чимало крадіжок, надуживань тощо. Суперечність класових інтересів владущих та пригноблених була явна: «Поезда с ранеными по часам стояли у вокзалов, давая дорогу экстренным поездам с военной знатью, мчащеюся с театра военных действий на север. Тут — нищета, стоны,

смерть, там — самодовольные, откормленные рожи, торжествующие победу, завоеванную такими тяжелыми жертвами». Дебагорій-Мокрієвич, якому належать ці рядки, зазначив, що це все відіграло певну роль як для загострення терору, так і для загального невдоволення тодішнім ладом («Воспоминания», ст. 315—18, ст. 1906). А. Бичков теж підкреслює в кінці 70 та на початку 80 рр. енергійну діяльність народовольців у Києві («Летопись революции», 1924, № 2, ст. 54—56).

З цими часами зв'язується ще одне явище, що набуло великого розголосу в тодішній Росії, — студентський рух 1878 р., що стояв у певнім зв'язку як з місцевим життям, так і з специфічними обставинами Київського університету. Непопулярність професорів, зокрема ректора Матвєєва, попередні закони 1876 р., утиски українського руху, висилки — все це сполучилося в одно і визначило характер руху. Почався він у зв'язку з арештами з приводу замаху на «товарища» прокурора Котляревського. Цей замах, як ми знаємо, зробив Осинський з Івічевичами. Жандармерія почала обвинувачувати в йому студента Подольського. Прохання студентів звільнити Подольського не мали наслідків. Нетактовне та невміле поводження адміністрації — ректора та «попечителя» округи на сходах викликало невдоволення студентів. Студентів переписали. Над ними, як каже Драгоманов, учинили «Соломонів суд», у якому брали участь проф. Демченко (голова), проф. Романович-Славатинський та Ващенко-Захарченко

(члени). Студенти відмовилися дати свідчення. На підставі якихось «інших даних» суд ухвалив такий вирок: 49 студентів виключити на три роки, «з вовчим білетом», 75 — на два роки. В числі останніх були студенти Павло Тутківський та Овксен Корчак-Чепурківський, пізніше академіки Української Академії Наук. Далі за ухвалою суду десятих виключили на один рік, вісьмом висловлено сувору догану, шість виправдано. Жандармерія та поліція зараз же заарештували весь «неблагонадійний елемент» і вислали — частину на північ, частину в різні міста України та Росії. Про цю розправу над студентством чимало матеріялів дає справа Канцелярії київського губернатора (№ 628, 1878—82 рр., ч. 1—4. Історичний Архів, револ. відділ). Студентський рух 1878 р. викликав розрухи в Москві, Харкові, Одесі.

Отже, як бачимо, 70 рр. в революційному житті Києва дуже бурхливі й багаті на події. Ці події дали великий матеріял для перегляду питання про народницьку революцію. Виявилось, що цю гадку треба залишити. Нові економічні умови життя, ширші погляди казали про потребу шукати нових шляхів революційної боротьби. Цей висновок і підкреслив Дебагорій-Мокрієвич, що своєю діяльністю зв'язав себе з Києвом, у своїх споминах. «Деревенская революция, т. е. крестьянская революция, о которой все так страстно мечтали и в которую все так глубоко верили в начале 70 годов, к концу десятилетия была оставлена и силы были направлены

в город, где имелось несравненно больше благоприятных условий для революционной деятельности и где от этой деятельности предвиделись скорейшие результаты».

Спостереження цілком справедливе. У містах вже виявив себе новий господар — робітнича кляса. Відбуваються страйки в Одесі, Харкові, р. 1879 відбувся перший страйк київських робітників. Взагалі треба сказати, що в 70—80 рр. Київ займає дуже важливе місце в історії революційного руху на Україні і в Росії. Тут реврух переходить усі ті стадії, що відомі в інших центрах цього руху.

Робітничий рух у Києві повстав у зв'язку із змінами економічних умов після 1861 р. Зміни ці яскраво виявилися на діяльності Київської контори державного банку. За 1840—57 рр. дисконтові операції його становили 700 000 крб., за рр. 1859—62 — 4 000 000 крб. Чимало маєтків, що були в руках поміщиків, у цей час заставлено. Р. 1862 під час контрактного ярмарку сума боргів неплатоспроможних підприємців та поміщиків дорівнювала 20 000 крб.

Розвиток капіталізму ставить питання прокладання залізниць.

Московські публіцисти турбувалися про це та обстоювали проєкт колії Одеса—Київ у 1860 рр., щоб сполучити також швидше Київ з Москвою, «сплотить его теснее с остальной Русью». Коялович писав: «Надо устроить так, чтобы заднепровская Русь тянула на северозапад к Москве».

Ця велика полеміка щодо напрямку заліз-

ниця була в цей час розв'язана не на користь московських публіцистів, а на користь української буржуазії, що вказувала на потребу прокласти залізницю на півдні України. Сполучення Києва залізницею з Одесою та Москвою сталося пізніше в 1870 рр.

У 1860 рр. людність Києва весь час зростала. Так, р. 1865 було в ньому 71 365 д. чоловіків та жінок разом; військових було 21 834 д., дворян—12 666, селян—близько 8 000, найбільшу цифру знаходимо в рубриці—почесних громадян, міщан, купців, цехів та робітників, близько 34 000; на жаль у таблиці це число не розбито на підрубрики. Решта людности (духівництво, «іногородці») по 2 000¹.

Р. 1866 промпідприємств (фабрик, заводів тощо) було 77 з 1 083 робітниками. По підприємствах кількість робітників поділялася:

Підприємств	до 5 роб.	до 10 р.	до 25 р.	до 40 р.	до 55 р.	до 70 р.	Разом
	19	13	36	6	1	2	100
%	14,68	16,89	46,76	7,79	1,29	2,59	77

Таким чином найбільше підприємств мало від 10 до 25 робітників.

Характер підприємств різноманітний—найбільше було свічних (11) шкіряних (11), броварень та гуралень (11), тютюнових (10), цегелень (10). Загальна продукція всіх підприємств дорівнювала була 1 229 448 крб. Ці приблизні відомості офіційного характеру

¹ Д. Воейков — В. Загоскин, Киевская губ. СЛБ 1867.

виявляють певні зміни в промисловому житті порівнюючи з відомостями кінця 50 рр.

Через 15 років у Києві було вже 89 фабрик та заводів з 3 404 робітниками, загальна продукція виносила 7 056 389 крб.¹

У числі заводів треба відзначити 17 цегельень, 8 тютюнових фабрик. Найбільше робітників було в залізничних майстернях. Ці числа можна доповнити звітками про стан промисловости на Правобережжі, з яким Київ був близько зв'язаний.

Київщина в цей час (1879 р.) мала 602 фабрики з 33 912 (27 281 у 1880 р.) робітниками та продукцією в 4 міл крб. На Київщині було більше робітників у порівнянні з Поділлям (19 869) та Волинню (10 640 роб.), хоча найбільша продукція була на Волині (82 міл. крб.) (М. Слабченко «Мат. до соц.-ек. іст., т. II, ст. 138). Оборот контрактного ярмарку приблизно дорівнював 1 120 000 крб. Отже, як бачимо, розвиток капіталістичних відносин на Київщині та в Києві був значний; він зв'язувався з загальним ходом економічного життя та утворив зміни в суспільних відносинах.

¹ Ці числа подав В. Манілов у своїй розвідці («Путь революции» журнал Киевского Истпарта К. 1923, № 1, ст. 119) з посилкою на «Обзор Киевской губ.» за 1880 р. У праці В. Леніна «Развитие капитализма в России» М. 1923, таб. III (дод. ст. 436) позначено, що в 1879 р. у Києві було 76 фабрик та заводів і 11 858 роб. та з загальною продукцією в 3 279 000 крб. Останнє повторює також М. Слабченко (Мат. до соц.-ек. іст., т. II).

У 70 рр. київський пролетаріат вже остільки виріс, що в йому почувається потреба власного об'єднання. Ми маємо відомості про це з другої половини 70 р. Так знаємо про існування гуртка з залізничних робітників Михайла Ромасова (1876 р.), що провадив організаційну роботу по колії Київ—Жмеринка. Існує гурток М. Попова теж на залізниці, потім в Арсеналі. У них брав діяльну участь кубанець Попко. У гуртках працював київський студент М. Подревський. Існував ще гурток Басова, в якому працювали Лобанчук, Зубжицький, Івічевич Іван та інші. Члени останнього гуртка мали зв'язки серед тодішньої української «Молодої» громади 70 р. у Києві. Праця їх полягала в самоосвіті, організації кас взаємодопомоги, пропаганді серед робітництва.

Вплив на ці гуртки мала «Молода громада», з Зібером та Подолинським на чолі, в першу половину 70 р., коли, можна думати, вони вже могли існувати. Є відомості, що Зібер вів пропаганду в залізничних майстернях. Марксівський гурток кінця 60, потім і 70 рр., де ближчу участь брали Зібер та Подолинський,¹—мав великий вплив також на розвиток революційного життя м. Одеси. У Києві у 70 рр. до цього гуртка ще належали Ол. Русов, Хв. Вовк, Винниченко, організатор

¹ Зібер і Подолинський прийняли тільки певні елементи марксизму. Зібер зовсім не прийняв філософської теорії Маркса, а економічну тільки частково. Див. ст. М. Скрипника «Більшовик України» 1930 р. № 2, ст. 13—14.

робітничих гуртків на залізниці, Т. Оп. Михалевич, Ів. Басов, М. Драгневич, Петро Лобанчук. Вплив гуртка можливо, відбився на ідеології Одеського «Южно-русского Рабочего Союза». Тісні зв'язки у Зібера та Подолинського були з І. Ковальським, Андрієвським, Бойком та іншими; відзначають вплив київського гуртка Зібера також у програмі Одеського Союзу. Взагалі треба сказати, що в історії революційного руху 70—80 рр. Київ міцно зв'язаний з Одесою, Харковом, потім ще з низкою міст Росії. Еміграція Зібера, Подолинського та деяких інших членів «Молодої громади» ослабила розвиток марксістської течії в Києві, але робітничого руху, певна річ, не спинила. У йому бере участь низка робітників, про яких ми згадували, Іван Губжицький, Петро Лобанчук, Михайло Ромасів. Окрім цих, відомі ще Йосип Бельчанський, Платон Горський, К. Богрянівський, Арон Гобст, Микола Лубнівський, Павло Левченко, Микита Левченко, Яків Даньків, М. Хрущов, П. Філатов та інші. Їх позаарештовували і здебільшого вислали, кого до Східного Сибіру, кого на північ.

Друга половина 70 рр. позначилася першим страйком київського робітництва в 1879 р. Він повстав як вияв боротьби проти експлуатації робітничої сили, надуживань адміністрації тощо. Страйк повстав у залізничних майстернях.

У зв'язку з сиробою адміністрації збільшити робочий день до 2000 робітників заявили протест проти заходів адміністрації

звільнити 17 робітників, які відмовилися працювати збільшену кількість годин. Адміністрація здала свої позиції, але через деякий час нові утиски викликали в 1880 р. велике незадоволення проти нового адміністратора Холодова. 1500 робітників вимагали його звільнення. Страйк звернув увагу жандармерії. Остання відокремила для своєї розправи 12 робітників, з яких модельника Антона Василевського, старшого робітника Івана Осиповича, учня Готфріда Ліка (18 років) вислала в північну Росію. (А. Іргізов, «Перший страйк київських робітників», К. 1929).

Цей робітничий рух 1880 р. стався в той час, коли в Києві існувала вже організація «Южно-русский рабочий союз». Цей союз утворили М. Щедрин та Е. Ковальська; активними учасниками були С. Богомолець, Ол. Преображенський, Ів. Кашінець, П. Іванов, Наум Гекер, слюсарі В. Кізер та Ол. Долер. Союз розгорнув широку роботу за час свого існування (травень-червень 1880 — квітень 1881 рр.). Цікава його програма. У програмі Союзу окреслено становище робітників на Заході та в Росії, вказано, що жорстока експлуатація робітників наслідком своїм має виродження. Тому треба вжити заходів, щоб такий стан змінити. Це можливо зробити через революцію «произведенную самим народом». Тепер треба звернути увагу на зміну економічних умов. З окремих питань Союз висунув вимогу, щоб земля, фабрики та заводи належали «всему народу». Щоб досягти цієї мети, треба утворити

бойову робітничу організацію. У числі засобів, крім агітації та пропаганди, пропонується висунути фабричний терор. Цей засіб ініціатори «Союзу» висунули під впливом ірландського робітничого руху. Союз розвинув значну діяльність. Він випустив до 12 проклямацій, у яких були висвітлені важливі події того часу. У проклямації звернуто увагу, напр., на експлуатацію робітників у Київському Арсеналі, зазначено необхідність боротися з адміністрацією. Пропаганда провадилася не тільки серед робітників, але й серед селян. У проклямації, 1884 р. (березень) було висунуто програмове гасло, щоб «земля, фабрики та заводи належали до того, хто на них робить» (проклямацію складено українською мовою). Жандармерія вистежила та заарештувала учасників «Союзу». Військовий суд засудив частину «к ссылке в каторжные работы», частину на поселення до Сибіру.¹ Київський «Южно-русский рабочий союз» в історії революційного робітничого руху мав важливе значіння тим саме, що утворив ширше об'єднання, якого не було раніше. Він мав вплив на пізніший напрям робітничого руху в Києві в 80 рр. Після його робітничий рух у 80 р., а особливо в 90 рр. сильно зростає, набуваючи ширших форм.

¹ Про це є окрема справа в революц. відділі істор. архіву в Києві (канц. Київського ген-губ.). Так само: М. Балабанов «К истории рабочего движения на Украине» (Южно-русский рабочий союз). К. 1925 «Южно-русские рабочие союзы» (ред. М. Равич-Черкаського) Х. 1925.

На початку 1880 р. відомо про процес 69 у Києві, з цього числа 24 особи належали до робітництва. Вони вели пропаганду серед робітників, улаштовували збори. Військовий суд у Києві у 1883 року ухвалив 7 з них вислати до східнього Сибіру, решта була вислана з Києва в «адміністративному порядку». З цією справою були зв'язані Ол. Бичков, що залишив спомини про київські гуртки кінця 70 та початку 80 рр., (Летопись революции, 1924, № 2—3), М. Саранчів, І. Левитський, В. Пироженко, В. Горинович та інші. Обвинувачення закидало їм участь у народовольській організації. У 1884 р. у київському військовому суді розглядалася вже нова справа 12-ти; обвинувачувано їх так само в приналежності до народовольців. Спомини про це лишив В. Панкратов, учасник процесу, якого царський суд посадив у Шлісельбурзьку фортецю («Былое», 1907, № 2.) У 1885 р. відомо про агітацію серед робітників Арєнкова та Башмачнікова. Це все було, коли робітничий рух переходив у нову стадію. Отже київський пролетаріят бере участь у класовій боротьбі, обстоюючи свої інтереси. Народовольська діяльність занепадає; наприкінці 80-х та на початку 90-х рр. у Києві розгортається діяльність соціально-демократичних гуртків.

Нинішній стан вивчення робітничого руху в Києві не дозволяє нам дати ширші відомості про цілу низку питань. У числі нез'ясованих залишається питання, чи переводилася до 1888 р. соціально-демократична пропаганда

серед київських робітників. Можна вважати, що діяльність Абрамовича в цьому напрямку в 1888 р. була одна з перших спроб, але, можливо, не перша. Лікар Абрамович переїхав з Мєнська до Києва з метою соціально-демократичної пропаганди, маючи також зв'язки з закордоном. Він організував гурток, що складався з інтелігентів та робітників. Р. 1889 Абрамович та члени гуртка були заарештовані.

Із споминів Плетата, робітника залізничних майстерень цього часу, знаємо про працю в Києві польської соціалістичної групи (д-р Левкович, д-р Сарцевіч).

У дальшому розгорненні робітничого руху мала значіння енергійна діяльність Ю. Дм. Мельнікова, що р. 1890 після арештів у Харкові, переїхав до Києва. Р. 1897 вступивши на роботу до залізничних майстерень, Ю. Дм. Мельніков розгортає тут свою діяльність. Потім за участю його утворено школу-майстерню, через учнів з якої встановлюється зв'язок з заводом Гретера, пароплавними майстернями. На В. Дорогожицькій ч. 15, де жив Ю. Дм. Мельніков, існувала ця майстерня. Тут був т. зв. Лук'янівський клуб. Організація та робота значно поширилися; найближчу участь бере в ній Б. Л. Ейдельман, що лишив про цей та пізніший час цікаві відомості. У 1895 р. утворено перший «Рабочий Комитет» (грудень 1895 — квітень 1896). У його завдання входила пропаганда, утворення нових гуртків, підтримка та допомога робітникам під час сутичок з адміністрацією,

випуски проклямацій тощо. У 1896 р. робота Комітету поширилася; ми знаємо вже про існування гуртка на електричній станції та в інших місцях. У 1896 р. він припинив існування в зв'язку з арештами, що на той час почалися. Мельніков та інші були заарештовані. Ця доба цікава не тільки практичною робо-

Будинок Ю. Д. Мельнікова (Дорогожицька № 15).

тою, але й теоретичними суперечками, в яких кристалізувався марксіський світогляд. У Тучапського («Из пережитого», ст. 52) цей час у Києві характеризується так: «Здесь на довольно многолюдных студенческих вечеринках происходили настоящие (словесные, разумеется) сражения между народниками (будущими социалистами-революционерами) и марксистами (будущими и настоящими социал-

демократами).—Чувствовалося, что здесь дело идет не просто о выяснении известных теоретических положений, а о приобретении сторонников для определенной практической революционной работы...

Главным содержанием дебатов служил вопрос об экономическом развитии России, о значении и судьбе общины, о расслоении крестьянства и т. д.».

Ці дебати виявили пекучі питання того часу. Зростання пролетаріату в Росії та на Україні підкреслювало вагу його в революційному русі. На жаль, потрібні для цього офіційні статистичні відомості — непевні. Це вже відзначали дослідники, даючи офіційні числа кількості пролетаріату. 1890 р. В. Ленін звернув увагу на те, що ці числа «малы до смешного». З цим корективом треба приймати попередні та дальші числа про кількість робітників у м. Києві. Щодо Києва ми маємо для 1890 р. 6 000 роб. при 125 фабриках та заводах з продукцією 16 186 000 крб. (офіц. від.). У 1890 рр. економічне життя Києва значно зросло. Розвиток капіталізму накреслив нові шляхи. Яскраво виявляється це на оборотах контрактного ярмарку за останнє 25-ліття. У 1870 — 74 рр. на ярмарок привезено товарів на 2 164 000 крб., продано на 994 800 крб.; в 1890 — 94 рр. привезено вже тільки на 865 200 крб., продано на 275 400 крб. Обороти цього ярмарку, такі показні ще в 70-х рр., тепер занепадають.

Тим часом в інших галузях економічне життя розвивається. Значно збільшується

в цей час людність міста. У 1874 р. в місті було 127 251 д. У 1892 р. було за оф. відомостями 187 245 д., у 1893 р.—193 151, у 1894 р.—229 236; 1895 р.—248 486, у 1897—258 274 (з Деміївкою). Зростання торгівлі та промисловости можна бачити в збільшенні судноплавства та транзиту через Київську пристань, у збільшенні кількості фабрик та заводів тощо. У 1892 р. за офіційною характеристикою фабрик та заводів було 135, у 1893 р.—163 з продукцією 12 617 590 крб. Далі число фабрик та заводів збільшується; це видно з того, що в 1897 р. за підрахунком В. Манілова¹ робітників, які працювали на різних підприємствах, було 31 509 д., коли додати до цього ще рубрику «прислуга и поденщики», то загальна кількість дорівнюватиме 66 726 (без членів родин). З цієї кількості частина робітників знаходилась по дрібних підприємствах і підпадала великій експлуатації. Під цей час класова боротьба набирає ширших розмірів. Ми вже згадували, що на сутички між робітниками та господарями звертав увагу перший «Рабочий» Комітет.

У другу половину 90 рр. усі умови сприяють тому, що робітничий рух переходить на ширші рейки: можливо, тут відіграв ролю великий страйк робітників у 1896 р. у Петербурзі. Але чимале значіння мали місцеві умови київського життя.

Тут в організації провадили дебати про потребу в роботі звернути велику увагу на

¹ Путь революции в. I, К. 1923, ст. 21.

агітацію; коли останнє прийнято, утворюється нова група «Рабочее дело», виданням якої була газета «Вперед» (вийшло троє номерів.).

До групи «Рабочее Дело» увійшов Павло Лукич Тучапський, що залишив нам цікаві спомини («Из пережитого». Од. 1923). Тучапський на початку своєї діяльності був зв'язаний з українськими гуртками. Його не задовольнила робота «культурників», і він перейшов до гуртка «драгоманівців». Був заарештований, після перебування поза Києвом наприкінці 1896 р. повернувся до Києва, в якому вже мав зв'язки.

У групі «Рабочее дело», серед інших інтелігентів визначився своєю роботою Б. Л. Ейдельман. Вже тоді в Києві носилися члени цього гуртка з гадкою про об'єднання с.-д. руху на терені тодішньої Росії. Ініціатива в цьому пішла з Києва. Першу спробу цього зроблено на конференції, що відбулася 17—18 березня 1897 р. у Києві.

Одним з наслідків цього було об'єднання в Києві трьох революційних груп — «Рабочее дело», групи ППС та групи польських с.-д. в одну організацію під назвою «Киевский союз борьбы за освобождение рабочего класса» десь по весні 1897 р. Утворення цієї організації дало можливість розгорнути широку роботу, в якій велику увагу звернено на потребу політичної боротьби в робітничому рухові. Найвизначніший щодо цього був рік 1897. З загальної тепер відомої кількості проклямацій (36) на 1897 р. припадає 29.

Окрім проклямацій у цей час виходила ще газета «Вперед» з девізою: «щастя робітників—у їх власних руках, сила робітників—у їх спілці». Вона своїм змістом та гадками вказувала на потребу боротися з капіталістами та царатом. Ці гадки поширювалися також шляхом пропаганди серед тогочасних київських гуртків. Рух остільки виріс, що виникла потреба організувати в середині 1897 р. другий робітничий комітет, до якого представниками «Киевского союза борьбы за освобождение рабочего класса» входили то Ейдельман, то Вігдорчик, то Тучапський. У 1897 р. вперше зорганізовано в Києві свято 1 травня. У другій половині 1897 р. серед київської робітничої організації постає вже питання про утворення ширшої газети «Рабочая Газета» (вийшли № 1, 2).¹ Вона почала виходити за діяльної участі Альберта Поляка і сприяла широкому об'єднанню робітників. У цей час утворюються вже тісні взаємини, організаційні зв'язки поміж Києвом, Одесою, Москвою, Катеринославом та іншими містами. Була зроблена спроба зв'язатися з закордоном (група «Освобождения Труда» Плеханов, Аксельрод). Р. 1898 (1 березня) відбувся I з'їзд у Менську, на якому представником від Києва був Тучапський, від Катеринослава — Петрусевич, від «Рабочей Газетъ» — Ейдельман; були представники з Москви та від інших організацій.

¹ «Рабочая Газета» друкувалася в Києві на Костянтинівській вулиці ч. 15 (Поділ).

Цей I з'їзд мав велике значіння в справі об'єднання. Учасники з'їзду, як каже Тучапський, поїхали назад для продовження роботи з бадьорою вірою в краще майбутнє. В організації цього I з'їзду знов таки Київ відіграв значну роль.

Незабаром після з'їзду (11—12 березня) київську організацію розгромлено. Жандармерія з її київським начальником Новицьким, що вже давно був відомий діяльністю в цьому напрямку, натрапила на сліди. Відбулися арешти в Києві, Москві, Катеринославі; всього заарештовано 142 особи (із них 67 робітників, 10 ремісників, 63 інтелігентів). Справу розв'язано в 1899 р. в адміністративному порядку — висилками.¹

Значне оживлення в 90 рр., було не тільки серед робітництва, але й серед українських національних інтелігентських угруповань. Уже в 70 рр. ясно накреслилися два напрямки—культурників та драгоманивців. Існують вони й пізніше в 80 рр., але задовольнити молодь цілком вже не могли. Молоді сили, хоч і виростали серед утисків українського життя, шукали нових шляхів, ближче з життям зв'язаних.

У зв'язку з новими вимогами економічного та політичного розвитку в Києві окреслюється два напрямки, представників яких не задовольнили погляди «старих». З напрямку культурників вирости тарасівці, що

¹ Летоп. рев. 1923, № 3,4,5; «Путь Революции» К. 1923, ч. I.

в основу поклали політичні погляди Тараса Шевченка в тому вигляді, як вони їх розуміли. Вони збиралися у приміщенні композитора М. Лисенка; в 1893 р. у Києві відбувся з'їзд тарасівців, але незабаром їх діяльність завмерла. Їх погляди мали вплив на формування ідеології дрібної буржуазії та частини інтелігенції. М. Коцюбинський у своїх творах («Хо», «Для загального добра» тощо) змалював кілька типів тарасівців.

З 90-ми рр. зв'язується також утворення другої групи, що частково виходила з драгоманівства. У Києві почали робити спроби щодо закладання марксістських гуртків. До гуртків Ів. Стешенка та Лесі Українки, що є основоположники цих гуртків, належали М. Коцюбинський, М. Кривинюк, Б. Ратнер, Кавун, П. Тучалський. Цей гурток, треба сказати, мав інтелігентський характер і не виявив спроб безпосередньої роботи серед пролетаріату. У 1900 р. на Україні в Харкові утворюється Революційна Українська Партія (РУП). Вона мала в дальшому чималий вплив на селянські рухи 1902 — 1905 рр. З членів РУП-у відомі Д. Антонович, Л. Мацієвич, М. Русов та інші. Брав у ній участь (пізніше) і В. Винниченко; в 1903 р. йому трапилося відсидіти на київській гавлтахті за транспортування нелегальної літератури з-за кордону. Ці напрямки виявили, що в 90 р. сталося також значне зрушення в поглядах українських груп, але вони далі стояли від робітничого руху, обмеживши себе національними переважно питаннями. З них

тільки РУП робив спроби стати на ширший шлях, але йому бракувало ідеологічної чіткості. Цю неясність підкреслила сама редакція органу «Гасла» (ч. 12), показуючи, що російські та польські товариші зробили вже чимало в своїй роботі.

Дальший розвиток економічного життя, збільшення робітників у перших роках нового ХХ ст. яскраво виявляло, що новий борець проти капіталізму міцнішав. Йому нічого було втрачати, а треба було здобувати; і він активніше стає до боротьби за свої права. Це видно з дальшого ходу подій. Серед міст на Україні за переписом 1897 р. найбільша була Одеса, потім ішов Київ, за Києвом—Харків. Р. 1901 Київ значно зріс. Тут було 281 473 д. (138 622 ч. та 142 851 ж.) За офіційними відомостями на цей час у Києві було 117 фабрик та заводів з 8 756 робітниками (6 927 ч. + 1 357 ж. + 47 недолітків). Загальна продукція становила 18 821 073 крб. (Обзор Киевской губ. за 1901 г.). З торговельного погляду Київ на початку ХХ ст. займав важливе місце, напр. щодо торгівлі цукром та продуктами хліборобства.

Цей економічний розвиток поширив експлуатацію робітників. Така експлуатація, як ми згадували вже, була в Арсеналі; з приводу цього клясова боротьба загострюється, с.-д. організації випустили нелегально листівки. У 1900 р. з робітничих розрухів варт зазначити страйк пекарів у квітні 1900 р. Цей страйк дав деякі позитивні наслідки. У кінці 1900 та на початку 1901 р. кондуктори та

вагоноводи міської колії заявили вимоги про поліпшення своїх умов роботи. Р. 1902 страйкова хвиля була невисока (страйкувало всього 105 осіб), зате в 1903 р. страйковий рух поширивсь, у йому взяли участь 6 313 ос., із них половина була металісти. Це, так званий, липневий страйк солідарности р. 1903 у Києві.

Цей страйк у Києві був виявом загального страйку на Україні. Він почався в Одеських залізничних майстернях, потім охопив інші міста України, Миколаїв, Ростов. Розпочавшись на економічному ґрунті, він набув згодом політичного характеру, ставши актом класової боротьби з самодержавною владою. У йому діяльну участь узяв був Київський К-тет РСДРП у новому складі, бо попередній склад у 1901 р. заарештовано. Цей другий склад Комітету, здебільшого з інтелігенції, розгорнув свою діяльність під впливом «Искрь» і досить добре налагодив та zorganizував роботу. Страйк почався за планом Комітету з залізничних майстерень 21/VII; потім приєдналися робітники інших заводів, фабрик, друкарень тощо, і страйк набув ширшого значіння. Страйкарям пощастило обрати страйковий комітет і страйк одбувався тихо, аж поки 23 липня військо почало стріляти на страйкарів (Депю). Після стрілянини на вокзалі, що викликала загальне обурення, до страйку приєдналися інші робітники. Треба зазначити, що далі хід подій був у руках робітників, бо місцевий комітет (меншовицький) не зорієнтувався в подіях.

На вулицях почалися сутички між робітниками та військом. Одна з них сталася на березі Дніпра проти перевозу з Труханового острова. Наслідком страйку було скорочення робочого дня (до 9 г.) та подекуди збільшення платні. Київський страйк 1903 р. був підготовою до подій 1905 року.

Будинок, у якому мешкала родина Ульянович 1904 року (Лябораторна № 12).

По оформленні на 2-му з'їзді РСДРП розколу на меншовиків та більшовиків у Києві з більшовиків працювали О. Шліхтер, Г. Кржижанівський, Вакар, Ж. Смідович, Карпов та інші. Деякі з них, як ми побачимо далі, взяли діяльну участь у подіях 1905 р. і мали великий вплив на їх напрям. Г. Кржижанівський працював тоді в Політехнічному Інституті, О. Шліхтер — на залізниці. У Києві

мешкала була під цей час родина Вол. Ільїча Леніна — Марія Іллівна, Ганна Іллівна, Дмитро Ільїч Ульянови (Лябораторна вул., ч. 12); через них більшовицький закордонний центр налагоджував зв'язки з російським с.-д. організаціями. Всі Ульянови були заарештовані в Києві р. 1904.

Вже з того, що ми говорили вище про економічний стан м. Києва на початку ХХ ст. та організації, які вели тут боротьбу з урядом, цілком ясно, що в дальшому ході революційної боротьби в м. Києві почали купитися значні сили з пролетаріату. Вони виявили себе в революційних подіях 1905 р., що широко пройшли по території кол. Російської імперії і були підготовою до революції 1917 р.¹

У Києві почалися ці події з відгуків на петербурзькі події 9 січня 1905 р., коли стався розстріл робітників на Дворцовій площі. Перші відгукнулися робітники «Южно-русского машиностроительного» заводу (тепер «Ленінська кузня»). 12 січня вони припинили роботу, висунувши низку вимог економічного та політичного характеру; в числі їх була вимога про припинення безглуздої війни з Японією. Далі почали страйки з приблизно такими вимогами робітники на заводах «Гретера та Криванека», «Неєдлі та Унгермана», Млошевського, пекарні Кірхгайма. У Києві з'явився був навіть свій Гапон (панотець

¹ Про події 1905 р. в Києві є велика література. Хроніка подій (до Жовтня) подана в кн. «1905 г. на Україні» Испарт КПБ(у) Л. 1926 р.

з с. Неблиці Радом. пов.) на заводі Марра, та його заарештувала поліція. Київський Комітет РСДРП узяв участь у страйках, випустивши відповідні листівки з приводу 9 січня («В Петербурге восстание...» тощо). Відгукнулися на події й студенти. 21 січня адміністрації університету передав службовець інспекції записки, що знайшов у будинку у-ту, на студентські збори 22 січня, підписані від студ. орг. РСДРП, РУП, студентської польської корпорації, потім ще проклямації с.-р. та Бунду. Навчання в університеті в зв'язку з цим на деякий час припинено.

Січнева хвиля страйків продовжується в лютому. Страйкували службовці Південно-Західних залізниць; серед агітаторів та керівників відзначився О. Шліхтер, нині академік ВУАН. Крім цього були страйки фармацевтів, робітників друкарень, «Южно-Русского машиностроительного» заводу та інших підприємств. Усього в лютому за офіційними відомостями страйкувало близько 5 800 робітників, але, можна думати, ці числа далеко не повні. Вимоги були переважно економічного характеру — скорочення робочого дня, збільшення платні тощо. Варт відзначити політичні вимоги робітників Арсеналу. З роботи організацій треба вказати на діяльність Бунду серед єврейських робітників та Київського комітету РУП (Рев. укр. партія), як це зазначає «Хроніка» подій. У вищих школах Києва тривали студентські хвилювання. Вони були явище загальне, відоме також по інших містах України та Росії.

У дальші місяці страйкова хвиля трохи підупадає, але не вгамовується. Страйкують частково робітники; робітники та службовці подають вимоги про поліпшення умов роботи. Варт відзначити активну підготову Бунда та РУП до святкування 1 травня, але певних яскравих наслідків від цього не було. У робітничому рухові 1905 р. беруть діяльну участь також і робітниці. Форми революційного руху в цей час найрізноманітніші — демонстрації, подавання вимог, проклямації, страйки тощо.

З окремих провалів організацій треба відзначити у РСДРП (Оленівська 6), у Бунда. Значним провалом було заарештування в вересні таємної друкарні РУП (Мар.-Благ., тепер Пятакова № 21, ч. 7), що потягло за собою арешти багатьох ерупістів. Найвища хвиля революційних подій у Києві в 1905 р. зв'язана з жовтнем.

Ці події, як і скрізь, підготував загальний хід історичного життя.

Початком жовтневих днів у Києві були студентські збори, що відбувалися по вищих школах. Тут ухвалювали різні резолюції щодо стану університетської науки та взагалі щодо політичної ситуації. Вони відбувалися в другій половині вересня та першій половині жовтня. 11 жовтня почався загальний страйк. На початку утворився коаліційний комітет, до складу якого ввійшли представники революційних партій Києва. В університетській залі 12 та 13 жовтня відбулися великі мітинги під головуванням Ол. Шліхтера, на яких були присутні робітники, залізничники,

службовці установ, учні тощо. 17 жовтня, в день оголошення маніфесту відбувся багатотисячний мітинг з робітників та громадян біля будинку міської думи (тепер Окрвиконком). Сюди поприходило чимало народу від університету та інших місць Києва. Утворився величезний натовп, виголошено багато промов. Надвечір за наказом уряду з'явився кінний загін і почав без попередження розстрілювати натовп.

Демонстрантів розігнано. А ввечері в Києві почався жахливий єврейський погром, що організували місцеві чорносотенці та поліція.

Тим часом події ішли своїм ходом. У Політехнічному інституті на мітингу 21 жовтня з ініціативи робітника заводу Гретера — Федора Олексієва ухвалено закласти Київську Раду Робітничих Депутатів. По заводах в кінці жовтня пообирали депутатів. За постійне місце роботи Рада обрала Шулявку — робітничий район Києва. 6 листопада відбулося перше засідання Ради, на якому згаданого робітника Олексієва обрано на голову Ради.

Вершиною революційної хвилі були листопадові події. 18 листопада сталося збройне повстання 14-го саперного батальйону (Печерське, казарми), де працювала військова організація с.-д. Із зброєю в руках вирушила ця частина під керівництвом підпоручника Жадановського на демонстрацію через Звіринець, Велику Васильківську на Жиллянську. До них приєдналися робітники «Южно-руського заводу», що припинили працю.

Кол. «Южно-русский завод» (Ленинская кузня),
де робітники з'єдналися з саперами.

Далі при переході через площу Євр. базару їх зустріло урядове військо (учбова команда Миргородського полку). Саперів, що йшли сюди, оточили «вольные»: про нормальну збройну оборону не можна було думати. Після того, як натовп розбігся, сапери розпочали перестрілюватися з миргородським полком; як оповідає один із свідків бою, миргородці муіли відступити. Повстання зліквідували козаки та військові частини, що зайшли були в тил повстанцям. Були забиті та поранені. Керівників та учасників повстання заарештовано; військовий суд засудив їх на каторгу. На знак протесту київська рада робітничих депутатів оголосила загальний політичний страйк. Після військового повстання робітники захопили владу в свої руки на території Шулявки («Шулявська республіка»); Політехнічний інститут став центром робітничого життя Шулявки. На провокації, які почала робити поліція, робітники не пішли. Тим часом події розгорнулися, і в Києві був оголошений страйк, що носив чисто пролетарський характер, але вловні міста не охопив (напр., ходили трамваї). Дальший хід подій спинила ліквідація «Шулявської республіки». Уночі проти 16 грудня 8 рот піхоти, загони драгунів, козаків та поліції оточили Шулявку. Переведені були арешти (понад 100), забрали зброю. Страйки ще деякий час продовжувалися, головним чином серед робітників-металістів. Рада робітничих депутатів поволі припинила своє існування. Останнє засідання відбулося 22/XII 1905 р., через

годину після якого переведено арешти. Цим власне й закінчилися події 1905 р. в Києві. Підсумовуючи їх, один з працівників над історією цього часу в Києві В. Манілов, зазначивши низку негативних рис, підкреслює той основний факт, що «единственным до конца последовательным и революционным борцом в Киеве, как в революции 1905 года вообще, выступал рабочий».¹ Спостереження це цілком справедливе. Робітникам довелося також за все й розплачуватися. 800 робітників Арсеналу «рассчитали». Реакція та переслідування даються в знаки ближчими роками.

Але за ці роки варт відзначити деякі нові факти. У споминах Г. Михайлова згадується про вихід газети «Работник», першої легальної більшовицької газети у Києві. Вийшло тільки двоє чисел 1906 р. Третє число вже не вийшло, бо газету закрито. В першому числі була надрукована стаття В. Леніна «Накануне». Редакція газети містилася на Мало-Житомирській вул. № 11.² Під цей час особливо активно працювали більшовики на залізниці. Дальші арешти ослабили взагалі с.-д. організацію (напр. арешт губ. конференції в 1906 р.). Революційні події 1905 р. допомогли також розгорненню професійного руху. До жовтневого страйку 1905 р. цілком оформили були себе дві спілки — друкарів

¹ В. Манілов, Киевский совет рабочих депутатов в 1905 г. К. 1906.

² Збірник «1905 рік на Київщині» К. 1906, ст. 320—321.

та пекарів. На підставі відомостей фабричного інспектора 1906 р. легалізовано 26 спілок; ця кількість потім мінялася. Утворилося бюро спілок, що було під впливом с.-д. організацій. У складі спілок р. 1906 нараховували 1350 членів, у березні 1907 р.— 4098, у липні 1907 р.—6059. У серпні 1907 р. Бюро спілок заарештовано; цю добу вважаємо за дату припинення роботи Бюра.

Події 1905 р. дали можливість також для розвитку у Києві українського національного руху; його, як кожний національний рух, утискував та переслідував царат. Починають виходити газети, журнали українською мовою, друкуватися книжки. Українське національне життя в тих формах, у яких воно виявилось, має на собі печатку поглядів української інтелігенції: перед нами культурництво, народництво, лібералізм та інше. Визволення із «в'язниці народів» (як тоді звано Російську імперію) в наслідок революції 1905 р., головну участь у якій узяли робітники й потім селяни, дало можливість розпочати ширшу роботу, — але на неї ввесь час впливали наслідки важких умов життя попереднього часу.

Існувало кілька українських партійних організацій, напр.: Українська народня партія (консерв.), Соціалістична українська партія, яка пізніше злилася з РУП. Більше значіння мала Укр. Дем.-Рад. Партія. Вдальшому огляді ми спинимо більш уваги на РУП. Ця революційна українська партія в кінці 1904 р. та 1905 р. розкололася на дві групи — «Спілку»

та УСДРП. До останньої ввійшла більшість членів, що в програмі своїй ставили вимоги: 1—автономії України, 2—утворення окремого організаційного центру. Меншість, що утворила потім «Спілку», з цими вимогами не погодилася і далі провадила свою роботу окремо, вважаючи, що вимоги більшості є вимоги націоналістичні. Представники Спілки та УСДРП (як гості) були присутні на IV з'їзді у Стокгольмі, на якому були також представники Київської організації РСДРП.

Спілка видавала свій орган «Правду», але далі, ступивши на шлях опортунізму, розпалася року 1908. Члени її приєдналися до фракцій РСДРП та до УСДРП. З інших партійних угруповань відзначимо утворення української с.-р. партії, за зразком російських с.-р.; установчий її з'їзд відбувся у Харкові року 1907.

Спад революційної хвилі та наступ реакції позначилися в Києві на дальшому ході революційного руху. Численні арешти, висилки торкалися різних груп суспільства, що були так чи інакше зв'язані з подіями 1905—1906 р. Для відбування кари використовується не тільки Лук'янівка, але й «Косой Капонир», у якому між іншим сидів Ол. Шліхтер (матеріяли Київського музею Революції). Переслідування спадали також і на українців, бо владущі російські кола не могли ніяк відмовитися від старого погляду на «єдиную неделимую Россию». Звідси і характерне для реакційної пори відновлення національних утисків, політики, яку ретельно

підтримували російські чорносотенні кола. Продуктом їхньої діяльності був ганебний процес Бейліса у Києві восени 1913 р.

Роки реакції змінюються піднесенням революційної хвилі, починаючи з 1910 р.

У 1909 р. у кол. Троїцькому Народньому Будинку (В.-Васильківська, тепер Червоно-

«Косой Капонир». Зовнішній вигляд.

армійська ч. 51) організується легальний робітничий клуб.

У 1910—11 р. відновлюють роботу в Києві старі робітники с.-д., працюють також нові (Бош, Пятаков, Зарніцин та інші). Організація налагоджує зв'язок із закордонним центром, відновлюється праця в робітничих гуртках тощо.

Треба відзначити поживавішання в студентських рухах м. Києва, що стоїть у зв'язку

з видатнішими з тогочасних подій (смерть голови І Державної думи Муромцева, смертна кара над Балмашовим, трагедія в Зарентуйській каторзі — самогубство Сазонова, смерть Л. Толстого). В цих демонстраціях та виступах бере участь і українське студентство. У 1911 р. заарештовано с.-д. частину конференції українського студентства, що призначена була в Києві. В 1911 р. у Києві (міський оперовий театр) був замах на Столипіна, який після цього незабаром помер.

У 1912 р. у зв'язку з розвитком капіталізму загострюється класова боротьба. Ленський розстріл 4 квітня 1912 р. викликав страйки — протести в промислових центрах тодішньої Росії. В Києві відбулися ці страйки 9 квітня в «Южно-русском заводе»-та інших. Київ у цей час значно зріс. Р. 1910 людности в ньому було 412 400 д. Промислове та торгове життя розгортається все ширше. В 1912 році було 176 підприємств, у яких працювало 15 070 робітників (відомості офіційні). Річна продукція дійшла була суми 47 469 407 крб. На першому місці стояли виробництва: цукрове, борошняне, тютюново-махоркове, тартацьке та форнірне. Були значні виробництва електроенергії, керамічне, метальообробне, гуральницьке та інші. В 1912 р. кількість робітників металургійних підприємств дорівнювала 3 542. Робітники беруть діяльну участь у боротьбі за поліпшення умов життя, обстоюючи інтереси пролетаріату.

Піднесення в робітничому рухові тривало в роках 1912 — 14. Відроджуються професійні

«Косой Капонир». Внутрішній вигляд.
(Приміщення для варторих у середині будинку).

організації, активно працюють організації соц.-дем. Робітники переводять економічні та політичні страйки. Страйки відбуваються 1 травня¹ в день Ленських розстрілів тощо. Робітники беруть участь у страйку-протесті проти заборони святкувати Шевченків день — 25 лютого 1914 р., століття народження найбільшого українського поета.

У цьому святкуванні діяльну участь узяло студентство м. Києва. Хоч поліція мобілізувала всі свої сили, але демонстрація в Києві відбулася з співами Заповіту та революційного жалобного маршу. В демонстраціях брали участь і робітники друкарень та «Южно-руського заводу». На вулицях були переведені великі арешти учасників демонстрації, але справа скінчилася порівнюючи невеликими репресіями. Демонстрація 25 лютого 1914 р. досить різко окреслила нові революційні течії серед української молоді тих часів; ставлення «старого» громадянства до демонстрації було дуже лякливе, ще раз задокументувавши ті постаті через край обережних потрійотів-народовців, що їх змалював у своїх творах М. Коцюбинський. Страйки під час Шевченківських свят ще раз виявили, що національне визволення України може статися тільки через революцію, творцем якої буде робітництво.

¹«1 мая в Киеве» збірник прокламацій и воззваний 1897—1923 К. 1923 (Києв. Губ. бюро Истпарта). Про рр. 1910—14 г. також видання Київського Истпарту «Незаконна організація РСДРП у Києві» К. 1930.¹⁸

Через кілька місяців після цих Шевченківських подій насунулася на Київ імперіялістична війна. З часу оповіщення війни Київ став тиловим центром південно-західного фронту. Мобілізація, хвиля шовінізму, що високо піднеслися в країні, сильно вдарили по активності робітництва. З середини липня 1914 року по 1 травня 1915 р., як зазначає Ф. Ястребов, «ані жандарми, ані старший фабричний інспектор не зареєстрували в Києві жадного страйку».¹

Випускаючи відозви про боротьбу за «визволення народів», російський уряд нищить усі форми та виявлення українського національного руху. Закриваються газети, журнали, забороняється видавати українською мовою книжки. Був час, коли на Україні не зосталося жадного українського видання. Почалися арешти, висилки тощо. З Галичини до Києва та далі на схід висилаються місцеві робітники, селяни, інтелігенція; заборони спадають на український рух і в Галичині. Щоб допомогти жертвам імперіялістичної війни, поширив роботу український нелегальний Червоний хрест, у завдання якого входила також і широка допомога революційним діячам.

Роки імперіялістичної війни були часом дуже важкої реакції. Один з тогочасних українських діячів Ол. Русов написав з приводу цього статтю, якій дав заголовок: «Есть ли

¹ «Робітничий рух у Києві за часів імперіялістичної війни» («Літопис революції» 1929 р., № 4, ст. 78).

українська життя?» Справді, після погрому в Галичині під час незчисленних утисків, коли під загрозою вислати «на фронт» перебував кожний, хто хоч трохи себе виявив, — українське життя опинилося в надзвичайно важких умовах. Серед українського громадянства в Києві утворюються поволі два типи ставлення до війни. Поширюється (і то досить сильно) пораженоство. Тільки тоді, коли Росію, «в'язницю народів», переможуть, можна добитися свобідного розвитку національного, тільки тоді можливі зміни в державному устрою. Були також прихильники війни до «переможного кінця». В такому напрямку працюють у Києві меншовики; поширюються ці думки і серед робітників. З цими настроями ведуть боротьбу більшовики, виступаючи під гаслом: «війна війні». Вони щороку здобувають нові кадри прихильників: у 1916 р. в більшовицькій організації було 200 чел., напередодні Жовтня — 4 000.

Імперіялістична війна внесла у Києві зміни в стан промисловости, зміни в склад робітничої маси. Поширюється промисловість металургійна, хемічна та деякі інші галузі. На них у 1915 р. працюють до 8 000. Усього в Києві в 1916 р. було 225 підприємств; у 1917 р. працювало 64 594. Нагадаємо, що в 1917 р. окрім війська (70 — 80 тис.) усієї людности в Києві було 461 896. Міняється склад робітництва завдяки мобілізаціям, великій кількості біженців тощо. Загальні економічні умови, дорожнеча та інше викликає страйки, що пройшли, як ми зазначили,

в 2-й половині 1915 р. Всі вони економічного характеру. У 1916 р., коли яскравіше починає виявляти себе суть імперіялістичної війни, робітничі страйки стають ширші й частіші. Похід німців до Києва, евакуація, чутки про надуживання та спекуляції — все це викликає незадоволення війною. Хвилювання захоплюють робітників Арсеналу та «Южно-Русского» заводу. На заводі Гретера-Криванека та в головних залізничних майстернях ставляться вимоги про підвищення платні. Широко розгорнувся економічний страйк робітників 6 друкарень. Під час страйку поширювано проклямацій. Цей страйк був найвизначніший. Вище за його страйкова хвиля за часів імперіялістичної війни не підіймалася. Київська жандармерія пильно слідкувала за виявами незадоволення, переводила арешти, але спинити нічого не могла. Невдоволення зростало на території всієї Російської імперії, що вступила в переддень свого загибуну.

Воєнний, економічний та політичний крах яскраво виявили себе вже на початку 1917 р. Зростання дорожнечі й спекуляції йшло в парі з загостренням харчової кризи. Становище загострювалося та гіршало день-у-день. Воно не могло задовольнити ні армії, виснаженої на фронтах, ні буржуазії, ні тим більше пролетаріату. Це все призвело до повалення царату та утворення в лютому 1917 р. буржуазного тимчасового уряду.

Звістка про це дійшла до Києва швидко. Тут буржуазні групи різних напрямків вже

перших днів почали утворювати свої організації, щоб мати переважний вплив на дальший хід подій. Їхні погляди та напрямки діяльності суперечили інтересам робітничої класи. Ситуація в Києві стала дуже складною. Вже за часів революції 1905 р. у Києві гостро виявила себе національна проблема. Після краху царату, що ввесь час переслідував національний рух, останній набуває незабаром різноманітних виявів, але буржуазний характер його залишається. Вже через тиждень після скинення царату в Києві одночасно з утворенням Ради робітничих і селянських депутатів утворюється Українська Центральна Рада. Остання швидко мобілізує навколо себе сили, скликавши низку з'їздів. Тут об'єдналися так звані українські соціалістичні партії — соц.-демократи, соц.-революціонери, соц.-федералісти та соц.-самостійники. З них соц.-демократи та соц.-революціонери мали переважний вплив на напрям діяльності Української Центральної Ради. До соц.-революціонерів, що визначалися великим кількісним зростанням і намагалися репрезентувати інтереси селян, належав також голова Центральної Ради — проф. М. С. Грушевський. До жовтня 1917 року Центральна Рада мала значіння революційного явища; вона боролася проти буржуазно-імперіялістичної диктатури великоруської буржуазії¹ (тимчасовий уряд, московська

¹ М. Скрипник, Історія пролетарської революції на Україні. Х. 1923, ст. 6.

нарада). Неясне, а потім вороже ставлення до Жовтня, пролетарської революції, виявило, що в дальшому в її діяльності запанувала охорона інтересів буржуазії. Це було під той час, коли в Києві партійна організація більшовиків вже завоювала вплив серед робітничих мас.

Ще в березні в народній аудиторії (Бульварно-Кудрявська, тепер Нероновича, ч. 26) відбулися перші прилюдні збори київської організації, в складі якої були тоді В. Затонський, А. Іванов, Євг. Бош, Л. Пятаков та ін. Р. 1917 в усій організації Києва було 4 000 членів. Вона завойовує вплив серед робітничої класи і цим завдає остаточного удару впливам меншовицьких угруповань. У Києві це настало раніш, як у Харкові й Катеринославі. Обстоюючи інтереси пролетаріату, більшовицькій організації в Києві довелося взяти відповідальне завдання боротьби з тими силами, що їх нагромадила УЦР. Український національний рух, якого один час недооцінювала київська організація, в цій боротьбі мав величезне значіння. Ще перед 1917 р. В. Ленін відзначив велике значіння національної проблеми; р. 1917 на Україні, в Києві, вона відіграла велику роль в боротьбі з великоруською буржуазією.¹ Що тут більшовики в Києві швидко зорієнтувалися, свідчить один епізод, який наводить В. Затонський у своїх «Уривках із спогадів

¹ М. Скрипник, *ibid.*, ст. 15—16, М. Попов, Нариси історії комуністичної партії (більшовиків) України, ст. 106, 124—8. Х. 1930.

про українську революцію». На запрошення Української Центральної Ради більшовики ввійшли до її складу, але ілюзії такого співробітництва незабаром розвіялися. Коли, через подвійну позицію ЦР супроти білогвардійців, більшовики залишили ЦР, один з них відходячи кинув таке речення: «Але пам'ятайте, що коли білогвардійці вас громитимуть, оборонцями національної волі будемо ми, більшовики». І це справді було не тільки речення. Більшовики були найбільшими захисниками національної волі.

Усі ці особливості історичного життя Києва вплинули на хід пролетарської революції та закріплення її в цьому місті.

Боротьба за Жовтень у Києві почалася з виступу реакційних російських груп. У Києві ще перед цим викристалізувалося російське національне об'єднання, що до нього належали були різні групи від меншовиків до монархістів. Фактично тут керувало офіцерство. Звістка про Жовтєву революцію в Петрограді дала привід штабові округи видати наказ погромити приміщення Ради робітничих та селянських депутатів та приміщення Київського Комітету більшовиків. Це було виконано. Центрами, що організували боротьбу за пролетарську революцію в Києві, були районні комітети та клуби—Печерський, у приміщенні Жіночого Медичного Інституту на Собачій тропі, міський в Університеті тощо.

На зборах членів Ревкому ухвалено розпочати повстання. Це Жовтєве повстання

в Києві почалося на 4 дні пізніше од петроградського. Наслідком його, завдяки допомозі робітників Арсеналу, авіапарку, понтонерів та взагалі військових частин, примушено юнкерів здатися. Штаб округи підписав угоду на обмін полонених та зобов'язався виїхати разом з юнкерами на Дін.

Влада перейшла до Української Центральної Ради, що в цій боротьбі додержувалася неутралітету. Після Жовтня суперечності інтересів буржуазної Ради та революційного пролетаріату загострюються. У грудні 1917 р. в Києві відбулася нарада більшовицької партії, що поклала початок ширшому об'єднанню партії. Вона мала історичне значіння в процесі дальшої боротьби за Радянську владу на Україні. Наслідком її діяльності утворено перший робітничий уряд на Україні, обраний на з'їзді Рад у Харкові.¹ Хід революційної боротьби в дальшому призводить до того, що Центральна Рада втрачає свій вплив. Кардинальне земельне питання лишається нерозв'язаним. Політика Центральної Ради відштовхує від неї салдатські та селянські маси. Цей стан яскраво змалював В. Винниченко з властивим йому імпресіонізмом у книзі «Відродження нації»: «Часто бувало, що при Генеральному Секретаріаті при приміщенню, де засідав уряд, на варті стояли частини по-більшовицькому настроєні. Коли б вони мали більше ініціативи, то першого-кращого вечора могли б заарештувати

¹ М. Попов, *ibid.* ст. 135—8.

ввесь уряд...» Відоме січневе повстання, в якому діяльну участь узяли арсенальці-робітники, охопило все місто. Бої тривали в різних місцях на Безаківській, Подолі, Шулявці, біля готелю «Прага»; робітничі загони з Подолу підступали до будинку, де містилася Центральна Рада (тепер Музей революції, вул. Короленка). Підтримало робітників і остаточно перемогло радянське військо Муравйова. Але боротьба тривала далі. Центральна Рада, зробивши угоду з представниками німецького імперіялізму, повертається за допомогою німецьких багнетів. Відновлюється влада дідичів та капіталістів. Дальший хід подій призвів до ліквідації ЦР й уряду с.-р. та с.-д., що привели німців. Утворюється Гетьманщина, що дала змогу дідичам та буржуазії розправлятися з робітниками й селянами. Сам Київ за цей час виглядає, за висловом Мануїльського, «реакційним Вавилоном, де поруч з німецькою каскою можна було побачити погони добровольчої армії». Поводження окупантів та гетьманців, до яких пристало чимало білогвардійців, викликало низку повстань. Організація більшовиків, що залишалася, провадить далі боротьбу. У чередмостовій Слобідці уряджено друкарню, де друкувався «Київський комуніст» і різні метелики. Ця друкарня працювала 3¹/₂ місяці.¹ Спробу повстати проти гетьманщини зроблено так само й у Києві.

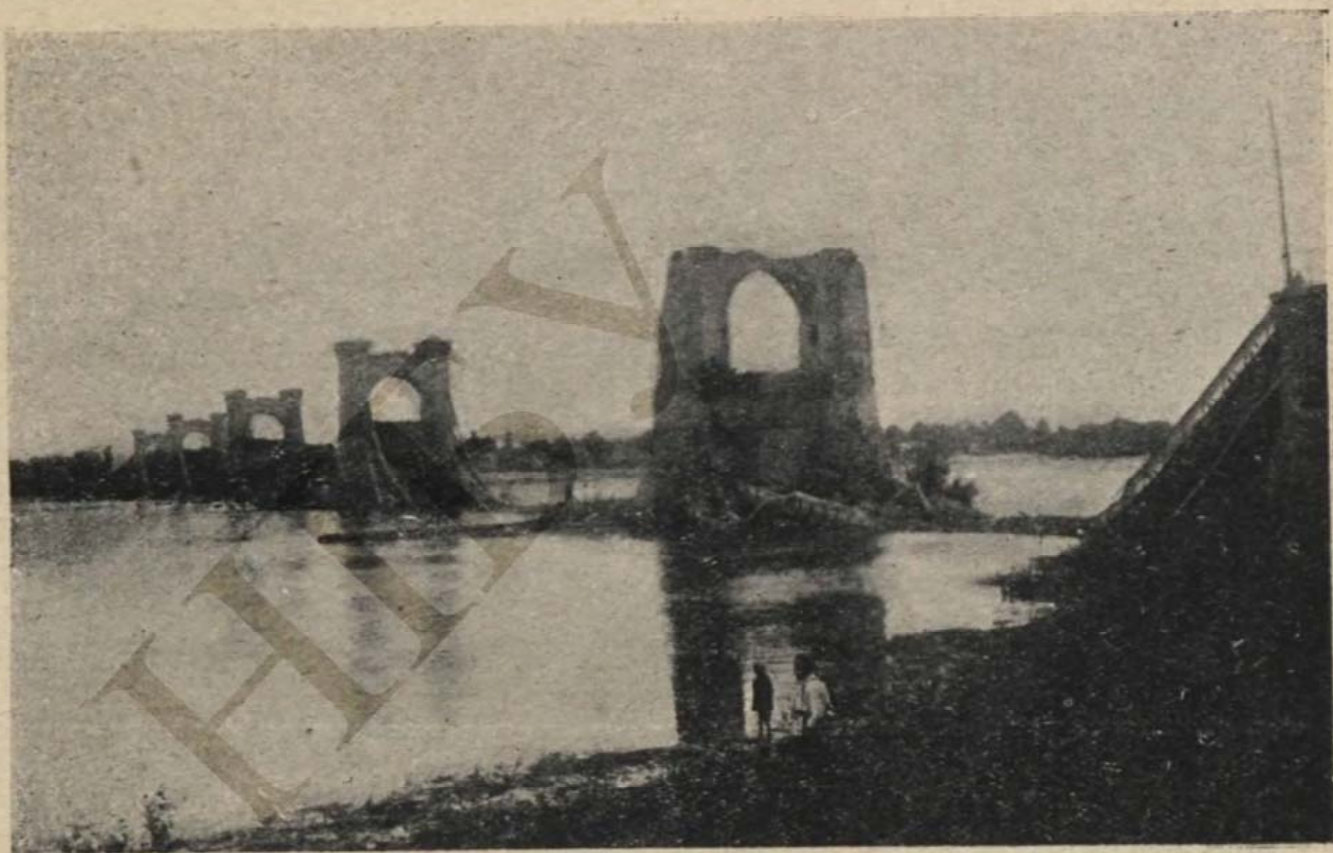
¹ Стаття М. Алексєєва: «1918 рік на Київщині» (в збірнику «Під гнітом німецького імперіялізму» К. 1927).

Наприкінці свого існування гетьманщина, втративши допомогу німецьких багнетів через революцію в Німеччині, почала орієнтуватися на утворення «єдиної неділимої», спираючись вже на Антанту. Але це не здійснилося. Велике повстання знесло цей реакційний уряд. На деякий час спробу опанувати ситуацію зробила директорія, військо якої захопило Київ; але довго протриматися їй не пощастило. Вона почала громити робітничі організації, арештовувати, розстрілювати. Повстання примусило директорію тікати з Києва до Вінниці. У Києві вдруге запроваджено владу Рад у лютому 1919 р.

Розгорнення революційної боротьби р. 1918 з реакційними силами вплинуло на розшарування в середині українських партій с.-д. та с.-р. Тут виділяються боротьбісти, незалежники, що беруть участь у роботі над закріпленням Радянської влади.

Разом з цим яскраво виявляють себе праві угруповання з с.-д. та с.-р., що ближче зв'язуються з соц.-федералістами. Це особливо яскраво позначилося під час короткого перебування Денікіна та поляків у Києві. Тут і далі діяли інтереси української буржуазії, що були цілком протилежні пролетарській революції.

У дальшому ході революційної боротьби червоної армії довелося вибивати з Києва денікінських білогвардійців (1919 р.) та білополяків (1920 р.). Зруйнування ланцюгового мосту, товарної станції та чимало іншого залишилося в Києві, як пам'ятники

Ланцюговий міст, що висадили в повітря білополяки 1920 р.

спроби польських панів здійснити свої мрії про межі «від моря до моря».

Київ пережив ці бурхливі часи громадянської війни, чимало зазнавши руїни та всякого лиха, і вступив у нову фазу своєї історії, став радянським Києвом, одним з визначних міст УРСР та СРСР, діяльним учасником у соціалістичному будівництві.

М. Ткаченко.

КИЇВ ЯК ЕКОНОМІЧНИЙ ЦЕНТР

1. Загальний характер міста. Під'їжджаючи до Києва залізницею чи Дніпром, не кажучи вже про вазові шляхи, тільки в малій мірі можна помітити в зовнішньому вигляді міста виразні риси великого промислового чи торговельного центру.

Тут око не вражають ряди високих фабричних димарів, із вікон закурених заводських будівель не вихоплюються гамір і стукіт, не тягнуться на цілі верстви фабричні посілки та передмістя.

Не бачимо в Києві і великих торговельно-складських приміщень, що так впадають на очі по великих товарово-розподільчих центрах.

Звичайно, є й у Києві великі промислові підприємства, але вони розкидані по різних кінцях міста і немов губляться серед загальної панорами міських житлових будинків та численних зелених садків.

Тільки останніми роками почувається в Києві розвиток нового могутнього промислового будівництва.

Ясно стає, що й це змінює загальний вигляд міста. Київ, з його більш як півмільйонною людністю, од минулого не дістав у спадщину великих фабрично-заводських будівель, ні великого торговельно - розподільчого значіння. Очевидно, велике місто утворилося тут на якихось інших підвалинах, аніж місцева промисловість та жвава гуртова торгівля.

До нашого завдання не входить писати економічну історію Києва, але, щоб з'ясувати

сучасне його становище й майбутні перспективи, доводиться декількома словами спинитися на деяких моментах цієї історії за останні 100 років, коли з кожним десятиріччям Київ зростав дедалі більше.

2. Київ перед революцією. На жаль, київське минуле останнього століття ще не вивчено достатньо й про нього важко ще говорити в повній і чіткій формі та ще в цьому обмеженому своїми розмірами нарисові. Тому можна дати тільки деяку орієнтовну схему.

Зрозуміло, що зростання Києва виявляємо насамперед з відомостів про його людність у різні часи. Наводимо деякі цифри, що визначають зростання, з одного боку, основного ядра міста та, з другого боку, його передмість, прилучених до Києва під час останньої революції (тисячу душ людности).

Роки	Давніша межа	Передмістя	Разом
1800	30	—	30
1845	50	—	50
1874	118	8	126
1897	248	26	274
1917	436	66	502
1919	469	75	544
1920	318	58	376
1923	350	50	400
1926	419	74	493

Не спиняючись докладно на аналізі наведених даних, відзначимо тільки, що київська людність подвоювалася спочатку протягом півстоліття, а потім приблизно кожних 20-х років. Звичайно, це швидкий темп зростання.

Щоб пояснити таке зростання Києва, можна навести таку коротку схему.

У першій половині XIX ст. Київ розвивається дуже поволі і тільки з 30—40 років він виходить із рамців порівнюючи невеликого провінціального міста. Під цей час він стає резиденцією київського, подільського та волинського генерал-губернатора з важливими повноваженнями в цьому краю, що його декілька десятків років тому прилучено від Польщі. Місто планують, забудовують.

Третьої чверті XIX в. Київ тісніше зв'язується з зовнішнім світом, виходить, так би мовити, на битий шлях. Р. 1842-го пущено Дніпром першого пароплава; р. 1858-го прокладено Києво-Берестейське шосе; року 1870 Київ сполучається залізницею з Одесою, а року 1868—72 — з Курськом і з Москвою.

За цей же час на Правобережжі починає швидко зростати цукрова промисловість, збільшується роля Києва в цьому новому економічному процесі.

А все таки, ще за 60-х рр. торговельно-економічне значіння Києва було, як порівняти, невелике і поступалося перед іншими центрами; так, напр., відомий статистик Янсон, що обслідував хлібну торговлю та с.-г. продуктивність на південній та на південно-західній Україні, вважав за можливе умістити Київ у «Пинському районі». Річ у тому, що місто Пинське відгравало тоді величезну роль в водному судноплаванні, бо через нього перевозили сировинні маси з середнього

Дніпра до балтицьких портів, а роля Києва в цьому рухові була досить скромна.

На початку ХХ-го в. Київ відразу збагачується на дві важливі залізничні колії — Києво-Ковельську та Києво-Полтавську, що відразу зв'язали з Києвом такі великі райони як волинське Полісся та родючу Полтавщину. Київ, таким чином, стає за великий транспортний вузол водних (Дніпро та його судноплавні допливи — Десна, Прип'ять, Березина, Сож, Тетерів) та залізничних сполучень і в найближчий перед війною час набирає щораз більшого значіння товаровирозподільчого центру для великого району.

Уже перед війною Київ — помітний центр легкої індустрії; це залежало як від сприятливих умов довозу сировини (зерно, ліс тощо) та палива (кам'яне вугілля, дрова) Дніпром, так і від не менш щасливих умов збуту продукції (в самому місті та в різних торговельних напрямках). Промисловість Києва репрезентували були 9 великих мукомольних млинів (6 млн. пуд. зерна), 1 рафінарня (2 млн. пуд. рафінаду), 9 броварень (близько 3 м. відер пива), 40 цегелень (150 м. штук цегли), 5 тартаків, 6 механічних заводів, 19 чавуноливарень тощо.

Але все таки спеціальні дослідження встановили, що за основне джерело добробуту Києва перед війною було його адміністративне значіння.

Разом із цим треба підкреслити господарсько-розпорядче значіння Києва в царині буряково-цукрової промисловості, що буйно

розквітає в цей час, та великого сільського господарства. Тут зосередилися управління численних заводських комбінатів і лятифундій. Через це Київ став центром різного обслуговування місцевої промисловости та сільського господарства, центром різного комісійного посередництва, центром страховим, фінансовим тощо.

Щоб схарактеризувати, наприклад, фінансове значіння Києва, наведемо тільки декілька цифр. Держбанк мав тут вкладів і поточних рахунків на 17 млн. крб. проти 819 млн. крб. для Ленінграда та 27 млн. крб. для Москви, а приватні банки—130 млн. крб. проти 898 млн. крб. для Ленінграда та 536 крб. для Москви.

Освітньо-культурне значіння Києва, що зросло ХХ-го в., стало й собі за одну з підпор його матеріяльного добробуту.

Зростанню міста до певної міри відповідав і його благоустрій, ранній супроти інших міст. Електричне освітлення запроваджено в ньому ще р. 1893-го, електричний трамвай (перший у державі) і каналізацію прокладено р. 1894-го, артезійське водопостачання—ще р. 1895-го.

Через отакий розвиток за півсторіччя перед війною з Києва став центр великого району, що тяжів до нього під різними впливами, а тому й далеко не однаково. Найбільша сума впливу Києва поширювалася на т. зв. Південно-Західній край, або Правобережжя (губ. Київська, Подільська й Волинська), бо ж на цю територію поширювалася влада

київського генерал-губернатора та організація сітки Південно-Західних залізниць. У судових справах з Києвом зв'язані були ще Чернігівська та Могилівська губернії. По лінії цукрової промисловости вплив ішов за Дніпро, в межі Полтавської, Харківської та Курської губернії і позначався навіть біля Самари. Торговельні зв'язки йшли з Києва ще й у Білорусь (Гомель, Пинське), а так само в степи. Але, здається, найправильніше за район, що безпосередньо тяжів до Києва, вважати, окрім Правобережжя, ще й значну частину Лівобережжя (Чернігівську та більшу частину Полтавської губернії), себто район, зв'язаний з Києвом як тими магістралями, що йшли від Києва, так і системою сполучень середнього Дніпра.

З усього цього можна зробити висновок, що перед революцією Київ швидко висунувся на позицію великобуржуазного й дрібнобуржуазного центра й у ньому місцева промисловість відгравала другорядну роль, охоплюючи в своїй цензовій частині ледве 15 т. робітників.

3. Р и с и т е п е р і ш н ь о г о К и є в а. Отаке минуле півмільйонного міста і така спадщина, яку в дальшому переробила революція, громадянська війна та нове соціалістичне будівництво радянської держави. Зміни, що їх зазнав був Київ, різноманітні і зв'язані з загальним соціалістичним перебудуванням, що позначилося на долі всіх міст. Але щодо Києва, то треба відзначити два найважливіші фактори місцевого, так би

мовити, значіння. Це, з одного боку, те, що він у значній мірі утратив колишнє адміністративне значіння в різноманітних сферах життя, а з другого боку, втратив і розпорядче значіння для всієї буряково-цукрової промисловости країни. Перше спричинилося до того, що Київ став тільки окружним центром УСРР. Друге призвело до того, що Київ перетворено тільки в районний розпорядчий центр буряково-цукрової промисловости. В обох випадках не використано, на шкоду для розвитку міста, всієї переваги його географічного положення, яка, коли б її раціонально використати, могла була дати належний ефект у всіх сферах життя.

Зрозуміло, поміж змінами в стані Києва не можна не відзначити й тимчасового занепаду його торговельного значіння. Торговельний оборот становить тепер близько 400 млн. крб., а це в порівнянні до передвоєнного, дорівнює тільки 25—35%.

У залізничному вантажообороті за 1927/28 р. Київ уперше підійшов до цифри довозу 1911 р. і перейшов цифру відправи 1913 р. Нині він має довіз вантажів — 83 млн. пуд. і відправу—29 м. п. У той же час Дніпрявська пристань м. Києва дає тільки 4 м. п. відправи й 24 м. п. довозу відстаючи від передвоєнних цифр, особливо в частині довозу (45% цифри довозу водяних вантажів у 1913 р.).

Ми детальніше спиняємося на змінах, що відбулися в сфері київської промисловости, оскільки вона стає новою базою, що зміцнює розвиток міста.

4. Київська промисловість.

Сучасну київську промисловість можна схарактеризувати такими даними:

Дійові цензові підприємства.

Роки	1912	1923/4	1924/5	1925/6
Кількість підприємств . . .	177	107	149	163
Кількість робітників у т. душ	15,2	10,4	12,4	17,1
Продукція в млн. крб. черв . . .	40,4 (зол.)	39,8	61,6	89,3
Роки	1926/7	1927/8	1928/29	1929/30
Кількість підприємств . . .	155	165	195	(план)
Кількість робітників у т. душ	17,0	20,1	27,6	35,4
Продукція в млн. крб. черв. . . .	93,2 (зол.)	121,8	185,6	293

Нецензова (дрібна) промисловість (р. 1926).

Працювало осіб у тис. 20,9

Продукція в млн. крб. 43,3

З наведених даних можна бачити, що київська велика промисловість, зазнавши занепаду під час громадянської війни, швидко підправилася до р. 1926-го й уже р. 1927/8-го на $1\frac{1}{2}$ —2 піднесла свою продукцію проти передвоєнного часу. З другого боку, дрібна промисловість ще зберегла своє значіння й кількістю робітників, приблизно, дорівнює цензовій, далеко поступаючись перед нею вартістю продукції.

Щоб схарактеризувати докладніш цензову промисловість Києва, відзначимо, що головні позиції тут займають такі галузі (1928/9 р.):

	Підприємств	Кількість робітників у тисячах	Продукція в мільйон. крб.
Харчова	40	3,7	4,8
Шкуряна	4	1,9	19,3
Одежа, взуття й туалет	22	5,4	31,5
Металева	29	7,1	34,1
Машинобудівельна }			
Деревообробна . .	20	2,9	12,7
Поліграфічна . .	20	2,3	10,0
Добув. фізичн. сил (переважно комун. підприємства).	7	1,0	9,3

Серед виробництв найбільше розвиненої в Києві харчо-смакової промисловости вирізняються такі: млинова з 0,5 млн. крб. продукції, спирто-дріжджева — 4,2 м. к., кондиторська — 4,1 м. к., хлібопекарська — 4,7 м. к., броварська — 2,0 м. к., тютюнова — 5,2 м. к. та махоркова — 1,4 м. к.

Серед метальообробних виробництв відрізняється кабельний завод з продукцією в 3,1 м. к., у царині машинобудівельної промисловости висувається виробництво залізничного транспорту — 2,3 м. крб. і с.-г. машинобудівництво — 4,5 м. крб.

З цих даних видно, що київська промисловість характеризується підприємствами т. зв. легкої індустрії, при чім зазначені в таблиці 8 галузів охоплюють 65,7 загальної продукції.

Нецензова (дрібна та кустарна) промисловість Києва найбільшу продукцію дає (1927/28 р.) в галузі виробництва одяжі, туалету та взуття — 17,9 м. к. і. потім у галузі харчо-смаковій — 7,7 м. к., метальообробній — 3,3 $\frac{1}{2}$ м. к., деревообробній — 1,9 м. к., хемічних виробництв — 2,3 м. к., шкуряно-хутровій — 5 м. к. За всіма ознаками, ця промисловість обслуговує потреби переважно самого Києва.

Київська цензова промисловість обслуговує потреби не тільки місцевого, а й далеких ринків.

Місцевий ринок, наприклад, обслуговують такі галузі, як броварна, ковбасна, одяго-туалетна, машинобудівельна для цукроварень. Далекі ринки мають значіння для таких галузів, як дріжджева, металева (вимірювальне приладдя, кабель, хліборобські машини), тютюново-мажоркова, почасти поліграфічна. При цьому вироби київської промисловости виходять не тільки на українсько-республіканський ринок, а й на східні ринки (кабель, вимірювальне приладдя й т. ін.).

5. Київський пролетаріят.

У зв'язку з характеристикою київської промисловости наводимо дані, що характеризують (на 1/IV 1930 р.) київський пролетаріят взагалі:

Галузі праці:

Робітники сіл. та лісов. господ.	2,0	т. душ
„ індустрії	45,3	„
з них металісти	16,8	„
Робітники будівельники	11,2	„
„ транспорту та зв'язку	20,6	„

Робітники розумової праці	33,8 т. душ
„ комун. господарства.	9,3 „
„ народ. харч. та гуртож.	7,0 „
<hr/>	
Усього	129,2 т. душ

Оскільки в кожній продукційній групі є робітники й розумової праці (особливо в групі транспорту та зв'язку), то, здається, можна було б уважати, що суторобітничі кадри Києва становлять тільки 50—60 т. душ, трохи більше, як $\frac{1}{2}$ київського пролетаріату.

6. Київське комунальне господарство. Бюджет Києва перед війною досягав 4 млн. крб., при чому тоді такі підприємства, як трамвай, освітлення й ін., були в концесіях або в приватній власності.

Націоналізація підприємств у зв'язку з поширенням міської території значно збільшила міський бюджет. Він у частині власних прибутків міста становив:

1924/5 р.	18,4 млі. крб.	1927/8 р.	25 м. крб.
1925/6 р.	23,3 „ „	1928/9 р.	27 „ „
1926/7 р.	25,4 „ „	1929/30 р.	33 „ „

Щодо загальних розмірів київського бюджету, збудованого не тільки на основі власних прибутків міста, а й на різних надходженнях податкового характеру, відрахувань од республіканських прибутків і позик, то він р. 1928/9 становив 38,7 м. крб., а на 1929/30 р. намічено 49,3 м. крб.

Розгляньмо тепер окремі підприємства й галузі міського господарства.

а) Електрика. Київ має старі станції— 1 парову та 3 дизельні. 2-го травня 1930 р.

Київська Районова Електростанція (закінчена 1930 року).

частково пущено новозбудовану електричну станцію. Довжина сітки становила р. 1913-го 211 км, р. 1928/9-го — 541,5 км. Р. 1926/7-го відпущено корисного й перемінного струменя — 5,3 млн. кв/г і на 1929/30 р. намічено відпустити 53,2 м. кв/г. Окрім того, постійного струменя (на трамвай тощо) відпущено рску 1926/7-го 13,4 м. кв/г, на р. 1929/30-й—19,2 м. кв/г.

б) Трамвай має довжину сітки 189,2 км, тим часом р. 1913-го — 159,8 к. км. Вагонів моторових подвійних—72, одиничних—108; крім того є причіпних вагонів — 32 та 10 автобусів. Трамвайний рух р. 1913-го визначався на 94,3 млн. пасажиро-дільниць, р. 1927/8-го — 102,8 (з автобусним), на рік 1929/30-й намічено 126,7.

в) Каналізація має сітку в 192,1 км, що обслуговує 61,5⁰/₀ міської людности. Перепускна спроможність — 6,6 млн. відер, але середнє навантаження — 42⁰/₀, максимальне — 66,6⁰/₀.

г) Водогін має сітку на 251 км, яка обслуговує 61,4⁰/₀ людности. Р. 1927/8-го відпущено води 723 млн. відер. На р. 1929/30-й передбачається збільшити відпуск до 930 млн. відер.

Окрім цих підприємств комунальне господарство має ще різниці, лазні, механічну пральню, тартак, столярно-механічну майстерню й т. інш.

д) Домовий фонд Києва складається з 14,5 т. забудованих садиб з 24 т. будівель, 207 т. кімнат, 790 т. кв. саж. житлової площі. З них

денаціоналізовано 11,8 т. садиб з 266,2 т. кв. саж. жилої площі; комунальних 47 садиб з 28,9 т. кв. саж.; орендний фонд комунального господарства — 2088 садиб з 425 т. кв. саж. передано установам 606 садиб з 69,6 т. кв. саж.

е) Пожежна охорона Києва р. 1927/8-го складається з 12 депо із штатом 518 чоловіка, з 18 кінними ходами, 15 авто-одиницями бойовими, 958 гідрантами. В Києві трапляється 500—700 пожежних випадків щороку. Бюджет пожежної охорони — 656 т. крб.

ж) Вулиці до війни мали 180 верстов завдовжки, тепер — 500 верстов, з них забруковано понад 300 верстов, або 60⁰/₀. На вулицях розміщено 1861 світлових ліхтарів.

з) Зелені насадження м. Києва досягають майже 1000 га (з кладовищами); з них у межах міста є 34 садки громадського користування з 220 га. Крім того треба мати на увазі, що Київ майже з усіх боків облягають величезним зеленим колом міські ліси з площею з 22 тис. га. Ці ліси мають парковий характер і прилягають або до країв міст, або до підгородніх дачних посілків.

Говорячи про комунальне господарство м. Києва, не можна забувати того, що воно своїми підприємствами досить застаріле і не відповідає як технічним вимогам, так і вимогам поширеної (величезної) міської території, а так само й новим соціально-вимогам. Коли Окрплан ще р. 1927-го тільки орієнтовно підрахував, скільки треба місту коштів, щоб перевести найпотрібніші роботи

в частині міського господарства, то виявилося, що треба понад 133 млн. крб., з них 107,8 м. к. на житлобудівництво та 25,9 м. к. — на комунальні підприємства. Звичайно, розв'язати таке завдання можна було б тільки протягом кількох років. Але потреби реконструкції міського господарства остільки актуальні, що не може бути й мови про те, щоб їх відкладати. Детальніша аналіза бюджету 1929/30 р. показала б, що цей бюджет означає, як говорить записка Київської Міськради, «перехід господарства міста до широкої реконструкції». Зростання бюджету на 10 м. крб., або на 27,3%₀ дає право говорити не тільки про виконання 5-річки, але й про чималий поступ міського господарства.

7. Про перспективи господарчого розвитку Києва. Хоч зазначені перспективи розвитку Києва в зв'язку з тими змінами, що відбулися, деякою мірою обмежуються, але все таки вони є й можуть за певного сполучення умов стати сприятливими.

Майбутнє Києва забезпечується його географічним положенням на важливій річній системі, на збігу різних фізично-географічних районів, у близькому сусідстві державних кордонів. Усі ці та ще й інші моменти рано чи пізно виявлять величезні потенціальні можливості міста, розташованого так вигідно. Соціалістичне будівництво, розгортаючися все більше, обчислить ці можливості та якнайраціональніше збудує систему господарства в південно-західній частині Союзу. Тепер інші частини системи народнього

господарства Союзу притягають до себе головну увагу, але, безперечно, прийде черга й цим відтинкам території та їх центрові — Києву.

Київ лежить на середньому плесі Дніпра, в центрі цілої системи водних сполучень, трохи нижче від тих місць, де до Дніпра вливаються його головні допливи — Десна, Прип'ять, Березина, Сож. Ми ще не знаємо, які зрушення зробить Дніпробуд у системі сполучень та всього господарства в районі верхнього Дніпра, але, здається, не буде сміливістю вважати, що в наслідок цих зрушень не аби яка роль припадає на пай такого центрального пункта, як Київ.

Київ є вузол чотирьох магістраль.

У перспективній будові майбутнього розвитку м. Києва, безперечно, нема командного моменту, одного фокуса. Цей розвиток, треба думати, складеться з дії суми різних факторів, з яких кожен зокрема не такий сильний, щоб забезпечити майбутнє такого великого міста.

Ясно, що на відновлення колишнього адміністративно-розпорядчого значіння м. Києва нині не доводиться зважати, хоч це одно, безперечно, стимулювало б його розвиток. Але, думаємо, зазначені вище вигоди його географічного положення остільки значні, що є підстава сподіватися, що розпорядчі функції Києву все ж буде надано в різних напрямках господарчого життя, і Київ у кожному разі збереже і в майбутньому свої сфери впливу.

Але планова думка мусить шукати чітких завдань і твердих підстав для будівництва майбутнього м. Києва. Ці завдання вона вбачає в переводі його на нові позиції: з позицій, — правда, вже втрачених, — великого буржуазного центра — на позиції великого промислово-пролетарського центра з соціалістичним будівництвом усього укладу життя. В цьому напрямку є й друге наставлення для перспективного розвитку міста: перетворення його на великий центр т. зв. легкої індустрії та середнього машинобудівництва. Для такого перетворення є передпосилки як у минулому характері київської промисловості, так і в загальних сучасних обставинах — у розумінні сировини, ринків збуту й т. ін.

Перспективи київської промисловості детально накреслено в 5-річному перспективному плані Київського Окрплану. Тут відзначимо тільки деякі риси цього плану, який має завдання утворити індустріальну базу для майбутнього розвитку Києва.

Коли всю продукцію київської промисловості з округою, окрім кустарної, рахувати для 1926/27 р. в 100 млн. крб. і кількість робітників у 21,8 т. д., то для 1931/2 р. її намічено в 367 млн. крб. з 44,7 т. душ робітників та з загальною сумою вкладок — 54 млн. крб. (окрім кооперативної). З цієї суми продукції треба віднести на частку позакиївської території, близько 17 млн. крб. і тоді власна київська продукція визначиться в 350 млн. крб.

Установка цього плану є, зокрема, збільшення ролі конфексійної (одежа), взуттєвої та

туалетної прсмисловости. Ці галузі підносять свою питсму вагу в прсмисловості Києва з 8,6⁰/₀ понад 30⁰/₀, а інші, хоч їх продукція абсолютно і зростає, знижують свою вагу. Одночасно з зазначени ми галузями командну ролю має відгравати такж і харчо-смакова прсмисловість, що знижує свою вагу з 34,7⁰/₀ до 28,8⁰/₀. Таким чином, зазначені галузі мають дати близько 60⁰/₀ загальної промислової продукції округи. Ще визначну ролю відграє металева та машинобудівельна галузі, що знижуються з 15,2⁰/₀ до 13,5⁰/₀. Щодо машинобудівництва, то, поставлено завдання розвивати т. зв. середнє машинобудівництво, що обслуговує буряково-цукрову промисловість, почасти залізниці та дніпрянську флоту.

Капітальні вкладки в київську промисловість потрібні як для того, щоб будувати нові підприємства, так і для того, щоб реконструювати застарілі теперішні.

Найважливіші наставлення перспективного плану для капітальних вкладок були будування таких нових підприємств, як друкарня, трикотажна фабрика, фабрика штучного шовку, механічна цегельня, взуттєва фабрика, беконна фабрика, корабельня, кравецька фабрика, азбесто-шиферний завод, кінофабрика, млин (кол. Бродського), хлібний завод тощо. Разом із будуванням нових підприємств намічено переустаткування й таких старих, як кабельний завод, Фізико-Хемік (вимірювальне приладдя), рафінарня (що нині не працює), дріжджевий завод та ін.

Деякі завдання вже виконано, як будівання беконної фабрики, взуттєвої фабрики, корабельні, азбесто-шиферного заводу, кінофабрики, ткацької фабрики тощо. Справа із збудуванням цементного заводу та з відновленням к. млина Бродського, здається наближається до щасливого розв'язання.

У всякому разі реконструкція київської промисловости йде швидким темпом. За 1928/9 р.

Кінофабрика ВУФКУ.

капітальні вкладки становили 9,5 млн. крб., на 1929/30 р. є гадка зібрати понад 20 м. к. Разом з тим року 1929/30 є надія мало не здійснити продукцію, намічену тільки для 1931/32 року.

Оцінюючи перспективи Києва ніяк не можна забувати й про низку другорядних факторів економічного розвитку міста. Ми не спинятимемося тут докладно на цих факторах, бо це вимагало б міркувань у різних напрямках

а торкнемося хоч декількома штрихами ще культурно-освітнього фактора. Цей фактор і в київському минулому мав велику роль в економічному розвитку міста, і тепер виступає на ще видніші позиції в економіці Києва.

Не треба доводити тієї тези, що Київ є центр української науки й культури та головна українська лабораторія культурно-наукової творчості й готування кваліфікованих кадрів різного фаху. Тут українську науку в цілому представляє ВУАН; тут складено найцінніші музейні колекції, бібліотечні (близько 4,5 млн. книжок) і архівні скарби тощо; тут є 15 н.-дослід. інститутів та 25 н.-дослід. кафедр, що об'єднують 310 душ наукових робітників та 500 аспірантів; тут виросло 10 інститутів вищої освіти та низка технікумів з загальною кількістю учнів понад 16 т. душ.

Наведені дані, зрозуміло, є тільки вихідні пункти для дальшого планового розвитку й великих наставлень у царині шкільній та науково-дослідницькій. У ВУАН передбачається р. 1934-го піднести бюджет з 1,2 млн. крб. до 5 міл. Є думка низку науково-дослідницьких кафедр консолідувати в могутні науково-дослідчі інститути. Можна думати, що за короткий час Київ укриється численними корпусами н.-дослідч. інститутів, а в різних кінцях міста, як у Голосієві, на Батисвій горі та інших місцях, утворяться цілі городки, осередки шкільної та науково-дослідницької праці.

А. Ярошевич.

СТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ Й КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ УСТАНОВИ КИЄВА

ОСЕРЕДОК НАУКОВОГО ЖИТТЯ КИЄВА

процесі своєї тисячолітньої культурної творчості Київ не раз міняв центри, де переважно купчились творці, носії та споживачі цієї культури. У X—XII сторіччях творчість літературна, пісенна, бібліотеки й школи, майстерні художників тощо — обслуговують князів, бояр, дружину, духівництво і через те купчаться переважно на території так званого Старого Києва—міста Володимира й Ярослава, та по нагірних монастирях, особливо в Лаврі, Видубичах і т. ін. Навколо

цих центрів зосереджується культурна творчість і за литовсько-польської доби, коли удільні князі литовські, фєвдальна аристократія та монастир — знов таки в Старому Києві та на Печерському — керують творенням і споживають нові культурні цінності, зберігають старі. Після повстання України проти Литви й Польщі керівнича роля переходить до торговельно-промислового Подолу, де київське міщанство, на спілку з запорозьким козацтвом, утворює братську школу — пізніше колегіум, нарешті (з 1701 р.) академію. Поруч із Подолом, велике культурне значіння зберігає Лавра з її широко відомою друкарнею. І тільки в першій половині ХІХ сторіччя, за цілковитої перебудови та перепланування Києва, з перенесенням Кременецького ліцею та заснуванням Київського університету творчий культурно-науковий центр пересувається від Старого Києва й Подолу на захід. Тут, серед горбів та ярів, виростає велетенський будинок університету.

До 1830-х років на захід від старокиївських валів і Золотої брами було поле, що помалу знижувалось у бік долини Либеді, куди на ту пору кияни незрідка ще ходили на полювання. Року 1837 цар Микола І стверджує новий план Києва, що, об'єднуючи поодинокі залюднені частини розкиданого міста в одне ціле, передбачав і дальше залюднення місцевости на захід від Старого міста. Згідно з планом мали тут бути широкі та прямі вулиці, які й розпочато прокладанням посеред поля. Починаючи з 1837—

1842 рр. університет був єдиний будинок на цих просторах. Згодом, з проведенням нинішніх вулиць Короленка, Л. Толстого, Леніна, бульвару Шевченка та інших, квартали навкруги університету забудовуються будинками, де живуть переважно професори, навчителі, студенти, і таким чином виникає своєрідний «Латинський квартал». Збудування нової фортеці на Печерському та примусове переселення його мешканців на нові місця сприяли швидкому залюдненню не тільки місцевости навколо університету, але й уздовж шляху на м. Васильків («Велика Васильківська» вулиця — нині Червоноармійська) й на схилах гори до долини Либеді. Так утворилось т. зв. «Нове Стросніє», або Либедський район міста. Щодо району університета, то він ступнево обростає й іншими культурно-освітніми установами. Поруч з великим університетським будинком повстають «Перша» та «Друга» гімназії, т. зв. Пансіон гр. Левашової, анатомічний театр, ботанічний сад, міський оперовий театр, Фундукліївська дівоча гімназія, Колегія Павла Галагана, університетські клініки та лабораторії, Комерційний Інститут, Педагогічний музей.

Нарешті, роки революційного будівництва ще поширюють мережу культурно-освітніх установ у цьому районі, перетворюючи старі заклади на нові, вищі, засновуючи й споруджуючи нові. Заснування й широке розгортання роботи Всеукраїнської Академії Наук, яка поступінно охоплює своїми установами,

лябораторіями, бібліотеками, кабінетами, музеями тощо цілий великий комплекс будівель, утворення третьої своїм розміром у Союзі РСР Всенародньої Бібліотеки України, музеїв Геологічного, Зоологічного, Ботанічного, Етнографічного, Антропологічного, Музею Мистецтв, Картинної Галерії, Музею Революції, Інститутів Народньої Освіти, Народнього Господарства, добудування нового будинку ВУАН, нового будинку Всенародньої Бібліотеки України, організація Київської філії Шевченківського Інституту, Українського Наукового Інституту Книгознавства, Будинку Вчених—надають усьому цьому районі характеру великої науково-навчальної лябораторії.

Тільки прямі, як стріли, вулиці, майже квадратіві квартали, стрункі ряди тополь та окремі будови 1840—50-х років ще нагадують про Київ часів Миколи I.

СТАРИЙ БУДИНОК ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Вул. Короленка 54. На місці теперішнього центрального будинку Академії Н. у 1830—1840-х роках, серед поля, стояли військові провіантські маґазини. З проведенням Великої Володимирської (нині В. Короленка) вулиці, у 1850-х роках за проєктом академіка архітектури Олександра Вікентійовича Беретті побудовано будинок дівочого пансіону ім. графині Левашової (жінки київського генерал-губернатора у 1833—1836 рр.). Будинок

тоді він був іще двоповерховий) мав майже плаский фасад по вулиці й бічні виступи з боку саду; фасад прикрашено рустуванням і аттиком з чавунною решіткою. По боках будинку—висока, прекрасного клясичного рисунку (за проєктом Беретті) чавунна решітка. Пансіон був напівзакрита установа,

Архіт. О. В. Беретті. Старий будинок.
Всеукраїнської Академії Наук

подібна до «інститутів шляхетних дівчат»; вихованки його (серед яких чимало було із Болгарії, Сербії, Чорногори тощо), вчилися у Фундукліївській гімназії.

У 1891—92 року над будинком надбудовано третій поверх. Після революції пансіон поступово зліквідовано. 1918 року видано першого декрета про утворення Української Академії Наук, і незабаром після того

Академії передано будинок кол. Левашівського пансіону: Протягом перших років існування ВУАН майже всі її установи містились у цьому будинкові, і тільки згодом, з інтенсивним ростом і розгортанням роботи ВУАН, до неї присьднано й добудовано для неї низку нових будинків. Нині тут містяться в першій поверсі—бібліотека Соціально-Економічного Відділу ВУАН і бібліотека Кабінету Арабо-Іранської Філології; у другій поверсі—Бібліотека ім. Вол. Б. Антоновича, Комісія Словника української мови (з бібліотекою Бор. Грінченка), Комісія історично-географічного словника України, Комісія біографічного словника діячів України, Археографічна комісія й зала, де раніше відбувалися спільні зібрання (нині Бібліотека Археографічної Комісії), Катедра Історії України за доби торговельного капіталу, комісії—Соціально-економічної історії України XIX стор., Лівобережної і Слобідської України, Давнього українського письменства, Марксистської методології історії й Комісія революційних рухів; на третій поверсі містяться Комісія західньо-руського та українського права, Комісія звичаєвого права, Статистичний кабінет, Кабінет радянського будівництва, катедра економії, торгу та промисловости, комісія виучування народнього господарства, Інститут для виучування кон'юктур народнього господарства, Соціологічна комісія, Комісія виучування фінансових та банківських справ, Комітет для виучування продукційних сил України, комісія

для вивчення національних питань, комісія для вивчення соціально-економічної перебудови сільського господарства.

НОВИЙ БУДИНОК ВУАН

Вул. Короленка № 55, вул. Леніна № 15. Початий будівництвом у садибі кол. Першої гімназії на початку липня 1914 року з метою розміщення в ньому кол. Ольгинської міністерської дівочої гімназії. Проєкт будинку в характері модного перед початком світової війни стилю класицизму чи т. зв. емпіріе-у, належав київському архітекторові П. Ф. Альошинові. Роки війни (імперіялістичної та громадянської) затримали будівництво ледве перекритого дахом будинку. Був час, коли навіть розібрано рихтовання навколо незакінченого будинку, повиламувано пристосування для парового опалення і в запусченому домі містилося кубло злочинців. Року 1927-го коштами Київського Окружного Виконавчого Комітету будинок добудовано і в десяти роковини Жовтневої Революції передано ВУАН. Протягом 1928-го р. закінчено всі внутрішні роботи; нарешті року 1929-го розміщено в нім велику кількість установ ВУАН. Залишилась невиконаною тільки невелика частина будинку з боку вул. Чудновського (кол. Терещенківської), де за первісним проєктом мали бути гімназіяльна церква та рекреаційна зала, а нині передбачається збудування великої залі та аудиторії ВУАН. Нині в першому поверсі (вхід з вул. Леніна) містяться Інститут

Архіт. П. Ф. Альшин. Новий будинок Всеукраїнської Академії Наук.

Технічної Механіки й Технічно-Хемічна лабораторія; в другім поверсі (вхід з вул. Короленка) — Управління Уповноваженого Упрнауки у Києві, Кабінет Президента ВУАН, Національний Геологічний Музей, Кабінет Математичний, Акліматизаційний музей; у третім поверсі — Бібліотека Другого Фізично-Математичного) Відділу, Конференц- (заля ВУАН, Хемічна лабораторія, Зоологічний Музей, Математичний кабінет, Дніпрянська біологічна станція й Музей; у четвертій поверсі — Патологічний музей і Всеукраїнський Пантеон та Фото-лабораторія.

Національний геологічний музей УСРР при ВУАН (вхід з вул. Короленка 55, перший поверх) скорочено — НГМУ, існує з 1927 року і являє собою центральну науково-дослідчу музейну установу з царини геології на терені УСРР.

Основні завдання НГМУ: вивчати та експонувати матеріяли, що стосуються до геологічної будови, геологічної історії та висвітлюють мінеральну сировину УСРР і інших країн; науково-дослідча робота в царині геології та суміжних наук; популяризація серед трудящих мас УСРР здобутків геологічної науки; відповідні інформації та консультації на запити державних і господарчих установ; допомога організаційного характеру краєзнавчим музеям УСРР по лінії геологічних відділів.

В основу НГМУ покладено зорки кол. Музею при Геологічному Кабінеті Академії Наук, до яких долучено наукові матеріяли

з Геологічного та Мінералогічного Кабінетів Київського Інституту Народньої Освіти. Теле-рішня виставова частина НГМУ поділяється на такі відділи: 1. Відділ загальної (динамічної) геології, 2. Палеонтології, 3. Мінералогії та петрографії, 4. Корисних копалин.

Конференц-заля ВУАН під час сесії.

1. Відділ загальної (динамічної) геології—розташовано у 32 кімнаті. Завдання відділу (за акад. В. В. Різниченком) вивчати та ілюструвати: I. Прояви ендогенних сил (вулканізм, землетруси, тектоніку), II. Прояви екзогенних сил (діяльність атмосфери, діяльність води, форми й наслідки діяльності снігу та льоду), III. Форми будови земної кори й гірських порід, IV. Форми поверхні земної кори; в світлі їхньої генези,

V. Кору звітрювання за четвертинного періоду. В першу чергу подаються матеріали, що стосуються до УСРР, а далі інших країн. Через те, що в багатьох випадках ті чи інші процеси не можуть бути ілюстровані в Музеї природними зразками, в широкому масштабі використовуються картини, мапи, перекрої, фотографії тощо.

2. Відділ палеонтології міститься в кімнатах 30-й та 31-й. У кімнаті 30-й розташовані підвідділи палеоботаніки та безхребетних. Підвідділ палеоботаніки розташовано по високих конусних вітринах у глибині кімнати ліворуч від дверей. Ліворуч у вітрині тут виставлені зразки карбонової рослинності, що останки її на Україні — підземні кам'яновугільні скарби Донбасу. Поруч із цією фльорою виставлені зразки крейдової (сеноман) рослинності. За цими зразками розташовано великі збірки І. І. Шмальгавзена та Я. Х. Лепченка палеогенової рослинності з території Волині (друга остаточно ще не опрацьована). Ця збірка займає решту високих конусних вітрин і більшу половину дальшого схилу першого ряду низьких вітрин. Другу, меншу половину згаданого схилу займає збірка з неогену Донбасу.

Ближчий схил першого ряду низьких вітрин зайнятий великою колекцією Венюкова сілюрійської фауни з Поділля; з лівого на правий бік (до вікон) тут виставлені: кишкопорожні (*Coelenterata*) плечоноги (*Brachiopoda*), платівчатозябрі (*Lamellibranchiata*) черевоноги (*Gastropoda*), головоноги (*Cephalopoda*) та

риби (*Pisces*). Другий ряд низьких вітрин зайнятий під мезозой. Половина дальшого схилу цього ряду (від вікон) зайнята під невеличкі збірки юри Гірничого Інституту та проф. Феофілактова. Другий ближчий схил цього ряду зайнятий під невеличку збірку крейдових скам'янілостей з території кол. Чернігівщини, нині Глухівської округи; решта цього схилу зайнята під збірку крейдових скам'янілостей Волині та Поділля. Третій ряд низьких вітрин зайнятий скам'янілостями третинного періоду палеоєну (дальший схил) та неогену (ближчі схили третього та четвертого рядів). Дальший схил п'ятого ряду низьких вітрин зайнятий під збірку солодководої фауни (лесової) четвертинного періоду акад. П. А. Тутковського.

32 кімната містить у собі останки хребетних. Ліворуч у глибині кімнати по скляних шахах тут розташовані різні останки оленів, биків та рогатих носорогів, а на шахах виставлені красиві стрункі роги оленів та бика. На підлозі в оправі тут же лежить велетенський сікач мамута, знайдений у Києві, поруч з ним другий, менший, з Поділля, а біля них ряд дрібніших сікачів. Над сікачами на столику стоїть напівзруйнована голова мамута, а ліворуч під стіною в скляній вітрині розташовані зуби та щелепа мамута й його попередників — динотерія та мастодонта. У вітрині, ближче до дверей, під цією ж стіною виставлені кістки трипалого коня (*Hipparion*) та безрогого носорога (*Aceratherium*). У тій же кімнаті є череп

та кістки печерного ведмедя (*Ursus spelaeus*). На стіні над дверима відбиток іхтіозавра (*Ichthiosaurus*) із Золенгофенського лупака. Крім того у Музеї є майже повний кістяк копального слона (*Elephas trogontherii Pohl*) з Кременчуччини. Щодо кількості захищених кісток — це світовий унікаліум. У вестибюлі стоїть величезний зразок третинного скам'янілого дерева з Поділля.

3. Відділ мінералогії та петрографії розташований в коридорі. Завдання відділу — вивчати мінералогію й петрографію УСРР та інших країн. Мінерали у відділі розташовані за такою схемою: I класа — саморідні елементи; II класа — сірчисті сполуки та аналогічні сполуки Se, Te, As тощо; III класа — галоїдні сполуки; IV класа — окиси; V класа — солі кисневих кислот (силікати, карбонати, сульфати тощо) та органічні сполуки. Окреме місце займає чимала збірка метеоритів.

У підвідділі петрографії репрезентовано різноманітні гірські породи, серед яких чільне місце займають породи, що характеризують «Українську кристалічну смугу», мінерали та гірські породи як українських та союзних родовищ, так і інших країн світу. Розміщено матеріали в цьому відділі так: по вітринах (від 63 до 46 включно) розташовані мінерали за класами, послідовно від I до V-ої. Поміж цими вітринами на підставках окремі великі зразки. По вітринах, що вздовж внутрішньої стіни (вітрини до 7 вкл.) великі зразки мінералів у послідовності клас.

Далі, вздовж тієї ж унутрішньої стіни (вітрини від 8 до 15 вкл.)—петрографічні об'єкти.

4. Відділ корисних копалин розташовано в коридорі. Відділ вивчає та експонує мінеральну сировину УСРР та інших країн. Основні розділи: I. Копальні джерела енергії (кам'яне вугілля, буре вугілля, торф, нафта); II. Руди металів та металі (чорний метал, кольорові металі, спеціальні металі, дорогоцінні металі); III. Сполуки рідких елементів; IV. Абразійне каміння; V. Будівельні матеріяли; VI. Орнаментне, кольорове, дорогоцінне та оптичне каміння; VII. Сировина керамічної та скляної промисловости, ізоляційні матеріяли; VIII. Мінеральна сировина хемічної промисловости; IX. Мінеральна сировина як допомічний продукт у різних галузях промисловости та мінерали щоденного вжитку; X. Мінеральні здобрива; XI. Мінеральні фарби; XII. Ґрунти. Матеріяли у відділі корисних копалин розташовано так: по вітринах, що вздовж зовнішньої стіни (вітр. від 45 до 28 вкл.) послідовно розділи: II, III, VII, VIII, IX, X, XI. По вітринах, що вздовж внутрішньої стіни (від 16 до 27 включно) послідовно розділи I, IV, V, VI, XII. Крім того, як частину відділу корисних копалин, організовано на відкритому повітрі постійну виставку - музей будівельних матеріялів найголовніших промислових каменярень України; зразки різних порід, як ерупційних, так і осадових та метаморфічних (граніт, сієніт, діорит, ґабро, базальт, пісковик, вапняк, кварцит, мармур тощо) у вигляді великих

природних брил до $1\frac{1}{2}$ метра завдовжки. На кожній брилі показано різні стадії обробки каменю. Кожен зразок показано в супроводі даних петрографічної й хемічної аналізи, проби технічних його властивостей та економічної характеристики родовища.

Зоологічний музей ВУАН (Вхід з вул. Короленка 55, 2-й поверх) повстав з Фавністичного Комітету, що існував при Академії Наук з 1-го травня 1919 року.

Музей являє собою центральну наукову установу на Україні, що вивчає та науково досліджує тварин УСРР, а так само й інших країн. За головну мету свою З. Музей уважає— всебічно вивчати фавну України та об'єднувати фавністично-музейну справу, а також розповсюджувати всіма засобами наукові відомості як про фавну України, так і про фавну всього світу. За найближче своє завдання Музей має досліджувати, збирати, науково обробляти та демонструвати колекційний матеріал з царини фавни. Цей матеріал, відповідно до призначення, розподіляють на дві частини, — одну спеціально для наукового користування і другу — для широкого використання всього громадянства. З середини літа 1928 року Музей має в новому будинку Академії на вул. Леніна 15 весь коридор третього поверху (виставова частина приміщення) та 7 кімнат, у яких розміщено лябораторії для праці спеціалістів і перебувають основні колекції Музею; там же містяться бібліотека, препараторська та майстерня, дезинфекційна тощо.

У перші роки існування Музей складався з низки невеликих колекцій (здебільшого дарованих) місцевих і почасти тропічних комах. Тепер, не вважаючи на молодість Музею, його колекції досягли по деяких розділах значного багатства. Щодо кількості на першому місці стоять комахи (понад 200 тисяч екземплярів). Тут треба відмітити колекцію метеликів, що їх зібрав здебільшого В. Караваєв на о. Яві та частково на архіпелазі Ару, колекцію метеликів із Полтавщини, що її подарував Музеєві проф. М. Воскресенський, та чималу колекцію д-ра Ю. Кочубея з Усурійського краю. Велику колекцію, до 20 тисяч екземплярів, має музей палеарктичних двокрильців (*Diptera*); зібрав її співробітник Музею С. Парамонов. Цю колекцію впорядковано зразково. Дуже численна також колекція мурашок усього світу що складається переважно із збірок В. Караваєва. Так само звертає на себе увагу колекція палеарктичних простокрильців (*Orthoptera*), що її склав співробітник Музею В. Дірш, палеарктичних *Buprestidae* П. Жихарьова та пухоїдів (*Mallophaga*), яку зібрав О. Кістяківський. Дуже цінна також біологічна колекція місцевих метеликів, що складається мало не з усіх стадій розвитку цих комах та рослин, що їми живиться гусінь. Цю колекцію зібрав та препарував учитель Мигуненко. Недавно Музей придбав величезну колекцію метеликів Київщини І. І. Жихарьова, колекцію *Hemiptera-heteroptera* В. А. Гросс-Гайма, цикадок України С. Іванова, тропічних та київських

жуків Ієнні, жуків та метеликів Волині й Криму Ю. І. Прожиги. Останніми ж часами до Музею передано з Зоологічного Музею ІНО цінну колекцію байкальських тварин проф. Коротнева. Щодо впорядкованості та до охоплення фауни України, то на першому місці серед колекцій Музею стоять орнітологічні колекції, понад 10 тисяч екземплярів шкурок, понад 300 фігур та кількочот яєць птахів з України, Далекого Сходу, Кавказу тощо. Цю колекцію збирали О. Кістяківський, Ю. Кочубей, М. Шарлемань, А. Шепе, М. Щербина та інші. Колекція шкурок та фігур ссавців складається приблизно з 300 екземплярів. Чимало дрібних ссавців здобув для Музею І. Підоплічка. Далі Музей має чималі колекції плазунів та земноводяних України, Кавказу, Середньої Азії, невелику колекцію риб, що їх зібрав М. Шарлемань і м'якунів, здебільшого з України, що їх збирав переважно С. Паночіні.

Колекції Музею, як про це вже згадано вище, спочатку склалися з подарунків; пізніше збагатилися вони на матеріяли, що надійшли від деяких зліквідованих установ (напр. Київського Орнітологічного Т-ва). За останній час значну частину колекцій Музей здобуває від своїх співробітників, що роблять екскурсії в різні частини України та Союзу. Так, від М. Шарлеманя та А. Шепе одержано чимало птахів із степів та узбережжя Чорного моря й Сиваша, від Кочубея — з Туркменістану, Кавказу, Закаспійського краю.

Бібліотека Музею, на початку його роботи, складалася з 200 книжок та близько 400 брошур. Р. 1926 до музею передано бібліотеку кол. «Общества Любителей Природы», що складається приблизно з 9000 окремих томів та брошур. Нещодавно Музей дістав бібліотеку з *Hemiptera-heteroptera* Гросс-Гайма.

БУДИНОК ВУАН ПО ВУЛ. ЧУДНОВСЬКОГО № 2

Побудовано у 1850-х роках в характері т. зв. миколаївського класицизму, як службовий корпус при кол. Першій гімназії; будував, певно, архітект останньої, О. В. Беретті; фасад оздоблено рустуванням, ічимс — з модульонами. З 1892 р. до імперіялістичної війни після перебудови в будинкові містилась Ольгинська міністерська дівоча гімназія. Під час війни будинок узято під військові лазарети, р. 1918 — під установи «Міністерства Освіти». Під час громадянської війни будинок помалу занепав, але року 1925 його капітально відремонтовано й передано Академії. Нині тут містяться: в першій поверсі Секретаріят Президії ВУАН, Господарча частина, Бухгальтерія, Місцевком, Видавництво ВУАН з усіма складами видань, Комісія для складання Словника історії української мови; в другій поверсі — Ботанічний музей, кабінет і гербарій, медичні комісії, Кабінет Гігієни, Фізкультури, педагогічні комісії, Катедра народнього здоров'я, Комісія математичної статистики.

Архіт. О. В. Беретті. Будинок Всенародньої Бібліотеки України при ВУАН.

ГОЛОВНИЙ БУДИНОК ВСЕНАРОДНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ПРИ ВУАН

Бульвар Т. Шевченка № 14. Був спроектований і будувався спочатку для Другої Київської Гімназії (проекта, що склав академік О. В. Беретті, «высочайше» затверджено 1844 р.; закінчено будинок р. 1850-го). Року 1851 Микола I, найбільше поспішаючи з відкриттям у Києві Кадетського корпусу, звелів тимчасово, до збудування власного будинку кадетського корпусу на Шулявщині, відкрити тут корпус в «неранжованому» вигляді. Кадетський корпус лишався в теперішньому будинку ВБУ до р. 1857; після нього сюди перейшла з Кловського палацу на Липках київська Перша гімназія (заснована 1789 р., як «київська головна народня школа», реформована в «гімназію» 1809 року, існувала до 1920 р.). Перша гімназія вкупі з інтернатом (разом коло 850—900 вихованців) та управою київської шкільної округи займала будинок до 1914 р. Під час імперіялістичної війни тут містився військовий лазарет. Після лютневої революції 1917 р. приміщення шкільної округи й частину приміщення кол. гімназії займали послідовно «генеральний секретаріат освіти», «міністерство освіти», та «Народній Комісаріят Освіти», а також низка інших закладів (книжна палата, археологічний інститут тощо). Року 1920 будинок передано ВБУ, яка ступнево й розгортає свої збірки, займаючи нині два перші поверхи й частину третього.

Головний будинок ВБУ являється одною з наймонументальніших та найшляхетніших своїми формами будов Києва. Головний фасад звернуто до Бульвару Т. Шевченка, бічні крила витягнуто назад уздовж вул. Короленка та Чудновського. Фасадні форми витримані в характері пізнього класицизму; нижній поверх рустовано; гімси оздоблено класичними модульонами. Середній ризаліт панує над усім будинком; він прикрашений шістьма пілястрами корінтського ордену та аттиком, що перед революцією вивершений був великим чавунним двоголовим орлом. Всередині найкращі частини будинку—сходи та кол. актова зала (нині—читальня для масового читача). Тісно зв'язана з будовою також чавунна решітка, виконана у 1850-х роках за рисунком Ол. В. Беретті; вона оздоблює теперішній академічний (кол. гімназіяльний) квартал з трьох боків і є найкраща в Києві.

Нині в будинку містяться:

1. Всенародня Бібліотека України (ВБУ) при ВУАН, що її засновано на підставі закону 15/VIII 1918 р., є національна бібліотека України, і разом фундаментальна бібліотека Всеукраїнської Академії Наук. Зростаючи нечуваним для більшості бібліотек темпом, ВБУ на 1 січня 1929 р. мала у Києві понад 1 900 000 книжок та журналів, 1 000 000 газет, 200 000 листівок, 25 000 графіки та 80 000 нот. Бібліотека одержує по одному примірнику всього, що друкується на території СРСР, а крім того ще

один примірник того, що виходить з друку на території УСРР; цей примірник становить архів друкарської продукції України. Річний приріст фондів ВБУ становить велику бібліотеку; щороку надходить понад 100 000 книг та журналів і понад 150 000 інших матеріалів. Загальна довжина поставлених на полиці фондів близько 40 кілометрів. Пересічна щоденна кількість одвідування року 1920 була 3, року 1927/28 — 600 чоловіка; видано книжок протягом 1920 року — 536, протягом 1927/28 р. — близько 500 000.

Колосальні фонди ВБУ тимчасово розміщено по 7-х будинках. 1) Основний, що займає більшу частину величезного будинку по Бульвару Шевченка № 14, містить у собі читальню для масового читача, і крім того низку спеціальних відділів: єврейський, східній, газетний, бібліотекознавства з спеціальним музеєм при ньому, музичний; 2) Університетський відділ міститься на розі вул. Короленка (№ 58) й вул. Л. Толстого; 3) Подільський відділ — на Петрівці, в садибі кол. Київської академії й Братського монастиря, в т. зв. мазепинському корпусі; 4) Софійська бібліотека — на хорах Софійського собору; 5) Михайлівська бібліотека — на хорах великої церкви кол. Михайлівського монастиря; 6—7) лаврські бібліотеки у складі кол. бібліотеки митроп. Флавіяна (окремий будинок) та старої лаврської бібліотеки (будинок лаврської дзвіниці). Короткі відомості про кожний із цих відділів — на відповідному місці (при описі будинку).

2. Кабінет антропології ім. Федора Вовка при ВУАН. Бульвар Шевченка 14 (третій поверх). Кабінет Антропології, закладений року 1921 на честь одного з найвидатніших учених України, Федора Кіндратовича Вовка (1847—1918), який заповідав Всеукраїнській Академії Наук усе своє наукове надбання (незвичайно коштовну бібліотеку, архів, етнологічні збірки), являє собою єдину в межах УСРР установу, що працює над вивченням антропологічного типу української людности та найдавніших діб людської культури на території України. У своїй дослідчій праці він поділяється на дві секції—спеціальної антропології та передісторії.

У галузі антропології Кабінет зібрав численні матеріяли антропометричні, що стосуються до української людности, а так само й національних меншостей УСРР та прилеглих країн (напр. євреїв, болгарів, греків, кримських татар тощо). Протягом останніх років Кабінет видрукував низку розвідок про окремі групи української людности та інших народностей і опрацював давніше зібрані матеріяли до вивчення українського антропологічного типу (українці Полтавщини). Щороку Кабінет робить кілька екскурсій, збираючи нові антропологічні дані.

У галузі передісторії Кабінет посідає єдину своїм значінням наукову збірку матеріялів до вивчення найдавніших діб людської культури на Україні. За найголовніше завдання своєї праці в галузі передісторичній

Кабінет становить: поповнення прогалин у вивченні української передісторії, виявлення нових передісторичних культур і виучування техніки в добі каменю. Його передісторичні збірки, зібрані під час екскурсій, складаються з багатьох тисяч примірників.

До славнозвісної колекції палеолітичних виробів з Мізинського селища, здобутої давніше в розкопинах Ф. К. Вовка та його учнів (рр. 1908 — 16), яка лягла була наріжним каменем нинішньої збірки Кабінету (її експоновано в окремій виставці кабінету «Мізинська палеолітична стація»), протягом останніх років Кабінет значно посунув наперед вивчення українського палеоліту (нова палеолітична стація в м. Журавці на Прилуччині та низка палеолітичних знаходкищ на Поділлі), а надто вивчення переходової (мезолітичної) доби, зібравши багаті колекції кам'яних інструментів різних фаз Чернігівщини, Київщини, Харківщини, Волині й Поділля. Поза тим, у збірках Кабінету показано різноманітні вияви неолітичної культури з різних місцевостей УСРР (Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Надпоріжжя, Поділля, Волинь і пізніших часів (особливо цікава збірка культури мальованої кераміки з Поділля).

Ідучи шляхом, що його вказав покійний акад. Ф. К. Вовк — найвидатніший представник французької антропологічної школи на Сході Європи, — Кабінет втягає до своєї дослідчої роботи щораз ширші кола периферійних робітників, що працюють методами Кабінету.

Колекції Кабінету відкрито для огляду щовівторка й щоп'ятниці з 12 до 3 години.

3. Музей антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка, як і Кабінет, був заснований при ВУАН р. 1921. В основу Музею були покладені колекції Ф. К. Вовка, а при всій установі організовано бібліотеку з власної книгозбірні Ф. К. Вовка та архів його наукових матеріалів.

Завдання Відділу Етнології полягає в дослідженні побуту українського народу та інших народів, що Україну залюднюють або близькі українській людності своїм походженням та історичними стосунками. Дослідчу працю Відділ здебільшого провадить стаціонарним методом на своїх дослідчих станціях, за які є окремі села, а також екскурсійним способом у певні райони; крім цього Відділ керує працею кореспондентів та окремих дослідників на місцях. Поруч з дослідженням народнього побуту стаціонарним та екскурсійним способами співробітники Відділу провадять систематичне збирання речей, що той побут характеризують. Таким чином, у результаті дослідчої праці і поруч з нею, розгортається етнографічний музей, або музей народознавства. В основу його лягли численні та дуже цінні своєю систематичністю колекції, зібрані методом стаціонарної праці в с. Старосіллі Київської окр. (кол. Остерського пов. на Чернігівщині). Пізніше Музей поповнювався матеріялами, зібраними в інших місцевостях України; чимало надійшло також подарунків від різних наукових

установ та окремих осіб. Поміж цими подарунками слід відзначити позаукраїнські колекції китайської боксерської зброї (від Історичного Музею), зброї та побутових речей з о. Яви (від проф. В. А. Караваєва). Окремо слід згадати велику колекцію амулетів, що їх протягом довгих років збирав Ф. К. Вовк.

Загалом усі колекції, що до цього часу в Музеї Відділу Етнології зібрано, експоновано за такими відділами:

I. Відділ монографічного дослідження села (з підвідділами: народня техніка; народня одежа; нар. архітектура; нар. господарство: влови, рибальство, пасічництво, скотарство, хліборобство, хатне господарство; комунікація й транспорт; нар. звичаї та вірування; побут селянської дитини). II Народне господарство (влови, рибальство, пасічництво, скотарство, хліборобство). III. Народня техніка. IV. Народня архітектура. V. Народня одежа та прикраси. VI. Комунікація й транспорт. VII. Новий побут. VIII. Відділ порівняльного народознавства.

Виставляючи свої колекції, Відділ Етнології широко користується з ілюстративного матеріялу—малюнків та фотографій, що показують техніку та способи виробу або вживання речі. При експозиції виробництва фіксуються окремі стадії роботи, спеціальні технічні засоби тощо. Загалом кількість зібраних речей, малюнків та фотографій виносить 7 500. Для відвідувачів Музей одкритий щоп'ятниці з 10 год.

Бібліотека містить наукову літературу з усіх галузів антропологічного знання (спец. антропологія, передісторія, етнологія), допомагаючи в науковій роботі як співробітникам Музею, так і стороннім одвідувачам. За основу її стала книгозбірня акад. Ф. К. Вовка, цінна багатьма спеціальними рідкими виданнями з різних ділянок, переважно антропології; пізніше бібліотеку Музею поповнювано новішою науковою літературою. Загальна кількість томів виносить 8000. Для сторонніх одвідувачів Бібліотека відкрита по неділкам, середам, п'ятницям од 10—3 г.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ РЕВОЛЮЦІЇ

Вул. Короленка № 57. Будинок Музею поставлено протягом березня—серпня 1911 р. з метою утворення в Києві Педагогічного Музею, за проєктом архітекта П. Ф. Альошина, коштами відомого в свій час багатія С. С. Могілевцева. Пристосовуючи будинок до сусідніх будівель, що виконали в класичнім стилі архітекти В. І. та О. В. Беретті, автор будинку Музею обрав також класичний стиль. Будинок Музею облицьований білим каменем, фасад прикрашено скульптурним фризом—алегоричною композицією: прагнення до знання. Вгорі будинок завершується великою скляною банею, що освітлює центральну залю-авдиторію. По боках будинку чавунна решітка 1850-х років, виконана за проєктом архітекта О. В. Беретті. Під час імперіялістичної війни

будинок Музею використовували військові установи. Року 1917—18 Музей був за місце, де засідала «Українська Центральна Рада». Після скинення гетьмана тут стався вибух, що висадив у повітря все скло з бані й даху. Згодом (1921 р.) в нім розташовано

Архіт. П. Ф. Альошин. Будинок Музею Революції.

Пролетарський Музей, а починаючи з 1924 р. — Музей Революції та Істпарт.

За попередника Музею Революції треба вважати виставку з історії партії та ревруху, що їх організував 1923 року Істпартвідділ Київського Губ. Комітету КП(б.)У. У 1924 році, після смерти В. І. Леніна, розгорнуто «Виставку Леніна», а пізніше юбілейну виставку, присвячену подіям 9 січня 1905 року. В серпні 1925 р. постановою Губвиконкому

утворено Київський Музей Революції як самостійну одиницю й передано йому будинок колишнього Педагогічного Музею. За роки 1925—1929 Музей Революції проробив був велику роботу, розгорнувши в основному головні свої відділи й почавши з 1929 року переробку та наукове їх удосконалення. Завдяки налагодженій роботі, головним чином останніх двох років, Музей Революції став одним з найбільших музеїв Революції не тільки на Україні, а й в СРСР.

Музей Революції має 11 основних відділів:

1. Відділ «Декабристів». У цьому відділі на тлі розвитку економіки Росії кінця XVIII й початку XIX стор., тогочасного побуту й наполеонівських воєн, показано утворення декабристських організацій: «Північне Товариство», «Південне Товариство» й «Товариство Об'єднаних Слов'ян». Далі—повстання 14 грудня 1825 року, повстання Чернігівського полку, суд і покарання ватажків декабристів у сибірському засланні. Відділ має низку цікавих матеріялів, серед них масонські знаки, що їх передано до Музею з Київської Картинної Галерії, мармурове погруддя декабриста Волконського, знайдене на Полтавщині, і т. ін.

2. Відділ «Кріпацтво й народництво» висвітлює такі моменти: кріпацький побут, Кирило-Методіївське братство, життя Тараса Шевченка, селянську реформу 1861 р. З народницької доби тут показано творців ідеології народництва (Герцен, Чернишевський, Лавров, Ткачов), перші народницькі

гуртки; ходіння в народ; чигиринську справу Л. Дейча та Як. Стефановича; партію «Земля й Воля», її розпад на Липецько-Воронізькому з'їзді 1879 року; склад і діяльність «Народньої Волі», вбивство Олександра II, страту народовольців і розгром «Народньої Волі». Відділ має цікаві матеріяли, а саме: зразки праць кріпачок, знаряддя покарання кріпаків, вінок, що його покладено на могилу Шевченка під час похорону та інше.

3. Відділ «Робітничий рух та утворення РСДРП». У відділі експоновано матеріяли, що на тлі економічного розвитку 1880—90-х років висвітлюють початок робітничого руху в Росії (морозовський страйк у Москві 1885 р.) та народження перших робітничих організацій—«Південно-Робітнича Спілка», «Північна Робітнича Спілка» й «Київська Південно-Російська Робітнича Спілка»; далі йдуть матеріяли щодо утворення перших марксистських гуртків у Росії та групи «Визволення Праці» в Женеві від проводом Г. В. Плеханова, організації й діяльності спілок боротьби за визволення робітничої класи, боротьби Леніна й Плеханова з легальними марксистами, а також щодо скликання, за ініціативою Київської групи «Рабочей Газетъ» та Бунда, 1-го з'їзду РСДРП у 1898 році. Далі показано: матеріяли щодо соціально-економічних причин народження економізму, його змісту та боротьби з ним Леніна; промислову кризу кінця 1890—початку 1900 років та зростання масового робітничого революційного руху; аграрну кризу, її зміст та

зростання масового селянського руху висвітлено низкою плякатів та фото. Далі йдуть — утворення «Искрь» і програма боротьби її з іншими партіями, розходження всередині редакції «Искрь» під час вироблення програми партії, іскрівський період у Києві й на Україні, а далі II з'їзд РСДРП, розкіл на більшовиків і меншовиків та середпартійна боротьба після з'їзду, народження троцькізму. Цікаві матеріяли: №№ газети «Искра», нелегальні іскрівські листівки, видання РУП-у, листівки Київського Комітету РСДРП, що стосуються до липневого загального страйку 1903 року в Києві.

4. Відділ «Революція 1905 р.» дає змогу ознайомитися з розгортанням революційних подій 1905—06 рр. як у місті, так і на селі. Тут показано товариство попа Гапона, події 9-го січня 1905 року, III з'їзд РСДРП та меншовицьку женецьку конференцію; події літа 1905 року — повстання панцерника Потьомкіна, події в Баку, спробу царату утворити Булігінську думу і ін. Далі йде Жовтневий загальний страйк, маніфест Миколи II від 17 жовтня і хвиля єврейських погромів, Петербурзька Рада Робітничих Депутатів, її діяльність, арешт та заслання її керівників. Революційний рух в армії (київське повстання саперів 1905 р.) та у флоті; селянський рух у Росії й на Київщині; грудневе повстання в Москві та його придушення, початок реакції — карні експедиції (головним чином у Надбалтиці). Подано також низку матеріялів діячів Київського

комітету більшовиків 1905 року, діяльності есерів, проф. руху й т. ін. Варто звернути увагу на київські запальні друкарні РСДРП 1903—04 та 1904—05 років, що їх розташовано в центрі залі, у двох вітринах.

5. Відділ «Реакція та піднесення». Тут експоновано матеріяли, що на тлі економічної кризи характеризують занепад революційного руху, репресії царського уряду, столипінську аграрну політику,— подано цікаві цифрові дані до процесу капіталізації сільського господарства по всій кол. Росії, Україні та Київщині. На тлі занепаду революційного руху подано «разброд» у лавах партії (плякат «Партійні течії»), зокрема занепад Київської с.-д. організації. Другу половину відділу присвячено добі піднесення революційного руху. Починаючи з 1900 року подано піднесення економіки, Ленський розстріл і інш. З партійного життя подано матеріял Празької конференції 1912 року, що на ній більшовики відокремлюються у самостійну партію РСДРП(б), Августовський блок на чолі з Троцьким та Мартовим; спроби відновити «Спілку», відновлення Київської с.-д. організації. Експоновано матеріяли і до легальної роботи більшовиків, головним чином легальну пресу («Звезда», «Правда»), а також IV держдуму й робітничий рух 1912—13 років. З раритетів у відділі експоновано зразки нелегальних часописів РСДРП, що їх видавали різні партійні течії, схему слідкування за революціонерами, що їх складали були в «охоронному відділі», та інші цікаві

матеріяли. Звертає на себе увагу «карета смертників», у якій возили революціонерів на страту.

6. Відділ «Лютнева Революція». Відділ починається з діаграм економічної кризи й страйкового руху за часів імперіалістичної війни. Поруч з цими діаграмами подано низку світлин, що відбивають харчові та інші черги коло крамниць; закінчується цей розділ матеріялами, що малюють переверот у лютому (березні) 1917 року. Далі йде Тимчасовий уряд і Петербурзька Рада Робітничих Депутатів — двовлада, стан партії до приїзду Леніна з-за кордону і помилки Каменєва, приїзд Леніна, його квітневі тези (факсиміле) і квітнева конференція партії більшовиків, нота П. Мілюкова до союзних урядів, квітнева демонстрація, перша криза влади. Наприкінці подано матеріяли про наступ 18 червня, другу кризу влади, події 3—5 липня в Петербурзі, розгром більшовицького Комітету та редакції «Правди». Закінчується цей розділ матеріялами, які стосуються до зростання економічної кризи та безробіття за часів Тимчасового уряду. Другу частину відділу присвячено питанням зростання революційної боротьби — шостий з'їзд РСДРП(б), більшовизація рад, і спробам контрреволюції зорганізуватися й протиставити себе революційній хвилі — державна нарада, повстання генерала Корнілова, демократична нарада: утворення Директорії з О. Ф. Керенським на чолі. З українських матеріялів подано: Київські Ради Робітничих та Селянських

Депутатів у 1917 р., профрух на Київщині, Українська Центральна Рада, її діячі й універсали. Закінчується відділ матеріялами, що висвітлюють роботу Київського Комітету РСДРП(б) й Краєвого Комітету РСДРП(б); тут ми бачимо резолюції Київського к-ту про поточний момент, про тези т. Леніна й низку інших матеріялів. Цінні документи: протоколи Київського більшовицького комітету 1917 р., протоколи Української Центральної Ради й т. ін.

7. Відділ «Жовтнева Революція» подає матеріяли, які освітлюють передумови Жовтня, становище всередині партії напередодні перевороту. Далі йде підготовка Жовтневого повстання й Жовтнєве повстання в Петербурзі й Москві; II з'їзд Рад та утворення першого Радянського Уряду, на чолі з Леніном. З київських матеріялів показано готування до повстання ВРК; повстання, низку документів, далі — плякат «Відношення київських більшовиків до Центральної Ради», що висвітлює етапи розвитку ставлення київських більшовиків до Ц. Р. Перші контрреволюційні події — повстання юнкерів 29-го жовтня, «Викжель», саботаж урядовців; далі йде щит «Перші огнища контрреволюції», що характеризує умови, в яких доводилося працювати молодій радянській владі. Початок 1918 року — боротьба навколо скликання Установчих зборів, відкриття Установчих зборів та розгін їх од Радвлади, третій з'їзд Рад, перший період економполітики подані в плякатах; далі — великий щит,

присвячений Берестейській мировій угоді та розходженням у партії з цього приводу. Закінчується відділ матеріялами, що характеризують Центральну Раду за часів її панування (її універсали, 3-й, 4-й склад Генерального Секретаріату) та її політику щодо київських робітників. Цінні документи й речі: гармата, що з неї в січні 1918 р. залізничники обстрілювали Центральну Раду, прапори й зброя червоноармійців, мапа, прострілена кулями під час боїв в Арсеналі і т. д.

8. Відділ «Громадянська війна» починається з січневого повстання київських робітників проти Центральної Ради й захоплення Києва червоними частинами під командою Муравйова. Початок німецької окупації й нове панування Центральної Ради, скинення її 28 квітня 1918 року й проголошення Скоропадського «гетьманом усієї України». Про партійне життя подано матеріяли, які висвітлюють роботу Таганрозької наради й роботи «дев'ятки». З матеріялів, які показують хід революції у Росії, дано вбивство німецького посла Мірбаха й повстання лівих есерів, чехословацьке повстання, початок громадянської війни на Волзі, «Комітет Установчих зборів» у Самарі. Висвітлено ролю колишніх «союзників» Росії в справі організації контрреволюційних змов та повстань. Висвітлено початок «білого терору», вбивство Урицького та Володарського, замах есерки Фані Каплан на Леніна та ін. Подано низку матеріялів, які характеризують перенесення соціалістичної революції на село.

Доба гетьманщини висвітлює внутрішню політику скоропадщини, розв'язання робітничого й аграрного питань, «діяльність» німецько-австрійських окупантів. Поруч з цим висвітлюється зростання робітничого та селянського революційного руху,—залізничний страйк 1918 р., селянське повстання на Чернігівщині й т. д., діяльність угодовських партій, I і II з'їзди КП(б)У і діяльність КП(б)У в запллі. Закінчується цей розділ низкою матеріалів щодо революції в Німеччині і повалення гетьманщини. Добу Директорії представлено експонатами, що характеризують міжнародну політику (угода з генералом д'Ансельмом), робітничу й аграрну політику Директорії, боротьбу з нею та скинення її й встановлення радянської влади. 1919 рік — найбільше загострення громадянської війни — висвітлено такими матеріалами: VIII з'їзд РКП, на якому партія бере курс на середняка, ухвалюючи нову свою програму; наступ Колчака, соціальний зміст колчаківщини та боротьба з ним як на фронті, так і в тилу через організацію селянських повстань у Сибіру; наступ Денікіна на Україну, робітничу, аграрну й національну політику денікінщини. Взаємовідносини Добрармії з Петлюрою й перехід галичан до Денікіна. Добре експоновано «практичну діяльність» денікінців — терор та єврейські погроми. Низкою документів виявлено роботу інженера Кирсти, роботу київського меншовицького ЦКВ профспілок і наприкінці діяльність партії та комсомолу в запллі;

повстанський рух проти денікінщини, боротьбу за Київ та його захоплення Червоною Армією і встановлення радянської влади на Україні. Далі йдуть матеріяли ІХ з'їзду РКП(б), перехід на трудармії, ІV конференція КП(б)У, Всеукраїнський З'їзд Рад, організація комнезамів. Війна з білою Польщею, боротьба з Врангелем, а пізніше з бандитизмом на Україні; ліквідація цих фронтів і остаточний перехід до мирного будівництва. Закінчується відділ характеристикою економічної кризи та переходу до нової економічної політики; кризу в середині партії висвітлює профспілчанська дискусія та матеріял Х з'їзду РКП(б). Рідкі експонати: відозва УНР до українського населення Канади, телеграми до ВЦВК-у РСФРР і ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У після захоплення Києва 16 жовтня 1919 року і т. д.

9. Меморіяльна кімната А. В. Іванова. А. В. Іванов — видатний київський більшовик — робітник Арсеналу. Року 1917 брав активну участь у партійній роботі, а під час Жовтневого повстання став одним із керівників його. І так через усю громадянську війну на Україні А. В. Іванов проходить як одна з найвидатніших постатів, а за часів мирного будівництва займає відповідальну посаду секретаря ЦВК СРСР. Напружена робота знесилила організм Андрія Іванова, і туберкульоза вирвала його з лав комунарів в 1927 р. Кімнату експоновано з матеріялів власного архіву А. Іванова. Починається вона з документів і фотографій,

що висвітлюють родину його, навчання й перебування в царській армії. Далі йдуть матеріяли 1917 р., його спогади часів Жовтня, 1920 рік, коли поляки руйнували Київ, показаний у фотографіях із архіву А. Іванова.

Дальші фотографії крок за кроком показують А. В. Іванова й його роботу в спілці металістів, в Одеськім Губпаркомі, в Одеському Губвиконкомі.

Останній щит присвячено роботі А. Іванова в ЦВК СРСР, його смерті та похоронів у Києві.

10. Відділ «В. І. Ленін». Відділ висвітлює життя та діяльність В. І. Леніна з 1870 до 1924 року. Першого щита присвячено родині Леніна та його рокам навчання; другий щит присвячений роботі В. І. Леніна до арешту (Петербурзька спілка боротьби за визволення робітничої класи, перший твір Леніна «Що таке друзі народу»), арештові та заслання, життю в Шушенському; далі йде 1900 рік, — звільнення Леніна, початок організації «Искрь» — рукописи В. І. «Как чуть не потухла «Искра», проект «программы Российской Соц.-Дем. Рабочей Партии», «Аграрная программа нашей партии», II з'їзд — сторінка щоденника на II з'їзді, реґлямент II з'їзду РСДРП, що його написав Ленін, — передмова до брошури «Шаг вперед, два шага назад», у якій В. І. висвітлює організаційний опортунізм меншовиків; 1905 рік — документи стеження філерів за Леніном, рукопис «Новые задачи и новые силы», будинок на станції Сабліно, в якому Ленін жив у 1905 році,

Київський Музей Революції. Відділ «В. І. Ленін».

Електротехнічний Інститут у Ленінграді, де «Ленін» переховувався в 1905 році. Доба реакції та піднесення, жандармський портрет В. І., краєвид з вікна Леніна в Парижі, оригінал афіші про реферат Леніна «Манифест либеральной рабочей партии»; Ленін грає в шахи з Богдановим на о. Капрі. Імперіялістична війна — будинок у м. Пороніно, що в ньому жив Ленін, в'язниця в Новому й камера, що в ній сидів Ленін під час арешту. Будинок у Ціммервальді та Кінталі де провадилися роботи конференції Ціммервальдської та Кінтальської, відозва В. І. з приводу війни і т. ін. З матеріялів періоду Лютневої революції у відділі експоновано другий лист із «Писем издалека», приїзд Леніна, факсиміле «Квітневих тез», незакінчена автобіографія, портрети Леніна в запллі після липневих подій, лист «До членів партії більшовиків», що його написано в зв'язку з виступом Зінов'єва та Каменєва в безпартійній пресі проти озброєного повстання, резолюція Леніна про збройне повстання від 10 жовтня 1917 року. В Жовтні ми маємо рукопис Леніна «К гражданам России», «Декларацію прав працюючого та експлоатованого населення», «Декрет про організацію Червоної Армії» та групу матеріялів, що висвітлюють замах есерки Каплан на Леніна. З періоду громадянської війни експоновано матеріяли розробки національного питання на VIII З'їзді Партії й лист Леніна до Штабу 2-ї Української Радянської Армії. 1921-й рік — перехід до непу. Початковий проект резолюції про

єдність партії, записка до тов. Круміна під час одного з засідань РПО при обговоренні паливних питань. 1922 — 23-й рік — недуга Леніна. Низка фотографій відпочинку Леніна, листи, що в них формульовано необхідність боротьби з бюрократизмом і тяганиною. Повернення Леніна до роботи, проєкт про роботу зам-ів голови РНК-а (реорганізація апарату), фотографія останнього засідання РНК-а під головуванням Леніна. В розділі «Комінтерн» Музей має рукопис Леніна «Первоначальный набросок тезисов по аграрному вопросу» і статтю «3-й Интернационал и его место в истории». Закінчується відділ матеріялами щодо смерти та похорону Леніна; серед цих матеріялів у центрі кімнати в вітринах закордонні та білоемігрантські газети з відгуками на смерть Леніна.

11. Відділ «В'язниця, каторга та заслання». У цьому відділі експоновано матеріяли, що висвітлюють Петропавлівську фортецю — бастіони, Олексіївський рavelін, фотографії Каракозова, народника Несчаєва, М. Г. Чернишевського, П. Кропоткіна, В. І. Засуліч, соціал-демократів Н. Бавмана та видатного київського с.-д. Б. Л. Ейдельмана. Показано також старий малюнок Шліссельбургу і вигляд цієї фортеці в ХХ ст., городи — клітки для прогулювання народовольців, фотографії шліссельбуржців, стінну абетку шліссельбуржців, низку фото із документів. Серед шліссельбуржців слід зазначити В. Лукасинського, що просидів 46 років (1831 — 68) і вмер у фортеці, М. А. Бакуніна, Віру

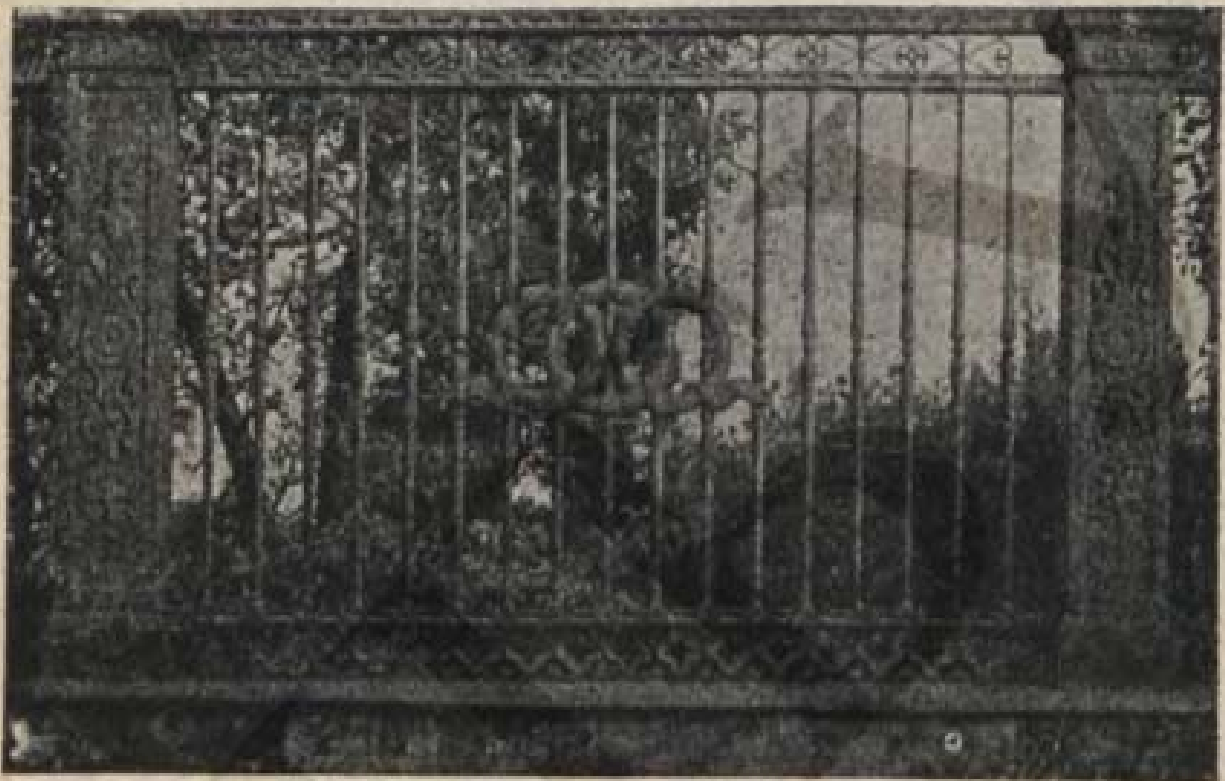
Фігнер, О. І. Ульянова (брат В. І. Леніна), що його повішено р. 1887 за замах на Олександра III, Мишкіна, С. Балмашова, Каляєва. Цікава таблиця показує, скільки разів були ув'язнені народовольці, звільнені в 1905 році. З більшовиків шліссельбуржців у відділі є Серго Орджонікідзе (тепер нарком РСІ СРСР) й Б. Жадановський, колишній офіцер-керівник повстанням саперів у Києві в 1905 р., забитий за часів громадянської війни на південнім фронті. Далі в відділі ми бачимо каторгу: Кара, Акатуй, Нерчинськ, Олександрівський та Орловський центральні, Сахалін. Серед каторжан показано: карійці — Долгушин-народник, П. О. Олексіїв — робітник, що виступив з революційною промовою на процесі 50-ти, Л. Ковальська — видатна київська революціонерка 1880 — 81 років; група каторжан-акатуйців; із нерчинських — В. Обнорський — один з організаторів північної Робітничої Спілки; терорист Гершуні; тут же цікавий передсмертний лист Єгора Сазонова і фотографія: купи кайданів, що їх знято з в'язнів після Лютневої революції. Далі йдуть — Орловський Центральний (в'язні Ф. Дзержинський, Б. Жадановський, група польської партії «Пролетаріят» з Ф. Коном), Сахалін (страата ката й в'язниці Сахаліну). Якутськ — заслання юрта політзасланців, переправа по Лені, етапи, романівська трагедія (57 політзасланців, забарикадувались у будинку мешканця Романова й подали ультиматум про зм'якшення режиму). Наримське заслання — групи, а так само окремі більшовики

в заслани, члени більшовицької фракції ІV Держдуми на чолі з Г. І. Петровським та інш., Труханське (т. Сталін і т. Спандар'ян, Свердлов), іркутське, єнісейське та європейське заслання. Закінчується відділ великим розділом, що його присвячено Києву. Тут ми маємо Лук'янівську в'язницю й Косий капонір («Київський Шлісельбург»). «Лук'янівка» дає нам уявлення про терористів В. Осинського, Волошенка, групу в'язнів у Чигиринській справі, діячів Південно-Російської робітничої спілки у Києві, велику групу членів Київської спілки боротьби за визволення робітничої класи, групу «іскрівців» з тов. Літвіновим (Валах). 1905 рік — у Лук'янівці члени Київської організації РСДРП(б). 1911—12 рік — Лук'янівка приймає до своїх камер київських с.-д. Ю. Пятакова, Левіка та інш. Наприкінці «Косий капонір»: його мешканці — т. А. Шліхтер (тепер академік і віцепрезидент ВУАН) за більшовицьку роботу в Києві в 1905 році, т. Каляїв (за більшовицьку роботу серед війська сидів з 1908 р. до 1917 р. включно) Д. Богров — убивця Столипіна (сидів до страти). З цікавих матеріалів тут є: рукописи Якова Стефановича, Майорова, та Ю. Пятакова, цеглини з муру Лук'янівської в'язниці з автографами В. Осинського та Ст. Балмашова.

Від центрального «академічного» кварталу вздовж окремих артерій цієї частини міста знаходяться такі видатні будови або найголовніші наукові й культурно-освітні заклади: по вул. Леніна (кол. Фундукліївській) униз.

КУРСИ ЧУЖИХ МОВ І ТРУДОВА ШКОЛА ІМ. ІВ. ФРАНКА

Вул. Леніна № 11. Будинок кол. «Колегії Павла Галагана», яку відомий великий ді-дич та ліберальний громадський діяч Г. П. Галаган заснував на спомин про свого по-мерлого сина Павла Галагана (пом. 1869 р.).

Архітект. О. В. Беретті.
Решітка біля Музею Революції.

Галаган передав колегії садибу з будинками в Києві та земельні мастки на Чернігівщині та Полтавщині. Автором будинку був учень Беретті, Олександр Шіле. Колегія була при-значена для юнаків українського та росій-ського походження, православних і уніятів, з 16 років віку. Курс колегії був той самий, що й у старших клясах тогочасних клясичних гімназій, але з деякими відмінами. Колегію

відкрито 1 жовтня 1870 року. Існувала вона до 1917 року. Ввесь час своєї діяльності колегія мала виключний добір педагогів і завдяки цьому дала чимало відомих наукових та культурних діячів України. Деякі з них тісно зв'язані з ВУАН (акад. В. І. Липський, акад. А. Е. Кримський, акад. О. Малиновський, акад. О. Богомолець та ін.). У будинку колегії зупинявся Іван Франко. Року 1918 тут містилось військово-міністерство Центральної Ради, 1920 р. — Всенародня Бібліотека України то що. Тепер у будинках кол. колегії — трудшкола ім. Франка ч. 57 та Курси чужих мов.

КИЇВСЬКА ФІЛІЯ НАУКОВО-ДОСЛІДЧОГО ІНСТИТУТУ ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА.

У межах тієї ж садиби, на розі вул. Леніна № 7 і Пушкінської стоїть старовинний одноповерховий кам'яний будинок — типу шляхетського «особняка» 1830 — 40 років, з гарними фасадними деталями класичного стилю. Садибу придбав Г. П. Галаган, який гадав створити тут підготовчу до Колегії «протоколегію», але згодом оселився сам; після його смерті 1888 р. тут мешкала його вдова, а починаючи з р. 1900 — директори колегії Галагана; після революції тут містилася і сама колегія до скасування її р. 1920-го. Після того як тут перебувала низка різноманітного характеру установ, року 1928-го Міськрада передала будинок Київській філії науково-дослідчого Інституту ім. Шевченка.

ТЕАТР ІМ. ШЕВЧЕНКА

Вул. Леніна № 5. Побудований спочатку як цирк, р. 1877 пристосований під драматичний театр, за йменням власника довгий час звався «театром Берґоньє». Року 1919 націоналізований і перейменований на «Театр ім. Шевченка». У рр. 1922—24 тут давав свої перші вистави тоді ледве зорганізований, нині найвидатніший український драматичний театр «Березіль». Тут відбулися його перші відомі постанови «Газ», «Джіммі Гіґґінс» тощо. Р. 1925 театр передано російській державній драмі, яка й перебуває тут донині. «Березіль» перейшов до театру ім. Леніна, а звідти — до Харкова.

КИЇВСЬКИЙ МІСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ БУДИНОК

Вул. Леніна № 8. Розташований у кол. будинкові «готелю Гладинюка», де спинялися здебільшого приїжджі поміщики з Правобережжя. Року 1919 його перетворено на Сельбуд, який обслуговує селян, що приїздять до міста. При будинкові провадиться велика політосвітня робота — лекції, бесіди, концерти, кіно, екскурсії в цікавих для селян питаннях; існує юридична консультація, агрономічна, лікарсько-санітарна, дають поради, як будувати радіо на селі, ради в питанні політосвітроботи в сельбудах та хатах-читальнях. При Сельбуді є Ленінська кімната-читальня, бібліотека тощо.

ТРУДОВА ШКОЛА № 54

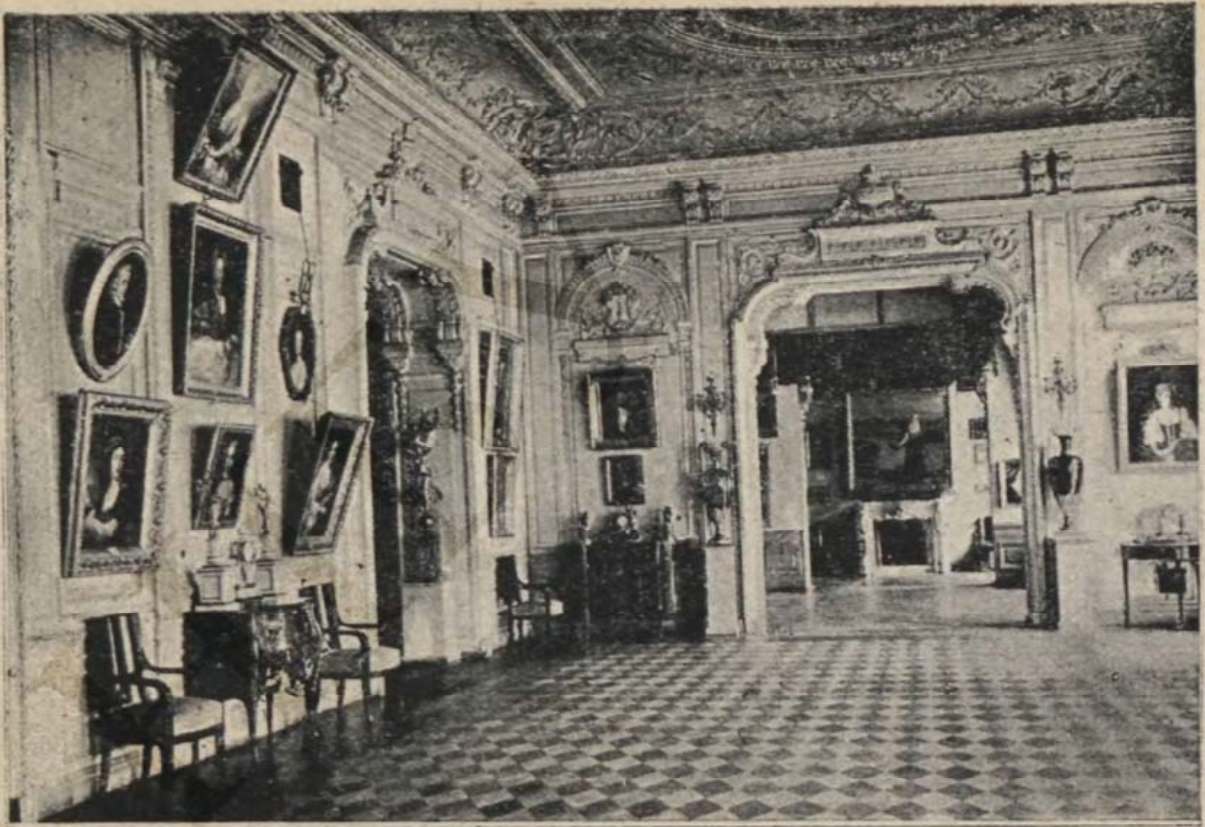
Вул. Леніна № 6. Будинок кол. Фундукліївської дівочої гімназії, відкритої 1859 року в подарованих од кол. київського губернатора 1840-х років І. І. Фундуклея двох будинках того ж часу. Це була перша в Києві відкрита дівоча середня школа. Будинки пізніше з'єднано в один. Нині тут міститься трудшкола № 54 ім. М. Коцюбинського.

БУДИНОК ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ФОТО-КІНО-УПРАВЛІННЯ («ВУФКУ»)

Вул. Чудновського № 5, Бульвар Шевченка 12. Великий «купецького» типу палац, що належав раніше капіталістові Демідову Сан-Донато, потім М. А. Терещенкові. Тут містилась низка творів з його художньої збірки. З 1924 року тут міститься центральна управа ВУФКУ, що керує всім кіно-виробництвом УСРР (фабрики в Києві й Одесі), а також усіма кінопідприємствами й торгівлею фото-матеріалами та приладдям на терені України, й з 1930 р.— Кіно-інститут.

КИЇВСЬКА КАРТИННА ГАЛЕРІЯ

Вул. Чудновського № 9. Заснована р. 1922. До 1880 р. садиба ця з невеличким одноповерховим будинком належала дідичці Чаплінській. У 1882 р., за проєктом академіка-архітекта Шретера, архітект В. Ніколаєв надбудував був другий поверх, зберігаючи

Київська Картинна Галерія. Головна зала

конструкцію старого будинку, і продовжив будівлю праворуч углиб садиби. Внутрішнє оздоблення будинку належить фабрикантові меблів — архітекторові Федорові Мельнерові. Уся садиба належала відомій родині капіталістів Терещенків (Ф. А. Терещенкові). За часів громадянської війни в цьому будинку перебувало міністерство закордонних справ Центральної Ради, уряду Скоропадського та Директорії і штаби Червоної Армії Київського напрямку та 12-ої армії; Денікінської армії, штаб Драгомірова; польської кулеметної роти, знов штаби Червоної армії і нарешті 1921 р. тут містився Ревтрибунал 14 корпусу.

У Києві давно почувалася потреба утворити спеціальну картинну галерію. Отже на початку 1921 р. утворено спеціальну комісію, що за її завдання було розібратися в величезному музейному фонді (утвореному під час націоналізації пам'яток мистецтва головне при Всеукраїнському Історичному Музеї ім. Шевченка) і з одібраних для цього речей організувати Картинну Галерію. За основу для організації Галерії стало російське малярство, що належало до другої половини ХІХ-го ст. (картини «передвижників») та окремі картини першої половини ХІХ-го й другої половини ХVІІІ ст. ст. Нового малярства, починаючи з часу «Мира искусства», майже не репрезентовано в збірках фонду. Крім картин до Галерії надійшли: порцеляна, скло, тканина; усе це становить окремий відділ Галерії, так зв. «Художньої промисловости».

Значна частина експонатів Галерії походить із збірок відомих кол. капіталістів-меценатів Ф. А., М. А. та І. М. Терещенків. Порцеляна, скло, так — само й книгозбірня — із збірки О. Г. Гансена. Дещо з порцеляни, кришталю, бронзи надійшло з маєтку гр. Браницької (Біла Церква), а порцеляна «лубок» частково — із збірки Розенберга. Західньо-європейське малярство ХІХ—ХХ ст. репрезентовано недостатньо.

Нині Картинна Галерія, як науково-мистецька й освітня установа, має в перспективі своєї роботи відбити сучасне мистецьке життя України й ознайомити глядача з мистецьким рухом національних республік СРСР, шляхом організації відповідних відділів Галерії. Картинна Галерія має відділи: 1. Історичного російського мистецтва (починаючи з середини ХVІІІ ст.), 2. Сучасного мистецтва України; 3. Художньої промисловости (порцеляна, фаянс, скло) та 4. Допомічний відділ — бібліотеку.

Експонати першого відділу розташовано в семи кімнатах другого поверху.

У першій центральній залі виставлено картини другої половини ХVІІІ ст.: портрети роботи Ротарі, Аргунова, Боровиковського і т. ін. і першої половини ХІХ ст. — роботи Брюллова (портрет, етюди), Бруні, Кіпренського «Портрет старої жінки», Тропініна «Портрет», А. Іванова (етюди) та ін.

У другій кімнаті, праворуч від входу, — картини академічного напрямку, середини ХІХ ст. художників: Худякова «Гра в кулі»,

Флавицького «Княжна Тараканова» та пейзажі другої половини ХІХ ст. худ. Воробйова, Г. Чернецова, С. Щедрина, Айвазовського і ін. У двох цих кімнатах розставлено, відповідно добі, меблі та бронзу.

У третій великій залі, де колись містилася збірка картин Терещенка, виставлено картини натуралістів 70—80 рр., т. зв. «передвижники». З раних малярів побутового жанру тут експоновані твори художника Федотова «Картярі», Соломаткіна «Колядники», Перова «Юродивий», «Сільський хресний хід на Великдень» (шкіц), «Пластуни під Севастополем», організатора Товариства пересувних виставок — Крамського «Споглядая», «Портрет дівчини з кицькою» та етюди; Ріпина «Микола Мірлікійський» (варіант); далі — твори баталістів: Верещагіна «Переможці», «Шпигун», «Варта на Дунаї» і Ковалевського «Перехід через Балкани», «Поштова станція»; жанристів: Маковського «Не пуцу», Касаткіна «Зустрілися» та ін.; пейзажистів: Ф. Васильєва, Шишкіна, Кисельова, Судковського та Куїнджі. У двох останніх залах виставлена скульптура: «Спіноза», «Нестор Літописець» та «Голова Івана Предтечі» — скульптора Антокольського і невеличка бронзова річ «Верещагін за роботою» — скульптора Гінзбурга.

У першій і другій кімнаті ліворуч від центральної залі — картини 1880—90 рр. — художників — історичного жанру: Васнецова «Три царівни підземного царства», Неврева «Прощання Ярослава Мудрого з донькою»,

«Смерть боярина Гвоздьова», Сурікова (етюд). Картини художника церковно-монастирського життя Нестерова «На горах» та етюди художника інтимного пейзажу Левітана й ін., а також пейзажні етюди Півдня — Полєнова.

У третій кімнаті на двох стінах розташовані картини передвижників доби занепаду (1890—1900 рр.): Свєдомського «На вулиці Помпеї», «Поховані в квітах», Семірадського «Торговець дорогоцінностями», Маковського (голівки), твори Харламова, пейзажі Клевера. На третій стіні — картини імпресіоністичного напрямку: художників Локкенберґа «Натюрморт», І. Грабаря «У кав'ярні», І. Серова «Портрет селянина», «Портрет дівчини»; пейзажі Бялиницького-Бірулі, Дубовського та інш.

В останній кімнаті розташоване нове малярство. З групи «Мир искусства»: Бенуа «Фонтан у парку» і Рєрїх «Старики» та «Чаклуни», Сомова — «Портрет»; акварелі Богаєвського, Білібіна. З групи «Бубновий валет»: Кончаловський «Осінній краєвид», Фальк «Натюрморт», І. Машков «Натурниця», Бурлюк «Алея восени», Пальмов «Дачник». Тут є також картини художників, що належать до інших угруповань того часу — Добужинського, Зарубіна, Рилова, Юона та інш. В окремій шахві в цій кімнаті показано зразки сучасних порцелянових виробів, — вироби, які наближаються до загальних форм мистецтва нашого часу.

У кімнаті, що прилягає до центральної залі, міститься відділ т. зв. «Художньої

промисловости»; в відділі досить повно репрезентовано російську порцеляну: вироби кол. «імператорської» фабрики та приватних фабрик: Гарднера, Попова і інш. та фаянсової фабрики Поскочіна; скло Бахметьєвського заводу і інш. Окрім цього тут репрезентовано вироби різних західньо-європейських порцелянових фабрик: Майссена, Севр, Веджвуд і Копенгагена.

Унизу, ліворуч від входу до Галерії в окремій кімнаті міститься відділ «Сучасного мистецтва України». Відділ цей організовано допіру на початку 1929 р. В його основу ввійшли експонати, що їх придбано на Першій Всеукраїнській виставці «Десять років Жовтня» і поповнено художніми творами Другої Всеукраїнської виставки. Невеликий покищо цей відділ потроху поповнюється, і тепер, хоч і не цілком, але ж відбиває сучасне мистецьке життя на Україні.

МУЗЕЙ МИСТЕЦТВ ВУАН

Вул. Чудновського № 15. В основі Музею лежить колекція Б. І. та В. М. Ханенків, що в їх колишньому палаці-опрічному будинкові Музей міститься і тепер.

Багаті землевласники - капіталісти, Ханенки ще в 70-х роках минулого віку розпочали свою колекціонерську діяльність, маючи на увазі утворити в рідному їм Києві художньо-історичний музей. Революція попередила їх плани. Року 1919 збірку Ханенків націоналізовано. Якийсь там час перебувала

вона в віданні Політосвіти під назвою «ІІ-й Київський Державний Музей», але вже року 1920, згідно з волею фундаторки збірки В. М. Ханенкової, Музей передано у власність Всеукраїнської Академії Наук. За минулих десять років свого існування як державної установи Музей значно поширився і збагатився. Так року 1919 через музейний фонд Всеукр. Коміт. Охорони Пам'яток Старовини й Мистецтва потрапила до Музею збірка картин кн. Репніна й деякі речі з інших приватних колекцій; р. 1925 Музей одержав частину колекцій ліквідованого кабінету мистецтв Київського університету; цінні поповнення здобув Музей р. 1927-го з музейних фондів Ленінграду, чимало коштовних речей поступило в яорядкові систематизації музейного майна—із Всеукраїнського Історичного Музею, з Київської Картинної галереї, з Лаврського Музейного Заповідника і т. д. Але найцікавішим серед усіх придбань була збірка картин покійного українського колекціонера в Ленінграді В. О. Щавинського, яку на підставі його тестаменту р. 1926 передано Музеєві з Ермітажу.

В мережі музейних установ України Музей Мистецтв займає місце подібне до місця Ермітажу в РСФРР. Цільове настановлення Музею, як і Ермітажу, є репрезентація і вивчення художньої культури чужоземних народів, починаючи од антиків і до ХІХ ст.

Через недостатність і непристосованість приміщень, експозиція не має досить систематично витриманого й сталого характеру.

Значна частина експонатів виставляється для огляду тільки тимчасово, потім знов усовується до фондів, щоб згодом знов з'явитися в нових експозиційних ансамблях. Приблизне відношення експонованого матеріалу до загальної його кількості становить 35—40%.

У різноманітному складі Музею намічаються такі відділи: 1) античного мистецтва, 2) італійського мистецтва, 3) нідерландського малярства, 4) еспанського малярства, 5) французького малярства, 6) тканини й шитва, 7) європейської порцеляни, 8) мистецтва країн Ісламу, 9) мистецтва Далекого Сходу. Крім того одинокими, часто першорядними зразками представлено в Музеї художню продукцію Візантії, Романської та Готицької доби і т. д., є невеличка колекція лімозької емалі, німецького срібла, різьбленої кістки, монет і медалей і т. д. і т. д. Окреме місце серед збірок Музею займає добірна колекція руських ікон та збірка золотих виробів української великокнязівської доби.

У коротенькому переліку, що нижче подається, експонати Музею зазначено здебільшого без вказівок на місце, яке вони займають у залах Музею, бо, як уже згадано, сталої експозиції Музей не має, і речі часто пересовуються з одного місця до іншого.

Античне мистецтво репрезентовано в Музеї кільканадцятьма мармуровими скульптурами й колекцією теракот, статуток і ваз. Більшість скульптури стосується до Римської доби I—III ст. Це почасти оригінальні твори

(портретні бюсти), почасти римські копії з грецьких оригіналів. Варті на особливу увагу: уламок архаїчної стели типу близького до відомого рельєфу з Хрїзофи та фрагмент саркофагу з

Музей Мистецтв при ВУАН.
Голівка дівчини (римська
скульптура доби Траяна).

рельєфним виображенням оплакування небіжчика—етруської роботи VI ст. до нашої ери. В колекції теракот виділяється статуетка Афродіти з голубом—дуже рідкий зразок архаїчної корoplastики.

На матеріялах Музею можна простежити в головних рисах весь хід розвитку італійського малярства, починаючи з примітивів XIV—XV ст. і кінчаючи академічними занепадниками XVI—XVIII в. З низки творів раннього Ренесансу, що містяться головним чином в «Італійській залі», треба відзначити «Голготу» Спінельо Аретіно (кін. XIV ст.) з її чарівною гармонією ясних фарб та золота й мініятюристичною тонкістю малюнка, прекрасне

«Розп'яття», що приписують Джотіно, і великий образ «Мадонни в славі», на бічних пілках якого виображено сцени з апокрифічної історії успіння матері божої невідомого майстра XIV ст., можливо П'єтро Каваліні. XV—XVI стор., доба прогресу художньої техніки й найвищих досягнень у мистецтві Італії представлена в Музеї зразками майже всіх головних шкіл: тут і тосканські майстри з їх захопленням проблемою пластичної форми та закономірною витриманістю композиції (Маріотто Альбертініеллі, Майнарді, Рафаель) тут і кольористична

Музей Мистецтв при ВУАН.
П. Перуджіно. Мадонна.

«Мадонна» венеціанця Б. Монтанья, і мрійні настрої умбрійців (Перуджіно). Не можна проминути тут цікаву картину Якопо дель Селяйо «Орфей і Еввідіка» і «Мадонну» Пальмеццано, характерну своєю пірамідальною композицією, що розповсюдилася в Італії через Леонардо да Вінчі. Учневі останнього Чезаре да Сесто належить велике «Вшестя

матері божої»; картина висить угорі на сходах. Тут же на сходах бачимо «Алегорію» школи Тіціяна, одну з численних реплік цієї теми, що найближча з них до нашої зберігається в Мюнхені. З майстрів XVII ст. Музей має Рібейру «Св. Геронім», Доменікіно «Іван Богослов». Колосальним полотном «Смерть Орфея» представлений Лука Джордано. З творів XVIII століття слід назвати «Музик» П'яцетта, «Закликання Цінцінната» Тьєпольо, кілька робіт школи Іварді та Каналетто і «Похорон ченця» ієзуїтського художника Маньяско—своєрідного експресіоніста того часу.

Малярство Нідерляндів представлене в Музеї з найбільшою повністю. Про художню продукцію Нідерляндів перед розгалуженням нідерляндської школи на Флямандську та Голляндську дає уявлення низка картин майстрів XV ст., між іншими: «Поклоніння волхвів» Ван дер Вайдена та «Різдво» анонімного художника, що відомий під іменням Meister von Frankfurt. Захоплення італійським Ренесансом, властиве художній культурі Нідерляндів у XVI ст., відбивається на «Катуванні св. Катерини», магістральному творі початку цього сторіччя, на триптихові «Мадонна з Варварою та Катериною», що приписується Берентові ван Орлей, і на багатьох картинах інших італіяністів (Мет де Блессе, Корнелісен, Втевальдт і т. ін.). Економічне, релігійне та політичне відокремлення Голляндії від Фляндрії, що сталося наприкінці XVI ст. і викликало розрив нідерляндської культури,

надало мистецтву обох цих країн відмінного вигляду. На численних творах флямандських та голландських художників XVII ст. легко простежити як цю відміну, так і основні напрямки шкіл, до яких вони належали.

Є в Музеї твори майже всіх видатних голландських та флямандських митців на чолі з корифеєм флямандської школи — Рубенсом «Воскрешення Лазаря», «Річний бог та німфа» та великими майстрами Голландії—(Рембрандтом, Гальсом, Рейсдалем і т. ін.) .Окремі жанри, улюблені в нідерландському малярстві, побут, портрет (індивідуальний і груповий), пейзаж, натюрморт — теж достатньою мірою характеризовано експонатами Музею.

Еспанське малярство репрезентоване невеликою кількістю, але виїняткових своєю якістю речей. До XV ст. стосується образ «Вшестя матері божої», писаний на золотому тлі в манірі близькій до венеціанських майстрів того часу. «Св. Франціск» Моралеса є зразок того хоробливо релігійного настрою, що ним просякнено художню культуру Еспанії XVI ст. Решта еспанських картин Музею належить до XVII ст. Це переважно портрети. Серед них «Портрет інфанти» Веляскеса, кращий із творів цього майстра в усьому СРСР, «Портрет короля Карла І» роботи учня Веляскесового — Кореньйо, шляхетний «Портрет гранда» П. де Мойя та інш. Звертає на себе увагу одна з перлин Музею—чудовий «натюрморт» Зурбарана. Французьке мистецтво, як і еспанське, подано в Музеї досить обмежено: XVII ст. репрезентують

кілька академічних композицій (Ф. де Шампень, Ван Лью), кілька красвидів школи Пусена, баталії Бургіньйона; XVII сторіччя характеризується роботами Буше «Амури», Фрагонара «Портрет подружжя», двома портретами Віже Лебрен, алегорією Натюара. Вісімнадцятому сторіччю присвячено окрему залу, так званий «Золотий кабінет». Стіни цієї зали затягнено гобленами брюсельської мануфактури Ван дер Борхт, що ілюструють епізоди з Сервантесового Дон Кіхота; тут же вміщено вітрини з порцеляною, меблями і годинники французької роботи

Музей Мистецтв ВУАН.
Веляскес. Портрет інфанти
Марії Терези.

кінця XVIII ст. У так званому «Зеленому кабінеті» розташовано різноманітні речі та колекції, що не знайшли собі місця в інших залах. Тут і збірка руської ікони, головним чином новгородських та московських шкіл XV—XVI ст., і вітрина з візантійськими

емайлями, і колекція італійської майоліки, і старе німецьке срібло; у вікнах середньовічні вітражі; по кутах старовинні меблі готицького та ренесансового стилю. Монументальний камін, що оздоблює цю залю, вивезений з палацу герцогів Урбінських і стосується до XV ст.

В окремій кімнаті нижнього поверху міститься тільки но зформований відділ східного мистецтва. Виставлено тут тільки колекції мистецтва ісламу. Зібрали їх почасти ще Ханенки, але певна частина експонатів (між іншим і численна збірка середньоазійського ганчарства, що належала колись проф. Васильєву) вступила до Музею за часів революції. Гарними зразками представлено тут кераміку старої Персії, Малої Азії, Туреччини, еспано-мавританські ганчарні вироби, так зване арабське (с'рійське) скло, металевий, оздоблений інкрустаціями посуд сирійського та перського походження, між іншим чудова срібна чаша сасанідської доби, тканина і перські мініатюри XIII—XVII ст.

Пам'ятки мистецтва Далекого Сходу, Китаю й Японії за браком місця залишаються поза експозицією і переховуються в фондах Музею, як і збірка тканини. Ці дві останні групи експонатів показано на тимчасовій виставці, яку Музей влаштував р. 1927—28.

Поза експозицією залишається і колекція великокнязівського золота — єдина на Україні збірка цього ґатунку.

За планом, музей розподілятиметься надалі на два основні відділи — Заходу й Сходу.

ЧЕРВОНИЙ ПАРК

До середини ХІХ віку тут було поле, вкрите горбками. Коли ж поставлено тут будинки кол. університету, Першої гімназії тощо і розбито вулиці, то перед будинком університету (нині ІНО) утворився великий прямокутній майдан, обсаджений стрункими рядами тополь, що служив за пляц-парад. Згодом майдан зменшено утворенням нового кварталу між вулицями Пушкінською й Чудновського (Терещенківською). З року 1890 на майдані одкрито сквер з двома центральними широкими алеями, що взаємно перетинаються й відкривають перспективу на названі вище будівлі. Нині парк прекрасно розрісся — це улюблене місце гулянки для дітей. У центрі скверу року 1896 відкрито монумент Миколі І. Проєкт монумента й виконання скульптурних робіт (постать Миколи й барельєфи навколо п'єдесталу) належали професорові скульптури Матв. Оп. Чижову; виконував роботи київський архітект Вол. Мик. Ніколаєв. Року 1920 статую Миколи І знято. П'єдесталь з барельєфом залишився; споруджений з темного гніванського (близько Києва) граніту, він безперечно гарний у своїх масах та виконанням і досі сприяє окрасі скверу. Року 1925 проєктували поставити на цьому п'єдесталі пам'ятника Т. Шевченкові, але цей намір не був здійснений.

Майдан між Червоним парком та будинком ІНО був свідком численних революційних демонстрацій 1905, 1911, 1914 та ін. р.

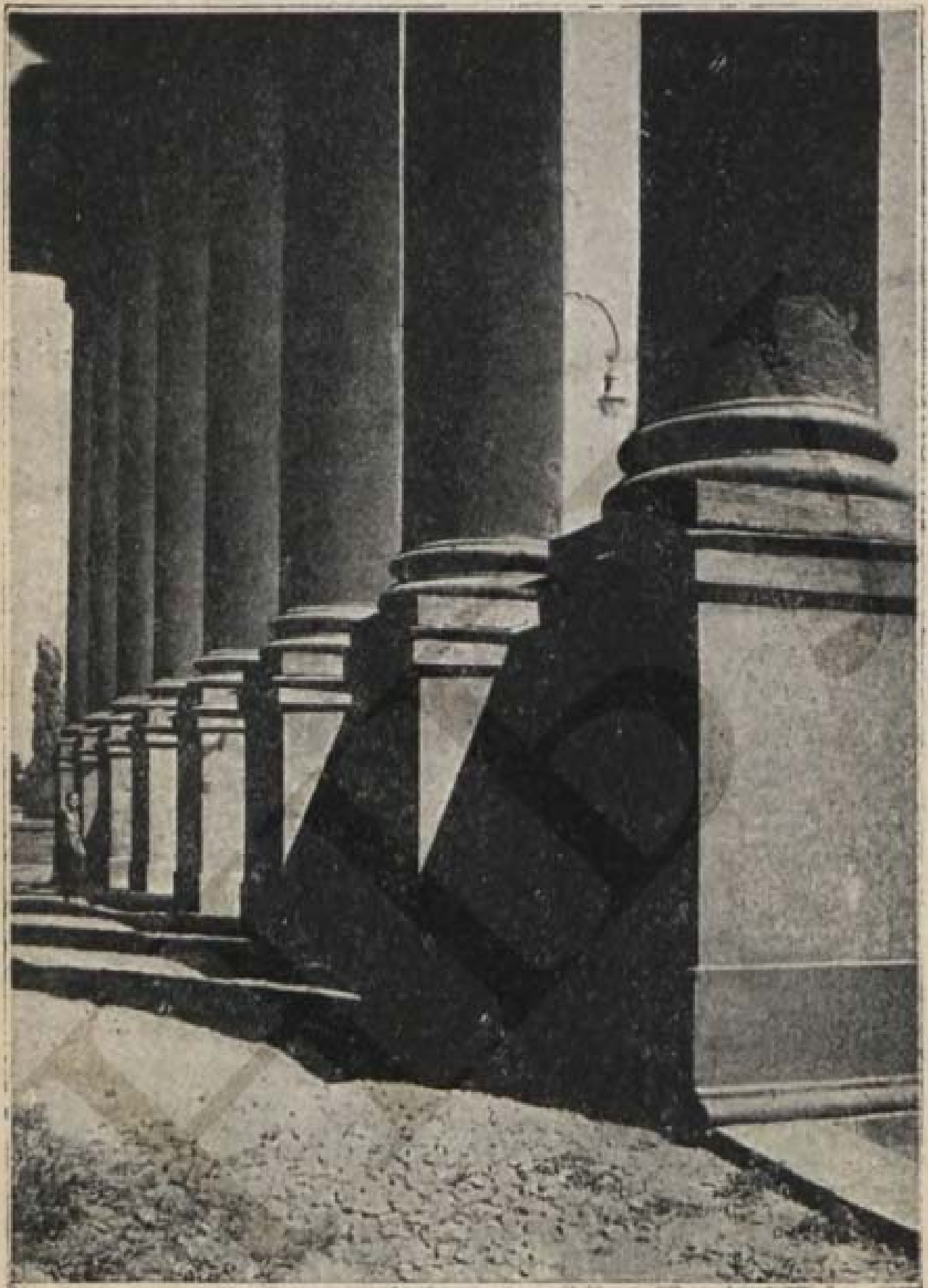
БУДИНОК ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Вул. Короленка № 58, кол. «Університет св. Володимира». — Сучасний будинок ІНО побудований на місці великого пустиря, що був тут до 1830-х років, як головний будинок «Університету св. Володимира». Київський університет виник з шляхетської Кременецької гімназії (на Волині), яку відкрито року 1805 за діяльною участю відомого діяча польської освіти Тадеуша Чацького. Року 1819 гімназію перетворено на т. зв. Волинський Ліцей, який досяг був великого розквіту («Волинські Атени»); після польського повстання 1831 року лицей переведено до Києва з усіма його допоміжними інституціями — землемірною школою, конвіктом (бурсою) для бідних, з друкарнею, кабінетами, величезною бібліотекою, ботанічним садом тощо. Переведення лицейю до Києва збіглося з проєктом заснування тут університету, з загальною метою поволі зросійщити край. Року 1833 лицей перетворено в університет і урочисто відкрито 15/27 липня 1834 року у складі факультетів філософського (з відділами історично-філологічним та фізично-математичним) та юридичного. Пізніше р. 1841 до них долучився й медичний факультет. Відкрито університет спочатку у випадкових найманих приміщеннях на Печерському, а в 1837—42 роках на показаному від самого Миколи I просторому місці побудовано грандіозне спорудження, прямокутне в плані,

Ішж. В. О. Осмак. Новий будинок (Університетський відділ)
Всенародньої Бібліотеки України при ВУАН.

з великим унутрішнім двором. Первісні проєкти університетського будинку склали були в 1833—34 роках архітекти Франц Міхович, А. Мельніков і Ол. Брюллов. До виконання прийнято проєкт, що склав 1834—35 рр. професор архітектури Петербурзької Академії Мистецтв, Вікентій Іванович Беретті, учень і співробітник славнозвісного Тома де Томона. Починаючи з 1835 року Беретті працював у Києві, як головний архітект будівель університету, до самої своєї смерті р. 1842. Будова кол. університету вражає своїми могутніми розмірами, монументальними формами, вміло розробленим центром з портиком із восьми йонійських колон і ще мальовничіше розробленим заднім фасадом з півкруглими бічними павільйонами, зверненими до Ботанічного саду. В павільйонах цих містились католицький костьол (закритий після польського повстання 1863 р.) та православна церква (ліквідована 1919—20 рр.). Фарбування фасаду було спочатку кольору «дикого каменя» (певно тону теракоти), і тільки з 1850—60-х роках його заступив нинішній темночервоний колір. Найкращі частини всередині будинку — широко й монументально трактований вестибюль, бібліотечні залі з йонійськими колонами, актова зала, кол. церква. Закінчив будову університету син В. І. Беретті, теж професор архітектури Олександр Вікентійович Беретті (1816—95). — Не вважаючи на русифікаторську мету, з якою київський університет був заснований і яку великою мірою

Архітект. В. І. Беретті.
Колонада будинку Інституту Народньої Освіти.
(деталь).

виконав, — університет цей, як найкращий на Україні, відіграв велетенську роль в розвитку науки й цілої культури на Україні, виховав сотні й тисячі видатних культурних робітників, багато його професорів були знані в Зах. Європі. Не вважаючи на утиски адміністрації, чимало українських видатних учених працювало в університеті (Антоновичі ін.). Студентство відіграло видатну роль в розвитку революційних рухів. Університет володів одною з найбільших у кол. Росії й найцінніших бібліотек, низкою музеїв, кабінетів, лябораторій тощо. Під час світової війни року 1915 університет з усім його численним майном евакуйовано до Саратова, звідки він знову повертається року 1916. Після революції в будинкові містились — короткий час — український університет, народній університет-політехнікум. Сучасний Вищий Інститут Народньої Освіти має два факультети — професійного й соціального виховання, і Робфак. Медичний факультет реформовано в окремий Медичний Інститут, юридичний перейшов до Інституту Народнього Господарства.

У будинку ІНО містяться численні лябораторії, кабінети, окремі інститути, бібліотеки, науково-дослідчі катедри, клуб ім. Леніна тощо. Незалежно від ІНО — Центральний Архів Давніх Актів, заснований 1852 року. Архів має багато цінних матеріялів, переважно до історії Правобережної України XIV—XVIII століть. В архіві — постійна невелика, але цікава виставка архівних документів.

УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ ВІДДІЛ ВСЕНА- РОДНЬОЇ БІБЛІОТЕКИ ПРИ ВУАН

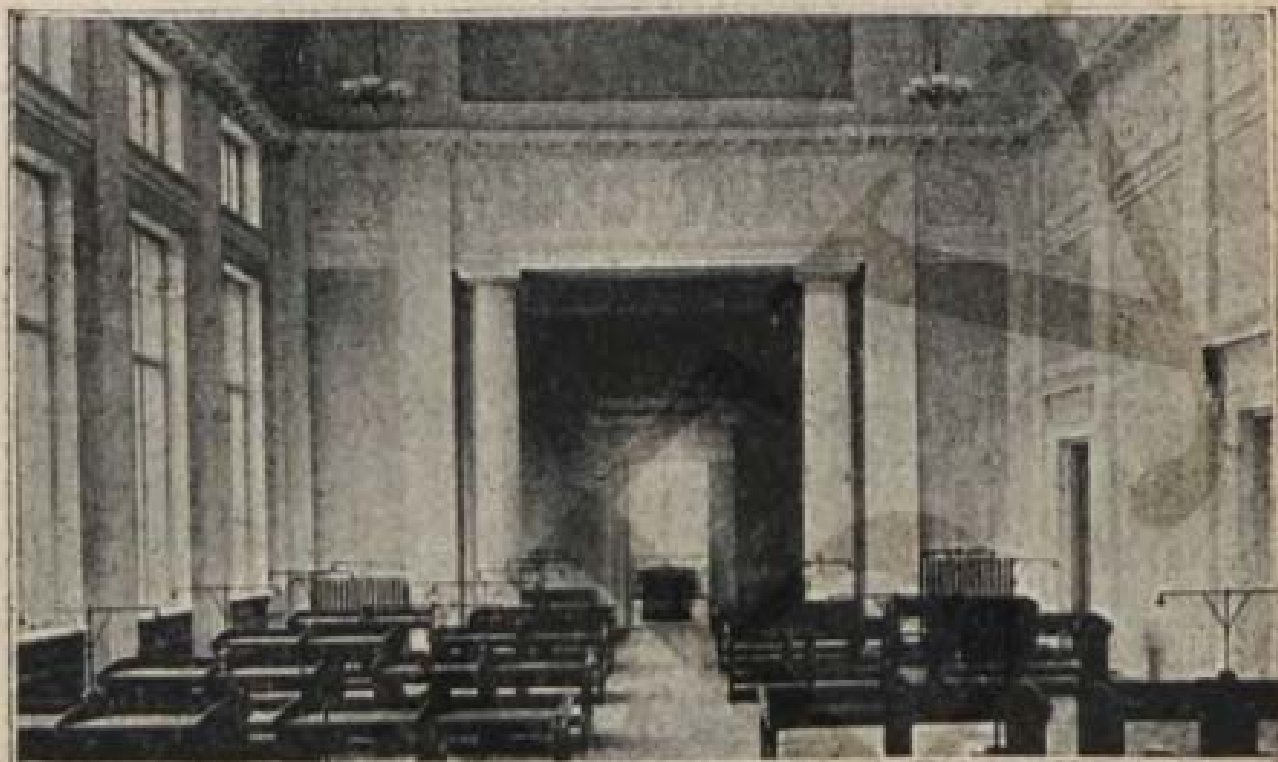
Ріг вул. Короленка № 58 і вул. Л. Толстого. Міститься в будинку начорно збудованому 1914 року для бібліотеки кол. Київського університету за проєктом інженера В. О. Осьмака. Закінчено будинок у рр. 1927—29, під керівництвом самого автора проєкту, в стилі класицизму 1830 — 1840-х років. Будинок є один з небагатьох у Союзі зразків сучасного бібліотечного будівництва (спеціальна форма залізобетонowego книгосховища). Розрахований тільки на 600 000 томів, будинок вже тепер показується тісним; тому питання про дальше його поширення, відповідно до потреб ВБУ—питання найближчого часу. Будинок містить у собі: світлу й простору читальню для наукових робітників на 150 чоловіка з довідковим бюро та відповідним для наукової роботи добором літератури. Головну частину фонду становить кол. Університетська Бібліотека, докомплектована з інших фондів ВБУ. З окремих бібліотек, що влилися сюди, варто особливо відзначити бібліотеку кол. Кременецького ліцею з її складовими частинами (бібліотека польського короля Станіслава Августа, Т. Чацького й інш.), бібліотеку професора й кол. міністра фінансів М. Х. Бунге, М. І. Костомарова, О. М. Лазаревського, проф. М. П. Дашкевича, бібліотеку кол. Першої гімназії, Колегії Павла Галагана й ін. З окремих колекцій можна відзначити от що: 1. збірку

Архіт. В. І. Беретті. Будинок Інституту Народньої Освіти.

інкунабулів—290 номерів. Тут є світовий унікальним *Arg memorativa* вид. *Baemler-a, Augsburg* коло 1480 р., збірка римських видань (75 пр.), *De officiis et paradoxa* Цицерона, що його видрукував Шеффер 1465 р.; особливу цінність являють трактат Арістотеля *De animalibus* (друк. у Венеції 1476 р., на пергамені, примірник чудово зберігся) та *Missare secundum morem Romanae Ecclesiae* (Венеція 1482 р.); з найдавніших слов'янських книжок—перша книга кирилівськими літерами—Часослов Краківської друкарні Швайпольта Фіоля 1491 р., Апостол москов. видання 1564 р., Львівське—1574 р., Біблія Острозька—1581; Євангелія Віленська 1575 р. і т. д.; 2. збірку палеотипів (з.-європейських видань 1501—50 пр.) альдів, етьснів, плянтенів, ельзевірів, а також старовинні видання львівських, київських, чернігівських, почаївських друкарень. Відділ рукописів складається з великої кількості (понад 100 000) найрізноманітніших щодо змісту, мови та зовнішнього вигляду рукописів; є рукописи на папері, пергамені, лубі, пальмових листках тощо. Хронологічні рамці матеріялу охоплюють майже тисячу років, починаючи з грецьких та слов'янських рукописів XI в. і кінчаючи рукописами різних сучасних українських діячів. Серед автографів є автографи Шевченка, Куліша, Пушкіна та багатьох інших. Надзвичайно цінна велика збірка листів (напр. гетьмана Ів. Мазепи, М. П. Драгоманова, П. Г. Житецького і багатьох інших). Особливу цінність являє

майже вичерплива щодо повности збірка «Кобзарів».—З архітектурного боку звертають на себе увагу сходи, а також заля будинку. В двох бічних покоях у старовинних шахвах кінця XVIII віку, що походять з бібліотеки Станіслава Августа, розміщені стародруки.

Инжен. В. О. Осьмак.
Читальна зала нового будинку
Всенародньої Бібліотеки України при ВУАН.

Бібліотека справляє гарне вражіння своїм сучасним устаткуванням (закінчено 1929—30 р.).

Місцевість ліворуч (на захід) від кол. університетського кварталу та ботанічного саду була колись населена переважно професурою, службовцями та студентами університету. Особливо це стосується до вул. Л. Толстого (кол. Караваєвської), продовження

вул. Королєнка (кол. Нижньо-Володимирської), Пролетарської (кол. Кузнечної), Тарасівської та ін. Найменш забезпечена частина професури й студентства мешкала далі на вулицях Пятакова (кол. Маріїнсько-Благовіщенська), Жадановського (кол. Жиллянська) та ін. З будівель, що зв'язані з певними культурними діячами, варто занотувати:

БУДИНОК ФІЛОСОФА О. М. НОВИЦЬКОГО

Вул. Л. Толстого № 21, ріг Тарасівської. Одноповерховий, з чотирма йонійськими колонами з кожного фасаду, пофарбований на жовте з білим, дерев'яний будинок, цікавий у плані. Його закінчив будувати й володів ним з 1842 р. один із перших професорів київського університету (з 1834 р.) — на кафедрі філософії — Орест Маркович Новицький. Він приятелював з архітектором О. В. Беретті (сином) і можливо, що останньому належить проєкт будинку. В цю добу (1847 — 48 рр.) тут також мешкав і малював на стінах карикатури на тодішніх чиновників студент математик, пізніше славетний художник — М. М. Ге. Після смерті О. М. Новицького будинок перейшов до його сина Ізмаїла Орестовича (1854 — 1918), члена й скарбника «Старої Громади». У будинку часто збирались члени Громади — Антонович, Лисенко, Старицький і т. ін. У власності родини Новицьких будинок лишався до 1913 р. У флігелі цього будинку мешкав 1893 — 1912 рр. проф. філософії (нині академік ВУАН) О. М. Гіляров.

БУДИНОК ІСТОРИКА Й АРХЕОЛОГА В. Б. АНТОНОВИЧА

Вул. Жадановського (к. Жилянська) № 20. Цей ґрунт з будинком на нім придбав на тоді ще ледве залюдненій околиці у 1860-х роках професор Володимир Боніфатійович Антонович (1834 — 1908), пізніше відомий історик, археолог та громадський діяч. Сучасний одноповерховий дерев'яний будиночок будував він року 1880-го і в нім мешкав до самої смерти своєї—8-го березня 1908 року. Зовнішність будинку з того часу майже не змінилась. Бібліотеку В. Б. — виїняткову доборою літератури з питань історії, археології, українознавства — придбала Всеукраїнська Академія Наук, — це велика Бібліотека ім. В. Б. Антоновича в старім будинку ВУАН. Археологічну колекцію В. Б. Антоновича подарувала К. М. Антонович-Мельник 1928 року Лаврському Музеєві.

БУДИНОК ТАЄМНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ ДЛЯ СЕЛЯНСЬКИХ ДІТЕЙ

Вул. Жадановського (к. Жилянська) № 38. В цьому будинкові (колись Погорільцевої потім Міллера), на 1^{1/2} поверха, що виходить на вулицю, мешкали на початку 1860-х рр. члени Старої Громади—Рильський, Антонович, Білецький, Габель, Познанський та ін. Вони й влаштували тут першу нелегальну українську школу для дітей селян.

БУДИНОК В. Б. АНТОНОВИЧА Й М. ДРАГОМАНОВА

Вул. Жадановського (кол. Жилинська) проти Паньківської. Колишня власність Паєвського. В цьому будинкові мешкали на початку 1860-х рр. Антонович і Драгоманов. Будинок зберігся в незіпсованому вигляді.

БУДИНОК КОМПОЗИТОРА М. В. ЛИСЕНКА

Вул. Леоніда Пятакова, (кол. Маріїнсько-Благовіщенська) № 95. В цьому будинкові, починаючи з 1892 й до своєї смерті 1912 року мешкав (у дворі, пом. № 4) відомий український композитор і збирач народніх пісень, Микола Віталійович Лисенко (1842—1913).

У місцевості праворуч (на схід) від будинку ІНО також мешкало колись багато професорів університету та студентів, як проф. Ол. К. Делен (1814—82) на вул. Леонтовича, професор і пізніше академік ВУАН В. С. Іконников (1841—1923) на Нестерівській та ін.

БУДИНОК РАДПАРТШКОЛИ

(Раніше—Друга гімназія). Бульвар Шевченка № 18. Другу київську гімназію відкрито р. 1834 спочатку на Подолі. Сучасний будинок побудовано 1856 року. Під час імперіалістичної війни тут містився лазарет; після революції—поряд з 2-ою гімназією якийсь час містилася українська гімназія ім. Кирило-Методіївського братства. Нині в будинку розміщено Радянську Партиїну Школу.

БОТАНІЧНИЙ САД

Бульвар Шевченка № 17. За будинками ІНО та Університетського Відділу ВБУ цілий великий (20 дес.) квартал займає Ботанічний Сад. Він веде свій початок від Ботанічного Саду

Куточок Ботанічного Саду Упрнауки УСРР.

кол. Кременецького ліцею, багато рослин якого перевезено до Києва. Після спроб 1836 — 39 р., Ботанічний сад організовано в цьому місці восени 1841 р. Місцевість, яку відведено під сад, мала глибокі яри та голі горбки. Ґрунт був піскуватий та глинястий, на 20 метрів навколо будинку університету купами було навалене сміття. Енергійними

заходами проф. Р. Е. Травтфеттера та садівника Гохгута сад почав розвиватися. У рр. 1846 — 49 були збудовані за проєктом арх. Лявфера оранжерії та впорядкована долішня частина саду. Тепер сад розподілюється на дві частини — горішню, відкриту для публіки та долішню, біля оранжерей, що має суто науково-дослідний характер. Ботанічний сад має різноманітну, місцеву та чужоземну фльору. Переважають листяні породи. Теплиці мають багато екзотичних рослин. Своєю гарною густою рослинністю та численними мальовничими кутками сад давно зажив доброї слави серед людности нагірного Києва.

МУЗЕЙ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ

(кол. Володимирський собор)

Бульвар Т. Шевченка № 20. Ідея збудування у Києві великого собору, присвяченого канонізованому від російської церкви київському князеві Володимирові, виникла ще за часів Катерини II наприкінці XVIII ст.; тоді проєктували збудувати його проти кол. царського палацу в Липках, приблизно на місці сучасного Радянського парку. Удруге ця ідея виникла в добу Миколи I, який вбачав у Володимирі свого попередника в насадженні «православія, самодержавія и народности». За місце для собору Микола I спочатку призначив місцевість коло Золотої Брами; року 1853 «высочайше» затверджено грандіозний проєкт цього собору, хрещатого

у плані, з тринадцятьма банями. Проєкта склав київський архітект І. В. Штром. На перешкоді до здійснення стала Кримська війна й смерть Миколи І. Далі, через брак коштів, вирішили були зменшити розміри проєкту Штрома; епархіяльний архітект П. І. Спарро зменшив проєкт, залишивши тільки центральну його частину з трьома повздовжніми навами й сімома банями. Нарешті, третій архітект, Ол. В. Беретті, якому доручили будівництва, знову збільшив проєкт Штрома-Спарро в 1½ рази й трохи змінив фасад. За цим проєктом будову й закладено року 1862. Коли вже підійшли до мурування бань, стіни раптом дали кілька великих розколин; виявилась неправильність розрахунків та недостатня міцність стін. За допомогою відомого знавця, проф. Р. Б. Бернгарда, й під керівництвом архітекта В. М. Ніколаєва, будову 1882 року, через 20 років після закладення, начорні врешті закінчено. Складна історія будівництва й участь багатьох архітектів не могли не вплинути на архітектурну єдність будівлі. Її витримано в «візантійському» стилі, як його тоді розуміли; зовнішність будівлі, не вважаючи на великі розміри, вражає певною диспропорцією мас, сухістю й дрібністю в обробленні фасадів.

Після закінчення основних архітектурних робіт, у колах професури Київської академії виникла ідея внутрішнього оздоблення собору в «характері Володимирової доби». Після втручання тодішнього міністра внутрішніх справ, гр. Толстого, розроблення проєкту

усієї внутрішньої декорації та керівництво виконанням були поклали на відомого тоді знавця, професора історії мистецтв Київського (згодом Петербурзького) університету А. В. Прахова. Прахову й належить уся організація справи внутрішньої оздоби собору, притягнення низки видатних митців; за його власними рисунками виконано багато деталей. Ці роботи розпочато 1885 року й закінчено тільки р. 1896.

Через головні двері, прикрашені бронзовими скульптурними виображеннями кн. Ольги й кн. Володимира (роботи скульпторів Баха й Залемана) одвідувач входить у головну наву кол. церкви. Внутрішність будови дійсно імпонує великими розмірами, височиною, світлом, суцільним малюванням стін у світлій, барвистій гамі, мармуровими облицюваннями й іконостасом, мармуровими підлогами, бронзами тощо, витриманими в однім певнім характері. Серед художників, що надали церкві її нинішнього внутрішнього вигляду, центральне місце належить відомому російському маляреві (1848—1926) В. М. Васнецову, який самотійно розписав усю центральну наву собору. Найбільше значіння мають його велетенський образ «божої матері з немовлям» у головній вівтарній апсиді, «евхаристія» під нею, «святителі» й «пророки» по боках головного вівтаря; велетенських розмірів образ Христа в головній куполі (обличчя має більш як сажень у поперечнику), євангелісти в чотирьох парусах під куполою, «страшний суд» над західнім входом

собору, «хрищення киян» і «хрищення Володимира» по боках попереднього, образи головного іконостасу й «сцени раю» на стінах західньої частини хор. Схема розпису собору позичена від давніх церков візантійської доби; проте стиль самого малювання фактично майже нічого спільного з візантійським чи давньокиївським мистецтвом не має. В добу Васнецова не розуміли високої досконалости, формального майстерства монументальних розписів доби розквіту візантійської культури, дивились на них звисока, з погляду натуралістичного малярства другої половини ХІХ віку. Через це і Васнецов і його помічники звертаються найбільше до італійських майстрів доби т. зв. Відродження (вплив венеціанської школи ХVІ віку, Мікель-Анжелю й ін.), підпадають впливам англійських т. зв. прерафаелітів (І пол. ХІХ віку), сучасних їм німецьких художників (особливо в орнаментах), дещо позичають і від московського іконопису ХVІІ століття (школи Ушакова). Проте могутня натура Васнецова створила з усього цього свій власний стиль. Натуралістична школа заваджала йому знайти справді монументальну форму; там, де не вистачали зразки італійського ренесансу, він звертався до стилізації, театральної пози, до багатства декорацій, до солодкуватої сантиментальности сучасної йому німецької школи. Шукання національно-російського й тенденційне змішування давньої київської держави з пізнішою московською призвели — сюжетно — до малювання на стінах собору

численних князів та святих північної Росії, що нічого спільного з Києвом та добою Володимира не мали—між ними й «святого» Андрія Боголюбського, що сплюндрував Київ року 1169, та до представлення київських князів і «святих» (Володимира, Ольги, Антонія, Теодосія, Нестора Літописця, Аліпія іконописця, Михайла Чернігівського, Бориса та Гліба й ін.)—у вигляді північно-російських бояр чи купців з довжелезними бородами, сантиментально ідеалізованих бояришень тощо. Проте в цілому Васнецову не можна відмовити високої майстерности та своєрідности, що справили в свій час колосальне вражіння і великою мірою вплинули на його сучасників, зокрема й на помічників у даному розпису.—Наступне після Васнецова місце займає М. В. Нестеров (р. 1862), який ще дуже молодим художником прибув до Києва. Нестеров написав—великий образ у хрещальні (праворуч від головного входу) й два бокові приділи на хорах—іконостаси й запрестольні картини. Нестеров найбільш поетичний з усіх учасників розпису; в ньому немає ура-патріотизму, тяжкої історичної бу-тафорії Васнецова. Він відходить від доби натуралізму, ближчий скоріше до доби символізму, з її мрійливими казково-прекрасними голівками, лілеями, ірисами. Від італійців раннього відродження він бере любов до старанно виписаного, примітивно спрощеного пейзажу з берегами казкових річок та морів, тонкими кипарисами, сніжнобілими квітами тощо. Поет північної російської

природи, він образи свої містить на тлі наївного північного краєвиду з горами, ялинками, ясною травичкою. Зеленкувато-блакитна кольорова гама Нестерова та його м'який мазок роблять його твори значно приємнішими для нашого ока, як твори більшості його сусідів. Інші художники значно поступаються двом першим. В. А. Котарбінський (1854—1921) й П. О. Свідомський (1849—1904) спільно написали в бокових навах, по боках головного віттаря, «Тайну вечерю», «В'їзд до Єрусалиму», «Розп'яття», «Суд Пилата». Свідомський окремо зробив «Воскрешіння Лазаря», три сцени «Перші дні творення» й ін. Котарбінський виконав решту сцен «Днів творення», низку сцен на бокових навах та бокових хорах. Обидва ці художники, вихованці німецької (Дюссельдорф) та італійської (Рим) шкіл, поруч з безперечним технічним умінням виявили бідність задуму, шаблонність деяких сцен та персонажів.

Названим головним співучасникам розпису Володимирського собору належить і орнаментування всіх площин, вільних від образного малювання. Васнецов орнаментував усю середню наву, Свідомський — пляфони північної й південної нави тощо.

Поруч з цими художниками, деяку роль в розпису Володимирського собору відіграли: М. О. Врубель (1856—1910), А. С. Мамонтов, М. К. Пимоненко (1862—1912), а також Науменко, С. П. Костенко (1861—98), В. Д. Замирайло (року 1868), С. П. Яремич (року 1869).

Останні чотири виконували технічні роботи, хоча пізніше виявили себе видатними митцями. Притягаючи найвидатніших тодішніх майстрів і прагнучи витримати собор в одному «візантійському стилі», Прахов мусів провадити уперту боротьбу з консервативним, звиклим до ремісничого шаблону вищим духівництвом. Тому не дивно, що такі видатні майстрі, як М. М. Ге та М. О. Врубель, що навіть жили на той час у Києві або поблизу від нього, не були зовсім притягнені до розпису (Ге) або ескізи їхні забраковані, як надто сміливі, й не допущені до виконання (Врубель). Славетні, але невиконані ескізи Врубеля до розпису Володимирського собору (три варіанти «надгробного плачу», два варіанти «Воскресіння» й ін.) експонуються нині у Всеукраїнськiм Історичнiм Музеї ім. Шевченка (вул. Революції, 29). Не вважаючи на високу якість цих ескізів, а також на те, що незадовго перед тим (1884—85) Врубель виконав низку видатних стінописів у Києво-Кирилівській церкві,—у Володимирськiм соборі його допустили виконати тільки низку орнаментів у південній та північній навах з квітами (лілеї, конвалії та ін.), золотими сосновими шишками, пав'ячими перами тощо. Навіть картон Свідомського на пляфоні, що виконав Врубель, увесь заново переписав перший.

Крім малювання, варті особливої уваги: «плащаниця», що шила з картону Васнецова Ол. А. Прахова шовками, та мармурові роботи, що за рисунками Прахова виконали

італійські майстри з каррарського й ін. порід мармуру. Збудований головне коштами великих київських багатіїв, кол. Володимирський собор став одним з найхарактерніших виявлень смаку найзаможнішої (а за нею і дрібною) буржуазії, справив у свій час величезне вражіння і був одним з найвидатніших етапів у розвиткові російського й українського малярства часів капіталізму (другої половини XIX в.). Копії з картин та орнаментів Володимирського собору розповсюдились відтоді у сотнях, якщо не в тисячах, дрібніших церков України й Росії.

Року 1929 Володимирський собор, на підставі постанов численних робітничих організацій м. Києва як культову установу закрито; згідно з постановою ВУЦВК, тут має бути організований Музей Антирелігійної Пропаганди. Здійснення постанови Уряду доручено Лаврському Державному Культурно-Історичному Заповідникові, що працює в контактї з київською організацією Войовничої Спілки Безвірників. У грудні 1929 р. дзвони кол. собору (загальною вагою коло 1 100 пудів) передано на потреби індустріалізації країни.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА (КІНГ) ІМ. Є. БОШ

Кол. Київський Комерційний Інститут. Бульвар Шевченка № 22—24. Думка про заснування вищої комерційної школи у Києві виникла ще року 1903. Та тільки року 1906

пощастило здійснити цю ідею у вигляді Комерційного Інституту з комерційним та економічним відділами й рядом підвідділів. Інститут почав енергійно працювати. Здобув та поширив власне приміщення, відкрив добре встатковані лабораторії, бібліотеку, музей товарознавства. Після революції, під час освітньої реформи, Комерційний Інститут зреформовано в Інститут Народнього Господарства з п'ятьма факультетами: промисловим, фінансово-господарчим, торговельним, юридичним та робітничим. При Інституті знаходиться досить великий Музей Товарознавства з відділами: хемічно-технічним, мануфактурним, металевим, хутряно-шкур'яним, паперово-сірниковим, кустарним, сходознавчим, сільсько-господарським і бібліотекою.

КОЛ. БУДИНОК І. М. ТЕРЕЩЕНКА

Бульвар Т. Шевченка № 34. Син відомого багатія-мільйонера, Миколи Арт. Терещенка, Іван Терещенко, почав збирати твори тодішнього російського й місцевого, українського мистецтва. Батько, брати й сестри (особливо Варвара Мих. Ханенко) також, починаючи з кінця 1860-х років, збирали твори мистецтва, переважно сучасних їм натуралістичних течій. Року 1877 в Києві відбулась прилюдна виставка картин збірок родини Терещенків. Іван Терещенко листувався з багатьма художниками, мав своїх агентів для скуповування картин; у збірці його були твори Левицького, Боровиковського, Федотова (понад

470 картин та рисунків), Шевченка, Штернберга, вся збірка художника Жемчужникова — з кількох тисяч картин та рисунків, Рідина, Врубеля й ін. Колекція досягла на решті кількості багатьох тисяч номерів і мала перетворитись на прилюдну картинну галерею. Проте спадкоємці І. М. Терещенка за часів імперіялістичної війни вивезли найкращу частину збірки до Петербургу, де вона навесні 1918 р. у повному складі перейшла до Державного Російського Музею (понад 5000 художніх творів, у тім числі до 100 творів Врубеля), і лишається там донині. Частина збірки, що лишилась у Києві, знаходиться нині у Всеукраїнському Історичному Музеї ім. Шевченка та в Київській Картинній Галерії. Нар. Ком. Освіти. УСРР уживає нині заходів до повернення вивезеної збірки на Україну. — Будинок Терещенка, — де збирались ці твори — у суворім «готицьким» стилі, побудований у 1870-х рр.

Від цього будинку (що стоїть на розі бульвару Шевченка й Тимофіївської вулиці) можна Тимофіївською вулицею вийти на вул. Леніна (кол. Фундукліївську).

БУДИНОК КОЛ. «АНАТОМІЧНОГО ТЕАТРУ»

Вул. Леніна № 37. Перші роки існування київський університет не мав свого власного будинку анатомічного театру, і останній тувився по випадкових помешканнях. Допіру у 1851 — 53 роках побудовано, за проєктом

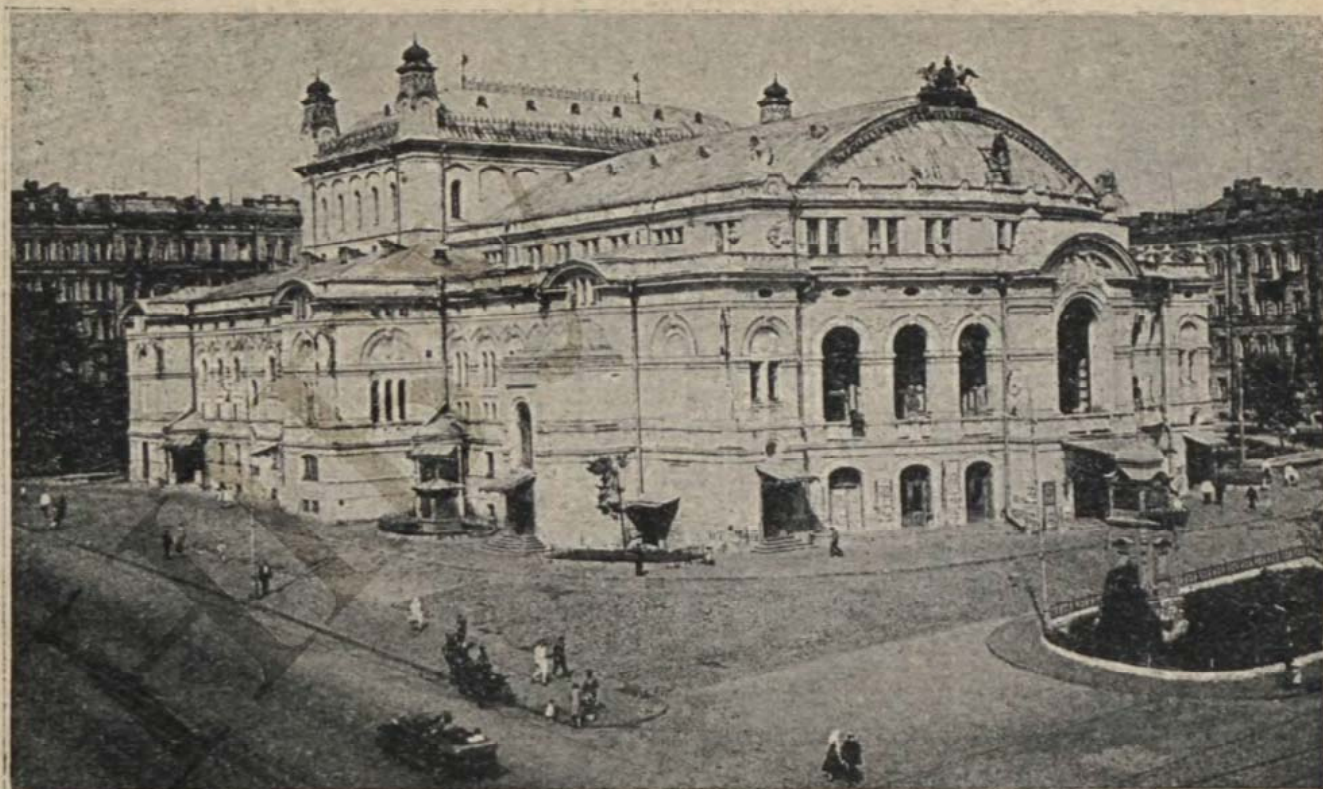
академіка архітектури Ол. В. Беретті нинішній двоповерховий, з боковими крилами будинок. Фасад першого поверху прикрашений рустуванням; і зимси другого поверху — також у стилі класицизму, тільки наличники вікон мають уже форму, характерну для заходу 1850-х років. Будинок цей у добу свого збудування вважався за кращий «не тільки в самій Росії», але вже через 2—3 десятки років виявилась його недостатня пристосованість до новітніх вимог. Після революції металевий двоголовий орел з фронту будинку знято й передано до Історичного Музею. Року 1928 будинок пофарбовано за вказівками Краєвої Інспектури Охорони Пам'яток Культури в два тони. Старовинний напис на фронтоні зберігається. Нині тут містяться аудиторії Медичного інституту, катедри мікробіології, біології, фізики, хемії, патології, гістології, соціально-економічних дисциплін.

БУДИНОК КИЇВСЬКОЇ ЩОДЕННОЇ ПРЕСИ

Леніна № 19. Чотириповерховий будинок проти бічного фасаду оперового театру містить у собі редакції, контори й видавництва найбільших київських газет — «Пролетарська Правда» (орган Київського Окркому КП(б)У, Окрвиконкому й Окрпрофради, заснована 1922 року; українською мовою видається з 1925 року), «Киевский Пролетарий», «Вечерний Киев», журнал «Глобус» і інш. За ним будинок друкарні й експедиція.

ОПЕРОВИЙ ТЕАТР ІМ. К. ЛІБКНЕХТА

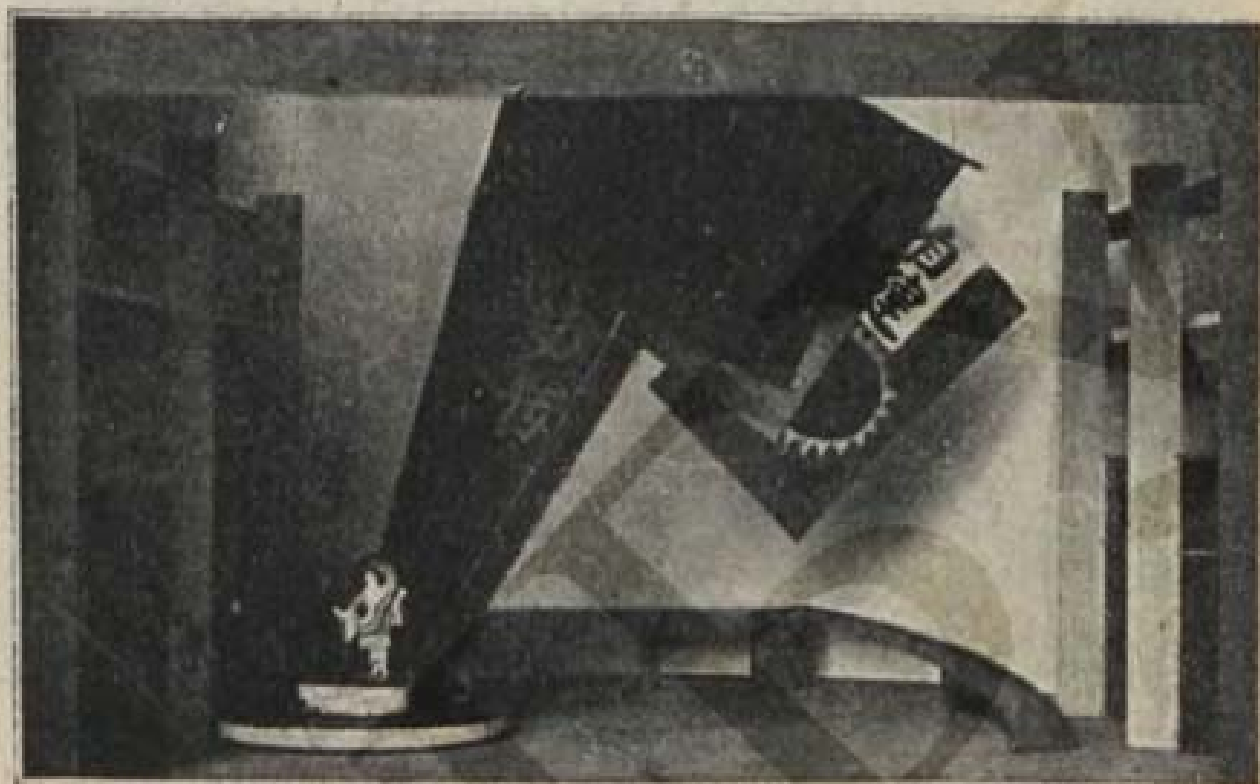
Київ відіграв величезну роль у розвитку як українського, так і російського театру. Особливу роль відіграли колишні театральні вистави XVII—XVIII століть у старій Київській академії на Подолі. Проте спеціального будинку для театральних вистав довгий час не було. Перший спеціальний будинок для театру побудовано коло 1803 року (в зв'язку з Контрактовим ярмарком, перенесеним до Києва року 1797) на майдані III Інтернаціоналу на місці, де перетинаються вул. Воровського (Хрещатик) та вул. Революції (Олександрівська), де він і існував до 1851 року. Року 1856 побудовано на місці теперішнього оперового театру новий мурований за проєктом архітекта І. В. Штрома, де здебільшого й відбувалися оперові вистави. Він згорів р. 1896. Нинішній будинок закладено 1898 р., закінчено 1901 р. за проєктом архітекта В. О. Шреттера. Будинок цей досить незграбний, шаблонний, характерний для архітектури другої половини XIX сторіччя форм. Заля театру містить 1630 глядачів. Щодо розміру він посідає друге на Україні (після одеської опери) місце. В серпні 1911 р. під час парадного спектаклю тут забито голову ради міністрів П. А. Столипіна. Після революції в оперовому театрі, якому 1919 р. надано ім'я Карла Лібкнехта, відбувалась низка подій великого історичного й політичного значіння — Всеукраїнський з'їзд Рад 1919 р., з'їзди Рад Київщини (губерніяльні

Архіт. В. Шреттер. Оперовий театр ім. К. Лібкнехта.

і пізніше окружні), урочисті пленуми ВУЦВК київської Міської Ради, різні юбілейні зібрання, парадні спектаклі тощо.

Оперовий театр відіграв і відіграє одну з провідних ролей в утворенні сучасного музично-театрального мистецтва УСРР. Почи-

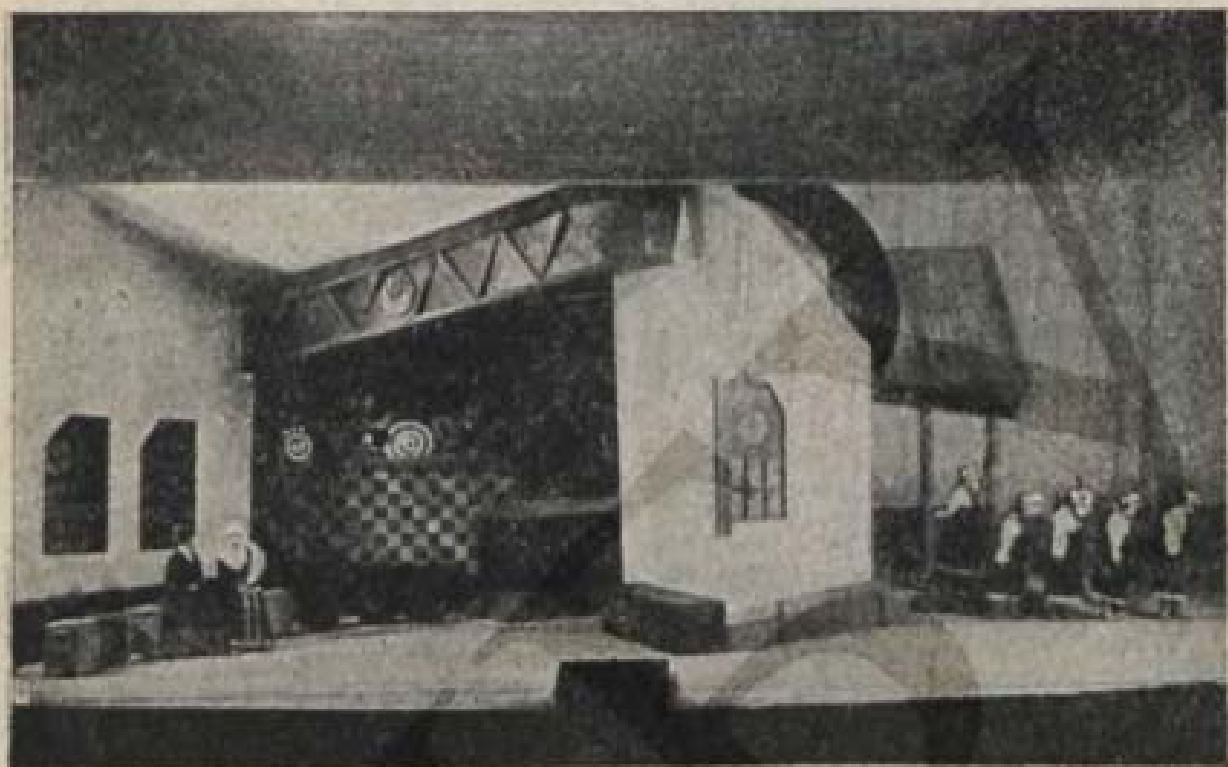

Оперовий театр ім. К. Лібкнехта.
Постава «Червоного Маку».

наючи з 1925 року, оперові вистави відбуваються українською мовою. Традиційні шаблонні форми колишнього оперового мистецтва замінені шуканнями революційного змісту та формою пролетарського мистецтва.

Крім оперових вистав, тут відбуваються симфонічні концерти, а протягом літнього сезону — гастролі найкращих театрів СРСР. Майдан навколо оперового театру (один із

центральних у місті) відзначений теж деякими революційними подіями. За царату козаки й поліція шаблями й нагаями розганяли тут студентські демонстрації, що відбувались у зв'язку зі смертю Л. Толстого

Оперовий театр ім. К. Лібкнехта.
Постава «Тараса Бульби».

та заборобою святкувати 100-річчя з дня народження Т. Шевченка (т. зв. «німий юбілей» 1914 р.).

БУДИНОК КОЛ. ХУДОЖНЬОЇ ШКОЛИ М. І. МУРАШКА

Вул. Короленка № 46. Київ з давніх-давен відгравав найвидатнішу на Україні ролю як центр мистецької культури, м. ін. і художньої освіти. Здавна існувала майстерня

та школа малювання у Лаврі, викладали малювання і при старій Київській академії, і по численних навчальних закладах ХІХ століття. Царський уряд нічого не робив для насадження у нас спеціальної художньої освіти, і тому цю прогалину прагнула заповнити приватна ініціатива. У 1850-х роках приватну школу на Кадетській (нині Леніна) вул. держав художник Буяльський, існували вечірні курси в університеті, школа іконописання в Лаврі. Року 1876 засновано приватну художню школу М. І. Мурашка, що проіснувала понад чверть століття (1876 — 1901) і утримувалась найбільше на кошти Ів. Мик. Терещенка. Школа почала своє існування в будинку Тарновського (вул. Жертв Революції), далі тулилась у порожній крамниці в будинку міської думи (нині ОВК, з фасаду, що виходить проти теперішнього будинку Робос), у 1880—82 роках у будинку Балано на Нестерівський вул. й 1882—94 роках на вул. Короленка № 46 (кол. будинок Томари). У період розквіту школа мала сотні учнів, окрім постійних викладачів (М. І. Мурашка, Платонова, Пимоненка, Селезньова й ін.) її часто одвідували і впливали на учнів М. М. Ге, І. Ю. Ріпин, М. О. Врубель, Ян Станіславський тощо. В навчанні М. І. Мурашка не було звичайної шкільної рутини, і тому школа його виховала цілу плеяду здібних митців — не тільки в напрямку найрозповсюдженішого тоді натуралізму, але й чималу групу імпресіоністів. Серед перших годиться назвати от кого М. К. Пимоненка,

І. Ф. Селезньова, М. В. Глобу, В. Андрієва, Г. К. Дядченка, К. Я. Крижицького, І. І. Іжакевича, Ф. С. Красицького; серед художників, ближчих своєю манірою до імпресіоністів, слід відзначити Ол. Ол. Мурашка, А. А. Маневича, В. Сєрова, Ф. Шавріна, С. П. Костенка, В. Д. Замирайла, С. П. Яремича, М. І. Жука й ін. Коло 1906—1911 рр. у цьому будинку містилась редакція та контора найпоширенішої у Києві перед революцією дрібнобуржуазної газети «Кіевская Мысль».

Близько 1894 р. школа М. І. Мурашка перейшла до іншого помешкання — через вулицю по вул. Короленка 47 (буд. кол. Міхельсона). Року 1901 вона закрилась, і функції її перейшли до урядової «Київської Художньої Школи».

Підіймаючись вулицею Короленка до нинішнього Золотоворітського скверу й місця, де перетинаються вулиці Короленка й Свердлова (Прорізна), ми підходимо до осередку найдавнішого життя Києва — так зв. «Старого Києва», або «Старого міста».

СТАРЕ МІСТО

таре місто за своє пер-вісне ядро мало не-великий простір у пів-нічно - східньому кутку Старокиївської гори. Починаючи від тепе-рішньої Андріївської церкви, границя (вали й рови) горішнього Ки-єва проходила понад яром, що обмежує на сході садиби пари-стих чисел вул. Жертв Революції (кол. Три-святська) до «Боричевого взвозу», яким у старі часи йшла дорога на Поділ до річки. В районі давнього «взвозу» тепер працює Михайлівський електричний узвіз. Від цього місця межа старого Києва йшла на захід, і в районі Михайлівського майдану повер-тала в напрямку до вул. Горовіца (кол. Жи-томирська); в районі перехрестя її з вул. Короленка (Володимирська) завертала на схід та йшла краєм провалля, що за будин-ком головного телеграфу (вул. Короленка 10) і за садибою Десятинної церкви до Андрі-ївського взвозу. Головні ворота міста були в районі перехрестя вул. Горовіца та Коро-ленка. Місто було захищене як природними умовами — самим своїм положенням на горі з крутими схилами з трьох боків, так і штуч-ними укріпленнями, особливо на заході. Горі-шній Київ був за фортецю, адміністративний

та войовничий осередок цілої давньої Київської Держави. В межах цього невеликого міста були князівські палаци з службами, будинки адміністрації, ринок, місця культових відправ — спочатку поганські вівтарі й постаті богів, а пізніше церкви, монастирі й інш. Це був справжній акропель, звідки владущі верстви тодішньої держави наглядали як за Подолом (де скупчена була торговельна, реміснича та трудова людність), так і за всією державою.

Межі Києва були значно поширені за князювання Ярослава, який близько року 1037 приєднав до старого Києва значні простори на північний захід та захід від нього. «Град Ярославль» мав межі по північних схилах Хрещатої долини, вздовж теперішнього майдану Червоних Героїв Перекопу до Золото-ворітського скверу, далі вздовж вул. Ворошилова (Вел. Підвальна) до Сінної площі та по схилах, що містяться в садибах паристих чисел по вул. Горовіца (В. Житомирська), де вони приєднувалися до найдавнішого міста. Київ XI ст. мав укріплення з трьома брамами — Золотою, Лядською (в районі Софійської вулиці) та так зв. «Жидівською» (в районі Сінної площі). — Згодом, на початку XII ст., до горішнього Києва прилучено район кол. Михайлівського монастиря.

Оскільки Старий Київ був князівською резиденцією та скупчував найрозкішніші будови, палаци, художні та цінні пам'ятки, — він являвся головним об'єктом під час нападів як сусідніх князів, так і поляків, татар

тощо. Те, що Київ утратив значіння центру могутньої держави, знов же напади, плюндрування та грабунки — сильно позначилися на Старому місті; в XIII—XIV ст. воно було в занепаді; після того як Київ опанувало литовське військо, старокиївські укріплення були майже покинуті, а новий військово-адміністративний центр був утворений на Замковій (Флорівській) горі. Значну частину старого Києва після Менглі-Гіреєвої навали 1484 року надано для залюднення Києво-Софійському соборові. Тут виникає велика Софійська слобода з шинками. Після Переяславської ради 1654 р. та в добу руїни були поновлені укріплення Старого Києва, при чому він стає за осередок московської залоги. У рр. 1732—37 під час російсько-турецької війни під керівництвом фельдмаршала Мініха знову укріплено Старе місто. Це була остання спроба використати його як фортецю. Надалі фортецю перенесено на Печерське, а фортифікаційні спорудження Старого Києва з 1812 р. починають нищитись. З 1830-х рр. нищення валів, у зв'язку з утворенням нового плану Києва, набирає характеру систематичного. Перенесення з Липок (р. 1854—55 «Присутственных мест» частково повертає Старому місту адміністративне значіння. Під час революції та громадянської війни Старе місто не раз було за арену гарячої боротьби, маніфестацій, демонстрацій тощо. Як природний осередок Києва його велика площа Червоних Героїв Перекопу (кол. Софійська) й тепер постійно використовується для організованих виступів київського пролетаріату.

Огляд Старого міста можна почати з Золотої Брами, з головного в'їзду до колишнього Києва XI—XII сторіч.

ЗОЛОТА БРАМА

Вулиця Короленка (в глибині Золотоворітського скверу). За давнім київським літописом, великий кн.

Золота Брама.
Деталь північної стіни.

Ярослав Мудрий, поширивши границі київської твердині-акрополя, зміцнив цю частину Києва валами й брамами, серед яких найголовнішою, в найбільш небезпечному для Києва місці (з заходу, де було рівне, без глибоких ярів поле) була велика мурована Золота Брама. Назва ця наслідус назву константинопільської

Золотої брами, що побудував Теодосій Великий у пам'ять своєї перемоги над Максимом. Коло 1037 року будова вже була закінчена.

Являла вона собою прямокутню башту з центральним в'їздом у першому поверсі, з півциркульним (коробовим) склепінням над ним, і церквою на другому поверсі, яка закінчувалась банею (подібна будова збереглася у Лаврі—т. зв. Троєцька брама XII ст.). Будова складена була з міцної, майже квадратної форми цегли й бутового каміння (наметнів), що привозилося до Києва водою. Безпосередньо до стін брами тулилися високі земляні вали складної системи й дерев'яні стіни над ними. В такому вигляді Золота Брама відгравала видатну роль в політичній і військовій житті Києва, захищаючи підступи до його основної твердині. З нею зв'язана й польська легенда про меч-щербець Болеслава II Хороброго, яким останній р. 1068 нібито вдарив по Золотій Брамі. За прикладом Києва, в свою чергу, пішло в Росії місто Володимир на Клязьмі, що також побудувало собі «золоту браму». Коли облягали Київ Батисві татари, у 1240 році, Золота Брама могла потерпіти, проте прорвалися татари через іншу браму — «Лядську» (на розі нинішньої вул. Короленка та Софійської вулиці). Значіння головного в'їзду до Києва брама зберігала й далі, за литовських часів. Можливо, ще в дуже ранню добу (XIII—XIV вв.) в'їзну арку звужено й знижено кладкою, що дуже нагадує «князівську», але не такою міцною. Охоронялася брама за литовських часів слабо, литовський замок перейшов від міста Володимира й Ярослава далі на гору Кисилівку (кладовище Флорівського м-ря). На початку XVI стор. київські

міщани тримали тут сторожу «от поля на валу у ворот Золотых». Через Золоту Брану в'їхав до Києва 1648 року як тріумфатор у боротьбі з Польщею Богдан Хмельницький; через цю ж таки брану в'їхав 1651 року тимчасовий переможець козаків—литовський гетьман Януш Радзівіл, двірський художник якого, голляндець Абрагам ван Вестерфельд змалював брану в її тодішнім стані, вже без бані й склепінь надбранної церкви, але з ще майже цілими до верху мурами. Після того, як Київ окупувало московське військо (1654), московська залога зміцнила вали та всі фортифікаційні споруди Старого Києва, в тім числі й Золоту Брану. 1682 року перед нею були влаштовали великий бастіон, звідний міст, залізну решітку, брану зміцнено дерев'яними стовпами й дошками. Коло 1751 року за проектом французького інженера Дебоскета поруч з Золотою Браною збудовано нову муровану фортеційну башту, а стару засипано землею. Р. 1832 київський археолог-аматор, К. Лохвицький, натрапив на сліди Золотої Брани й знову відкопав її з-під валів. Відкриття це справило того часу велике вражіння як свідoctво глибокої давнини. 1836—37 рр., з наказу царя Миколи I, Золоту Брану зміцнювали новою цеглою, контрфорсами та залізними прогоничами, обвели площадку чавунною решіткою. Пізніше ремонтні роботи над браною провадились були у 1850-х роках та коло р. 1887; невеличкі дослідження робила петербурзька археологічна комісія

напередодні світової війни. Року 1927 Київська Краєва Інспектура Охорони Пам'яток Культури перевела детальне фотографування, обміри та невелике археологічне дослідження ґрунту навколо брами.

Нині Золота Брама являє собою дві паралельні, нерівної довжини, високі муровані стіни. Внутрішня частина стін дає яскраві зразки кладки XI століття, з великої князівської, майже квадратової формою своєю цегли на грубим шарі цем'янки та великого закругленого каміння—намеснів. Місцями виділяються пілястри, що колись утворювали вгорі арки. Первісний, часів Ярослава, проїзд брами пізніше (можливо, після Батиєвої облоги) було звужено арками меншого радіуса з кладки близької до князівських часів, але гіршої якості; вона помітно відділяється тепер від давньої первісної площини стіни. З зовнішнього боку варто звернути увагу на відтиснуті на полі стіни сліди дерев'яних кроків—місця, де давній вал дотикався до стін брами. Південна (довга) стіна підперта у XIX столітті контрфорсами.

БУДИНОК ВУАН

Вул. Короленка № 37. В будинку містяться установи ВУАН: Етнографічна Комісія, Музична Комісія, Кабінет Дитячої творчості, Біологічний Інститут, Лябораторія рефлексології та експериментальної педагогіки, Асоціація Сходознавства, Катедра експериментальної зоології, Комісія Радянського Села, Комісія Історії України доби імперіялізму.

БУДИНОК ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ ВУАН

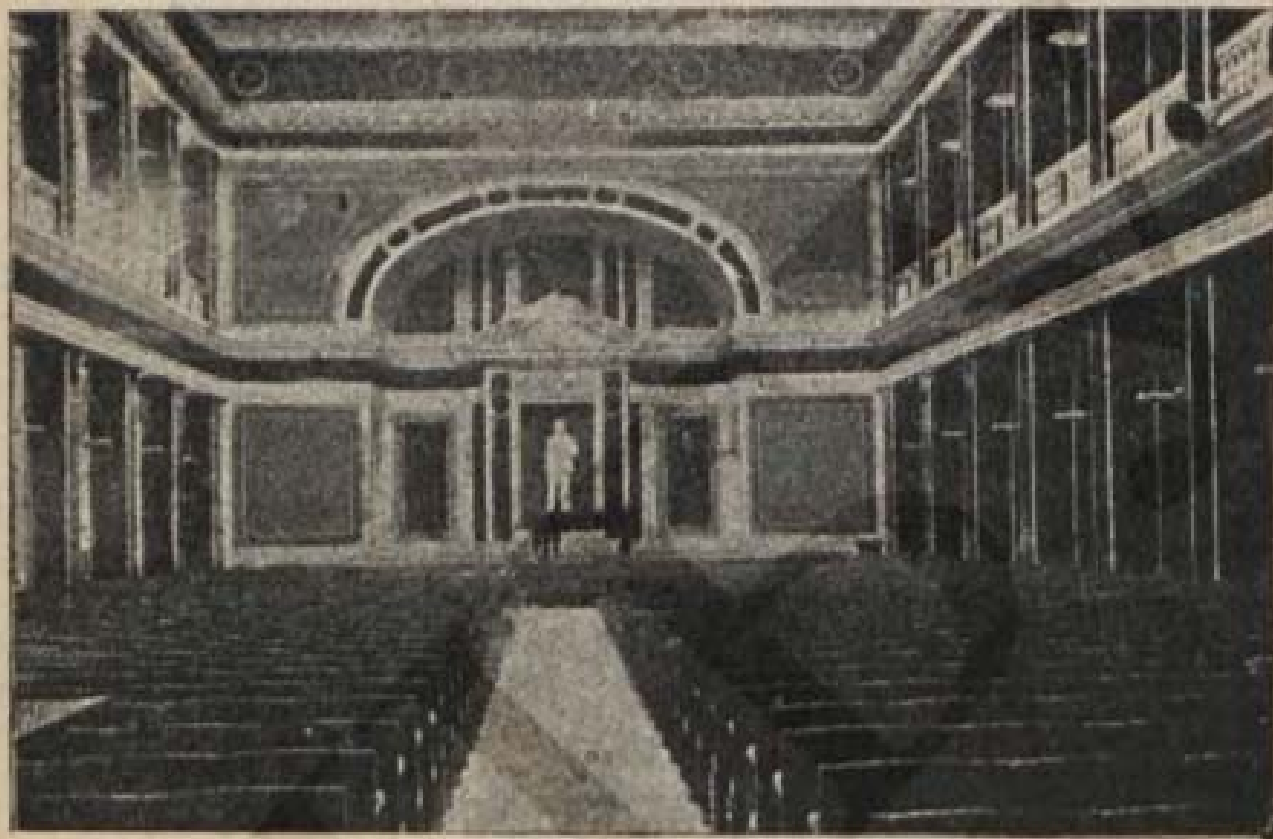
Вул. Короленка 35. Місцевість, де стоїть будинок, у 1830-х роках була пустирем, де стояло декілька хаток і росли сливи. Протягом дальших 1830—40 років тут прокладено вулицю, а ґрунти роздані під забудову. Року 1846 ґрунт, на якому нині стоїть будинок Історичної Секції, придбав відомий київський архітект Олександр Вікентійович Беретті (син). Певно в кінці 1840 років Беретті й побудував теперішній будинок, дво-поверховий, майже квадратний у плані, з розміщенням покоїв, розрахованим на заможного власника. Зовнішні фасади прикрашені рустуванням, вікна—прямокутні. Беретті користувався будинком протягом 13 років (до 1858 року). З переходом будинку до шляхтича й капіталіста Михаловського 1870 року сталася ґрунтова переробка будинку з наданням деяким покоям тяжких ліплених пляфонів; велику залю й сусідню вітальню прикрасили мальовані панно італійського майстра-декоратора Каміла Аліауді, що в цей же час приблизно (1873 р.) розписував царський палац у Києві. Над фасадом уміщено ліпленого герба Михаловського. Після 1919 року тут були послідовно відділ карного розшуку й відділ праці, а року 1927 за постановою Окружного Виконавчого Комітету будинок передано Історичній Секції ВУАН, на чолі якої стоїть академік М. С. Грушевський. Коштами Секції будинок нині відремонтовано й частиною

наново оформлено під керівництвом відомого українського художника проф. В. Г. Кричевського. Будинок містить нині залю для засідань, комісії Старого Києва, кабінет примітивної культури, бібліотеку, редакцію наукового журналу «Україна» тощо. Найцікавіше оформлено велику залю для засідань.

ПАЛАЦ ПРАЦІ

Вул. Короленка № 33. Почав будуватись 1913 року як будинок київського губерніяльного земства, за проектом видатного ленінградського архітекта В. О. Щуко. Проект цей зазнав кілька варіантів — спочатку в стилі класицизму, пізніше в формах ренесансу. Остаточний проект, звернутий головним фасадом на вул. Короленка й боковим — на Орининську, був виконаний у формах переходових від північно-італійського ренесансу до барокка. Середній виступ мав бути прикрашений могутнім портиком на парних рустованих колонах і закінчувався вгорі великою двоповерховою вежею з колонами, статуями й півсферичною куполою. Бокові частини будинку, витримані в простих але монументальних формах, повинні були бути прикрашені — нижній поверх арками з рустованого каміння, верхні — пілястрами, балюстрадами тощо. Імперіялістична війна припинила будівництво і будинок лишився закінченим тільки начорно. За радянської влади в будинку розміщено правління професійних спілок спочатку Київської губернії, а пізніше —

Київської округи. 1924—25 рр. мансардний поверх пристосований також під установи. 1928 року під доглядом В. О. Щуко закінчено колонну залю, яка нині являється одною з найбільших та найкращих заль Києва, і відкрито головний вхід. Зовнішнє оброб-

Архітект В. О. Щуко.
Так зв. Колонна зала Палацу Праці.

лення фасадів та центральна вежа лишаються покищо незакінченими й це великою мірою шкодить будинкові, який міг би служити одною з найкращих будівель громадського значіння в Києві. У «Колонній Залі» тепер відбувається низка врочистих засідань ОРПС і інших установ та організацій, лекції, концерти й культурфільми.

«ОРИНИНСЬКИЙ» ПАМ'ЯТНИК

На розі вул. Короленка й Орининської знаходиться рештка церкви XI століття. На думку більшості дослідників це була велика церква Орининського монастиря, що побудувала дружина кн. Ярослава «Мудрого» Орина (Інгігерда), одночасно з Софійським собором, Георгіївською церквою та Золотою Брамою. У XIII—XVII століттях церква, перебуваючи без підтримки, занепадала. У XVII столітті руїни церкви являли собою горб, що ввійшов до системи фортифікацій — валів, які насипала московська залога. Під час прокладання теперішньої вулиці Короленка у 1840-х роках руїни розібрано й залишено тільки стовп — один з чотирьох, що колись тримали куполу церкви. У 1855 році стовп покрито нинішнім північно-російським шатром з цибулястою главкою. Решта фундаментів залишилась під бруківкою вулиці та будинком Палацу Праці.

БУДИНОК, ДЕ ВОСТАННЄ ПЕРЕБУВАВ У КИЄВІ Т. Г. ШЕВЧЕНКО

Орининська вул. № 10, ріг Михайлівського завулку. Праворуч від Орининського пам'ятника, на розі Орининської вулиці та Михайлівського завулку, стоїть одноповерховий дерев'яний будиночок, що побудував його року 1846 навчитель другої київської гімназії, Ів. Дан. Юскевич-Красковський. У будівництві його брали близьку участь приятелі

Красковського, відомі співучасники таємної української організації 1840-х років (т. зв. «Кирило-Методіївського братства») — Куліш, Василь Білозерський та Опанас Маркович; останній позичив на закінчення будинку невеличку суму грошей. Тут спинявся під час приїздів у Київ Куліш, часто бували товариші Красковського по службі в гімназії, приятелі Шевченка — М. К. Чалий та художник І. М. Сошенко. Дружина Красковського — Лизавета Іванівна, славилась чудовим виконанням українських пісень. У своє останнє перебування в Києві 1859 року, визволившись з-під арешту, Т. Г. Шевченко останню ніч перед виїздом з Києва провів у цьому будинкові, зачарований співом господині, а на світанку покинув Київ.

ГЕОРГІЇВСЬКА ЦЕРКВА

Ліворуч від Орининського пам'ятника знаходиться Георгіївська церква, що своєю назвою зв'язана з церквою XI століття, яку були збудовали «предъ вратами св. Софїи» за вел. князя Ярослава-Георгія. Великокнязівська церква була поволі зруйнована. На її місці московський гарнізон, що зайняв Київ після Переяславської ради, збудував р. 1674 невеличку дерев'яну церкву. Замість останньої року 1744 на давніх фундаментах закладено нинішню муровану церкву, яку й закінчено р. 1752; після перебудов XIX стол. (фронти, баня) вона небагато зберегла своїх первісних архітектурних деталей. У церкві — художній іконостас середини XVIII століття

з цікавою золоченою різьбою на вишнево-червоному тлі. Праворуч у ніші — цінний мармуровий надгробок Костянтина Іпсіланді, що був «господарем» Молдавії та Валахії (1790—1806 рр.), мав велике значіння

в грецькому визвольному русі XIX ст. і вмер у Києві р. 1816. Надгробок являє собою статую жінки в античному убранні, з білого мармуру, з бронзовим хрестом та келихом у руках, за нею — рід труни, обробленої в античних формах; високий постамент з буйнозернястого червоного граніту прикрашено мармуровим барельєфним портретом

Скульптор С. Піменов.
Надгробок К. Іпсіланді
в Георгіївській церкві.

К. Іпсіланді в формі медальйона з бронзовим вінком, античними урнами та гербом похованого. Праворуч — дошка з цікавими віршами грецькою та російською мовою. Надгробка виконав першорядний скульптор. Його традиційно приписують Канові, але скоріше

він належить кому небудь із російських скульпторів, напр. С. С. Піменову (батькові), що перед тим збудував дуже подібний до цього пам'ятник — М. М. Голіцинові в московському Донському монастирі.

САДИБА СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ

У садибу Софійського собору можна ввійти через браму з боку вулиці Короленка й через «тріумфальну» дзвіницю. До збудування Софійського собору вся ця місцевість, як відомо з літопису, була «полем вне града». На цьому місці Ярослав перемиг 1034 року печенігів. З поширенням у цей бік Київського акрополя, Ярославове місто густо забудовується церквами, монастирями, будинками адміністрації військовими й цивільними. У безпосереднім сусідстві з Софією були монастирі Георгіївський та Орининський, обидва на честь патронів Ярослава «Мудрого» (Георгія) та його дружини Інгігерди (Орини). Третя церква — близька до тієї ж таки доби знаходилась на північний захід від Софії. Місцевість поміж цими культовими спорудженнями, без сумніву, була забудована житлами князів, духівництва, дружинників, бояр тощо. Після татарського погрому 1240 року ця місцевість занепадає, але не цілком. Найбільше сплюндрував її Менглі-Гірей р. 1484, що зробив це на прохання московського в. князя Іоанна III. Остаточно занепадає кол. Ярославове місто в XVI та на початку XVII стол., коли з Софії й сусідніх із нею церков розтягували будівельні

матеріяли й рештки цінностей. Митрополит Петро Могила, вступивши у володіння собором р. 1633, засновує тут монастир певно в тих межах приблизно, що й нині оточує мур Софійського собору. За «Руїни» між 1657 і 1685 роками митрополити через військову небезпеку не жили в Києві й місцевість ця знову трохи занепадає. Будівництво монастиря на той час ще було дерев'яне. Коли київські митрополити визнали зверхність московського патріархату (замість константинопільського), московський уряд у нагороду за це надсилає дарунки до катедральної церкви, дає чимало коштів на відбудову катедрального монастиря. Року 1697 монастирські дерев'яні будови погоріли. За допомогою московського та українського урядів (Мазепи) їх заміняють мурованими. Будується мурована дзвіниця, в'їзна вежа, монастирська трапезна з льогами, підземними ходами, хлібною тощо. Вся садиба Софійського катедрального монастиря в XVII й XVIII століттях була густо забудована дерев'яними та мурованими будовами, льогами й ін. Починаючи з 1720-х років, територію монастиря починають забудовувати регулярніше; особливого розцвіту досягло це будівництво за митрополита Рафаїла Заборовського (1731—47 рр.), коли перебудовано «тріумфальну» дзвіницю й закінчено митрополичий палац, збудовано величезну муровану огорожу з пишною брамою коло виїзду до Золотої брами тощо. Трохи згодом будують великий корпус братських келій (пізніше т. зв. Софійська

бурса, нині архів). По скасуванні Софійського монастиря (1786 року) садиба переходить у безпосереднє відання київських митрополитів, тут же міститься й «дикастерія», або «консисторія», для управління всією київською митрополією. У 1820-х роках, за митрополита Євгена Болховітінова, провадиться низка перебудов у стилі класицизму (м. ін. частини будов, що виходять на вулицю Короленка). Року 1919 всі ці будови націоналізовано. Нині, з ініціативи Київської Красвої Інспектури Охорони Пам'яток Культури й постанови президії ВУАН, вживають заходів до оголошення всієї цієї садиби Державним Софійським Заповідником, який одним із перших своїх завдань накреслює всебічне дослідження як будинків, так і ґрунту садиби.

Центральна будова садиби, а разом з тим одна з найдавніших та найцінніших мистецьких пам'яток СРСР і цілої східньої Європи — це Софійський собор, т. зв. «Київська Софія».

Софійський собор у Києві заснував в. кн. Ярослав «Мудрий», син Володимира. Про час заснування літописні дані свідчать різно. За одними відомостями його засновано 1017 року, за іншими — 1037. Але до заснування цього храму в Києві існував уже храм Софії. Певно він був дерев'яний. Літописець повідомляє, що нинішню будову поставлено на спомин перемоги Ярослава над печенігами, які приступили до Києва. Тут на бойовищі за міським муром і закладено його — «вне града».

За свій довгий вік собор пережив багато подій, зазнав чимало грабунків, руйнацій і придбав багато архітектурних додатків та змін. Ще в 1169 році, за вказівками літопису, Софію пограбував князь Мстислав, син Андрія Боголюбського. Три дні грабував він

Софійський собор. Загальний вигляд.

город, громадян і Софію. Р. 1180 Софія горіла. В 1204 р. грабував її князь Рюрик Ростиславович. У 1240 році напали на Київ татари. Які зміни Софія зазнала від цієї навали, літописець не повідомляє. Видимо, Софія після цього існувала й виконувала своє призначення, бо митрополит Кирило III, що мешкав у Суздалі, перед смертю своєю заповів

поховати себе в Софії Київській, і його дійсно там поховано в грудні 1281 року. Після переносу Київської катедрі 1325 року до Москви, митрополити перестали цікавитись Софією. Далі Київ переходить до рук Литви, і наші відомості про Софію тимчасово припи-

А. ван-Вестерфельд. Військо Януша Радзівіла перед Софійським собором 1651 року.

няються. Але з 1375 року Софію підновлює митрополит Кипріян. Він є перший із відомих нам реставраторів Софії. За литовської влади нападають на Київ кримські татари: в 1416 році пограбував Київ хан Едігей, а в 1484 р. Менглі-Гірей. Останній, пограбувавши Софію, надіслав у подарунок московському князеві Іоанну III золоту чашу з дискосом. У XVI ст. за Софію дбає «пан Богуш

Гулькевич - Глібовський» — намісник Софійський. Він «святоѣ Софѣи немалий поратунокъ и подпоможеніе своими власними пѣнезми учинилъ, церковь покрылъ, побилъ»... Нарешті, р. 1596 Софія переходить до рук уніятів, що володіли нею до року 1633. Від початку XVII століття маємо відомості, що Софія частково зруйнована. Але в тому ж XVII стол., починаючи з 1633 року, з призначенням на митрополита Петра Могили (з родини молдавських господарів) Софія реставрується. Крім П. Могили працювали над її відбудовою Сильвестр Коссов, Гедеон Четвертинський, Варлаам Ясинський і нарешті, Іван Мазепа.

Сучасний зовнішній вигляд собору мало спільного має з тими формами, що надали йому будівничі часів Ярослава. Він обріс за довгі часи свого існування послідовними додатками, що змінили його зовнішній вигляд. За планом храм—витягнутий з півдня на північ прямокутник, на протилежність загально прийнятим на той час плановим формам, витягненим із сходу на захід. З зовнішнього оформлення гадають, що він мав навкруги себе внизу відкриту галерію, поділену в плані на квадрати, що були перекриті банями. Два боки цих квадратів являли підпорні арокки до стіни собору. Третій бік— відкрита арка в двір. На початку собор мав у плані сім нав і сім віктарів. Восьма та дев'ята нави значно ширші, крім того перегорожені надвоє, виникли пізніше замість кругової галерії з опорними аркадами, що

підтримували соборні мури зовні, коли замурували арки. Над цією галерією була верхня галерійка в вигляді бальконів. Так гадають. Дві башти на західніх кутках храму прибудовою галерії введено в загальну масу собору. Раніш вони виходили за межі плану. Північно-західня башта—сучасна будівлі собору. Протилежна — пізніша. Остання перебудова собору, що надала йому нинішнього вигляду, провадилась на кошти гетьмана Івана Мазепи.

Огляд пам'ятника з середини почнемо з західнього входу (тепер входять переважно через південні двері і рідше через західні). Перші західні двері зроблені в стіні зовсім нового західнього ж притвору (1882 р.).

Коли ввійти до притвору — праворуч двері, що ведуть до давнього приміщення колишньої хрещальні, що збудована стіна об стіну з південно-західньою баштою собору. Вхід до хрещальні в свій час існував у західній стіні. Його закладено під час реставрації собору р. 1882. Хрещальня виникла неодночасово з будовою Ярославового храму. Вона влаштована під час прибудови бокової нави в XII столітті в західньому кінці його. Тоді ж була замурована східня стіна з аркою і тут утворена ніша. Стіни хрещальні мають давній розпис: проти входу, на стінці, що належить до часів заснування собору, виображення, досить попсоване, сорока мучеників. Воно належить до XI стол. Ліворуч на східній стіні, в ніші — виображення «святителів». Решта розписів, досить фрагментованих, у

закладеній ніші належить до XII ст. Північна й західня стіни не мають розписів. Тепер у приміщенні хрещальні — складені рештки мармурових частин давньої будівлі собору: капітелі, стебла колон, карнізи і т. ін., знайдені під підлогами Софії під час влаштування опалення у кінці XIX стол.

Ліворуч, у цьому новому притворі, в стіні замурована одна з підпорних арок, якими колись був обнесений собор. Зараз арка виявлена по шву, де вона з'єднується з закладкою. На щоці арки крізь щілину помітно давній розпис — можна вирізнити голову святого. З нового притвору через давні двері проходимо до середини храму. Закриваються двері двома половинками, що їх зроблено з товстих мідяних, густо визолочених дощок, прикрашених чудово виконаними рельєфними, чеканними орнаментами рослинного характеру, в композиціях та формах властивих бароковому стилю України другої половини XVII століття. Через ці двері входимо до собору. Вся без винятку поверхня його стін розписана діями та окремими посталями, решта — орнаментами. У вівтарі та в середній бані — мозаїка, решта — розпис темперною технікою. У деяких незначних місцях помітна фрескова техніка, як ґрунт для темперної. Весь цей давній розпис записаний під час реставрації собору в різні часи, а головне у 1840-х роках, олійними фарбами. Незначні рештки дійшли незаписаними. В сучасний момент мозаїки й малярство на стінах Софії звертають на себе увагу

вчених та художників не тільки Радянського Союзу й Європи, а й усього світу. І це тому, що софійські розписи є майже єдине монументальне джерело історії культурних зв'язків колишньої Київської держави з найцивілізованішими країнами та народами тогочасного світу; тому, що вони свідчать про великі культурні та технічні досягнення наших попередників; тому, що вони свідчать про високий художній та культурний стан Київської Русі. У всьому Радянському Союзі й на всьому Сході європейського континенту вони — єдині своїми розмірами й значінням.

Собор має дев'ять нав, або кораблів, себто довгих приміщень з заходу на схід. Вони перерізаються чотирма поперечними навами (без нового притвору). Первісна Ярославова будівля мала лиш сім нав. Уся ж будівля з боків була оточена відкритими галеріями. На місці їх тепер 8-а і 9-а нави,—з підпорними арочками (одну з них ми бачили в стіні замурованою, в новому притворі). Решта нав перероблена з галерій скоро після Ярослава. Середня, найширша нава освітлюється центральною великою банею.

Мозаїка, що прикрашає головний вівтар, центральну баню, паруси, арки й стовпи перед нею, має всесвітнє наукове й художнє значіння. Мозаїками (спосіб оздобляти стіни замість розпису за допомогою фарб—втиснутими в гіпс кольоровими камінцями або шматочками скляної смальти, іноді з золотою прокладкою) прикрашали були лиш найрозкішніші церкви та палаци Візантій-

ської держави, а також країн, що стояли під її впливом (Греція, Сіцилія, Рим, Венеція, Равенна, Херсонес, Київ). Київ єдиний в СРСР і в усій Східній, Центральній та Північній Європі має мозаїки (Софія та кол. Михайлівський монастир; мозаїки Десятинної церкви, Лаври та інш. не збереглися). З них софійські мозаїки — нині єдині в світі, що належать до XI стор. З цих мозаїчних «розписів» центральний знаходиться в вівтарі вгорі — виображення «богоматері» в типі молодої жінки, що молиться за світ, з піднесеними руками. Вона має грецьку назву «Оранти». Під нею — складна композиція, т. зв. «евхаристія», себто причастя апостолів. У цій композиції — посередині престіл, на сторожі біля нього архангели, обабіч престола Христос (двічі повторений), що дає причастя — з одного боку хлібом, з другого — вином. Нижче «евхаристії» — широкий пояс святителів — «фундаторів церкви земної». Ще нижче декоративне панно — обкладка нижніх частини стіни, яка виконана двома матеріялами: з нарізаних шматочків зеленої, жовтої та темнокоричневої скляної смальти (тої ж самої, з якої виконані мозаїчні композиції), та з керамічних плит, що імітують цю смальтову декоративну вимостку. В середній частині панно на підвищенні стоїть митрополичий трон, якого прикрашено такою ж смальтовою орнаментациєю.

Мистецька цінність усієї мозаїчної оздоби вівтара — величезна, особливо завдяки справжній монументальності форм, майстерній композиції, чергуванню велично-стабільних форм

Мозаїка Софійського собору XI століття.
Деталь (голова Лаврентія).

з ритмічно - рухливими, й глибині кольористичного ефекту (особливо золотого тла). Вся ця розкіш була розрахована на приголомшення «варвара» царською пишнотою «правдивої» грецької віри.

У вівтарі — престіл, що його прикрашено коло 1757—70 років мідяними густо визолоченими дошками з срібними чеканними накладними бляхами, які орнаментовано типовими для стилю рокайль мотивами. Тут же в головному вівтарі закритий шурф, якого зроблено досліджуючи долівки. Виявилось, що всіх долівок у соборі чотири, а в вівтарі — п'ята. Вони нашаровувалися, в міру потреби, одна на одну, відповідно з поступовним підвищенням земляної поверхні, що оточує собор навкруги. Найдавніша долівка часів Ярослава вимощена полив'яними керамічними (глиняними) плитками. Друга, над нею — з керамічних же кружалець та лекальних зелених вставок між ними. Третя — з шестикутніх керамічних плиток і четверта сучасна — чавунні плити 1840-х років.

При проході з вівтаря центральної нави до колишнього вівтаря—приділу Якіма й Ганни, праворуч і ліворуч на стінці пілонів, внизу збереглися до цього часу нарізані поверх розпису т. зв. «графіті», себто написи з різними йменнями, що записані тут нібито в пом'янику. Крім того є написи історичного характеру. Написи ці цікаві з боку палеографічного. Найстаріші з них належать до часів Ярославових, решта — охоплює всю дев'ятсотлітню історію будівлі.

Розпис центральної частини будови виконано мозаїкою. В бані над центральною частиною середньої нави мозаїчне погруддя Христа, що відкрив з-під тинку проф. Прахов у 1885 році, в типі «Пантократора» (всдержителя) з євангелією в лівій руці. Правою рукою він благословляє. З чотирьох боків його були виображені чотири архангели, з яких зберігся до нашого часу тільки один ффрагментований. Цікавий дуже спрощений, монументальний спосіб виконання купольної мозаїки, розрахованої на величезну височину від глядача. Нижче від архангелів, у самому барабані, поміж вікнами — ряд апостолів. Вони знищені й дописано їх олійними фарбами. Зберігся ффрагмент одного з них — Павла. Ще нижче, на парусах — виображення чотирьох євангелістів, з яких ффрагментарно зберігся тільки ап. Марко. На лицевих боках передвітарних стовпів (пілонів), виображення сцени благовіщення, в якій образ Марії вміщено на правому від глядача стовпі, а архангела Гавриїла — на лівому. Ця композиція благовіщення виконана згідно з невідомою від церкви (апокрифічною) євангелією. На внутрішній частині арки (знизу) виображення в трьох круглих медальйонах т. зв. «деїсуса» (моленія): посередині Христос, по боках — божа мати й Іван Предтеча, обидва в молитовній позі (моляться за мирян). На луках (арках), що підтримують баню, та на стовпах, на які спираються луки, виображені в колах — сорок севастійських мучеників. З них збереглися тільки 15. Крім цих

мозаїчних картин та деяких ф'рагментів, на східній та західній стіні цієї частини, мозаїк у соборі немає. Решта стін собору розписана була фарбою — темперною технікою (фарбою, розведеною на яйці) діями «ветхозавітними» та «новозавітними», в композиціях та формах властивих візантійському мистецтву. В центральній наві, праворуч від входу, над проходом на південній стіні були портрети фундатора Софії—Ярослава Мудрого та його родини. Зараз цей розпис перемальований і замість портретів написано, очевидячки, по тих же старих рисунках та композиції, — постаті святих, що йдуть у ряд одна за одною.

Іконостас центральної нави собора різьблений з дерева й позолочений, багатих і досить складних форм. Основні архітектурні його форми роблять вражіння стилю Людовика XIV; решта окрас, як і орнаментация рослинного характеру, — мають бароккові форми, що переходять іноді в форми т. зв. стилю «рокайль». Його споруджено в 1747—54 рр. Зараз на місці залишився тільки один нижній поверх його. Два верхні знято, один 1853 р., другий, середній, — 1888 року щоб відкрити для огляду вівтарні мозаїки; зняті частини перенесено до інших приділів собору. Хрест на іконостасі — XIX століття. В іконостасі т. зв. царські врата — шедевр металевого виробництва на Україні. Вирізьбили їх із срібла київські майстри-золотарі Петро Волох та Іван Завадовський по моделі, яку виконав з міді золотар Семен

Таран. Усі майстри киево-подільські, і працювали вони на замовлення Рафаїла Заборовського. Праворуч в іконостасі на намісній іконі Христа прекрасної типової чеканки шата. Перед іконостасом (перед намісними іконами) висять чотири срібні чеканені лямпади в формі двох причавлених куль, що їх густо прикрашено прорізним орнаментом та крилатими «путто», такимиж характерними в українському мистецтві для першої половини XVIII стол. Лямпади, як і «царські» двері, та західні двері собору належать до найкращих творів металевого виробництва України.

У центральній частині храму висить бронзове паникадило, зверху якого виображено сцену воскресіння. Гілки з чашками для свічок зроблені в характерних бароккових формах і показують руку добірного майстра. Між стовпами другого поверху (хор) вроблено плити з малинового каменю-лупняку, або шиферу. Плити прикрашено рельєфним орнаментом з боків, що повернуті до середини нови. Вони належать до часів заснування собору і вже самим матеріялом свідчать про своє місцеве походження.

Від центральної нави переходимо для дальшого огляду на правий від глядача бік. За трьома приділами (які несуть назви Якима й Ганни, Михайлівського та Антонія й Теодосія), що входять до складу найстарішої частини будови, — стіна з вікнами первісного собору й галерія, що перероблена потім на наву з віттарем. Коло цієї останньої в дуже

зле освітленому місці стоїть ікона Миколи, чудовий мистецький твір, найвидатніший з зразків т. зв. станкового малярства, який маємо в соборі. Після монументальних мозаїк і розписів XI та XII віків ця ікона стає на перше місце як часом свого походження, так і художнім своїм виконанням. Її недавно розчистила реставраційна майстерня Всеукраїнського Музейного Городка з-під пізніших записів. Належить вона не пізніше як XIV століттю, а можливо й ранішій добі.

За стіною, в колишній галерії, що переділена надвоє, у т. зв. апостольському (західньому) приділі залишились відкриті з-під тинку рештки давнього розпису XI століття. Це виображення солунських мучеників Домна та Филипполя. Вони написані на стовпах та на внутрішній щоглі одного з вихідних лучків тієї галерії, що оточувала Собор з півночі, заходу та півдня і нині замурована. Композицією, формами рисунку та кольору — це одні з кращих, що збереглися до нашого часу незіпсованими пізнішою реставрацією розписів собору.

Переходимо на лівий бік будови. Другий від головного вівтаря приділ (колишній Юрїївський) зберіг риси давнього розпису. У третій вівтарній апсиді стоїть під стіною біла мармурова гробниця з двоповерховою покрівлею, що прикрашена зо всіх боків вирізьбленими орнаментами. Орнамент протилежного (під стіною) боку відмінний від лицевого. Гробниця (як гадають) належить фундаторові собора Ярославу. Раніше вона стояла в середній

частині собору. Строгі форми гробниці та вдосконалена техніка орнаментациі свідчать про майстра великої художньої школи.

Біля поперечної нави, перед названим вівтарем, стоїть під правою стінкою вузенька також біла мармурова труна (саркофаг), з лицевого боку прикрашена кільцем з хрестом у середині, від якого розходяться в боки гілки з ріденьким листям. Приналежність її невідома, як невідоме й місце, звідки вона сюди потрапила. У вівтарі цього ж приділу — мідяна дошка з написом про місце поховання митрополита Гедеона Четвертинського, що переніс гробницю Ярослава з середини церкви в цей приділ. Далі на північ іде колишня галерія, пристосована пізніше під приділи Івана Предтечі («патрона» гетьмана Мазепи, що давав гроші на перебудову Софії), й «стріттення». На стовпах та луках цієї галерії маємо виображення постатів святих. В одному просвіті — двох невідомих, у другому Адріана та Наталії, що краще збереглися від реставрацій. Ці розписи є справжній шедевр серед того, що нині збереглося в соборі. Поруч знаходиться різьблений дерев'яний іконостас з виображенням т. зв. древа Єсеєвого. У вівтарі стоїть горішня частина іконостасу центральної нави.

На хори собору ведуть сходи всередині двох башт, що збудовані: одна на південно-західньому розі Софії, друга на північно-західньому. Стінний розпис башт являє собою єдиний зразок цілого комплексу подібних розписів. Сюжети й композиції цих розписів

запозичено з тогочасного візантійського мистецтва. В пам'ятниках мистецтва самої Візантії маємо тільки фрагменти подібних композицій. Софійські фрески дають виображення циркової гри, такої улюбленої в Візантії, і свідчать про цікавість наших предків до явищ тієї культури. Крім того, ці розписи являються унікальними своїм нерелігійним характером. На всьому протязі історії Київської Русі це єдиний пам'ятник побутового малярства.

Північна вежа, якою входять на хори, ще не розчищена від пізніх олійних записів. Зійшовши на хори собору, оглядаємо їхню складну систему з арок, бань, стовпів, стін. Малярство на стінах хорових приділів зовсім полсоване: все давнє закрито новими розписами, олійними фарбами. Навіть невідомо, чи є під цими новими записами давнє малювання.

Праворуч від головної нави, на хорах — приділи андріївський і «страсний». Іконостає першого звичайної для стилю барокко різьби. При вході на цей бік хорів — праворуч у кіоті бронзовий хрест типу енкаліпіона (складний з двох частин) XII—XIII століття з виображенням на ньому т. зв. «б. м. одігітрії». Його вставлено в багато чеканену шату в кінці XVII століття. Звідси на південь міститься стара бібліотека собору.

Найдавніша бібліотека Софії, заснована ще за Ярослава, загинула. Сучасна Софійська бібліотека має до 2 000 книг XVI, XVII, XVIII віків та 734 рукописи переважно

XVII та XVIII вв. Є, між іншим, автографи Петра Могили.

Зійшовши з хорів, коло південного виходу бачимо сходи південної башти, стіни якої прикрашено давнім малюванням. Крім сцен полювання, медальйонів з різними фантастич-

Софійський собор. Фреска на сходах південної вежі. Сцена полювання (деталь).

ними й реальними тваринами, особливо цікаві сцени з життя візантійського (костантинопільського) гіподрому, серед них колісниці з їздцями, велика фреска з виображенням циркової льожі візантійських імператорів, численними постатями двірських достойників, глядачів, далі святочна гра, колядки тощо. Ці дорогоцінні для мистецтва та історії культури фрески довгий час були заховані

спочатку під тинком, далі під олійним малюванням 1840-х років, і через велику вогкість стін стояли перед загрозою цілковитої загибелі. З огляду на такий стан, 1928 року Київська Краєва Інспектура Охорони Пам'яток Культури, спільно з Софійською Комісією ВУАН, на асигновані від Народнього Комісаріяту Освіти кошти, розчистила й закріпила ці, світового значіння, фрески.

Нинішній зокола вигляд Софії — з її численними банями та декорацією фасадів має переважно барокковий характер. Риси XI століття найкраще зберіг східній фасад. Південний та північний мають над давніми галеріями надбудови часів Мазепи (1690-х років). Покриття центральних (золочених) бань належить також переважно до цієї доби. Декоративні фронти й покриття бічних бань — до середини XVIII століття. Контрфорси навкруги собору належать пізнім часам. Західній фасад зіпсовано у 1880-х роках, прибудовою притвору «візантійського» стилю.

В'їзна брама з вежею. З вулиці Короленка можна ввійти до садиби Софійського собору через старовинну вежу з брамою. Вона квадратова в плані, має в нижнім поверсі проліт в'їзної арки, в другім поверсі — бароккові хрещаті вікна (пізніше їх перероблено) й окраси півколонками. Вежа завершується масивною півсферичною банею й шпилем, на якому донедавна висів був флюгер в вигляді двобічного рельєфного янгола. Побудовано браму на початку XVIII століття.

Будинок кол. консисторії (ліворуч від в'їзної брами) спочатку був споруджений як монастирська «хлібня», мурована в один поверх, за часів Варлаама Ванатовича (1722—30 р.р.). Пізніше тут заведено «консисторію», далі «дикастерію», далі знову «консисторію». Нинішнього вигляду будинок дістав р. 1853. Старіші його частини виходять у суміжний двір. Нині тут міститься м. і. зразкова Центральна Дитяча Бібліотека.

Корпуси й огорожа по фасаді вул. Короленка та Майдану Червоних Героїв Перекопу (кол. Софійського майдану) побудовані на початку ХІХ століття в формах властивих добі класицизму, із суспіль рустованим полем стіни.

Кол. Трапезна Софійського монастиря. Праворуч від того, хто входить, на південь від Софійського собору, деє між 1722 й 1730 роками побудовано муровану двоповерхову монастирську трапезну, до якої на сході долучається вівтар. У першій поверсі містилась трапезна, у другій — «палата» для запасів. Західній фасад прикрашено гарним фронтоном із вазами (можливо, пізнішим, після пожежі, що була за митрополита Рафаїла Заборовського), дах — барокковий з заломом, вікна першого поверху — з півколонками по боках; з півдня містилась кухня. Під будинком — величезні льохи, з яких тоді ж побудовано в два різні боки великі підземні ходи. Після скасування монастиря, вже за Євгена Болховітінова, трапезну 1822 року перероблено на зимовий

(теплий) собор. Року 1872 будову поширено бічними одноповерховими прибудовами, які утворили рід бічних нав і саму церкву перетворили на базиліку (архітект М. С. Іконніков). Всередині ліворуч собору — іконостас у стилі емпіге з кол. митрополичого дому. В цій церкві урочисто варили раніше «миро» на потребу всієї київської митрополії.

Дзвіниця Софійського собору. Як виглядали старіші дзвіниці коло Софії, ми не знаємо. В середині XVII століття ми маємо малюнок А. ван-Вестерфельда, який змальовує нам триповерхову дерев'яну дзвіницю з в'їзною аркою, одкритою галерією на точених стовпах та фігурною банею з півбанею. Побудував її певно Петро Могила. Року 1696 дерев'яні будови Софійського монастиря погоріли, очевидно тоді ж таки згоріла й дзвіниця.

Незабаром після того побудовано на її місці триповерхову дзвіницю муровану, бо вже 1706 року приятель Мазепи, митрополит Варлаам Ясинський свідчить, що «призрѣніємъ... ясновельможного его милости пана гетьмана и кавалера обитель свято софійская есть значне обновлена». З Москви також щедро давали гроші й дарунки на будівництво «катедрального» монастиря. Від мазепинської дзвіниці до нас зберігся лиш перший поверх, прикрашений незвичайно мальовничими пілястрами, складної форми арками, нішами, ліпленням, постатями янголів і декорацією капітелів за допомогою двоголових орлів. Пізніше верхні поверхи Мазепиної

Дзвіниця Софійського собору.

будови дали розколини, їх розібрали «мало не до звоновъ», і у 1744—1748 роках надбудували два нові поверхи (сучасні другий та третій). Автором цієї перебудови був певно Готфрід Шедель, найвидатніший київський архітект того часу; він мусів пристосовуватись до характеру першого мазепинського поверху софійської дзвіниці, і утворив свою, також надзвичайно мальовничу, всю вкриту ліпленою декорацією надбудову, яка вгорі завершувалась барокковою банею. Серед цієї декорації звертають на себе увагу, між іншим декоративні маски. Відтепер через пишну декорацію й любов XVIII віку до бучних клясичних назов, дзвіницю почали звати «тріюмфальною».

Року 1807 дзвіницю розбило громом, баня згоріла, і її тоді замінено високим, характерним для доби клясицизму, шпилем (1812 р.). Нарешті, під час капітальних перебудов Софії за Миколи I вирішено, що висота дзвіниці не «відповідає» значінню собора, і за проєктом академіка Солнцева надбудовано 1851—1852 рр. теперішній четвертий поверх, який в основному, зберіг принцип декорації стін ліпленням (тільки трактованим сухо, в quasi-візантійському стилі 1840-х рр.), і навіть надав бароккового характеру новій бані, але порушив пропорцію частин дзвіниці. Дзвони також свідчать про давнину дзвіниці й основні етапи її будови: один з них довго звався «Мазепа», другий «Рафаїл» (одлив його р. 1733 відомий майстер Ів. Моторін, автор «Царя-Колокола» в Москві).

Будинок Архіву Революції (кол. Митрополичий будинок). Прямо на захід проти головного (західнього) входу до Софії знаходиться будинок, якому завдяки його будівельним формам належить помітне місце в історії української архітектури. Історія його така. Архієпископ Варлаам Ванатович (1722—30 рр.), що побудував трапезну Софійського монастиря, почав будувати і, мурований палац для архієреїв (пізніше знову митрополитів), що жили в Софійському монастирі, але не кінчив його. Таким чином, перший поверх пізнішого «митрополитанського» дому, в вигляді довгого прямокутника, простягнутого вздовж західнього фасаду Софії, з двома бічними гранчастими виступами-павільйонами, товстими стінами, й вікнами, що через грубизну мурів скидаються на амбразури, побудував у кінці 1720-х років невідомий нам майстер. Року 1730 Ванатовича позбавлено сану й заслано; через рік його заступив Рафаїл Заборовський (1731—1747), з роду галичанин, але вихованець Київської академії, аматор будівництва. Він закінчив будівництво митрополичого палацу, побудувавши другий поверх з крутим, бароковим дахом. Автор цієї надбудови невідомий, як і автор нижнього поверху; вважають, що це був Шедель (168.—1752), розцвіт діяльності якого у Києві припадає на 1730—40-ві роки. Майстер цей повинен був пристосуватись до характеру нижнього поверху, але стіни другого поверху значно стрункіші, тонші, упевненіші у своїх лініях та пропорціях. Вікна будови

пр икрашені трикутними нішами над ними. Палац мав тоді два фасади: один, звернутий до Софії, і другий, орієнтований на в'їзд до монастиря з боку Золотої Брами. Прямо проти західнього фасаду палацу Шедель споруджує високу, з хвилястим фронтоном, усю вкриту

Будинок Відділу Революції Історичного Архіву ім. В. Б. Антоновича (кол. митрополит. будинок).

розкішним ліпленням браму, якою в'їздили в парадний митрополичий двір (cour d'honneur) — далі дорога йшла до Золотої брами. По боках брами були побудовані офіцини. За наступника Заборовського, Тимофія Щербацького (1748 — 57 рр.) митрополичий палац репаровано, зроблено новий дах і очевидно лиш тепер виведено пишні фронтони над східнім

і західнім фасадами (останній нині схований за пізнішими добудовами), несхожі на руку Шеделя. Пізніше будинок зазнав ще чимало перебудов. Брамун з виїздом на захід замурували, офіцини по боках її зламали у 1822 — 23 роках, двір перетворено в замкнутий сад; церкву всередині митр. палацу, що влаштував Рафаїл Заборовський, цілком перебудовано 1838 року, західній фасад забарикадовано низкою незграбних добудов та бальконом; фасад, звернутий до Софійського собору, в другій половині ХІХ в. прикрасили ліпленням «епархіяльного» стилю. Проте і в теперішнім вигляді будинок є один із найкращих на Україні зразків цивільного будування бароккової доби, що вплинув майже на всі нові спроби відродити «український національний стиль» в архітектурі (В. Г. Кричевського, Г. К. Лукомського, П. Ф. Альошина, Д. М. Дяченка). До революції в будинкові містилась управа київської митрополії, її багатомільйонного майна та великих маєтків. Після революції, 1918–23 рр. тут містився Український Архітектурний Інститут, з 1924 р. тут знаходиться Відділ Революції при Центральнім Історичнім Архіві ім. В. Б. Антоновича.

Огорожа садків по боках будинку належить до 1830-х років.

Садок, що знаходиться за будинком Архіву Революції, розвели митрополити на початку ХІХ ст. на місці колиш. двору й під'їзду до митрополичого палацу з боку теперішнього Георгіївського завулку. З садка видко захований за пізнішими добудовами

західній фронтон митрополичого будинку, і східній фасад т. зв. брами Заборовського в Георгіївському завулку.

У північній частині саду, майже на розі Георгіївського завулку й Стрілецької вулиці, коло виїзної брами до завулку, знаходиться місце, де розкопами Д. Мілєєва 1910 року знайдено фундаменти церкви XI століття, великих розмірів, з трьома навами й, можливо, боковими галеріями та вежами. Підлога була вислана восьмикутними керамічними плитками. Під підлогою знайдено дуже багато поховань та решток XI—XIII століть. Що це за церква — досі не з'ясовано. Зруйновано ж, її, річ очевидна, ще з дуже давніх часів.

Колишній Братський корпус. На північ від будинку Аріву Революції міститься продовгастий двоюверховий корпус колишніх монастирських келій. Перший поверх його побудовано у 1750-х роках, другий надбудовано в 1760-х роках. Зіпсований пізнішими перебудовами, особливо з західнього фасаду, прикрашеного галеріями.

Будинок історичного архіву ім. проф. В. Б. Антоновича (ол. софійська «бурса»). У північній частині садиби Софійського собору знаходиться великий, продовгастий, на великих льохах будинок кол. келій Софійського монастиря, побудований у 1763—67 роках. Це також одна з найхарактерніших для київського барока будівель. Величезний корпус (майже 90 м завдовжки) оздоблено високим, із «заломом

дерев'яний паркан з такими ж дзвіницями й брамами; приблизно коло року 1746 митр. Рафаїл Заборовський обніс усю садибу високим муром, з мурованими ж брамами. Пізніше, починаючи з середини ХІХ віку, наслідком зростання капіталістичних апетитів софійського духівництва, цей мур помалу уступає своє місце незграбній архітектурі т. зв. «прибуткових домів», що виходять нині на майдан Героїв Перекопу, Рильський завулок та Стрілецьку вулицю. Ламаючи міцний мур, довелося вживати динаміту. Огорожа Заборовського збереглася донині тільки невеличкими частками по боках головної дзвіниці, частиною на Стрілецькій вул. та в Георгіївському завулкові. Щоб ознайомитись з найкращою її частиною, можна пройти повз будинок Архіву Революції, через двір та проїзну браму нового житлового корпусу на Стрілецьку вулицю, а звідти в Георгіївський завулок.

Брама Заборовського. Мурована огорожа кол. Софійського монастиря, вздовж якої йде сучасний Георгіївський завулок, утворює в одному місці уступ з великою, мальовничою брамою. Ця брама стоїть проти західнього фасаду кол. митрополичого будинку в садбі Софійського собору. У ХVІІІ столітті, коли до Старого Києва в'їздили через Золоту браму, вона правила за головний під'їзд до митрополичого будинку. Відповідно до цього митрополит Рафаїл Заборовський, будуючи у 1740-х роках огорожу й браму, доручив коло 1746 року спорудження

Архіт. Г. Шедель. Так зв. «Брама Заборовського».

останньої видатному архітекторові Г. Шеделеві. Прикрашена внизу складною барокковою системою колон та пілястрів, двома арками та пишним фронтоном з хвилястими лініями волют, брама особливо відзначається розкішним ліпленням, яке вщерть заповнює все поле її фасадної стіни розводами аканту, театральними масками, овальними картушами з коронами та полум'яним серцем (герб Заборовського, серце, за недавніх часів обсіпалось), розетками тощо. По боках брами Заборовський спорудив бокові офіцини, які оточували двір, але їх зламано ще в 1822—23 роках. Колишній парадний двір перетворився згодом у захований від людського ока—митрополичий сад; браму замуровано, і з забудовою Старого Києва вона опинилася в глухому завулкові.

З огляду на величезне історичне, культурне, наукове та мистецьке значіння всього комплексу пам'яток і навіть самого ґрунту в межах кол. Софійського монастиря з його багатими нашаруваннями тисячолітніх культур, Президія ВУАН ухвалила зняти клопотання перед Урядом УСРР про оголошення усієї садиби Державним Києво-Софійським Заповідником.

Місцевість на північ та захід від садиби кол. Софійського монастиря обмежують із заходу Ярославів Вал (пізніше Велика Підвальна, а нині вул. Ворошилова), з півночі крутий схил до глибокої балки «Ганчарки» вздовж якої йде вулиця Горовіца (колишня Велика Житомирська). Місцевість поміж ціми вулицями Ворошилова й Горовіца густо

забудована й поперерізувана вулицями; план далекий від геометрійности, властивої нинішньому академічному району, і вже сам собою свідчить про давність забудови. Деякі назви вулиць (Стрілецька, Рейтарська, Рильський завулок) збереглися від XVII століття. З окремих будов у цьому районі, що варті певної уваги, згадаймо такі:

БУДИНОК, ДЕ ПЕРЕБУВАЛИ Т. ШЕВЧЕНКО, І. НАРБУТ І УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ

Георгіївський завулок № 11, на розі Стрілецької вулиці. Після свого визволення з-під арешту на Черкащині, Т. Г. Шевченко у серпні місяці 1859 року гостював протягом приблизно тижня у свого приятеля, тодішнього власника садиби, Юхима Григоровича Ботвиновського. Будування садиби, що належить до середини XIX сторіччя, складалось тоді з двох окремих дерев'яних флігелів. У тому, що ближче до Стрілецької вулиці, мешкала родина Ботвиновських і тут гостював Шевченко. У 1890-х роках обидва флігелі обкладені цеглою й об'єднані в один будинок. Внутрішнє розміщення фасадних кімнат кол. мешкання Ботвиновського (нижній поверх правої частини будинку) лишилось майже без зміни. У лівій частині будинку, на другім поверсі оселився в грудні 1917 р. славетний український художник Георгій Іванович Нарбут (1886—1920), і мешкав тут до самої своєї смерті р. 1920. Коли утворену

в Києві в листопаді 1917 року Українську Академію Мистецтв 1919 року денікінці позбавили прав державної установи й приміщення, Нарбут (тоді ректор Академії Мистецтв) коштами українських кооперативних організацій придбав помешкання ліворуч (перший поверх) і праворуч (другий поверх) та розташував у них і в своїм помешканні всі майстерні й майно академії і таким способом урятував її від загибелі. Академія змушена була тулитись у цім будиночку до 1921 р. Нині Академія Мистецтв, реформована в Київський Художній Інститут, широко розгорнула свої факультети, лабораторії й майстерні й займає великий будинок на взвозі Смірнова (кол. Вознесенському) № 22.

БУД КОЛ. КАРАЇМСЬКОЇ КЕНАССИ

Вул. Ворошилова, кол. Велика Підвальна, або Ярославів вал ч. 7. Побудована коштами київської караїмської колонії на початку ХХ століття за проєктом архітекта Городецького в мавританському стилі. Усередині цей будинок має багато дрібних окрас, що імітують східню різьбу по каменю. Після революції кенасса, яка обслуговувала дуже нечисленних багатіїв караїмів, закрита і року 1926 передана у користування Окрполітосвіти. Нині тут функціонує кіно, читають лекції. Музей Мистецтв при ВУАН проєктує утворити тут окремий відділ—Музей Мистецтва Сходу, в організації якого у Києві відчувається велика потреба.

БУДИНОК КОЛ. ШКОЛИ ІМ. М. В. ЛИСЕНКА

Вул. Ворошилова № 15. Одноповерховий будиночок, де 1904 року відомий український композитор, диригент, збирач народних пісень та громадський діяч, М. В. Лисенко, одкрив свою музичну школу. Школа ця настільки розрослась, що після 1919 року її перетворено на Державний Музично-Драматичний Інститут ім. М. В. Лисенка. Року 1920 Інститут переведено на вул. Короленка 25, а згодом на вул. Воровського № 58; будинок кол. лисенківської школи передано Музичному Т-ву ім. Леонтовича.

БУДИНОК, ДЕ МІСТИЛОСЬ КОЛ. УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО

Вул. Ворошилова № 36. «Українське Наукове Товариство» зорганізувалося після революції 1905 року. Створили його активні українські наукові сили, що перед тим гуртувалися навколо журналу «Кіевская Старина». Т-во відіграло величезну роль в гуртуванні українських культурних сил і будівництві нової, національної формою культури. Легалізоване наприкінці 1906 року Т-во з професором (нині академіком) М. С. Грушевським на чолі, швидко розгорнуло роботу по напрямках трьох секцій — історичної, філологічної та математичної-природничої. Праця велася в тіснім контакті з Львівським Науковим Товариством імени Шевченка. Починаючи від 1908 року виходили «Записки»

Товариства; до революції Т-ство випустило 29 книг, влаштувало силу доповідів і лекцій. Вже 1908 року Т-во мало 50 членів, що всі мали чималі наукові заслуги; серед них дев'ять (М. Т. Біляшівський, М. П. Василенко, М. С. Грушевський, О. В. Корчак-Чепурківський, А. Е. Кримський, А. М. Лобода, В. М. Перетц, М. І. Петров, Ст. Смаль-Стоцький) увійшли пізніше, як академіки, до складу ВУАН, низка інших працювала й частково працюють досі в складі наукових співробітників ВУАН. У будинкові Н. Т. на вул. Ворошилова містились бібліотека, Музей Т-ва й ін. до 1921 року. Прилюдні засідання відбувались здебільшого в клубі «Родина» на вул. Короленка № 42. Праця Т-ва великою мірою підготувала ґрунт до організації після революції Всеукраїнської Академії Наук.

ЛЬВІВСЬКИЙ, АБО СІННИЙ, МАЙДАН

Знаходиться на місці, де за часів Ярослава великий міський вал, круто повертаючи від суч. вулиці Ворошилова назад (вздовж вулиці Горівіца) до міста Володимира, утворював одну з найголовніших виїзних брам, що пізніше звалася Львівською (шлях на Львів). Місцевість за брамою ще в XI стол. заселяли євреї або хазари. Дерев'яна Львівська брама існувала до 1795 року; її заступила «Житомирська застава». В середині XIX стол. вали й рови вирівняно, і утворено теперішній майдан. Будівання навколо нього належить до кінця XIX та початку XX століття.

БУДИНОК МІКРОБІОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ

Вул. Горовіца, 'кол. Вел. Житомирська,
№ 28. До революції цей будинок належав при-

Президент ВУАН академік
Д. К. Заболотний у лабора-
торії Мікробіолог. Інституту.

дент ВУАН Д. К. Заболотний. Для потреб
Інституту 1929 р. в глибині садиби поставлено
нові будови. На жаль, на самім початку роз-
гортання роботи нової установи — її органі-
затора, незабутнього президента ВУАН,

ватному власни-
кові; під час
імперіялістичної
війни в нім мі-
стилась велика
збірка старови-
ни (переважно
меблів, бронзи,
картин тощо
XVII–XVIIIст.)
гр. Собанського,
яка заповнювала
обидва поверхи.
Під час грома-
дянської війни
майже вся ця
збірка загинула.
Року 1928 буди-
нок передано Мі-
кробіологічному
Інститутові при
ВУАН, на чолі
якого стояв ака-
демік і прези-

походженням селянина з с. Чоботарки на Поділлі, «почесного шахтяра» і вченого з світовим ім'ям — Д. К. Заболотного спіткала смерть (15 грудня 1929 р.).

Від вул. Горовіца можна пішки або трамваєм повернутись до майдану перед Софійським собором.

МАЙДАН ЧЕРВОНИХ ГЕРОІВ ПЕРЕКОПУ

(Софійський кол.), являється центральною й головною площею сучасного Києва. У X ст. ця територія була ще «полем вне града». Після перемоги тут Ярославового війська над печенігами та поширення Києва, ця територія увійшла в межі міста. Центральне положення місцевості коло «кathedри» — Софії, між найголовнішими монастирями, церквами, палацами князів, дружинників та адміністрації — надавало площі великого значіння. На цім майдані збиралося й київське віче, коли ініціатива зборів належала князеві й він силоміць хотів провести потрібну йому постанову; вороже князеві віче збиралося раз-у-раз на Подолі. На схилах від майдану до нинішньої вулиці Воровського жили поляки, звідки й брама в цьому районі (початок нинішньої Софійської вул.) звалася «Лядською». За литовсько-польських часів тут була монастирська оселя («слобода»), майдан, на якому кияни зустрічали в рочисті в'їзди воєвод, митрополитів, Богдана Хмельницького (1648 р.), литовського гетьмана Януша

Радзівіла (1651 р.) тощо. У кінці XVII ст. площа, як і перед тим, була з одного боку оточена стінами Софійського монастиря, з інших — монастирськими городами та хатками. В районі площі, де тепер Троїцький провулок, стояла серед валів дерев'яна Троїцька церква. За часів Катерини II на площі були влаштовані гойдалки («качели»). У сер. XIX в. у зв'язку з будівництвом «присутственных мест», площа була поширена та звільнена від низки будов, які перенесено за «Золоті Ворота», вали знесено. Таким чином утворилась велика теперішня площа. В її центрі року 1888 відкрито монумент Б. Хмельницькому; з боків її оточують садиба Софійського собору з дзвіницею та «прибутковими» домами, будинок судових установ та низка житлових будов. За часів царату тут постійно відбувались різні врочисті зустрічі та проводи, паради та молебні. Після парад, «патріотичних» маніфестацій та молебнів доби імперіялістичної війни, починаючи з революції 1917 р. площа стає осередком численних революційних демонстрацій. Низка моментів та подій, зв'язаних із змінами влади в м. Києві 1917—20 років відбулася на Софійській площі, зокрема декілька виступів більшовиків, урочистих революційних свят та маніфестацій мали за осередок Софійську площу. Під час революційних свят її оформлювали видатні митці. В лютому м. 1918 року в одному з найбільших будинків майдану (вул. В. Короленка № 19) містився Уряд УСРР. На площі стояли

постаті Леніна та Троцького, які знищені були після приходу денікінців. Після остаточної перемоги радянської влади та перемоги Червоної Армії над військом Врангеля під Перекопом, площі надано ім'я Майдану Червоних Героїв Перекопу. Майдан донині зберігає своє значіння, як місце, де скупчуються під час організованих виступів колони київського пролетаріату, відбуваються паради Червоної Армії тощо.

МОНУМЕНТ БОГДАНОВІ ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ

Побудовано на пам'ять гетьмана, що на чолі козацького та селянського повстання звільнив Україну від польської влади. Перша ідея поставити монумент виникла ще у 1840—50-х роках у зв'язку з ростом російського націоналізму, який вбачав у вожді т. зв. козацької революції одного з будівників «єдиної, невідомої Росії». До здійснення ідеї приступили допіру в 1860-х роках. З доручення київського комітету, на чолі якого стояв відомий реакціонер М. Юзефович, художник М. О. Мікешін склав проєкта пам'ятника, за яким монумент повинен був являти собою скелю з кінною постаттю Богдана, який гетьманською булавою показує на Москву. Кінь топче постаті польського пана, єзуїта й єврея. На чільному боці монумента повинні були стояти постаті «великоруса, малоруса й білоруса», перед ними—постать сліпого кобзаря з бандурою у руках.

Нижня частина п'єдесталу мала бути прикрашеною барельєфами з виображенням бою під Збаражем, ради у Переяславі та зустрічі Богдана в Києві на майдані перед Софійським собором. Цей проєкт «височайше» затверджено

Скульптор М. О. Мікешін.
Пам'ятник Богданові Хмельницькому.

1869 року, але після завваження київського ген. - губернатора про незручність виображати поляків та євреїв під копитами Богданового коня («названные национальности, хотя и пограны, но еще существуют»), ухвалено всі постаті з п'єдесталу прибрати. Через офіційний та русифікаторський характер монументу широкі громадські кола не співчу-

вали будові, і вона тягнулась довго. Постать Богдана на коні вилито в кол. Петербурзі тільки року 1879, і після того перевезено до Києва. Через відсутність коштів, постать тимчасово поставлено у дворі старокиївського поліцейського району, і її помалу

завалили купами гною. Тільки 1886 року почали будувати п'єдесталь у вигляді скелі-кургана з граніту, що офірувала управа київської фортеці. Проєкт і виконання п'єдесталю належить архітекторові В. М. Ніколаєву. Відкриття цього монументу пристосовано до святкування 900-ліття християнства у Києві (у липні м. 1888 року). Постать Богдана на коні виконана вдало (хоча й під певним впливом монументу Петра I у Ленінграді); посередині великого майдану вона справляє ефектне вражіння. Подробиці зовнішності й одягу були виконані за вказівками проф. В. Б. Антоновича. Досить незграбний п'єдесталь мав до недавнього часу написи: «Волимъ подъ царя восточнаго, православнаго», «Богдану Хмельницкому единая, недѣлимая Россія», «1654—1888». Перший напис знищено ще 1919 року. З 1924 року ці написи замінені простим: «Богдан Хмельницький».—«1888».

БУДИНОК ПЕРШОГО РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОГО УРЯДУ УСРР

Вул. Короленка, ч. 19. Житловий семиповерховий корпус побудував архітект П. Ф. Альошин 1914 року в стилі українського барокка. У цьому будинкові архітект зробив спробу відродити форми бароккової архітектури Мазепиної доби, використавши її орнаментальні окраси для декорації фасаду сучасного багатоповерхового дому. Під час імперіялістичної війни тут містився «Земсоюз». Під час першого приходу радянської

влади до Києва, у лютому місяці 1918 р. тут містився Центральний Виконавчий Комітет та Народній Секретаріят УСРР.

БУДИНОК СУДОВИХ УСТАНОВ

Ще за часів Катерини у Києві на місці, де тепер знаходиться Радянський (кол. Маріїнський) парк, проти палацу було збудовано будинок «Присутственных мест», де мала розміститися вся адміністрація краю.

У 1840-х роках, коли будували печерську твердиню, будинок цей було знесено й 1854 р. між Софійським собором та Михайлівським монастирем, фасадом до сьогочасного майдану закладено новий, величезний корпус, який, у дусі Миколаївської доби, мав об'єднати в своїх стінах рішуче всі адміністративні установи міста Києва. Архітектура будинку тяжка, незграбна, позбавлена дійсно монументальних форм, має надто дрібні окраси, характерні для «казенного» будівництва 1850-х років. У проектуванні й збудуванні будинку брали участь архітекти Скаржинський, М. С. Іконніков та І. В. Штром. Закінчено будову року 1857. В кінці ХІХ століття надбудовано ще один поверх. Нині в будинку містяться судові установи Адмінвідділ при ОВКта Центральний Район Міліції.

СТАРОКИЇВСЬКА ПОЖЕЖНЯ

На розі вулиці Короленка (колишньої Великої Володимирської) та вулиці Горовіца (колишньої Великої Житомирської).

ритуалом поганських ще часів. У другій половині X століття тут стояли двори князівських дружинників, у тім числі двір дружинника кн. Володимира, варяга (скандінава) Іоанна, що вже прийняв на той час християнство. Давній київський літопис оповідає, як 983 року, обурена відмовою Іоанна видати свого сина Федора в офіру поганським богам, юрба киян кинулась на двір дружинника, «посѣкоша сѣни» його будинку й убила його разом з сином. Коли пізніше Володимир також перейшов до християнства, він, повернувшись з Херсонесу, заклав на цьому місці 989 року величезних розмірів муровану церкву. Майстрі були викликані з Візантії (з Костянтинополя, Херсонесу, Закавказзя чи іншої країни — точно невідомо). Церква мала три великі нави, три вівтарні півкругжя, велику центральну куполу, а також великі бічні галерії, оздоблена була мозаїками, фресками, мармуром і ін. цінними матеріялами. По закінченні будови 996 року духівництво до неї призначено з херсонеських таки греків; сюди ж таки Володимир подарував вивезені з Херсонесу («Корсуня») ікони й ін. культові речі; на утримання церкви Володимир призначив десятину («десятину») всіх своїх прибутків, звідки церква й дістала свою назву «Десятинної». До церкви перенесено тіло бабки Володимира, княгині Ольги. Довкола церкви поставлено муровані будинки духівництва, співаків («деместників»), а на майдані перед церквою Володимир поставив вивезені

з Херсонеса дві статуї та бронзову квадригу (четверик коней). 1011 року в церкві поховано дружину Володимира, сестру візантійських імператорів Ганну, а року 1015—самого Володимира. 1017 року вона горіла і знов освячена р. 1039-го. Деякі дослідники вважають, що тільки після названої пожежі до церкви прибудовано бічні галерії. 1044 року Ярослав «Мудрий» поклав тут тіла своїх дядьків Ярополка й Олега (охристивши їх мертвими); пізніше тут же таки поховано великого князя Ізяслава Ярославича (1078) та Ростислава Всеволодовича (1093). В другій половині XII віку Десятинна церква зазнає тяжких втрат — 1169 р. військо суздальського князя Андрія Боголюбського плюндрує й грабує Київ, при чому: «грабиша за два дни весь градъ: Подолье, и Гору, и монастыри, и Софію, и Десятинную Богородицю — и не бысть помилованія никому же... И взяша именія множество, и церкви обнажиша иконами и книгами, и колокола изнесоша всеѣ:... и вся святыни взята бысть». Року 1203 Десятинну церкву грабує князь Рюрик Ростиславович, який забрав навіть «порты (одяг) блаженныхъ первыхъ князей». Коли облягали й здобули м. Київ татари з ханом Батиєм на чолі р. 1240, Десятинна церква постраждала найбільше від усіх: коли татари прорвались через Лядську браму Ярославового міста (ріг тепер. Софійської вул. та вул. Короленка) й далі через кол. Батиєву браму вдерлися до Володимирового міста (ріг вул. Короленка й Вел. Житомирської), рештки оборонців

Києва нашвидку окопались навколо Десятинної церкви. Сила людей забралась разом з майном навіть на хори та на бічні галерії церкви, але останні не витримали («оть тягости повалишися с ними стены церковныя») і поховали під собою багатьох киян. Під час розкопів навколо Десятинної церкви 1908—11 роках знайдено ясні сліди цього рову, що оточував Десятинну церкву, а ще перед тим на південь від віктарів кол. церкви знайдено велику яму, переповнену сотнями кістяків, і великий срібний візантійський хрест під ними; гадають, що це братерська могила останніх оборонців Києва. Після Батієвого погрому будова, очевидно, занепадає,— на початку XVII століття тут існує тільки дерев'яна церковця, в якій править уніятський піп Пилип, і яка зветься вже церквою «Миколи Десятинного». За свідомством французького інженера Бопляна (близько 1640 р.), мури давньої Десятинної церкви, вкриті грецькими написами, досягали тепер височини тільки 5—6 футів. Року 1635-го митрополит Петро Могила, в полеміці з письменниками польсько-католицького табору, шукаючи доказів давности християнства та православія в Києві, почав був розкопувати стіни та фундаменти Десятинної церкви. Він напав на давні саркофаги з похованнями невідомого князя й княгині, визнав похованих за князя Володимира та його дружину княгиню Ганну, взяв від Володимира голову та руку й решту поховав знову. Це були до певної міри найперші на Україні археологічні розкопи.

До південно-західнього кута стін давньої церкви Могила прибудував гранчастий вітвар, з заходу — дерев'яний притвор, відновивши церкву, але в мініятюрних розмірах і надавши будові рис сучасної йому готики (яка ще трималася на Україні до середини XVII ст.) та української дерев'яної архітектури. Коли Старий Київ окупувала московська залога (1654), остання прибудувала до церкви, замість Могилиного «бабинця», дерев'яну, московського зразка «трапезну» й надбудувала другий поверх з церквою Петра й Павла. Року 1758 церкву ремонтувала черниця Нектарія (княгиня Наталя Борисівна Долгорукова); під час цих робіт знайдено дві мармурові дошки від саркофагу і позбивано багато грецьких літер. Року 1824 відомий історик митрополит Євген Болховітінов почав нове археологічне дослідження стін та фундаментів Десятинної церкви, при чім знову знайдено саркофаг з похованням, яке Могила визнав за Володимирове. Пізніше знайдено ще саркофаг з похованням невідомої княгині й численними окрасами з золота та перегородчатої емалю. Згодом вирішено відбудувати Десятинну церкву. Проєкт київського архітекта А. І. Меленського відхилений, і в 1828—42 роках збудовано нинішню досить важку та незграбну будову, проєкт якої належав відомому тодішньому архітекткові, авторові багатьох палацових споруджень у Ленінграді — В. П. Стасову (1769—1848). Це був перший на Україні й у Росії проєкт у «византійско-русскомъ стилѣ». На жаль,

під час будування зламано рештки давніх стін і залишено самі фундаменти. Теперішня південна та західня стіни стоять на давніх фундаментах, з півночі стіни давньої церкви виступали за стіни нинішньої, із сходу три апсиди й плечі бокових галерій далеко виступали за теперішню вівтарну стіну. Посередині церкви у вівтарі збереглися цінні рештки давньої мозаїчної підлоги (з різних ґатунків мармуру), піднятої за часів будування сучасної церкви до рівня нинішньої підлоги. Під останньою знаходяться ще давніші підлоги й саркофаг з князівським похованням, яке в свій час визнали за тіло Володимира (хід до нього — зсередини кол. церкви, праворуч). Зовні в південну стіну вмуровано без певного порядку рештки давніх грецьких літер. У бічному приміщенні до 1928 року переховувались дорогоцінні рештки мозаїк, керамічних плиток, фрескового малювання (між ними частина обличчя з оком), уламки мармуру та шиферу і давній дзвін, цеглини з відомим родовим знаком Рюриковичів тощо. Частина знайдених під час розкопів речей зникла (золоті речі привласнив дідич Анненков, що збудував своїм коштом нинішню церкву), частина поступила згодом до університетського музею (нині в Лаврському Музеї). У 1908—11 роках навколо Десятинної церкви провадилися археологічні розкопи петербурзької археологічної комісії на чолі з Д. В. Мілеєвим, який перший встановив дійсний, близький до тринавової базиліки план Володимирової будови,

знайшов фундаменти палацу на південь від Десятинної церкви (вздовж нинішньої огорожі) тощо. Найцінніші речі з розкопів (у тім числі скарб з золотих та срібних окрас: сережки-ковти, сережки, браслети, персні, срібні монетні гривні тощо) знаходяться донині в Ленінграді; масовий матеріал — у Всеукраїнськiм Історичнiм Музеї ім. Шевченка. Знайдений на північ від Десятинної церкви саркофаг з орнаментованих шиферних плит також перенесено 1924 року до Всеукраїнського Історичного Музею. З огляду на велике історичне значіння Десятинної церкви й усього ґрунту навколо неї, постановою ВУЦВК культові відправи тут припинено й будову передано Кравській Інспектурі Охорони Пам'яток Культури. Нині тут має розташуватись археологічний музей з матеріалів, здобутих під час розкопів навколо кол. Десятинної церкви.

МІСЦЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ РОЗКОПІВ КИЇВСЬКОГО АКРОПОЛЯ

Від кол. Десятинної церкви одвідувач може пройти на північ від неї до садиби, що тягнеться рівною площиною до крутого схилу в бік балок, що донині зберегли давні назви «Ганчарів» та «Кожом'як» і обмежуються із сходу високим насипом — решткою валу ще давньокнязівських часів. З валу розгортається широка панорама Києва — вигляд на його північні околиці, на кол. Кудрявець, на гори Кисилівку (Литовський замок XV—

XVII ст.), Щекавицю, на балки з вулицями Ганчарною, Кожом'яцькою, Здвиженською, на Поділ, Дніпрову долину і в далечині Вишгород. Садиба ця, поросла нині здичавілим садом, відома в науці під ім'ям свого колишнього власника, лікаря Петровського й має величезне історичне та культурне значіння, як багатий на археологічний матеріал осередок різних культур від епохи неоліта починаючи. Ці найцінніші археологічні матеріали здобуто розкопами В. В. Хвойки, що відбувалися у 1907—08 роках. Виявлено пам'ятки різних діб, а саме — залишки землянок неолітичної (новокам'яної) доби з глиняними огнищами; черепки глиняного мальованого посуду та уламки фігурок трипільської культури (переходової доби від кам'яної до бронзової); черепки з посуду скитської доби, посуд ля-тенської доби і бронзову фібулю (застібку) римського провінційного типу. Проте численніші та цікавіші знахідки належать до т. зв. слов'янської та княжої епох. Тут виявлено низку будов різного характеру. Найдавніші з них — рештки будови, що їх знайдено побіля південно-західньої межі садиби Десятинної церкви. Це були фундаменти, складені в формі овала з 4 виступами по боках, з окремих брил пісківця; поблизу них знаходився глиняний стовп, що складався з шарів попелу та перепаленої глини: біля нього знайдено тваринні кістки та черепи (є гадка, що це — ритуальна будова поганського часу з жертовником). Ще цікавіші рештки фундаменту багатой цивільної будови

X ст. (є думка, що це палац часів Ольги-Володимира). На жаль більшу частину цієї дуже цінної пам'ятки знищено в середині XIX століття під час планування садиби за її власника Муравйова. Частина решток цих фундаментів до початку 1920-х років була оголена в кручі з західнього боку проходу в садибу з Андріївського взвозу. Тепер ці залишки вже обвалилися. Археологи, на підставі матеріялів, гадають, що будинок був двоповерховий, оздоблений зовні мармуром, червоним лупцем та іншими породами, а всередині фресками та мозаїкою. В різних місцях садиби було виявлено залишки дерев'яних будов та землянок X—XII ст., в них знайдено руїни печей, а поблизу від них — різні побутові речі — залізні сокири, молоти, ножиці, черепки з глиняного посуду та скло. Знайдено багато похоронів. Напр., у північній частині садиби, під валом, знайдено могили княжих часів; у південно-східньому кутку садиби, де вона межує з садибою Десятинної церкви та садибою Слюсаревського, — знаходилось кладовище XVI—XVII ст. Окремі похорони знайдено ще й по інших місцях садиби. Цікаві також рештки багатой будови XII ст., рясно оздобленої всередині фресками, які виявлено у південно-західньому кутку садиби. Незаймана розкопами частина цієї будови входить у суміжну садибу Слюсаревського (Десятинний завулок ч. 8). Є гадки, що це залишки палацу Мстислава. Визначне значіння з наукового боку мають залишки низки майстерень X—XI ст.,

що їх виявлено в центральній частині садиби та в південно-західньому кутку її. Тут знайдено рештки керамічної майстерні, де виробляли емайлеві цеглинки. Знайдено шматки емайлі, тиглі, в яких її топили, закінчення на міхи для регулювання вогню, глиняні цеглинки ще без емайлі. Майстерня ця мала також житлове приміщення. Друга майстерня золотарська (ювелірна) — знайдено формочки з сірого лупцю та глини, щоб вилити різні окраси, третя майстерня — скляних окрас — браслетів та каблучок, четверта — майстерня кістяних та рогових виробів і п'ята — різьбарська майстерня: в ній виробляли будівельні окраси з різних порід каменя. Ця п'ята майстерня, на думку В. Хвойки, була зв'язана з будівництвом давньої Десятинної церкви. Речі, що їх здобуто під час цих розкопів переходять у Всеукраїнському Історичному Музеї ім. Шевченка у Києві.

Садиби т. зв. Петровського й Десятинної церкви утворювали колись один масив з садибою, що відома в науці під назвою «садиби ки. Трубецького» й знаходиться нині по вул. Короленка № 1. Сучасна вулиця розрізала цей масив, знесла весь його т. зв. культурний шар і відділила садиби одну від одної.

У кол. садибі Трубецького систематичні розкопи провадили в рр. 1910 та 1925—27. Розкопи Д. В. Мілеєва (р. 1910) переведено в східній частині садиби над вул. Жертв Революції (кол. Трисвятської). Тут виявлено залишки двох паралельних

довгих дерев'яних будов XVII—XVIII ст. (сараї), при них здобуто уламки скляного та глиняного посуду й монети того ж часу; виявлено також декілька похоронів тієї ж доби. В верстві княжого часу, що випадково заховалась окремими острівцями в тому місці садиби, виявлено скарб срібних окрас XII ст. До того саме часу належить братська могила, що містила в собі близько 100 кістяків, деякі з них мали розрубані черепи, в кістках деяких залишились уламки залізних стріл. Знайдено тут ще окремий похорон XII ст.—при кістяку були окраси: масивний ковт-сережка, золота та бронзова каблучки. Мілєєв виявив ще підземний хід, що його прокладено в жовтій материковій глині, в західньому напрямку й низку яйцюватих ям-льохів, очевидно, сховищ на зерно.

Розкопи С. С. Гамченка у роках 1926—27 були зосереджені в західній частині садиби, в садку, біля будинку. Тут виявлено з боку вул. Короленка шар будівельного грузу з цеглою та кахлями XVI—XIX ст. Глибоко (2—3 м) у жовтій материковій глині (лесі) знайдено низку давніх поховань у дерев'яних трунах або й без них. Ці поховання, очевидно, являють собою продовження давнього кладовища початку X ст., що його виявлено в сад. Десятинної церкви. Серед найцікавіших похоронів треба відзначити похорон коня з кінським нарядом та збруєю. Вузечка була оздоблена срібними бляшками; знайдено залишки сідла, стремена, частини сагайдака та лука, залізні стріли та списи,

залізний ніж. Кінь лежав на правому боці, голова його була загорнута в луб. Цікавий також подвійний похорон чоловіка та жінки в боковій могильній камері. Чоловік лежав на правому боці, жінка на лівому, обернена до чоловіка. Біля цих покійників знайдено уламки скляного браслета, золота сережка з трьома кульками, срібна ажурна привіска, срібний перстень, залізна стрілка, сітчастий залізний гаманець, уламки глиняного посуду.

У цій же частині кол. садиби Трубецького зазначені розкопи виявили залишки жител-землянок та окремі поодинокі вогнища.

АНДРІЇВСЬКА ЦЕРКВА

Місце, на якому нині стоїть Андріївська церква, за давніх часів було високим горбом, що круто обривався в бік Подолу. Коли в XI столітті у Києві, підо впливом візантійського духовництва, розповсюджували легенду, ніби апостол Андрій (патрон грецької церкви) «по дорозі» до Риму відвідав Київ, освятив його гори, провістивши йому велике майбутнє, — цю легенду зв'язали з окремим горбом, що особливо високо здіймається над Подолом і на якому нині стоїть Андріївська церква. Вже р. 1086 вел. київський князь Всеволод Ярославович засновує близько цього горба Андріївську церкву й монастир, який звався також «Янчиним» монастирем на ймення дочки Всеволодової, Янки (Ганни), прихильниці грецької культури та духовництва.

Згодом року 1215, майже на самому місці сучасної церкви князь Мстислав Галицький змурував церкву Здвиження хреста — знову таки в зв'язку з наведеною легендою. Ця церква існувала до початку XVII століття,

Архітект Б. Растреллі.
Андріївська церква.

аж поки «обвалилась», але згодом її відбудували як дерев'яну. Коли старокиївську твердиню зайняв московський гарнізон, горб із церквою увійшов у систему земляних валів Старого Києва, утворивши «Воздвиженський вивод» або «розкат». Року 1676—77 церква згоріла від гарматної стрілянини під час нападу кримських татар. Року 1690, коли на Подолі в братстві

коштами Мазепи почали мурувати нову велику церкву, салдати та стрільці московського гарнізону перенесли стару братську церкву на місце погорілої Здвиженської й побудували вже нову «Андріївську». Року 1724 вона «от великих ветров розвалилась». Коли

під час Турецької війни 1735—37 років київську твердиню знову укріплено, фельдмаршал Мініх утворив тут «Андріївський» земляний бастіон. Нарешті цариця Лизавета Петрівна, одвідавши Київ р. 1744, власноручно заклала тут церкву Андрія Первозваного, проєкт якої замовила славетному двірському архітекторові гр. Бартоломеєві де-Растреллі. Церква мала виконувати ролю палацової при царському палаці, що саме тоді будувався на Липках; будував її, за зразком Растреллівського палацу, той самий архітект московської двірської контори, Іван Мічурін. Більшість майстрів були чужинці із столиць; п'ятдесят муравів із «підданих» Києво-Печерської лаври. Архітектурні роботи переведені протягом 1747—53 років, і тоді ж за проєктом Мічуріна до площадки церкви зроблено сходи (Растреллі хотів зробити під'їзд для двірських карет, але виявилось, що це неможливо). Царський двір і сам Растреллі входили в найдрібніші деталі будівництва, Растреллі кілька разів одвідував Київ. Багато частин (чавунні золочені капітелі колон та пілястрів, сінь над престолом, катедра з балдахином, золочена різьба до іконостасу тощо) привезені з Петербургу. Протягом 1752—53 років йшли роботи по будові іконостасу, зовнішньому малюванню та внутрішньому розпису церкви; під час Семилітньої війни (1756—63) двір перестає цікавитись церквою; після смерти Лизавети (1761) про церкву остаточно забуто; нарешті р. 1767 її освячено в не зовсім закінченому вигляді.

Андріївська церква являє собою в плані рід латинського хреста, перетятий т. зв. «Андріївським» хрестом. Фасади й виступи хреста прикрашено ефектно розміщеними групами пілястрів та колон. Фронтони прикрашено картушами з золоченими вензелями Лизавети. Прегарно вигнута баня прикрашена круглими вікнами з золоченою різьбою й чепурною півбанею. По боках великої бані, над кінцями андріївського хреста здійснюються чотири надзвичайно делікатно виконані, наче б то виточені вежечки з колонами й чепурними півбанями. Первісний зовнішній вигляд церкви значно відрізнявся від нинішнього — вона була пофарбована в густозелений колір, з білими колонами, пілястрами, гзимсами та наличниками вікон; капітелі колон та пілястрів, різьба навколо вікон бані, царські корони й вензелі тощо — були визолочені червоним золотом. Дах церкви був укритий дахівкою, баня — пофарбована в зелений колір. Церква вражає красою свого місця, на високій горі, що панує над Подолом і Дніпровою долиною; ефект ще підкреслено оформленням кол. бастіону в вигляді двоповерхової будови з одкритою балюстрадою вгорі, навколо церкви, що в цілому утворює рід п'єдесталу до церкви. В середині будова вражає своєю легкістю, прозорістю, грацією, властивими добі рококо й творам Растреллі. Одразу приковує увагу іконостас, прегарного бароккового рисунку, фарбований за вказівками Растреллі в «пунцовий» колір, на тлі якого особливо ефектно виділяється

золото. Малярські роботи виконав один з найвидатніших російських малярів XVIII віку, Олексій Антропов, помічником якого був ще молодий тоді київський маляр — найкращий портретист Росії й України — Дмитро Левицький (1735—1822). Це малювання, не вважаючи на пізніше замальовування та (подекуди) пізніші срібні шати, ще зберігає характер барвистої палацової культури XVIII віку. Ліворуч під стіною — катедра, яку наче б несуть золочені постаті янголів, певно роботи італійських майстрів. У віттарі — сінь з куполою на чотирьох різьблених колонах. Праворуч за колишнім «царським місцем» (первісне не збереглося) — великий образ пензля П. Т. Бориспольця 1847 р.

Доля церкви була завсігди сумною. Фундамент, не дивлячись на велику глибину, постійно розмивався водою, зсуви ґрунту загрожували церкві падінням. Двір після Лизавети мало цікавився будовою, магістрат також не хотів витратити грошей, парафії не було, і тому церква була раз-у-раз у кепському вигляді. У 1850—60-х роках про цю церкву особливо турбувався відомий мандрівник по Сходу, письменник і діяч А. М. Муравйов, що чимало прислужився врятуванню будови від руїни, але вніс чимало рис тогочасного несмаку (підземна церква, решітка площадки, новий дах, біле залізо бані та півбань, фарбування стін сірою олією, сходи до нижньої церкви, нова різьба навколо вікон бані). Останній великий ремонт був 1895—96 рр., коли за малим не зіпсували форму центральної бані.

Тепер славетний твір Растреллі також потребує як заходів до врятування від загибелі, так і заходів до реставрації його первісного вигляду, з поновленням колишнього фарбування стін, дахів та бань. Передбачається включити його до запроєктованого Державного Заповідника «Київський акропіль».

З площадки Андр. церкви одкривається чарівний краєвид на всю Дніпрову долину, Поділ, гори Киселівку, Щекавицю й Вишгород (у далечині). Особливо ясно змальовується звідси Поділ з його численними історичними пам'ятками. З цієї площадки милувались чарівним краєвидом Гоголь, Шевченко, Максимович та тисячі інших одвідувачів Києва.

Від Андріївської церкви вправо веде вулиця Жертв Революції, кол. Трисвятська.

ПЕРУНІВ ГОРБ ТА ВАСИЛІВСЬКА (ТРИСВЯТСЬКА) ЦЕРКВА

Вул. Жертв Революції № 10. На місці сучасної Василівської, чи Трисвятської, церкви в X столітті, аж поки київська держава офіційно прийняла християнство, на високім горбі стояли «кумири». За літописом, князь Володимир поставив тут «Перуна деревянна, а голова его серебряна, а усь золоть, і Хорьса, і Дажьбога, и Стрибога, и Сьмарьгла, и Мокошь». Приймавши 988 р. християнство, Володимир «повелѣ рубити церкви и поставляти по мѣстомъ, идеже стояху кумиры, и постави церковь святого Василья на холмѣ, идеже стояше

кумирь Перунъ и прочии». Поганські ідоли були скинуті й за пізнішими відомостями їх стягли Боричевим узвозом (між теп. Василівською церквою та Михайлівським монастирем, де нині електричний узвіз) до Дніпра й покидали в воду. Володимирова церква на Перуновому горбі була дерев'яна й існувала, певно, до кінця XII століття (коли не горіла під час численних пожеж «Гори»). У кінці XII століття на території Володимирівського міста побудували були дві муровані Василівські церкви: одну великий князь Святослав Всеволодович (1184 року) «на велицѣмъ дворѣ», другу — князь Рюрик Ростиславович (1197) «на новомъ дворѣ». Більшість дослідників вважають, що нинішня Василівська церква і є та, що побудував Святослав і що стоїть на місці первісної Володимирової церкви. Це — характерна для кінця XII століття будова, значно зменшених проти попереднього століття розмірів, прямокутна в плані, т. зв. чотиристовпного типу з трьома півкруглими вівтарними апсидами. Від давньої доби збереглися всі стіни з своїм характерним тричастковим поділом фасадів півколоннами (що утворювали раніше вгорі арки) й апсидами з їхніми вертикальними джгутами та вузьким вікном у північно-східній апсиді. Всередині збереглася тільки східня пара стовпів, що колись несли баню, та шиферні гзимси. У XVI столітті Василівська церква звалася вже Трисвятською. У 1640-х роках Петро Могила (вважаючи її за церкву, що побудував сам князь Володимир) репарував її.

Року 1658, під той час коли українські козаки, що окопалися були на Щекавиці, бомбардували нагірний Київ, що його займала московська залога, вона згоріла і московський гарнізон користувався нею як «житницею запасів»; її оточували численні військові маґазини. Близько 1688 року бань і склепінь церкви вже не було, стіни поцувалися, і її мали розібрати на цеглу для репарації Софійського собору. Року 1693 починає відновляти її митрополит Варлаам Ясинський, що заснував тут навіть невеличкий, приписаний до Софії монастир (скит; проіснував до 1787 року). Західня пара первісних стовпів була тепер розібрана, і нове квадратове склепіння з банею лягло безпосередньо на стіни будови. Пізніше генеральний суддя війська запорозького Василь Леонтійович Кочубей своїм коштом докінчив реставрацію, прибудувавши до давньої церкви з заходу «бабинець» з характерним, шестикутнім порталом і додавши на зразок українських дерев'яних трибанних церков, дві бані над бабинцем та над вівтарем. З нагоди цієї реставрації відомий київський гравер Іларіон Мигура підніс Кочубеєві 1707 року гравюру-панегірик. У 1760-х роках на кошти, зібрані в Запорожжі, прибудовано з півдня низький притвір і поставлено нинішній іконостас у самій церкві, характерний для доби рококо, з вишнево-червоним полем, на тлі якого ефектно виділяється золото. На початку ХІХ століття (1826) в садибі церкви провадилися аматорські розкопи. Року 1888 церкву

знову перейменовано на Василівську; по фронті вулиці побудовано виїмково незграбну дзвіницю (розібрана 1929 року). У дворі Василівської церкви знайдено чимало такі решток культури X—XII ст. За 30 сажнів від Вас.церкви (по другий бік вулиці) знайдено рештки будови, що їх декотрі дослідники вважають за рештки Василівської церкви на Новому дворі, яку побудував кн. Рюрик Ростиславович 1197 року. В глибині двору, зараз за церквою ще досі ясно помітні сліди старокнязівського валу, з якого одкривається краєвид на Поділ, кол. Боричів узвіз (праворуч) та Дніпрову долину.

БУДИНОК ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМІТЕТУ Й КАБІНЕТУ МИСТЕЦТВ ВУАН

Вул. Жертв Революції № 23. Будинок належав раніше В. Ф. Симиренкові — заможній людині, яка протягом багатьох років підтримувала своїми коштами українські культурні справи, субсидювала журнал «Кіевская Старина», Українське Наукове Товариство з його виданнями тощо. Побудовано цей дім за проєктом архітекта В. М. Ніколаєва. За заповітом В. Ф. Симиренка, ціла будова перейшла у власність Українського Наукового Товариства, а з ліквідацією останнього — у власність ВУАН. На першій його поверсі нині міститься Кабінет Українського Мистецтва ВУАН, заснований р. 1924. Основу його збірок складають експонати невеличкого

музею, що був при кол. Науковому Товаристві; сюди приєдналася українська частина збірки В. О. Щавинського й деякі окремі експонати. Тут зібрано різноманітний матеріал з українського мистецтва: порцеляна, фаянс, глиняні вироби, скло, металеві речі, будівельні матеріяли, станкове малярство, тканини й вишиванки, різьблені речі, гравюри й книжки, як стародруки, так і нові книжки з галузі мистецтва. Всього є 1 228 експонатів і 2 228 назов книжок.

Приміщенням Кабінету користується й Науково-Дослідча Катедра Мистецтвознавства, заснована 1922 року.

Другий поверх будинку до 1929 року був зайнятий Музеєм Діячів України, що нині переведений до Лаврського Заловідника. Нині тут розташовано установи Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН, частково його збірки й бібліотеку. В будинку праворуч міститься Демографічний Інститут при ВУАН.

МІХАЙЛІВСЬКИЙ МАЙДАН ТА КОЛ. МОНУМЕНТ КН. ОЛЬГИ

На місці теперішнього Михайлівського майдану, де невеличкий сквер перед трудшколою № 6, за давніх часів проходила балка, якою йшов узвіз до Подолу. Звідси ж таки починався схил гори в бік т. зв. «Перевісища».

Над балкою, з північного боку, йшов вал ще з часів Володимира; його поновлювали в XVII—XVIII столітті. Приблизно на місці

сучасного виходу вулиці Жертв Революції на Михайлівський майдан за часів перебування московського гарнізону була так звана «Михайлівська» брама з мостом через рів. З другої половини XVII ст., коли місцевість Мих. монастиря включено в систему фортифікаційних споруджень Старого Києва, Мих. майдан також обнесено валом, а на початку теперішньої Михайлівської вулиці споруджено другу «Михайлівську» браму, звідки дорога йшла по лінії Мих. вулиці до сучасного будинку Окрвиконкому (колись — «Печерська брама» старокиївської фортеці) і далі до Печерського. В першій половині XIX ст. всі ці вали, рови, балки, брами — знесено й вирівняно, сплановано нові вулиці, що в основному повторюють напрямок старих доріг. Із збудуванням у 1850-х роках будинку «Присутственных мест» і перенесенням Троїцької церкви (проти них, у суч. Троїцькому завулкові) р. 1868 на Велику Васильківську вулицю, збудуванням нинішнього будинку трудшколи № 6 (кол. реальної школи, р. 1878) й ін., майдан в основному прийняв нинішню форму. Року 1909 київська міська дума ухвалила збудувати в садку перед кол. реальною школою пам'ятник Шевченкові, на який свого часу (протягом 1904—14 років) серед найбідніших верств українського населення зібрано понад 177 тисяч карбованців. Постановлення пам'ятника Шевченкові в цьому місці опротестував куратор київської шкільної округи, який уважав, що перед «руським учебным заведением» слід поставити пам'ят-

ника одному з діячів «русской истории». У зв'язку з цим у колах військової влади, адміністрації та вищого духовництва виник проект збудувати від Михайлівського монастиря до Софійського собору, за зразком берлінської Siegesallee—«історический путь», тобто два ряди монументів, серед яких повинні були бути монументи «доісторичному Києві», Олегові, Ользі, Святославові («в вигляді староруського воїна з веслом у руках у човні, на скелі, що виображає морську хвилю»). Проект зустрів гостру критику з боку робітників мистецтва й науки, але, щоб якось перешкодити (і то якнайшвидше) збудуванню монумента Шевченкові, вирішено, що «надзвичайні обставини» вимагають негайного збудування в садку перед реальною школою бетонової тимчасової «моделі» монумента кн. Ольги. Кошти «высочайше» апробував» був цар Микола II і після заяви міського голови Дьякова, що «кавалер» (тобто Шевченко) мусить поступитися місцем «дамі» (княгині Ользі), в серпні 1911 року бетоновий пам'ятник Ользі з центральною постаттю Ольги та боковими—праворуч Кирила й Методія, ліворуч—Андрія Первозваного відкрито в присутності Миколи II. Авторами проекту були: Кавалерідзе, Балавенський та Сніткін. Спорудження це вражало убозтвом думки, виконання й матеріялу. Року 1919, за радянської влади, постать Ольги знято й на місці її поставлено погруддя Шевченка роботи Кратка, а бокові постаті зашальовано. Пізніше їх відкрито знов, і

Шевченко опинився в сусідстві Андрія Первозваного, Кирила та Методія. 1920 року бюста перенесено в інше місце; коло 1923 р. знято й інші групи й нині залишено самий п'єдесталь. Монумента Шевченкові, гідного великого поета - революціонера, ще не постановлено, але це повинно стати на чергу дня.

КОЛ. БОРИЧІВ УЗВІЗ

На місці сьогочасного Святополкового-Михайлівського завулку, вздовж огорожі кол. Михайлівського монастиря, за давніх часів ішла балка, якою, з чималими труднощами, з'їздили з горішнього Києва на Поділ. Під цим узвозом, за літописом, спинялись р. 945 в гирлі Почайни деревлянські послы, що покликала княгиня Ольга; цим узвозом волокли р. 988 з Перунового горба в Дніпро поганських ідолів; цей узвіз згадується й у «Слові о Полку Ігоревім». Ним користувались аж до кінця XVII століття. Назва «Боричів тік» збереглася досі за вулицею, що йде під горою, під прямим кутом до сучасного механічного взвозу вже на Подолі. У XVIII—XIX ст. колишню балку засипано, але ще досі гора в кінці завулку утворює певний уступ-заглибину.

КОЛ. ЗОЛОТОВЕРХО-МИХАЙЛІВСЬКИЙ МОНАСТІР

Місцевість, де розміщено будови кол. Михайлівського монастиря, являла собою за старих часів окрему продовгасту гору, що

круто обривалася не тільки в бік Подолу та Хрещатої долини (пізніший Хрещатик), але й відділялася від міста Володимира глибоким яром.

Після того як приєднано до Володимирого міста — місто Ярослав, також обведене високим валом, за князівства Ярославого сина — Ізяслав (1054—78 р.р.), аристократично-культове будівництво нагірного Києва перейшло було й на цю гору. Ізяслав (Дмитро) — будує тут великий Дмитрівський монастир з церквою св. Дмитра (закінчена 1062), розкішно оздобленою (на південний схід від сучасної Михайлівської церкви). Дмитрівський монастир з успіхом конкурував з Печерським і через це останній захопив був його 1128 року «с гріхом великим і неправо». Нарешті, другий син Ізяслава київський князь Святополк-Михайло 1108 р. будує поблизу церкву на честь свого «патрона» — архангела Михайла, яка існує й донині. Чи був навколо неї окремий монастир — невідомо. Якщо він і існував, то через ненависть киян до кн. Святополка (вмер 1113 р., після чого кияни сплюндрували двори його тисяцького та лихварів), на думку деяких дослідників, був непопулярний. Можливо, що наслідком збідніння та руйнації будов Дмитрівського монастиря, останній перетворився на Михайлівський, що згадується вперше наприкінці XIV віку. Близько 1470 якась княжна Орина (можливо, з роду Олельковичів) робить тут муровану прибудову до старої церкви. Року 1482 монастир плундрує

кримський хан Менлі-Гірей, а протягом XVI століття він помалу відбудовується. Значіння монастиря зростає особливо на початку XVII сторіччя, коли Софію захопили уніяти; Михайлівський монастир стає резиденцією «православних» митрополитів Іова Борецького та Ісайї Копинського (1620—33 рр.), та провадить чимале будівництво. Коло цього ж часу, поруч із старим монастирем, на північ від нього, в частині, що йде нині вздовж Святополк-Михайлівського завулку, засновано жіночий монастир, де постриглися дружина й дочка Іова Борецького. На початку XVIII сторіччя монастир перебуває під особливою опікою царя Петра, Катерини I та російської адміністрації—ген.-губ. кн. Дм. Голіцина (1715—17) й кн. А. М. Черкаського, коштами яких велика церква Мих. м-ря перебудовується й поширюється. Михайлівський монастир був на цей час одним із найбагатших у Києві, володів величезними маєтками, селами, озерами тощо. На першу половину XVIII ст. припадає розквіт будівництва—надається сучасного вигляду великій церкві, будуються муровані дзвіниця, трапезна, огорожа й ін. Року 1787 більшість монастирських маєтків конфісковано, але в XIX столітті й до революції монастир лишається одним з найзаможніших (самий продаж хрестиків від «мощей Варвари» ще й у 1 половині XIX ст. приносив прибутку до 11 тис. крб. на рік), провадить особливо на кінці XIX й на поч. XX ст. будівництво величезних корпусів «гостиниць»

та ін. Під час громадянської війни в садибі монастиря розташовувались по черзі «гайдамаки», радянські танкові загони й ін. Ріку 1919 будови монастиря займав Укррад-наргосп. Починаючи з 1922 р. всі житлові приміщення кол. монастиря зайняті гуртожитками студентів київських вищих шкіл.

Найголовнішу мистецьку цінність кол. Михайлівського монастиря становить велика Михайлівська церква, що побудував рр. 1108—1113 князь Святополк-Михайло. Давня церква являє собою характерну для початку XII віку тринавову будову з трьома вівтарними півкрузжжями (тобто апсидами) на сході, трьома парами стовпів, що тримають склепіння, й хорами над західньою частиною храму (нартексом),—отже будову т. зв. шести-стовпного (в відміну від чотиристовпних), «ускладненого» типу. Зовнішні фасади мали з заходу тричастковий, по боках-чотиричастковий поділ, що закінчувалися були півкрузжжями вгорі (основи центрального півкрузжжя помітні донині посередині західнього фасаду), потрійні ніші (видко на горіщі південного приділу), одну велику баню, вже тоді визолочену (церква вже тоді звалася «золотоверхою»). Від давньої будови донині збереглися всі стіни й головна баня. Склепіння й малі бані — пізнішого походження. Цілком вийняткове, світове історичне й художнє значіння мають мозаїки великої Михайлівської церкви. Ще син антіохійського патріярха Макарія — Павло з Алеппо, що подвідав був Київ у середині XVII стол., писав про ці мозаїки:

«великий вітвар—подібний на вітварі св. Софії й монастиря Печерського, з трьома великими вікнами. З переднього його боку знаходиться виображення владичиці, яка стоїть, піднісши руки з одкритими долонями догори—з позолочуваної мозаїки; також виображення господа, який роздає своїм учням, що стоять з двох боків, хліб та кров божі. Під ними навколо—виображення архієреїв,—усе з мозаїки». Ясно з цього опису, що в середині XVII століття певно ще в цілості був весь розпис вітваря, що зберігав іконографічно ту ж таки схему, якої трималось декорування XI століття вітварів київської Софії та великої лаврської церкви. До нас збереглась від цього розпису тільки композиція так зв. евхаристії, частково реставрована в центральній своїй частині (вся ліва частина постаті правого янгола й голова його, рипіди, які тримають янголи, більша частина, престолу, врат вітварної огорожі й тла над престолом—нові), виображення архідиякона Стефана на північній боці південного вітварного пілона, постать Дмитра Солунського з південного боку північного вітварного пілона, постать апостола Тадея на південній стіні вітваря під вітварним склепінням, рештки трьох сильно пошкоджених і частково переписаних постатів апостолів на тій таки стіні, рештки трьох також реставрованих постатів апостолів на північній боці вітваря під вітварним склепінням, орнаментальний фриз, що йде під композицією евхаристії й постатями апостолів, і, нарешті, рештки орнаменту, що йде

вертикально коло входу до вівтаря. Частина цих давніх виображень (арх. Стефан, Дмитро Солунський, ап. Тадей) мають грецькі написи, навпаки, над композицією евхаристії йде великий церковно-слов'янський, трохи плутаний літургичний напис. Цей останній, на думку деяких дослідників, є доказ того, що, «коли мистецтво тут, як у київській Софії, було візантійське, то майстерство вже було руське і саму мозаїку повинні були виконати почасти київські учні греків» (акад. Н. П. Кондаков). У новішій літературі в зв'язку з цим, визнають за одного з авторів мозаїк Золотоверхо-Михайлівської церкви — Аліпія Печерського, першого, прославленого в Печерським Патерику київського художника, учня візантійських мозаїстів, які прикрашали в XI ст. мозаїками велику церкву Печерського монастиря (проф. Д. В. Айналов). Проте патерик печерський, що докладно характеризує творчість Аліпія й перелічує його роботи, нічого не згадує про участь Аліпія в роботах для оздоблювання мозаїками З.-Михайлівської церкви. Мозаїки ці, без сумніву, є результат колективної праці (це легко з'ясувати шляхом порівняння постатів апостолів на композиції евхаристії з північної та південної стін вівтаря). Одмінність технічного підходу та неоднакова досконалість виконання свідчать про участь кількох майстрів. Якщо порівняти постать архід. Стефана й Дмитра Солунського з постатями апостолів в евхаристії, виявляється, що «канон» перших постатів цілком нормальний, тоді як канон других

характеризується надзвичайно витягнутими пропорціями. Стефан та Дмитро виконані фронтально, у стані спокою, тоді як апостоли з евхаристії виображені в рухові. Їм бракує старого, властивого XI століттю, абстрактного й байдужого характеру: вони, навпаки, знаходяться в психологічних взаєминах один з одним. Це свідчить про те, що серед артлі, що виконувала названі мозаїки, були майстри старої школи, що зберігали традиції візантійсько-еліністичного мистецтва, й інші, що наслідували нові художні форми, які утворилися в результаті взаємин візантійської та романської культури. Помилки в церковно-слов'янському написі над композицією евхаристії свідчать скоріше про те, що виконував той напис грек, видимо не орієнтуючись у чужій йому мові. Міцні культурні взаємини, що утворилися в добу виконання мозаїк, між Києвом та культурними центрами Македонії дають підстави вважати, що мозаїки Золотоверхо-Михайлівської церкви явилися результатом художніх досягнень македонської школи, як у своїх архаїзуючих геленістично-візантійських формах (Стефан та Дмитро), так і в нових формах романізованого македонського мистецтва (евхаристія).

Решта великої церкви кол. Михайлівського монастиря була колись розписана, але сліди давніших розписів щезли під пізнішими нашаруваннями або й зовсім знищені. Року 1888, коли познімали горішні пояси іконостасу, під ними на пілонах розкрились фрескові виображення благовіщення, пророків

Мойсея та Самуїла й ін., але їх негайно ж і нещадно перемальовано. Збереглися гзимси й бар'єри хорів з плит червоного шиферу.

Біля входу до церкви за традицією були поховані князь Святополк 1113 р. (праворуч) та його дружина (ліворуч). З інших князів у цій церкві також були поховані правнуки Святополка — Святополк Юрійович 1190 р. й Гліб Юрійович, князь Турівський, р. 1196.

Усередині давньої церкви звертає на себе увагу іконостас. Він заступив собою іконостас, що за часів Іова Борецького, коло 1631 року, зробив столяр Роман. Теперішній іконостас великої церкви побудований 1718 року коштами гетьмана Івана Скоропадського; виконував його чернігівський майстер, сницар Григорій Петров (автор головного іконостасу великої лаврської церкви, побудованого також коштами Скоропадського 1723 р., і іконостасу кол. Добромикольської церкви на Подолі, 1716 року.¹ Різьблення це характеризується найпишнішою добою барокка, пристрасстю до тяжких окрас, переважанням золочених квітів, плодів тощо. Це малювання був виконав майстер Стефан Лубенський, «пресвітер св. Николы Побережного». Іконостас не зберігся в первіснім своїм вигляді: р. 1888 горішні його поверхи зняли, щоб надати церкві більш візантійського вигляду, і залишили один перший поверх.

Давня церква оточена з трьох боків пізнішими прибудовами. З південного (правого)

¹ Перенесений 1800 до с. Жукіаців.

боку ще коло 1470 року князівна Орина прибудувала була приділ «в'їхання господнього в Єрусалим» у вигляді маленької церковки з трьома апсидками, але він не зберігся (його фундаменти під сучасним правим приділом). Сучасний південний Катерининський приділ побудовано близько 1715 р. коштами Петра I та Катерини I, при чім у стінах давньої церкви пробито великі арки для «світлости». Іконостас цього приділу, виконаний 1731 р., є цікавий зразок давнього українського сницарства. Коло південної стіни варта особливої уваги срібна рака, яку 1694 року гетьман Мазепа подарував для мощей Варвари. Це видатна пам'ятка українського золотарства. З північного боку великої церкви Варваринський приділ був спочатку побудований ще 1665—71 рр. «низький, круглим склепом засклепений». Сучасний приділ побудований коштами київського генерал-губернатора петрівських часів, кн. Дм. Мих. Голіцина (1715—19 при чім теж для сполучення між давньою церквою й прибудовою, в стінах XII віку пробито арки. Обидві прибудови виконав майже одночасно майстер-росіянин, на ім'я Іван Матвійович. Посередині приділу знаходяться свого часу дуже популярні серед прочан «мощі великомучениці Варвари», за легендою надіслані від візантійського імператора князеві Святополкові, в дійсності відомі в Києві тільки з кінця XVI століття. «Мощі», голови та руки «великомучениці» Варвари існують у багатьох примірниках або згадуються в різних місцях (м. і. у Римі).

На хорах церкви міститься бібліотека кол. Михайлівського монастиря, що після революції ввійшла до складу Всенародньої Бібліотеки України при ВУАН, як окремий відділ. Вона складається з 4 200 книжок (із них коло 300 стародруків) та 746 рукописів.

З зовнішнього боку прибудови до давньої церкви надають їй цілком бароккового харак-

Кол. Михайлівський монастир.
Барельєф XII століття.

теру. Споруджені коло 1715—19 рр. обидва приділи, золочені бані характерної бароккової форми (але без звичайних для тієї доби ліхтариків під півбанями) та нарешті надзвичайно мальовничі контрфорси, фасадні добу-дови й фронтон, споруджені в 1740-х роках (коли перед тим невдало споруджені бокові приділи ледве не розірвали старої церкви й її вже мали були цілком розібрати),—надають усій церкві якогось казково-мальовни-чого бароккового характеру. Звертають увагу

двоголовий орел на хресті головної бані, що, згідно з традицією, поставив іще Богдан Хмельницький, і мідяні барельєфні виображення арх. Михайла на фронтоні. Південний фасад церкви прикрашено двома надзвичайно цінними барельєфами з шиферу, знайденими в XVIII столітті посеред руїн кол. Дмитрівського монастиря в садибі Михайлівського монастиря. На одному з них два вершники з німбами навколо голів колють списами зміїв, на другому — також два симетричні вершники, з яких один влучає списом у лежачого ворога. Обидва належать до найцінніших пам'яток української скульптури XII століття, незвичайно інтересні в композиції й площинному виконанні. Існує думка, що один з барельєфів виображає Ярослава Мудрого з Георгієм Псбідоносцем, другий — кн. Ізяслава з Дмитром Солунським.

Дзвіниця кол. Михайлівського монастиря. Перша думка про збудування мурованої дзвіниці у Михайлівському монастирі належала Іову Борецькому, який коло 1631 року склав угоду з «муляром Петром Німцем, обивателем київським», на змурування нової дзвіниці. Цей намір Борецького не був здійснений і замість кам'яної дзвіниці побудовано дерев'яну на три поверхи з галеріями. Теперішня дзвіниця побудована у 1716—20 роках з цегли, яку ченці Михайлівського монастиря взяли з руїн відомої «Юрієвої божниці» в Острі (Чернігівщина), що належала на той час Михайлівському монастиреві. Дзвіницю збудував, без сумніву,

той самий майстер, якому належать обидва приділи Мих. церкви. Вона має високу золочену баню, близьку характером своїм до бань церкви і є нині найстаріша в Києві мурована дзвіниця, що зберегла свій первісний вигляд.

Кол. Трапезна (нині студентська їдальня) Михайлівського монастиря. На південь від Михайлівської церкви знаходиться будинок кол. монастирської трапезної, в вигляді продовгастого прямокутника з цікавими наличниками вікон та боковим порталом; із сходу до нього долучається вузький вівтар з барокковою золоченою банею. Дах колишньої трапезної також характерної бароккової форми — високий з «заломом». Будинок цей побудував року 1713 митрополит Йоасаф Кроковський. Нині тут міститься студентська їдальня для студентів київських вищих шкіл.

Огорожа кол. Михайлівського монастиря — спочатку, в другій половині XVII сторіччя, була земляна (вал) з дерев'яним парканом. Сучасна мурована огорожа була почата будівництвом коло 1746 року в вигляді високого муру, який проте вже не носить того фортеційного характеру, який властивий огорожі лаври й ін. монастирів, що обгороджувалися у XVII сторіччі. Для збудування цієї огорожі михайлівські ченці м. ін. коло 1758 рр. розібрали руїни давніх цеглов Дмитрівського монастиря (XI стор.) й можливо інших, що стояли в садибі монастиря і від того часу безслідно щезли.

Найкраща частина цієї огорожі є т. зв. «економська брама», що виходить (праворуч від дзвіниці, недалеко від «трапезної») на вул. Жертв Революції. Вона прикрашена незвичайно цікавими волютами, ліпленими виображеннями виноградної лози, двоголового орла, трактованими чисто по-народньому, й квітами. Її датовано 176... роком (остання цифра відпала), коли, очевидно, огорожу закінчували (архімандрит, що її будував, керував монастирем у 1746—53 роках і знову у 1757—66 роках). Інші частини огорожі, що виходять на т. зв. Володимирську гору, належать уже до 1835—36 рр.

Садиба кол. Михайлівського монастиря, з археологічного боку гаразд не досліджена. На початку XIX ст. тут проводили розкопи Анненков (1838 р.) й ін. У 1880-х роках тут знайдено дорогоцінний скарб з золотих прикрас князівської доби, вивезений до Ленінграду, де він перебуває донині. На південний схід від Михайлівської церкви знаходяться під землею фундаменти Дмитрівського монастиря, на схід (можливо)—церкви Петра. В садку вздовж огорожі Святополкового-Михайлівського завулку знаходився у XVII столітті жіночий Михайлівський монастир, скасований 1787 року й переведений на околиці Подолу. У південній частині монастиря знаходяться нині великі корпуси кол. монастирських гостиниць, де й за дореволюційних часів жило багато студентів київських вищих навчальних закладів. Після революції всі ці корпуси передано під

гуртожитки студентів. Тепер тут — цілий студентський городок, де знаходять собі притулок тисячі студентів радянських вищих шкіл.

Від кол. Михайлівського монастиря невеличким Святополковим-Михайлівським за-

Михайлівський електричний узвіз до Петрівки.

вулком уздовж давньої монастирської огорожі та трамвайної колії можна вийти до Електричного взвозу до Петрівки (Поділ). Узвіз цей, один з найбільших у Радянському Союзі, влаштувало 1905 р. кол. бельгійське електричне товариство, що експлуатувало київське трамвайне підприємство, за проєктом інженера Абрагамсона, але невдало (сполучував Старий Київ не з головною артерією Подолу, а з глухою бічною вулицею — Боричевим током). Року 1929 узвіз цілком перевстаткував Окркомгосп — його значно продовжено через приватні колись садиби, із зручним виходом на вулицю Революції (центральна артерія Петрівки).

Мимо горішнього павільйону взвозу дорога виходить на т. зв. Володимирську гору —

вулком уздовж давньої монастирської огорожі та трамвайної колії можна вийти до Електричного взвозу до Петрівки (Поділ). Узвіз цей, один з найбільших у Радянському Союзі, влаштувало 1905 р. кол. бельгійське електричне товариство, що експлуатувало київське трамвайне підприємство, за проєктом інженера Абрагамсона, але невдало (сполучував Старий Київ не з головною арте-

край Старокиївської гори, що круто, двома терасами обривається в долину Дніпра. Звідси відкривається один з найкращих у Києві краєвидів на Дніпро і всю його долину—Поділ, гавань, Пріорку, Куренівку, Пушчеводицький ліс, Вишгород, села й ліси за Дніпром, Труханів острів з його будовами «на палях», мальовничі схили гір на південь від Володимирської гори з Пролетарським та Першотравневим садами, «слобідками» (далеко за Дніпром) та Ланцюговим мостом.

Упорядкування, спланування схилів Володимирської гори, розведення тут садків переводились у 1830—40-х роках (закінчено 1849 р.). На Володимирській горі відбулась 25 грудня 1918 року жорстока розправа солдатів «Директорії» УНР з видатними революційними робітниками—тут розстріляно й зкинуто з гори Галю Тимофієву, Миколу Врублевського та ін.

МОНУМЕНТ КН. ВОЛОДИМИРОВІ НА ВОЛОДИМИРСЬКІЙ ГОРІ

Побудовано його на другій терасі гори. У зв'язку з модними за Миколи І ідеями «православия, самодержавия и народности», монумент мав ушанувати кн. Володимира, як заснователя держави й православія в Росії; поставлено його над місцем, де згідно з літописом відбулось охрещення киян. Пам'ятник має незвичну форму—на квадратівій базі із сходами стоїть високий восьмигранний постамент у формах псевдо-візантійської та

російської архітектури миколаївських часів. Стіни цього постаменту, одягнуті чавуном, прикрашені барельєфним виображенням «охрищення киян». Угорі, на круглій, прикрашеній тірляндами квітів та іншими оздобами, під-

Скульптор П. Клодт фон-Юргенсбург.
Монумент кн. Володимирові.

ставці — постать Володимира в довгій мантиї з хрестом у руках. Первісний проєкт монументу (постаті й барельєфу), належав відомому петербурзькому скульпторові В. Демут-Малиновському (1843) Виконання нинішнього монументу, відкритого 1853 р., належить другому не менш відомому петербурзькому скульпторові П. К. Клодту фон-Юр-

генусбургіві. Подібно до того, як п'єдесталь є зразок переходу від класичної архітектури до еkleктизму другої половини XIX сторіччя, скульптури також характерні для переходу від академізму до натуралізму. Монумент Володимирові — найстарший із статуарних

монументів Києва. Від пам'ятника Володимирові можна знову піднятися на верхню терасу й оглянути т. зв. «Голготу».

ПАНОРАМА «ГОЛГОТА»

Займає кругле дерев'яне приміщення, що побудував близько 1900 року підприємець Гашинський. Малювання панорами виконали художники—німці Пігенгайм Крюгер і Фрош. Після революції будинок цей передано Окрполітосвіті. Використовується він для переведення антирелігійних бесід.

Від Голготи невеликими сходами можна повернутись на вул. Жертв Революції.

КАТОЛИЦЬКИЙ (Т. ЗВ. СТАРИЙ) КОСТЬОЛ

Стоїть над схилом Старокиївської гори до «Хрещатої» долини. На цих схилах ще за князівської доби була частина міста, де жили поляки («Лядські ворота» близько початку сучасної Софійської вулиці). У XVII ст. католицькі костьольи знаходились на Подолі. На початку XIX ст. дерев'яний костьол знаходився на Печерському. Сучасний т. зв. костьол св. Олександра ухвалили були будувати року 1814 на пошану Олександра I й закінчення війни з Наполеоном. Кошти на будову мала дати вся шляхта Київської губернії з розрахунку 25 коп. од кріпацької душі, так що будівництво це своїм тягаром лягло на закріпачене селянство, не виключаючи

й тих, що належали православним панам. То була доба особливо інтенсивної колонізації всієї Правобережної України й Києва, доба Чарторийського, Тадеуша Чацького й ін. Костьол закладено року 1817, закінчено року 1842. Хто автор першого проєкту—невідомо. Закінчував будову проф. архітектури Кременецького ліцею й пізніше Київського університету Франц Меховіч (1786—1852). Стиль будови класичний, але трохи затяжкий, що й дало привід сучасникам прозвати його «карикатурою на собор св. Петра» та Пантеон у Римі. В плані костьол являє собою квадрат з широкою пласкою куполою над серединою, двома вежами та портиком коло головного фасаду. В середині костьол оброблений значно краще та вміліше і являє собою простору будову з чотирма пілонами посередині, що тримають велику куполу.

Поруч з костьолом по лінії Костьольної вулиці—т. зв. «плебанія» побудована також в «ампірних» формах ще перед закінченням костьолу.

Вулицею Жертв Революції (Трисвятською) можна зійти униз на головну артерію промислового й торговельного життя сучасного Києва—в. Воровського, колишній Хрещатик.

ГОЛОВНА АРТЕРІЯ СУЧАСНОГО ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВОГО ЖИТТЯ МІСТА КИЄВА—ВУЛИЦЯ ВОРОВСЬКОГО (КОЛ. ХРЕЩАТИК)

учасна головна вулиця міста Києва являє собою долину між Старим містом та Печерським. Долина ця була перехрещена іншими долинами, або балками. Звідси назва: перехрещена, або Хрещата, долина, Хрещатик. За давніх часів вона була

покрита лісом, де кияни полювали та розвішували своє приладдя, щоб ловити звірів («перевісище»). Незабудований вигляд зберігала ця місцевість аж до XVIII ст. На плані Києва 1790-х років у районі Хрещатика не зазначено жадного будинку й помічені вони лиш на дорозі до Лаври десь у районі теперішнього Історичного Музею. Ці будинки, певне, були будиночками шинкарів, що мали свій притулок у малозалюдненій місцевості, але на шляху від Подолу до Печерського. Розбори Польщі, перенесення кордону від Києва на захід, перенесення Контрактового ярмарку з Дубна до Києва (1797 р.) сприяють розвитку Києва. Починається поширення міста та забудування порожніх місць. Тоді то (1797—1803 рр.) і в районі Хрещатика починають одводити ділянки для заселення. Дістають

їх, головне, київські маґнати та урядовці; тільки $\frac{1}{3}$ ділянок, до того найменших та найгірших, припадає на пайку міщан та купців. Одною з перших будов на Хрещатику виникає будинок постійного театру (сад. № 2) та ампіровий будинок дідича Головінського (сад. № 24), які тепер не існують. Слід зазначити, що забудування Хрещатика йшло дуже поволі аж до 1837 року, коли затвердили новий план Києва. Разом з новим планом на розвиток Хрещатика впливає і збудування фортеці на Печерському, мешканців якого виселили на інші місця. Важливим чинником у розвитку Хрещатика було те, що сполучення Києва з Заходом ішло саме через Хрещатик та його продовження — Васильківський шлях (пізніше Велика Васильківська, нині Червоноармійська вулиця). На Басарабському майдані були шляґбавми, де перевіряли пашпорти, тут же містилися заїзди тощо. Також особливу вагу мало центральне положення Хрещатика поміж Подолом, Печерським та Старим Києвом і не надто високе розташування. У 1830—50-х роках на Хрещатику виникає низка цікавих ампірових будинків, незрідка з крамницями. Крамниці, контори тощо надають йому характеру торговельної вулиці, яка дедалі все розвивається. З поширенням міста, на Хрещатику будують нові будинки, головним чином триповерхові (№№ 2, 10, 12, 14, 16, 20, 22 та ін.), з крамницями на першому поверсі, приміщеннями для банків та контор на другому, з склепами та повітками по великих дворах. Наприкінці 1870-х рр.

Хрещатик вже остаточно придбав значіння головної вулиці міста і, не вважаючи на опозицію мешканців Подолу, тут будують міську думу. Всеросійські виставки 1897 та 1913 рр., великі капіталістичні підприємства, банки, банкірські контори, готелі тощо теж відбиваються на будівництві Хрещатика. Напередодні імперіялістичної війни тут будується низка 6—7-поверхових будов (напр. №№ 6, 8, 8А., незакінчений пасаж—№ 25 тощо), пристосованих до потреб великого торговельного й промислового осередку.

Таке значіння зберігає вулиця Воровського й досі. Перші поверхи його будинків зайняті крамницями, горішні—управліннями трестів, банків, товарої біржі, торговельно-промислових установ; у дворах—склепи матеріялів, майстерні, кустарні виробництва. Поруч з торговельно-промисловими установами на вул. Воровського містяться найголовніші окружні установи—Окрвиконком, Окрпарком, Міська Рада, Окрплан, Центральні пошта й телеграф тощо. Це надає вулиці характеру і адміністративного осередка. Окрім того найкращі кіно, низка театрів, клуби, Державне Видавництво України, Книгоспілка, Інститут Мик. Лисенка додають рис культурно-освітнього характеру. Торговельно-промислове значіння Хрещатика та його швидкий розвиток ще в минулому за умов капіталістичного господарства створили тоді відповідний характер його будівництва—переважно в характері улюбленого серед буржуазії «віденського ренесансу», «модерна»

тощо. Сучасна відбудова зруйнованих під час громадянської війни будівель («дім трестів») та збудування нових («будинки держустанов») надають вулиці вже нових рис близьких до конструктивізму.

Року 1924, після вбивства В. В. Воровського, Хрещатик перейменували на вулицю Воровського.

Район, що тулиться до основної артерії міста по схилах гори, містить також найкращі крамниці, великі житлові будинки, готелі, театри, цирк, ресторації, різні установи, контори, клуби.

Починається вул. Воровського на майдані III Інтернаціоналу (кол. «Царським»), де з ним перехрещуються головні артерії, що йдуть до Подолу, Печерського та Старого Києва. На схід від майдану — широка смуга садів.

БУДИНОК КОМУНІСТИЧНОЇ ОСВІТИ АГІТПРОПУ КП(б)У КИЇВЩИНИ

Вул. Революції № 16, навпроти вулиці Воровського. Побудований як клуб київського купецтва року 1882 за проєктом академіка архітектури В. М. Ніколаєва (1847—1911 рр.), автора багатьох будов 1870—1900-х років у «російським», «візантійським» та інш. стилях. Архітектура будинку характерна для доби цілковитого занепаду другої половини XIX ст. В середині будинку велика колонна концертна зала, одна з найкращих у Києві. Нині тут — будинок Комуністичної Освіти з кабінетами: 1) партосвіти й самоосвітою;

2) агітації; 3) антирелігійної пропаганди; 4) агітпропроботи ЛКСМУ; 5) комуністичного дитячого руху; 6) бібліотека-читальня. В залі відбуваються найвидатніші лекції й концерти. При будинку знаходиться Пролетарський (кол. Купецький) сад з одкритою сценою, де влітку відбуваються концерти симфонічної оркестри; з одкритої площадки широкий краєвид на Дніпрову долину.

ОФОРМЛЕННЯ ВХОДУ ДО ПРОЛЕТАРСЬКОГО САДУ

У зв'язку з п'ятдесятирічним юбілеєм скасування кріпацтва 1911 року, під тиском царської адміністрації, скрізь ставили монументи «царю-освободителю». У Києві під таким самим тиском ухвалено й зібрано кошти на монумент, проєкт якого виконав італійський скульптор Еttore Ксіменес. Монумент коло входу до Пролетарського саду відкрито було в серпні 1911 року в присутності царя Миколи II. Складався він із трьох груп — посередині вгорі натуралістично трактована в мундирі й мантиї постать Олександра II, під нею група — жінка в кокошнику й сарафані («Росія»), навколо неї постаті народів Росії в національних убраннях (між ними — українець стояв навколішках). По боках — алегоричні скульптурні групи й барельєфи, виконані в характері традиційної італійської школи. Центральні постаті особливо вражали шабльоновістю, фальшивим

маскарадом. Після революції всі бронзові частини монументу знято й залишено гранітовий п'єдесталь; р. 1930 його конструктивно оформлено як декорацію входу до саду.

БУДИНОК ОКРУЖНОГО ВІДДІЛУ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.

Вул. Воровського № 2. Близько року 1803 на цьому місці був побудований перший у Києві постійний театр. Це був дерев'яний з колонами будинок у стилі емпіге, виконаний за проєктом архітекта А. І. Меленського. З цим будинком з'язана була мало не вся історія театральної справи у Києві протягом першої половини ХІХ століття. Року 1851 його зламали, а самий театр перенесли на місце сучасного оперового театру на розі вулиць Короленка й Леніна. Тоді ж у 1850-х роках на місці зламаного театру повстав великий триповерховий будинок готелю, що будував його приватний власник Гудим-Левкович, за проєктом архітекта проф. Ол. В. Беретті. Він витриманий у характері пізнього класицизму 1850-х років, фасад оздоблений канельованими пілястрами з корінтськими капітелями. Перед імперіялістичною війною тут містився «Європейський готель». За часів імперіялістичної війни й перших років революції тут містилася «харчова управа», р. 1922 — американська «АРА». Нині будинок належить Окрсоцзабезові; в нім містяться численні організації інвалідів війни й праці.

БУДИНОК ЦЕНТРАЛЬНОГО КЛЮБУ «РАДРОБІТНИК»

Вул. Воровського № 1, на розі вул. Революції (Олександрівської). Великий, але дуже незграбний псевдо-російського стилю будинок, у якому нині містяться крамниці, клуб радробітників тощо. Його побудував у 1880-х роках колись відомий антрепренер хору й пропагандист російської пісні Славянський, що мріяв саме в Києві утворити грандіозну концертну залу на десятки тисяч людей, щоб культивувати пісні слов'янських народів. Мрія ця зазнала фіяско, будинок перейшов до інших рук і був пристосований для житлових та комерційних потреб. До революції тут містився комерційний клуб і ін. підприємства. 1919 року тут відбувся перший з'їзд Комсомолу. З нагоди святкування 10-ліття ЛКСМУ, 15 липня 1929 року тут урочисто прибито меморіальну дошку з написом: «Тут, у цьому будинкові 1919 року 26 червня відбувся I Всеукраїнський З'їзд Комуністичних Спілок Молоді, що об'єднав у єдину спілку розпорошені юнацькі більшовицькі організації України».

БУДИНОК ТРЕСТІВ

Вул. Воровського № 6. Семиповерховий будинок, що його вперше збудував за кілька років до імперіялістичної війни (1911 р.) цукровий фабрикант багатій Закс (архітекти Закцер та Торон). Розрахований на великі

Будинок трестів.

торговельні й промислові підприємства, він своїм стилем вже наближається до сучасного конструктивізму, врівноваженням прямих вертикальних та горизонтальних площин. Під час громадянської війни 1919 року будинок згорів — лишився самий каркас стін. Року 1927 місцеві й центральні органи Ради З'їздів Промисловости, Торговлі й Транспорту визнали за необхідне відбудувати будинок під Дім Трестів. У кінці липня 1927 р. приступлено до дуже складної відбудовної роботи, яка не припинялась і взимку. І лишня 1928 р. роботи закінчено (архітект Коган). У будинку містяться: Порцеляно-фаянс-трест, Тютюн-трест, Шкуртрест, Дунсукно, Спирто-трест та відділи банків.

БУДИНКИ ПО ВУЛ. ВОРОВСЬКОГО №№ 8/А, 8/

Побудовані в 1912—1913 роках для великих банків («Петербурзький дисконтовий», «Волзько-Камський» та інш.) і великих фірм та крамниць. Архітектура в характері неоклясицизму (архіт. Андреев). У будинках нині містяться Окрплан, товарова біржа тощо.

БУДИНОК ДЕРЖУСТАНОВ

Вул. Воровського № 5. На цьому місці до революції стояв великий п'ятиповерховий будинок. Під час громадянської війни він згорів і його довелося розібрати до фундаменту. Влітку 1929 року приступлено до збудування

на його місці величезного 6—7-поверхового будинку для низки державних установ, а саме — Міськбанку, Ощадкаси, Союзхліба, Союзпромкоопа, Дніпромлина, Укрпайбуду, Кустпрома тощо. На конкурсі проєктів фасаду премійовано проєкт інж. Гареліка. Виконання проєкту (в переробленому вигляді) належить архітекторові М. О. Шехонінові. Збудування будинку коштує понад 1¹/₂ млн. крб.

БУДИНОК РОБІТНИКІВ ОСВІТИ

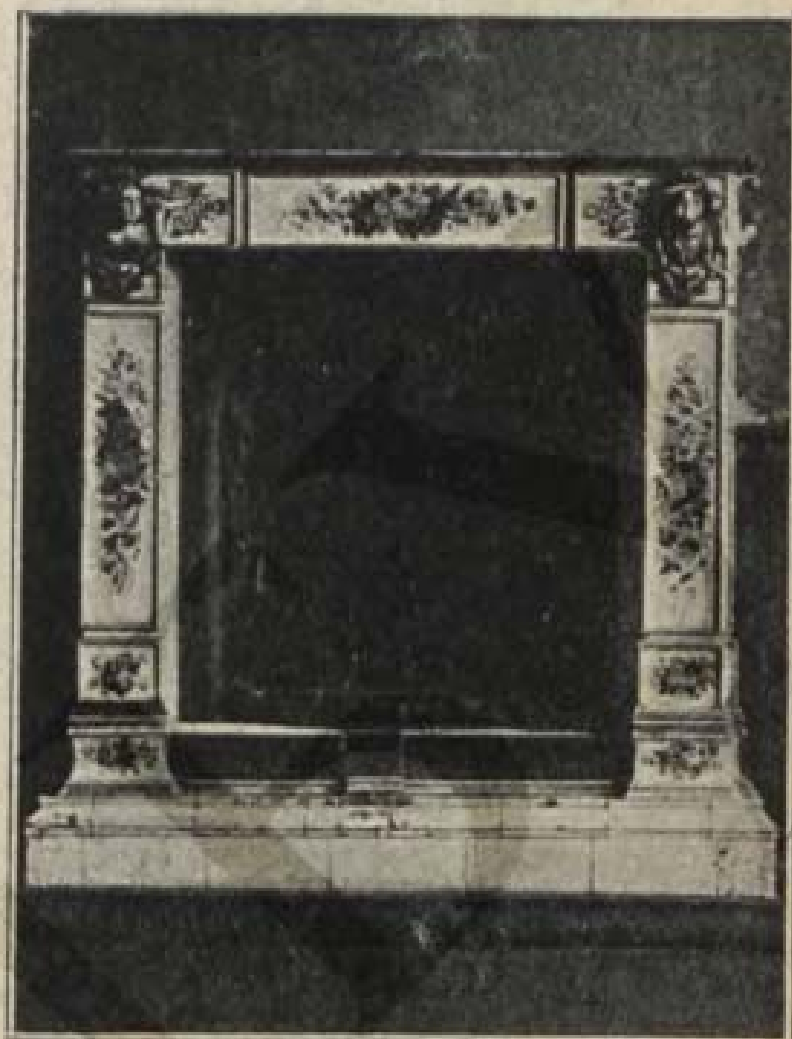
Вул. Воровського № 16. Побудував його року 1851 шляхтич Маврикій Понятовський і продав його київському губерніяльному шляхетству. Архітектурне оброблення фасадів у стилі пізнього класицизму. Всередині знаходиться зала, колись оздоблена гербами повітів Київської губернії. Року 1917 тут містилися профспілчанські організації Києва. Року 1918 під час німецької окупації весь будинок займала німецька комендантура. Тепер у будинку міститься Будинок Робітників Освіти й Поліграфічна Школа.

БУДИНОК КОЛ. А. М. МИКЛАШЕВСЬКОГО

Вул. Воровського № 12. Побудував один із нащадків давнього старшинського роду, заможний чернігівський дідич Андрій Михайлович Миклашевський. Він заснував року 1839 в своїм родовім маєткові, Волокитині на Чернігівщині, фабрику порцеляни, на якій

працювали мало не виключно селяни-кріпаки; вона вславилася доброю якістю та високою художністю виробів. Як скасували кріпацтво, фабрика закрилася (1862). Порцеляна Миклашевського по-

стійно продавалася у Києві особливо під час контрактів. Миклашевський побудував також собі в Києві на Хрещатику, в 1840 роках триповерховий будинок, авторство якого належить Ол. В. Беретті. В обробленні фасаду особливо характерний псевдо-іоцицький гзимс і арка проїзду в двір,

Буд. вул. Воровського 12. Порцеляновий камін фабрики А. М. Миклашевського.

оброблена класичними касетами; збереглася також і чавунна узорчата решітка воріт. У середині будинку, на другім поверсі, в колишнім помешканні Миклашевських, ще знаходяться три порцелянові, гарної роботи, каміни фабрики Миклашевського. Останніми роками вони сильно понівечені. Тепер помешкання займають гуртожитки студентів київських вищих шкіл.

БУДИНОК КЛЮБУ ІНЖЕНЕРІВ ТА ТЕХНІКІВ

Ріг вул. Воровського та вул. 25 Жовтня (Інститутської) № 1. Будинок досить непривітної, пізньо-ренесансової архітектури. Побудував його 1882—83 р. відомий київський архітектор (цивільний інженер) Г. П. Шляйфер. Перед революцією тут містилася біржа, а в вільний від біржових операцій час головна зала часто служила для художніх виставок, особливо «О-ва передвижників». У 1925—28 рр. тут містився Шкуртрест, нині Клуб Інженерів та Техніків.

БУДИНОК ОКРУЖНОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ

Вул. Воровського № 18. До 1870-х років будинок київського міського самоврядування (кол. «Ратуша» або «Магістрат», пізніше «Міська Дума») знаходився на Подолі. Коли центр міста пересунув з Подолу на нагірний Київ, виникла потреба перенести будинок міського самоврядування до центру нового Києва — до найбільшої артерії міста. Новий будинок думи закінчили будувати 1876 року за проєктом архітекта Ол. Шіле, учня Беретті. Він поставлений посеред майдану і має форму підкови, закругленим боком до Хрещатика. Третій поверх надбудовано пізніше. Над центральною частиною фасаду піднято вежу з пірамідальним шпилем, на якому раніше знаходився цинковий визолочений герб

Архіт. О. Шіле. Будинок Окружного Виконавчого Комітету й Міськради.

Києва—постать арх. Михайла з мечем та змієм. Після революції постать передано до Історичного Музею, її заступила червона зірка. Будинок кол. міської думи був осередком революційних подій у жовтні 1905 року (промова А. Г. Шліхтера). Після Жовтневої революції в будинку містився спочатку губерніяльний, нині Окружний Виконавчий Комітет і Міська Рада. В головній залі засідань відбуваються врочисті та біжучі засідання й пленуми ОВК, Міськради тощо. На майдані перед будинком ОВК сталися відомі події 18 жовтня 1905 року, коли під час грандіозних маніфестацій з приводу перших здобутих «свобід» — царське військо несподівано розпочало стріляти на беззбройну юрбу, забило й поранило кількасот людей. Наприкінці серпня місяця 1919 р. тут сталася відома сутичка «за прапор» між петлюрівцями й денікінцями, наслідком чого забито й поранено багато людей.

МОНУМЕНТ КАРЛУ МАРКСОВІ

Перед будинком ОВК ще 1913 року з ініціятиви київських «націоналістів» постановлено пам'ятника забитому в Києві 1911 року голові царської ради міністрів П. А. Столипінові; виконання монументу належало італійському скульпторові Етторе Ксіменесові. Він так само як і монумент Олександрові II, мав шаблонний, фалшиво-маскарадний характер із своїми статуями «російського вятзя», «засмученої Росії» тощо. Зараз же

Кол. Хрещатик у березні 1917 року: знімають пам'ятник Столипінові.

після лютневої революції 1917 року статую скинуто, пізніше розібрано й рештки монументу. Року 1922 на його місці, коштами Київського Губ. Викон. Комітету поставлено пам'ятника Карлу Марксові. Виконання належить скульпторові (нині професор ВХУТЕМАС-у в Москві) — Чайкову. Це — єдиний у Києві зразок монументу, виконаного в формах переходових від кубізму до конструктивізму, але з натуралістичним трактуванням Марксової постаті.

БУДИНОК-МУЗЕЙ ШЕВЧЕНКА

Зараз за будинком ОВК знаходиться майдан, від якого вулиці радіально розходяться, підіймаючись нагору вбік Старого Києва. Із них перша ліворуч — т. зв. Хрещатицький завулок, раніше «Козинка», або «Козине болото», має скромненький будиночок (№ 8а), де під час свого перебування в Києві 1846 р. мешкав Т. Г. Шевченко. Навесні названого року Шевченко прибув до Києва, розшукуючи свого приятеля М. Сажина.

Будинок цей збудовано коло 1830 року. До 1926 року він перебував у приватній власності. На кошти, асигновані від Київського Окружного Виконавчого Комітету, його тепер реставровано за проєктом проф. В. Г. Кричевського і 4-го листопада 1927 року передано Київ. Філії Науково-Дослідчого Інституту Т. Шевченка, яка в ньому влаштувала Музей Шевченка, щоб у репродукціях і фотографіях показувати життя й творчість Шевченкові.

Скульптор Чайков. Монумент Карлу Марксові
перед будинком ОВК

Музей займає сім кімнат і складається з таких відділів:

I. Соціяльне оточення дитячих та юнацьких років Шевченка. II. Шевченко в Петербурзі (1832—45). — III. Шевченко на Україні (1843—47). IV. Політичний процес

Будинок-музей Т. Г. Шевченка. Тут жив поет 1846 року.

1847 року й заслання. V. Шевченко на волі (1858—61). — VI. Вивчення Шевченкової творчості. — VII. Вшанування Шевченкової пам'яті. Окрім того, в мезаніні Буд. Музею, де саме й жив 1846 року Шевченко, відтворено за проєктом В. Г. Кричевського, майстерню Шевченка. Музей широко одвідують особливо шкільні екскурсії.

СТАРА ПОШТА

Вул. Воровського № 24. На цьому місці на початку ХІХ ст. стояв ампіровий з колонами будинок дідича-поляка Головінського; по боках були флігелі, в одному з яких містилася оркестра з власних кріпаків Головінського. Року 1849 тут помістилася пошта, при чім один з бокових флігелів служив для поштових карет та диліжансів. Року 1914 будинок старої пошти зламано, почато будівництво великого нового будинку поштамту, але це будівництво припинила світова війна.

БУДИНОК МУЗИЧНОГО ТЕХНІКУМУ

Праворуч на віддаленні одного кварталу від вул. Воровського (їти вулицею Свердлова, кол. Прорізною) в кінці Музичного завулку міститься будинок Музичного технікуму. Першу музичну школу був утворив у Києві ще 1786 року київський магістрат. У ній училися грати переважно діти міщан; кількість учнів сягала до 60-ти. Року 1852 її закрито. Року 1863 у Києві утворилася філія «Імп. Музичного Товариства», р. 1868 засновано школу й незабаром на подарованому великому ґрунті з садом р. 1874 побудовано нинішній будинок музичної школи (архіт. Ол. Шіле). Першим директором був Пфенніг, після нього віолончеліст Альбрехт, а починаючи з 1877 р. протягом майже цілого півстоліття керував школою й пізніше консерваторією В. Пухальський. Року 1913

музичну школу перетворено на консерваторію. Р. 1928 її злито з музично-драматичним Інститутом ім. М. В. Лисенка й переведено на вул. Воровського, а в старім будинкові залишено музичний технікум. Перед будинком стоїть погруддя композитора М. Глінки.

БУДИНОК ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ФЛЬОТИ

Вул. Свердлова № 19. Перед революцією в будинку містилося «офицерское собрание». Року 1918 тут розпочав свою діяльність «Молодий Театр» під керівництвом Леся Курбаса — перший український театр, що зробив був спробу відійти від натуралістично-етнографічних форм побутового театру; пізніше він перетворився на сучасний «Березіль». Також у цьому будинкові містився один час і польський театр. Р. 1923 в будинку засновано «Київський Будинок Червоної Армії ім. Ільїча», реорганізований 1926 року в «Будинок Червоної Армії та Фльоти». БЧАФ обслуговує комсклад та червоноармійців київської залоги не тільки як клуб (лекціями, спектаклями, концертами, кіно тощо), але і провадить широку виховну та освітню роботу, організовує курси, семінари, гуртки, розраховані на підвищення кваліфікації військових та підвищення військових знань трудящих, ознайомлення з найновішими досягненнями авіації, газотехніки, має курси чужих мов, гуртки шахістів, тир для стріляння тощо. При будинку є бібліотека на 20 тисяч томів. Протягом перших п'ятих років існування будинок одвідало 350 тисяч душ.

ДІМ НАУКОВОГО РОБІТНИКА

На розі вул. Свердлова (Прорізної) й Пушкінської (№ 1). Побудовано у 1880-х роках, як приватний палацик комерсанта Зайцева в «мавританським» стилі. Будинок цей у добу свого збудування вважався за один із кращих у Києві. Сучасного глядача він вражає непривітним характером і безсмачними окрасами. Після революції в будинку перебувало багато клубів — «український національний клуб» за гетьмана, партклуб за радянської влади, єврейський клуб «Комфон». 24 грудня 1927 р. в будинку врочисто відкрито дім учених, де з того часу відбуваються численні концерти, лекції, родинні вечірки, постійно функціонують — культкіно, бібліотека, їдальня, працює низка комісій, гуртків, студій, влаштовують екскурсії; єсть кімнати для приїжджих наукових робітників.

БУДИНОК ОКРФІНВІДДІЛУ

Вул. Воровського № 32. Побудував його в характері раннього італійського ренесансу 1913 року видатний петербурзький архітект, академік архітектури Ф. І. Лідваль як будинок кол. Російського банку для зовнішнього торгу. Весь фасад облицьовано червонуватого кольору гранітом. Скульптурні роботи виконав також видатний петербурзький скульптор В. В. Кузнецов. Це один із найкращих київських будинків передреволюційного часу, монументальний формою і з прекрасно виконаними деталями.

БУДИНОК МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНОГО ІНСТИТУТУ ІМ. М. ЛИСЕНКА

Вул. Воровського № 58. Будинок, на жаль, дуже мало відповідає вимогам такої важливої установи. Інститут виник з невеличкої школи, що заснував М. В. Лисенко, перетвореної після революції в Інститут, з яким нарешті об'єднано й консерваторію. Інститут має факультети—інструкторсько-педагогічний, диригентський і факультет драми.

КРИТИЙ РИНОК НА БАСАРАБЦІ

Збудовано у 1910 р. Він замінив собою низку дерев'яних крамниць та рундуків, що раніш були тут посеред майдану. Будинок критого ринку спроектував архітект Гай у стилі англійського модерну. Він має 2½ поверхи, з великим дахом із скла та заліза. Навкруги та всередині — крамниці, тепер головним чином кооперативні. Є холодильники та інші приміщення для найкращого зберігання продуктів. Перед ринком улаштовано невеличкий сквер.

За критим ринком — ринковий майдан «Басарабка», один з найбільших у Києві базарів, що довгою смугою тягнеться вздовж Басейної вулиці.

ЛИПКИ, КОЛИСЬ АРИСТОКРАТИЧНИЙ РАЙОН, ТЕПЕР РАЙОН ІНТЕНСИВНОГО РОБІТНИЧОГО БУДІВНИЦТВА

згір'я на південь від сучасної вулиці Воронського (кол. Хрещаті долини) за часів давньої Київської держави звалось Клов. Наприкінці XI століття один з ігуменів Печерського монастиря, Стефан, що ченці скинули його з ігуменства,

збудував тут, на Клові, новий монастир з мурованою церквою, присвяченою «Влахернській» божій матері. Будова ще не була закінчена, коли монастир спалили (1096 р.) половці. Про долю монастиря й усієї місцевості навколо нього після татарської навали історичні джерела мовчать. Згодом уся ця місцевість належала Лаврі, що збудувала тут свій хутір, або двірець, а близько 1744 р. — з нагоди приїзду Лизавети Петрівни — Кловський позаміський палац. Навколо цього палацу розвели великий липовий гай, з довгими прямими, в стилі доби «Людовиків», алеями. Трохи згодом серед смуги гаїв, що йшли вздовж схилів гори до Дніпра та «Довгої Ниви», 1747—56 року будують царський палац, а гаї перетворюють на «царський» сад. За Катерини броти палацу будують «присутственные места», проєктують збудувати поруч

них Володимирський собор, згодом теж недалеко палацу, вздовж головного шляху, що провадив з Печерського на Поділ, виникають будови у привілейованих осіб, губерніяльної адміністрації тощо. Після пожежі на Подолі року 1811 сюди переносять деякі установи й заклади. Так, того ж таки 1811 року у кол. Кловськiм палаці відкрито «Вишню», або «Першу» гімназію, місцевість по сучасній вул. Енгельса (передніше Лютеранській) дають під забудову німецькій (лютеранській) колонії. Помалу тут з'являється ціла низка аристократичних, дарма що й не дуже помпезних палаців. Нарешті в 1830-х роках, коли поширювали Печерську фортецю й зносили задля цього цілі тамтешні квартали, Липки починають забудовувати інтенсивніше. За генерал-губернатора Левашова (1833—36 рр.) мальовничий липовий гай нещадно вирубають і прокладають прямі, як стріли, вулиці, одна з яких ще до недавнього часу звалася «Левашівською» (нині К. Лібкнехта). Рештки колишнього гаю збереглися донині лиш по окремих садках — навколо — Кловського палацу та по садибах уздовж вул. Лібкнехта №№ 8 та 13. Сади «Шовковичний» та «Виноградний» щезли зовсім. На «Липках» оселяються ген.-губернатори, губернатори, тут будується «дворянська комісія», «інститут шляхетних дівчат», нові «особняки» великої та дрібної шляхти й адміністрації. Ближче до І гімназії проживали також учителі й професори гімназії та університету (що перед збудуванням власного будинку містивсь був

недалечко звідси по найманих приміщеннях), шляхетські пансіони тощо. Року 1835 проведено вулицю Лютеранську (тепер Енгельса), близько 1840 — Кругло-університетську, що провадила звідси до допіру прокладеного «Університетського проспекту» — тепер бульвар Т. Шевченка. На місці теперішнього Радянського (кол. Маріїнського) парку був великий пляц-парад, обсаджений струнками тополями. Характер виключно шляхетсько-адміністративної частини міста, якому відповідали й будинки з струнками білими колонами, в стилі класицизму, Липки зберігали до другої половини XIX ст., коли через економічну еволюцію міста й цілої держави серед будівель родовитої аристократії поволі зростають усе нові й нові будови, що належать уже представникам торговельного чи то промислового капіталу. Наприкінці століття тут уже стоять численні палаци чи «особняки» мільйонерів підрядників, цукрових фабрикантів, власників Дніпрового пароплавства тощо. На зміну класичному стилеві минулого вони приносять буржуазний еkleктизм — мішанину стилів — мавританського, Людовика XVI, ренесанса, готики, барокко, неогрек тощо. В цю добу зникає величезний т. зв. «Мерінгівський» сад, що мав під собою (до 1890-х років) цілий величезний квартал між теперішніми вулицями Воровського, Енгельса (Лютеранською), Комуністичною (Банковою), й 25 Жовтня (Інститутською). Ціла компанія промисловців купує цей сад, розбиває його на квартали, прокладає нові вулиці та

майдани (вул. К. Маркса, Мерінгівська, Ольгинська, Нова, майдан Спартака) й густо забудовує їх новими будовами, театрами, готелями тощо. Розмах капіталістичного будівництва напередодні світової війни так само особливо яскраво позначивсь у збудуванні на Липках низки 6—7 поверхових житлових корпусів, серед них і велетня «хмарочоса» — будинка будівельного підрядника Гінзбурґа, що від схилу гори до вул. Воровського має до 12 поверхів. Перші роки революції різко змінюють характер цієї частини міста — мало не всі помешкання «особняків», палаців та комфортабельних приміщень протягом 1917—20 років виїждять із Києва, їхні будови переходять до державних установ або на житло робітникам, службовцям, потерпілим від погромів тощо. Нарешті приблизно з 1927 року в житті Липок настає рішучий злам до нової ери—до інтенсивного робітничо-житлового будівництва. Так, на вул. Рози Люксембург (кол. Катерининська) будують собі великий житловий корпус друкарі з друкарні ВУАН, на вул. Революції — величезні корпуси арсенальців, на вул. Енгельса — арсенальці, кравці, наукові робітники, на вул. 25 Жовтня—робітники освіти, житлоспівка тощо. Витримані вони в формах сучасного конструктивізму. Низку напівзруйнованих за громадянської війни будівель тепер відбудовують, як Окркомгосп, Інститут Цукрової Промисловости, кол. «Сулимівка», кол. будинок штабу, будинок червоних партизанів тощо, Колішні Липки стають на рейки нового життя.

САД ПЕРШОГО ТРАВНЯ

Схили київських гір утворюють велику смугу садів уздовж Дніпра. Між районом вул. Воровського та кол. фортеці на цих схилах розгорнувся великий сад, що розпо-

Сад Першого Травня.

діляється на декілька частин; кожна з них має свій окремий характер та назву.

Середня, найбільша (понад 20 дес.) частина саду зветься, «Сад 1-го Травня», передніш «Царський», або «Государев». Розбито його на початку XVIII ст., впорядковано та переплановано в середині XVIII ст. (доба Лизавети), коли він увесь був тісно зв'язаний з царським палацом. У 1860-х рр. частину саду, ближчу

до палацу, відокремлено під назвою «Дворцового» саду на потреби палацу. Тепер вона належить Сільсько-Господарському Музеєві. У долішній частині, де в XVIII ст. був чималий ставок, згодом містивсь парк-варієте—«Шато-де-Флер». Тепер у цій садибі літній профспілчанський майдан. Частину ближчу до Подолу приділено під кол. «Купецький», тепер «Пролетарський» сад, де влітку відбуваються відомі симфонічні концерти й розгортається чарівна панорама Дніпра. Тут у дерев'яному будинку театру часто грала українська трупа Саксаганського.

У тій частині саду, що межує з узвозом від Петрівки, де тепер кіно-майдан Пролетарського саду, наприкінці XIX ст. містилося «заведение искусственных минеральных вод», що виникло р. 1834. Р. 1909 сад розрізали т. зв. Петровською алеєю, якою мали бути утворити зручне сполучення з наддніпрянським шосе для автомобілів, але не закінчили. На алеї діворуч, коли йти до Дніпра, видно рештки старовинної палацової оранжерії середини XVIII ст.

Сад 1-го Травня з його краєвидами на Дніпро, ярами, горбами, старими деревами справляє гарне вражіння, де не зіпсовано його природні дані. На жаль, кол. міська управа почала його забудовувати—починаючи з «Шато-де-Флер» та будинку кол. Публічної Бібліотеки.

Широко одвідують також улітку Пролетарський сад з його концертами та кіноестрадою.

БУДИНОК ЦЕНТРАЛЬНОЇ РОБІТНИЧОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМ. ВСЕСОЮЗНОЇ КОМУ- НІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ (БІЛЬШОВИКІВ)

Вул. Революції № 14, б.—Кол. «Публічна бібліотека» заснована незабаром по польському повстанні 1863 року — року 1866 спеціально на те, щоб зросійщити край. У ній збирали книжки виключно російською мовою—інші мови були заборонені. Публічна бібліотека довгий час (1891—1911) містилася в будинку кол. міської думи (тепер ОВК), з її заднього фасаду, тільки 1911 р. побудовано сучасний будинок, мало виразний своєю архітектурою (проект архітекта Клаве). Через порівнюючи довгий час свого існування бібліотека встигла зібрати в своїх стінах цінні колекції, як бібліотека відомого в свій час реакційного діяча Юзефовича, історика Лучицького, архітекта Беретті й інш., укомплектувати цілі відділи (як відділ Старого Києва). Після революції бібліотеці надано ім'я Бібліотеки ім. ВКП(б). Бібліотека має близько 200 тисяч книжок, у тім числі Марксо-Ленінський кабінет її нараховує до 15 тисяч томів.

БУДИНОК ПО ВУЛ. РЕВОЛЮЦІЇ № 49

Двоповерховий мурований будинок з гарним центральним портиком з шістьох корінтських колон на другім поверсі. План будинку—в вигляді літери «Г», з виступом у двір. Побудований у 1820-х або на початку 1830-х

років. Року 1835 тут відкрито Другу київську гімназію. Згодом тут містилася станція Московсько-Києво-Воронізької залізниці.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Вул. Революції 29. Найдавніші у Києві збірки з історії матеріяльної культури, що належали державній установі, — це були кол. Археологічний Музей і Мюнц-Кабінет при Київським університеті. Основу першому покладено знахідками аматора археології К. Лохвицького ще р. 1834. В середині ХІХ ст. при тодішній Київській духовній академії на Подолі виникає Церковно-Археологічний Музей; він зосереджує свою увагу, окрім археології, ще й на малярстві, зразках будівництва, культових речах усіх часів та народів, граюрі тощо. А втім і університетський і академічний музей мали характер закритих установ при навчальних закладах і не обслуговували широких кіл людности. Близько року 1888 гурток київських учених та громадських діячів порушив був справу про утворення в Києві прилюдного музею, але губернатор не дав їй ходу («по сведениям, собранным в губернии, в учреждении подобного рода нужды не представляется»). Тільки 1894 р. утворився громадський комітет для збудування музею, згодом «Товариство Старовини та Мистецтва». Це товариство поставило на добровільні внески теперішній будинок Історичного Музею (а тоді—«Музею Старовини

Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Г. Шевченка.

й Мистецтв»). Проєкт будинку в грецькому стилі й виконання його належало найбільше архітекторові В. В. Городецькому; скульптурні роботи виконав скульптор Саля. Будинок досі лишається збудований тільки на $\frac{1}{3}$: брак уваги до Музею від царського уряду та міської думи, а згодом війна стали на перешкоді його закінченню. Протягом перших десятих років свого існування музей мав тільки двох наукових співробітників (директор та завідувач археологічного відділу), що на платню їм збирали «пожертви» серед членів Товариства. Року 1909 Музей переходить від свого напівприватного існування у відання міністерства торгу й промисловости. Тільки за радянської влади 1919 року Музей уперше стає державною установою (під назвою Першого Державного Музею), а з 1924 року дістає теперішню свою назву. Не вважаючи на тяжкі умови, в яких йому доводилося зростати, Всеукраїнський Історичний Музей, що в грудні 1929 року вже відсвяткував свій 30-річний юбілей, є тепер один із найвидатніших і найповажніших музейних закладів України та Союзу, стоїть на першому в УСРР місці щодо кількості експонатів (понад 110 тисяч і бібліотека понад 40 тисяч томів). Характером своїх збірок він є Національний Музей України, що своїми великими, систематично дібраними збірками охоплює матеріальну й мистецьку культуру України, відколи з'явилася на її території первісна людина аж до сьогодні. Надалі він має розвиватися як Музей українського мистецтва.

Археологічний Відділ — найдавніший у Музеї. У його основу покладено епохального значіння розкопи відомого археолога В. В. Хвойки — надто знахідки з його розкопів т. зв. Кирилівської стації в Києві, так зв. трипільської культури, київського акрополя тощо. Зала І (від вестибюлю ліворуч) містить експонати, що характеризують передісторичну добу на Україні, — добу так зв. палеоліту (давньокам'яну), неоліту (новокам'яну) й трипільську культуру. По боках вхідних дверей містяться матеріяли з розкопів у Києві на Кирилівській вулиці, де виявлено одну з найстарших на Україні людських осель — т. зв. Кирилівську стацію. Найстарші із здобутих речей знайдено на глибині до 22 метрів від нинішньої поверхні землі. На великій площині знайдено силу кісток мамута, на якого полювали первісні люди, вовнистого носорога, зуби печерного лева, стовбури скам'янілих дерев — первісного кипариса, кедра, багато кремінного знаряддя. Величезне значіння мають сліди різьби на мамутових іклах, у яких добачають зображення птаха й черепахи. За добою палеоліту йде доба неоліту, що характеризується вмінням шліфувати каміння, свердлити в них дірки, вживати луки й стріли, робити глиняний посуд, одомашнювати худобу. Глиняний посуд незрідка орнаментований (вітр. 6а—11). Наприкінці неолітичної доби на Україні виникає нова своєрідна культура — трипільська (звана так від місця першої знахідки, біля с. Трипілля, на південь від Києва), якою

тепер зацікавилися вчені цілого світу. Культура ця захоплює середню Наддніпрянщину, береги Десни, Поділля, Галичину, Одещину, Басарабію, з звідти йде далі на Балкани. Датують її більш-менш 5—4 тисячоліттям перед нашою ерою. Культура ця характеризується двома типами житла (землянки й надземні мазанки), хліборобством та скотарством, розквітом ганчарства з утиснутими або мальованими візерунками, переважно в вигляді спіралі або концентричних кіл, виробленням глиняних фігурок людей та тварин, похоронним ритуалом (спалювання покійників), біноклеподібними посудинами ритуального призначення (шахи III—VIII). Культуру цю зв'язують з т. зв. егейською та мікенською культурами Геллади. Заля II зазнає спочатку з культурою т. зв. скорчених кістяків за енеолітичної доби (коли поруч з камінним знаряддям уживають мідяне або бронзове). Вітрини I—II дають зразки скорчених поховань тієї доби. Далі йде мідяно-бронзова доба (вітр. III—IV, шахи X—XI) коли люди навчилися робити знаряддя з міді та бронзи, і доба залізна, зв'язана з перебуванням на території сучасної України відомих з історичних джерел (Геродот) скитів. Скити, що під ними розуміли кілька хліборобських та кочових народів (починаючи приблизно від VII ст. до нашої ери), залишили великі, оточені валами городища, а так само — посуд, знаряддя, зброю як місцевого, так і привізного, особливо грецького, виробу, величезні могили (надто коли

вони належали скитським царям) з дорогоцінними прикрасами, мідяні казани, вироби з кістки, заліза тощо (вітр. I—29). Закінчується заля речами з грецьких колоній на північному березі Чорного моря (Ольвія, в гирлі р. Бога та Пантікапея на місці нинішньої Керчі) і рештками культур доби т. зв. Великого мандрування народів — спочатку культура т. зв. полів похоронних урн (шахва XIII), яку зв'язують з готами, що жили на Україні у II—IV ст. нашої ери, і далі добу навали гунів, аварів і інш., що від них доховалися скарби з металевих речей. Заля III характеризує ту добу, коли Україну стали задюднювати слов'янські племена (починаючи прибл. з VI стол. нашої ери), що близько IX—X стол. об'єднуються, утворюючи давню Київську державу. Слов'яни роблять своє знаряддя та окраси з дерева, кістки, заліза, глини, багаті — з срібла, золота, скла; живуть по селищах та городах, оточених валами, мають розвинений культ з богами, жерцями та жертвами. Розквіт Київської держави (XI—XII стол.) характерний для владущих верстов людности дужим впливом візантійської культури, запозиченням від Візантії християнського культу, з притаманними для цієї доби блискучими церковними будовами, прикрашеними мозаїками, фресками, кольоровими мармурами, золотими прикрасами; князівськими палацами, коштовними одягами, окрасами з золота та емалі. Бідніші верстви не так помітно еволюціонують у своїм побуті. Вітрини I—VIII дають зразки

слов'янських поховань, шахва XV—фрагменти та копії фресок з Чернігова, Білгородки, Заруба, вітр. 15—16—майстерні керамічно-полів'яну, кістяну, ювілерно-ливарну, що познаходив В. В. Хвойка в садибі суміжній із Десятинною церквою. Вітрини 24—26 дають зразки культур кочових народів, що мандрували південними степами й від яких людиність давньої України мусіла одбиватися—печенігів, половців і інш. Біля входу до Музею стоять т. зв. кам'яні баби, що ці кочові народи ставили на могилах.

Відділ Народнього Мистецтва (тимчасово тільки одна зала праворуч від вестибюля) — це теж один із найбільших у музеї. Ще за перших років існування музею його директор, М. Т. Біляшівський, почав збирати мистецькі вироби українського села: дерев'яну різьбу, вишиванки, плахти, килими, зразки одягу, прикрас, глянцаний посуд, ляльки, кахлі, писанки тощо. Року 1906 Музей упорядив «Першу південно-російську кустарну виставку», що свого часу справила величезне вражіння. «Кустарними» виробами зацікавилось все тодішнє панство. Користуючись цим, група молодих, відданих музейних робітників зорганізувала десятки експедицій до найглухіших закутків України і збагатила Музей справжніми шедеврами селянського мистецтва. Експонати від виставки 1906 р. в Музеї залишилися, і відтоді починається не тільки енергійне дальше збирання, але й дужий вплив Музею на організацію кустарних майстерень, що мали відродити давнє

Всеукраїнський Історичний Музей ім. Шевченка.
Український селянський килим.

мистецтво, на інші музеї (пр. полтавський),
на приватних колекціонерів тощо. Протя-
гом багатьох років з невсипущою енергією

збираються нові й нові тисячі виробів українського села. Року 1911 музей влаштує виставку старовинного шитва й тканини, р. 1912 — спільно з Московським Історичним Музеєм — другу виставку шитва в Москві. Вже після революції, року 1923 улаштує грандіозну виставку українського килима, що зайняла була весь горішній поверх музею й демонструвала понад 300 килимів. У царині українського селянського мистецтва Музей має найповнішу й найбільшу на Україні збірку, що досить повно характеризує всі місцевості України (разом 33 тисячі експонатів). На жаль, через тісне приміщення Відділ не має змоги розгорнути свої колекції. З нагоди юбілею ВУАН відкрито лиш залю-виставку селянського мистецтва Поділля. У спеціально на це зроблених вітринах експоновано килими, вибірку, шитво, ганчарські вироби (посуд, ляльки й інш.), одяг, тощо. Серед них варті особливої уваги килими, характерні для Поділля (горизонтальні, мало не раз-у-раз із стилізованими рослинними стеблами) і розкішна подільська кераміка, яка ще й досі зберігає багато дуже архаїчних рис. У кутку заді влаштовано внутрішню обставу типової подільської хати.

Відділ Старого Києва (заля за вестибюлем) теж не може розгорнути своїх збірок через тісне приміщення. У Києві давно відчувається потреба організувати спеціальний муніципальний музей м. Києва, який цілком був би охопив еволюцію міста,

починаючи від осель первісної людини до радянського Києва наших днів. Історичний Музей протягом кількох уже десятиків років провадить підготовчу роботу в цім напрямі, особливо ретельно збираючи матеріяли, що характеризують еволюцію зовнішнього вигляду міста протягом останніх століть. На стінах під колонами (ліворуч) містяться пам'ятки колишнього київського міського на маґдебурзьким праві самоврядування (яким Київ користувався від 1499 до 1834 року), а саме — прикраси будинку кол. ратуші на Подолі — герб (арх. Михайло) металевий, статуя Теміди, магістратські гармати, статуя Самсона з левом з фонтану перед ратушею (ратуша не збереглася; купольний павільйон над кол. фонтаном стоїть і досі), корогви та значки київських цехів тощо. Ліворуч у вітрині — т. зв. «оксамит» одного з київських цехів, 1778 року, якими користувалися під час урочистих похоронних церемоній усі київські цехи. Решту стін укриває низка малюнків, рисунків і гравюр, які малюють краєвиди Києва або його окремі будови з половини XVIII ст. до кінця XIX в. У вітринах біля вікон — видання київської (лаврської) друкарні, ключі від київської фортеці, документи, що стосуються до Києва, тощо.

Зіходячи сходами на другий поверх, бачимо вгорі низку історичних портретів переважно першої половини XVIII в. з колишнього Вишневецького замку на Волині, та окремі зразки українських народніх килимів.

Художньо-Промисловий Відділ експонований частково в першій залі другого поверху, частково в інших залах. Перша від сходів зала містить спеціальну

Всеукр. Історичн. Музей ім. Шевченка. Ваза Межигірської фаянс. фабрики.

виставку виробів колишньої Києво-Межигірської фабрики (20 км від Києва). Фабрику цю засновано року 1798. До 1822 року її утримував своїм коштом київський магістрат; після того вона перейшла в відання царського двору. Виробництво фабрики досягає найбільшого розквіту у 1830—40-х рр.; по звільненні селян, що працювали на фабриці, з кріпацтва та через подорожчання робочої сили фабрика занепадає,

переходить до рук приватних орендарів і остаточно припиняє працю р. 1874. Виробництво фабрики орієнтувалося на заможного, шляхетського споживача. Вироби фабрики розміщені так: вітрина I — вироби чисто «ампірного» стилю приблизно до 1830-х років вітрина II — експонати 1830-х років, багато

барвистіші, з численними наслідуваннями англійських і французьких фаянсових виробів, вітрина III (біля вікон) — дрібні вироби так само першої доби існування фабрики; IV — вироби 1840-х рр. переобтяжені окрасами, але тежгарні технікою й зображенням цікавих сцен та типів. Вітрина V дає продукцію часів занепаду та еклектизму 1850—60 рр., впливу буржуазних смаків суспільства. Вітрина VI — дрібніші вироби 1840—70-х рр., VII—VIII — речі культового вжитку. У двох вітринах біля вікон додатково експоновано вироби другої фабрики, що працювала теж руками кріпаків — дідича А. М. Миклашевського в с. Волокитині, Глухівської округи (існувала протягом 1839—62 рр.). На чолі її деякий час стояв кріпак-селянин. Фабрика дала низку чудових виробів, що поширювалися по всій Україні й Росії. У Києві А. М. Миклашевський мав свій будинок (вул. Воронського № 12), де й досі збереглися порцелянові каміни його фабрики.

Виставка українського малярства XVII—XX століть займає більшість залі II поверху. Огляд найкраще почати з останньої залі праворуч — першої залі виставки з експонатами Історично-Побутового Відділу.

Історично-Побутовий Відділ засновано одночасно з самим Музеем придбанням великої колекції портретів з кол. замку князів Вишневецьких на Волині. Розквіт відділу настає з 1910 року, коли він починає збагачуватися на тисячі зразків культового

малярства XVI—XIX ст., побутових портретів, народніх малюнків, речей старовинного одягу, зброї, тканини, золотарства тощо. Особливо збагатився відділ по революції, коли радянський уряд передав Музеєві безліч мистецьких виробів українського золотарства, вилучених з церков під час голоду 1922 року.

У I залі виставки і.-п. відділ експонує (ліворуч від входу) зразки українського малярства XVII—XVIII ст.—угорі монументальні портрети з Вишневецького замку, портрети Петра Могили, інші родові портрети, і під ними — культове малярство з цікавими зразками українського іконопису, що характеризується за цієї доби яскравим національним кольоритом і заразом має низку рис і давніх візантійських традицій і західних (італійських, німецьких) впливів. На великій стіні поспіль портрети української «старшини» — теж XVII й XVIII століть, серед них на особливу увагу варті портрети стародубського полковника Миклашевського (ліворуч), значкового товариша Гамалії, донського отамана Данила Єфремовича (у центрі), подружжя Сулим, Антона Головатого (праворуч) тощо. Вся ця група теж яскраво свідчить про міцну національну малярську школу, велику вмілість, а разом із тим висвітлює цікавий характер і побут тодішньої владущої класи. Стіну праворуч приділено на портрети кінця XVIII—початку XIX стор. переважно з шляхетських верстов (на які перетворюється за цієї доби колишня козацька старшина),

Всеукр. Історичний Музей ім. Шевченка. Виставка українського малярства XVII-XX стол. Заля II.

духівництва та міщанства. Остання стіна демонструє т. зв. «народні малюнки», з-поміж них улюблені колись серед дрібної шляхти, козацтва та заможного селянства зображення «козака-бандуриста» й його відміна — «козака-Мамая». Наступні чотири залі виставки zorganizував відділ Художній.

Художній Відділ засновано за перших років, відколи існує Музей, але перед революцією він сягав ледве кількасот картин, рисунків та гравюр. За революції й надто останніми роками відділ виріс більше як у 15 разів. Тут збираються твори самого тільки нового українського малярства, скульптури, новітньої гравюра. Тепер це єдина в СРСР збірка українського мистецтва як кількістю, так і якістю та систематичністю добору.

II залю приділено на українське малярство кілця XVIII й початку XIX століття. На великій стіні — твори видатних українських малярів XVIII ст., що під тиском економічних та політичних обставин тодішньої України мусіли були кидати свою батьківщину та й перебиратися до Петербургу — це славетні Лосенко, Д. Левицький, Боровиковський і інш. Усі три мали величезний вплив на тогочасне російське малярство. Серед портретів роботи Д. Левицького на особливу увагу варті: «Жінка в снімвбранні», «Дмитрієв-Мамонов», у Боровиковського — писана ще на Україні ікона 1787 р., «Жінка на тлі парку», «Портрет Л. Розумовського». У кутку праворуч — портрети польських

ділячів Правобережної України. Протилежну стіну приділено численним зображенням розкішних панських садиб на лівобережній Україні («Диканька», «Очкин», «Вишеньки», «Яготин» тощо), що їхні власники працею сотень тисяч закріпачених селян будували собі англійські замки та італійські палаці; під ними — мініатюри (у вітринах), ліворуч — творчість відомого маляра-селянина кріпака В. Тропініна (надто цікаві — типи подільських селян).

ІІІ залю присвячено добі 1830—50-х років, коли мистецтво все ще по-давньому обслуговує панські резиденції, додержуючи надхненого від них класицизму та академізму. Центральне місце посідають твори славетного маляра-кріпака й поета Тараса Шевченка (понад 60 малярських його робіт), починаючи від років навчання до останньої його подорожі по Україні 1858—59 рр. Серед них особливо вирізняються аквареля з краєвидом Києва 1846 р. («Старий костюл»), жанр «Селянська родина», «Портрет кн. Кейкуатової», автопортрети, численні акварелі часів заслання. Праворуч від Шевченка — низка малярів-чужинців, що працювали на Україні переважно по тогочасних панських садибах; серед них найвидатніші — В. Штернберг та Г. Гольшайн. Ліворуч група інших українських художників — І. Соколов, Сошенко, Сажин, Рокачевський, Брянський тощо.

ІV зала репрезентує добу натуралізму, що виникає наслідком панування торговельної

та промислової буржуазії. Ліворуч — найвидатніший з художників цієї доби — М. М. Ге (близько 50 його творів), добре репрезентований у його ранній академічній манірі, пізнішій натуралістичній та останній — імпресіоністичній. Далі за ним ідуть художники-романтики (з них деякі з певним етнографічним ухилом) — Жемчужников, Трутовський (близько 40 творів), Мікешін, Васильківський, Мартинович. Усю протилежну довгу стіну приділено натуралістам, що здебільшого брали були участь у бойовій організації російських натуралістів — т. зв. «передвижників». Серед них на особливу увагу варті твори Ріпина (15 №№), Ярошенка, українські жанри В. Маковського, Ю. Коссака, Я. Станіславського, Пимоненка, пейзажі Куїнджі, Орловського, Світославського, Левченка.

У залю присвячено новій добі українського малярства. Праву стіну приділено творам славетного М. О. Врубеля—за малим не самого тільки київського періоду (50 творів). Серед них найбільшої слави зажили собі «Східня казка», «Дівчина на тлі перського килима», ескізи до розпису Володимирського собору у Києві. За ним ідуть Врубелеві учні або наслідувачі — Яремич, Шаврін. На другій великій стіні—праці української імпресіоністичної школи початку ХХ сторіччя; більшість представників її походили з київської приватної школи М. І Мурашка. Найцікавіші—А. Маневич, Ол. Мурашко, М. Бурачек, В. Кричевський. На третій стіні—

спочатку група представників ретроспективних течій—серед них найвидатніший український графік Г. Нарбут (експоновано близько 60 творів), Г. Лукомський, а далі—переважно сучасні робітники на ниві українського мистецтва, що створюють його революційне «сьогодні» — монументалісти Т. Бойчук, В. Седляр, М. Касперович, неоімпресіоністи — Таран, Крамаренко, Петрицький, конструктивісти — Меллер тощо, деякі українські художники, що працюють поза межами України (Екстер, О. Шевченко), видатні гравери й графіки (Усачов, Плещинський, Юнг, Касіян).

Повертаючись на сходи, варто звернути увагу на сучасні вироби Києво-межигірського керамічного технікума, що роблять цікаві спроби знайти сучасний, відповідний революційній країні стиль виробів з глини й фаянсу.

КИЇВСЬКИЙ СІЛЬСЬКО - ГОСПОДАРСЬКИЙ МУЗЕЙ ТА ПОСТІЙНА ПРОМ.-ВИСТАВКА ІМ. Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО

Вул. Революції № 8. Київський С.-Г. Музей та Постійна Промислова Виставка заснувалися в приміщеннях садиби колишнього царського палацу р. 1924-го. Історія будинку, де міститься Музей, дуже показова.

Року 1744, цариця Лизавета, перебуваючи в Києві, місце для «государева дворца и сада» обрала між Печерською фортецею та старим містом у чудовій місцевості над

Дніпровими кручами. За зразок для київського палацу взяли палац гр. О. Г. Розумовського в с. Перові, побудований за проєктом славетного архітекта Растреллі. Будувати палац розпочали року 1747 разом із Андріївською церквою й будинком «певчого

Архіт. Б. Растреллі й Маєвський.
Будинок Київ. Сільсько-Господар. Музею.

Андрієвського» на Подолі, під керівництвом двірського архітекта Ів. Мичурина; рисунки й проєкти надсилалися на апробацію й коригування двірському обер-архітекторові, «графові фон-Растреллі».

Дерев'яний на кам'яному долішньому поверсі палац з двома кам'яними флігелями, що утворювали перед ним великий двір з окремою кам'яною гавітвахтою на пляцу с переду і кам'яною оранжерією в виноградному

саді, що тягся по горі трохи чи не до самого Подолу, був закінчений в основних рисах у 1747—55 рр.. Семилітня війна (1756—63) затримала закінчення палацу, яким керував уже інший архітект, Семен Карін. Близько 1775 р. ми маємо відомості, що всі будинки були пофарбовані вохрою, різьбляні прикраси, орнаменти — білилами. Покрівля на головному корпусі була залізна, на флігелях — з дахівки. Тільки горішній поверх головного корпусу вважали за «покої», долішній звали «погребом кам'яним». У 28 кімнатах горішнього поверху стіни були обліплені різнокольоровими «насышными» паперовими шпалерами в позолочуваних та білих різьбляних рамах, підлоги були штучні з дубового, шовковичного й ін. дерева, печі з «ланшафтних» синіх кахель. У флігелі, праворуч від брами, містилися службові покої, ліворуч кухні, хлібні, службові й «конфетурня». Меблів у кімнатах не було, а на складі дуже мало й зовсім простих. Тільки тоді, як приїздили «знатні персони», як от О. М. Голіцин і гр. А. Я. Брюс року 1768—69, Румянцев-Задунайський перед Турецькою війною року 1776 або в. кн. Павло Петрович року 1781, — починали клопотатися про належний ремонт і меблі, здебільшого ж палац стояв порожній. У «виноградному» саді, закордонні садівники розводили різноманітні дерева, оранжерійні рослини, квіти. Різні овочі, горіхи, дерева, квіти надсилаються до Петербургу разом з варенням та цукерками, що виготовляли в «конфетурнях».

Приїзд Катерини II р. 1787 знову викликав великий ремонт. Заново пофарбували всі будівлі в сірувато-блакитний колір, залишаючи білими всі окраси й балюстради. У декількох парадних кімнатах стіни оздоблено шовковими шпалерами; чимало меблів і прикрас привезено з Москви; полагоджено всю огорожу навколо садиби, відремонтовано альтанки в саді. Гр. Сеїурові, що приїхав був разом із Катериною, палац здавався просторим, чепурним, багато оздобленим. Під час цього Катерининою перебування у Києві (з 30 січня до 22 квітня 1787 року), перед славнозвісною «подорожжю до Тавриди», тут відбувалися розкішні прийоми, бал, маскаради. Наприкінці XVIII ст. в одному з флігелів відбувалися прилюдні театральні вистави. Згодом у палаці бувають «присутствія», міститься лазарет. Після того як лазарет із палацу виїхав, ген.-губ. Кречетніков мусів був знову зробити великий ремонт і будинкові й меблям.

На початку XIX ст. в палаці живуть військові губернатори Френч, Чемесов, Милорадович. Р. 1811 горів правий флігель. Під час французької війни р. 1812 в палаці містилися полонені саксонці, що здебільшого перемерли від епідемії. Після них потрібен був такий ремонт, що року 1816 Олександр I, проїжджаючи через Київ, мусів зупинитися не в палаці, а в кн. Оболенського; р. 1817 їдучи вдруге, він зупинився вже в палаці, в ген. Раєвського, командира корпусу, що штаб його тоді містивсь у Києві. Року 1819

дерев'яний горішний поверх палацу згорів, залишилися кам'яні флігелі й долішній поверх головного корпусу «в руїнах»; у них містивсь батальйон «воєнних кантоністів». Можливо, що на початку ХІХ ст. були наміри відбудувати палац наново; є відомості про план палацу, що його склав архітект Меленський. Але відбудувало його «со вкусом и удобствами» допіру лиш р. 1834 «акційне товариство мінеральних вод», що мало фон! 30 тис. крб. і добре, з певними прибутками понад 30 років провадило свої справи. За цих років у головному будинкові містився курзал, 10 ванн і кімнати на виготовлення, переховування й продаж вод. У флігелях були кімнати для приїжджих. Добре утримували й використовували сад.

Р. 1868 згідно з бажанням Олександра ІІ «Заведение мин. вод» звільнило садибу, і на давнішому фундаменті лизаветинського палацу архітект Маєвський р. 1870 збудував другий кам'яний поверх палацу по-давньому на 28 кімнат. Хоч є відомості, що не було а ні рисунків, а ні малюнків, на підставі яких можна було б реставрувати палац, знати що архітект такий намір мав і намагавсь наблизити новий палац до старого лизаветинського. Напевно збереглися від старого палацу тільки типові для растрелівських будинків фасадні окраси долішнього поверху. Увесь ремонт та встаткування коштувало до 400 т. крб. Як і раніше, в палаці ніхто не жив, тільки вряди-годи наїздили «знатні персони» — Олександр ІІ-й, Олександр ІІІ-й,

італійський «наслідний принц» Умберто тощо. З р. 1886 мешкала в ньому в. кн. Олександра Петрівна, що будувала під той час Покровський монастир. Жив у ньому кілька разів Микола II. Останньою з царського дому мешкала в ньому під час імперіялістичної війни й «незгоди» з распутінською групою при дворі ц. Марія Федорівна.

Не менш цікаво відбиваються на палаці події Революції й громадянської війни. Р. 1917 тут відбуваються засідання першої Ради Робітничих Депутатів, Виконавчого Комітету Ради об'єднаних громадських організацій, а так само Партиїного Комітету київської організації більшовиків. Наприкінці жовтня р. 1917 палац був свідком того, як за наказом тодішнього штабу військової округи юнкери заарештували частину членів Революційного Комітету і вкрай поплюндрували приміщення всіх більшовицьких організацій, що містилися тоді в палаці. Під час першого приходу Радвлади до Києва (січень-лютий р. 1918) тут, з розпорядження штабу командувача Червоної Гвардії Муравйова, сиділи заарештовані діячі старого ладу — В. Шульгин і багато інших. Згодом київські музейні діячі проєктують перетворити палац на Українську Національну Картинну Галерію, але під час німецької окупації та гетьманщини палац заповіли міністерство внутрішніх справ та славнозвісна гетьманська «державна варта», що викидає цілий Військовий Історичний Музей уночі під час дощу на вулицю. З новим приходом Радвлади року 1919 тут

міститься Раднарком УСРР. Пізніше після польської навали 1920 р.—штаб військової округи. Року 1923—25 його займав Земле-впорядний Технікум.

24 квітня 1925 р., під час VII з'їзду Рад Київщини, в приміщенні кол. царського палацу відбулося урочисте відкриття К. Сільсько-Господарського Музею та П. П. Виставки, які на 1/X 1925 р. вже було визнано за установу краєвого значіння. Після багатьох господарів за громадянської війни садиба була в дуже занедбаному стані, будинки потребували капітального ремонту, сад украй здичавів. Систематичною та впертою працею відновлено колишній палац на 80⁰/₀. Тим часом як на 1/X 25р. під експонатами було тільки 35 заль, на 1/X 28 р. вони займають уже 89. Протягом останніх років, планово збираючи експонати, систематизуючи їх та послідовно експонуючи, досягнуто того, що установа в цілому доволі повно висвітлює сільсько-господарські та промислово-виробничі процеси з погляду найбільшої технічної рентабельности та громадської їх доцільности.

Під 28 відділів та підвідділів Музею зайнято обидва поверхи західньої частини будинку, під 22 відділи Виставки — східне крило його й флігель.

За останнім планом праці в К. С.-Госп. Музеї весь експонатний матеріал має бути поновлено, а так само розбито на такі відділи: 1) Природно-історичний і соціально-економічний характер краю (лісостепу й

полісся на Україні),; 2) Кліматологія; 3) Ґрунтознавство й угнобня; 4) Енерґетична база й механізація сільського господарства; 5) Рільництво; 6) Дослідна справа; 7) Проблема підвищення врожайности; 8) Луківництво, меліорація, торф; 9) Ґродукційне скотарство; 10) Шовківництво та бджільництво; 11) Лісова справа; 12) Організація праці в сільському господарстві і НОП.

На Постійній Промисловій Виставці експонують вироби таких трестів і підприємств: 1) Українліс, 2) Укрсукно, 3) ВУФКУ, 4) Союзхліб, 5) Дніпромлин, 6) Шкуртрест, 7) Київдрук, 8) Махортрест, 9) Тютюнтрест, 10) Спиртотрест, 11) Порцелянтрест, 12) Папіртрест, 13) Фізико-Хемік, 14) Сорабкооп, 15) Цукротрест та Укрсельцукр, 16) ПЗЗ, 17) Держпароплавство, 18) Машинбуд, 19) Харчотрест, 20) Окркомгосп, 21) Хемзавод), 22) Трикотажна фабрика, 23) Київ-одяг, 24) Київ-взуття, 25) Укрсельмаштрест.

До виставки належить Кустарний відділ, що тимчасово складається з підвідділів деревооброблення, ганчарства та ткацтва.

Частину цих відділів уже експоновано за єдиною схемою, що за нею найближчими часами має бути опрацьована й експонована вся виставка, а саме: в кожному відділі виявляється поперше сировинна проблема, подруге—техніка та економіка виробництва, потретьє—реалізація продукції та перспективи розвитку.

Усі зразки — речові експонати й моделі їх у кожному відділі як виставки, так і Музею,

за допомогою написів-пояснень, фотографій, плякатів, схем, картограм та діаграм, мають бути зведені до певної закінченої одності і не тільки виявляти стан сільського господарства та промисловости на сьогодні, а й накреслювати дальші їхні шляхи в соціалістичному будівництві, зокрема підкреслюючи взаємний зв'язок і єднання села з містом. Установа має невеличку на декілька тисяч томів книгозбірню з різних галузів сільського господарства та промисловости.

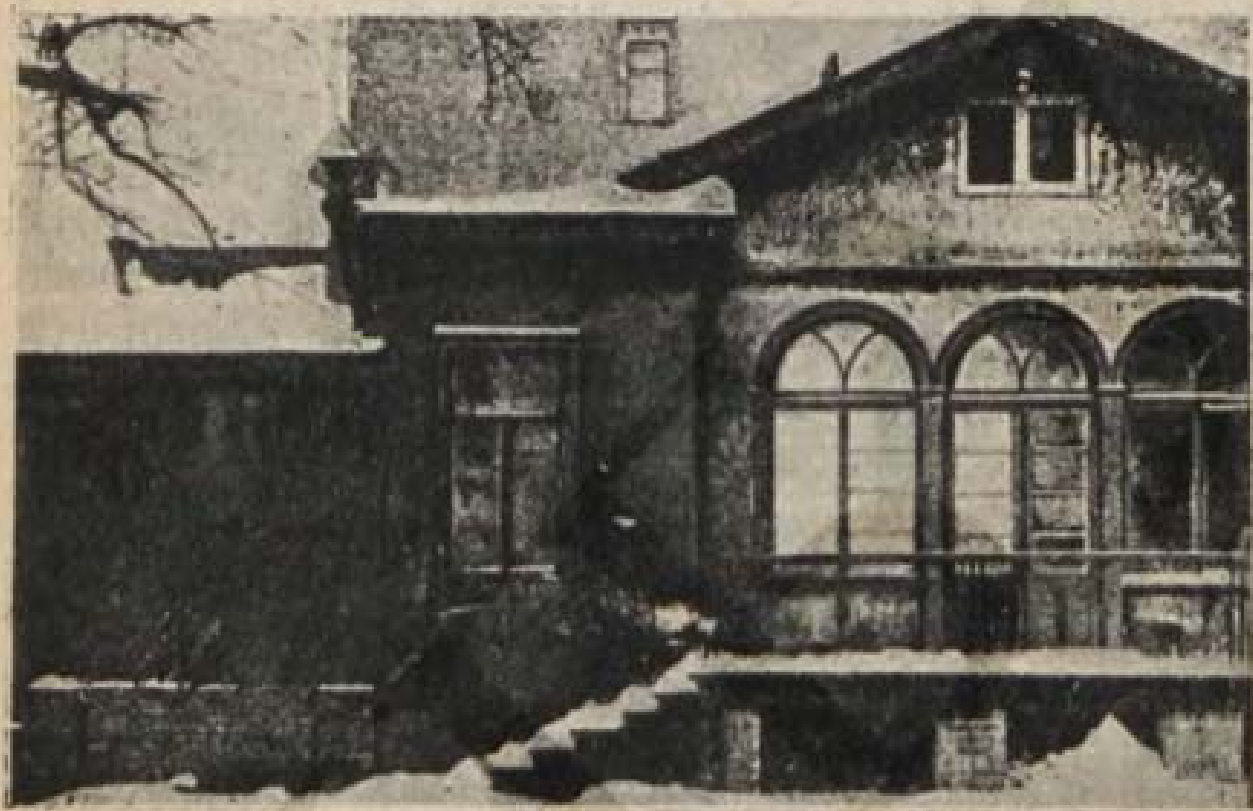
Співробітники Музею та Виставки, окрім того, що збирають, експонують та вивчають експонати, ще й демонструють ці експонати організованим групам одвідувачів, читають лекції в супроводі діапозитивів та кіна, упоряджують курси в самому Музеї й на периферії, беруть участь на виставках, організовують майстерні наочного приладдя, устатковують агроваґони тощо.

Зокрема варт підкреслити практично-виробничий характер деяких відділів Музею, наприклад: відділ інтенсивности культур має ділянки для певних рослин на території садиби; відділ бджільництва має окрім музейних експонатів показову пасіку, що виготовляє штучну вошину, помпує мед тощо; відділ шовківництва налагодив зв'язок з шовківниками Київщини, поширює тисячі брошур, інструкції, колекції, організовує збут опрядів, причому сам за останній час експортував до 200 пуд. Сад підтримують у непоганому стані.

У долішньому поверсі є невеличка кімната вікнами в сад, де р. 1918 збирався перший

Комітет київської організації більшовиків; тепер у ній — пам'ятна кімната, а на будинкові, праворуч од дверей, прибито пам'ятну таблицю.

Від Сільсько-Господарського Музею можна, трохи повернувши в улицею Революції праворуч піти Садовою вулицею.

Будинок Декабристів. Фасад з боку Садової вулиці.

БУДИНОК ДЕКАБРИСТІВ

Вул. Революції № 21а, ріг Садової. Цей будинок зв'язаний з перебуванням декабристів у Києві: в ньому відбувалися у 1820-х роках засідання льожі «Об'єднаних слов'ян», близької до декабристів. Передніше будинок мав критий балькон з колонами, з банею в класичному стилі над ним. Наприкінці ХІХ ст. його фасад з вул. Революції обкладено цеглою

та ! перебудовано. Року 1925 на будинку прибито таблицю з написом: «Тут збиралися декабристи» (роботи Б. Кратка).

БУДИНОК МУЗИКИ О. М. ВІНОГРАДСЬКОГО

Садова № 3. Тут в останній чверті ХІХ ст. мешкав дуже популярний свого часу у Києві диригент (симфонічних концертів О. М. Виноградський. У цьому будинку, наїжджаючи до Києва, бували А. Рубінштейн, П. Чайковський та інші відомі музики.

ДЕРЖАВНИЙ БАНК

Вул. 25 Жовтня (Інститутська) № 9. Давніший будинок Державного банку поруч із сучасним (проти Комуністичної, кол. Банкової вулиці) був побудований близько 1845 р. як будинок шляхти. Він мав два виступи по боках фасаду, ефектний восьмиколонний портик і напис на фронтоні польською мовою «Dwo-gzańska kommissya». Року 1847 цей будинок передано Київській конторі Державного Банку. 1902—1905 рр. поруч із старим будинком побудовано сучасний великий будинок Державного Банку за проєктом архітекта О. В. Кобелева в стилі північно-італійської готики, Старий будинок (вул. 25 Жовтня № 9) при цьому вкрай зіпсовано — одрізано праве крило і знищено портик.

БУДИНОК ОКРУЖНОЇ КАСИ СОЦІЯЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ

Вул. 25 Жовтня № 7. Будинок побудував спочатку для біржі р. 1873 архітект Ол. Шіле. У його залі у 1870-х рр. іноді відбувалися концерти й балі. Коли біржу перенесено на Хрещатик (1882), будинок передано під Земельний банк, що й перебував тут до революції. Тепер тут міститься окружна Каса Соціального Страхування.

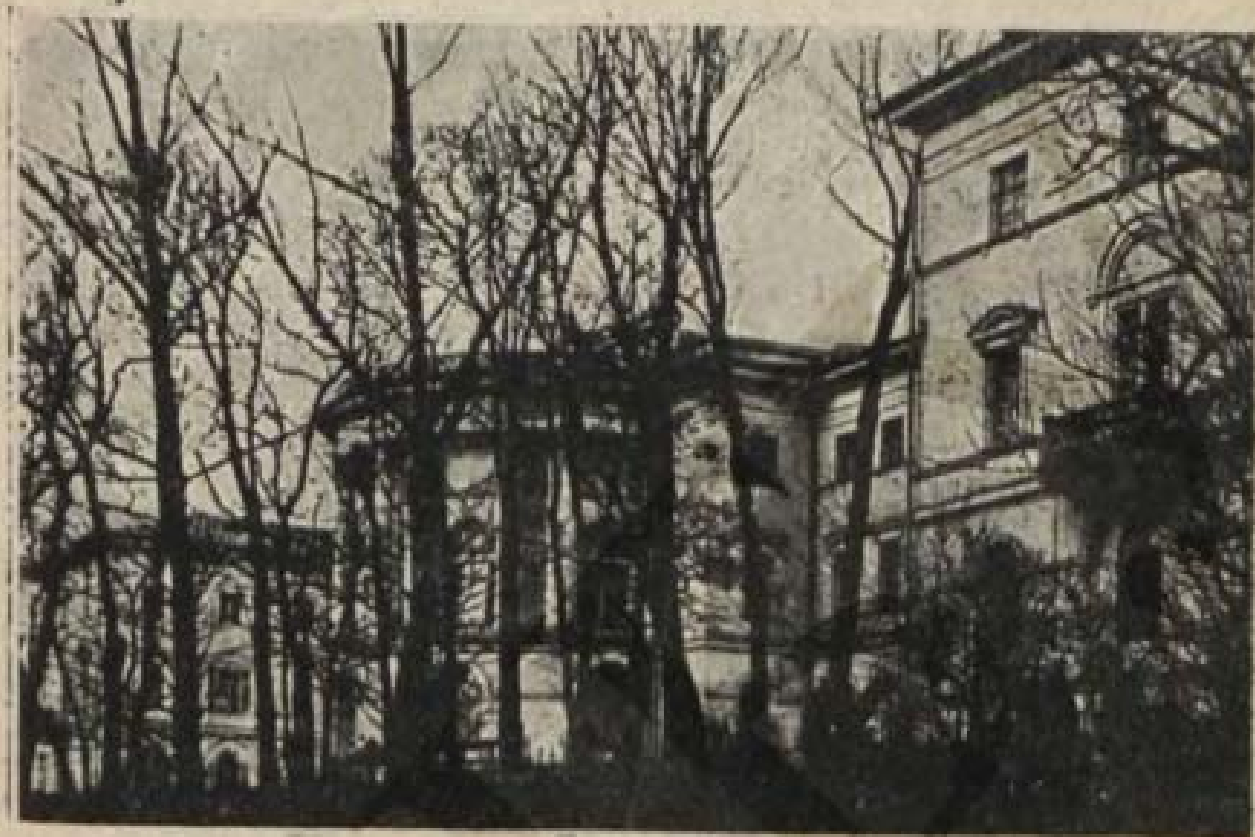
БУДИНОК НАРОДІВ СХОДУ

Вул. 25 Жовтня № 5а. Займає старовинний, гарної архітектури будинок. Спробтував його певно Беретті разом з будовами код. Дів. інституту (тепер Окркомгосп). Раніше в нім жив педагогічний персонал інституту. Р. 1925 тут влаштовано Будинок Народів Сходу. Це громадська організація, що обслуговує всі ті національності Сходу, які живуть на Правобережній Україні — трудящих асирійців, корейців, татар, турків, лезгин, вірмен, грузин, греків. Будинок об'єднує кілька тисяч чоловіка, має клубну залю, читальню, бібліотеку, кімнату для військово-спортивного гуртка, низку секцій, літній майдан.

БУДИНОК ОКРКОМГОСПУ Й ОКР. НАРОСВІТИ

Вул. 25 Жовтня № 5. На початку ХІХ ст. на мальовничих схилах гори, де тепер розташовано величезні будови Окркомгоспу, містився

дерев'яний на три поверхи будинок генерала Бєгічева. У цьому будинкові року 1812 тимчасово (після пожежі Подолу р. 1811) містилася лютеранська кірха. Року 1834 Бєгічев подарував свою садибу з будинком новоза-

Архіт. В. І. Беретті. Будинок, де нині Окркомгосп і Окрнаросвіта.

снованому Київському університетові, і тут розміщено частину університетських колекцій та книгозбірні, передані до Києва з Крем'янецького ліцею й Віленського університету.

Року 1835 університет погодився був передати садибу для збудування нового тоді для Києва навчального закладу—«Інституту шляхетних дівчат». Інститут цей, за ініціативою тодішнього київського генерал-губернатора,

графа Левашова, заснували були року 1834 на те, найбільше, щоб зросійщити жіночу частину шляхетства Волині, Поділля й Київщини, що було тоді ще цілком польським; жіноцтво це, мовляло тодішнє офіційне листування, «мало великий вплив на молодь і підтримувало в ній ворожий, іноді до фанатизму, настрій проти російської держави». До збудування власного нового будинку інститут відкрито року 1838 в будинкові фельдмаршала князя Остен-Сакена (де згодом жили київські цивільні губернатори, на розі вул. 25 Жовтня й вул. Рози Люксембург) у присутності славнозвісного «князя Варшавського» — графа Паскевича-Ериванського, що ріками крови приборкав польське повстання. За статутом, в інституті мали виховуватися сироти, а так само «своєкоштни», але виключно шляхетського стану. У 1838—42 рр. побудовано власний новий будинок Інституту (де тепер міститься Окркомгосп) у вигляді великого, продовгастого корпусу з бічними крилами й півкруглим виступом по середині. Будинок розміщено на гребені продовгастого виступу гори над Хрещатицькою долиною, отож будова неначе б панує над усією околицинною місцевістю (у ХІХ ст. будинок Інституту було здалека видно з усіх боків). Проєкта будинку склав і виконав професор петербурзької академії мистецтв В. І. Беретті — автор будинку Київського університету (тепер ІНО), що з ним будова інституту має багато спільного. Найефектовніший фасаді, звернутий до Інститутської

В. І. Беретті. Будинок Окркомгоспу-Окрнаросвіти.
Центральний павільйон.

(перед тим Іванівської, тепер 25 Жовтня) вулиці, надто його центральний півкруглий виступ з колонами, у середині якого містилися була католицька каплиця (внизу) й церква (вгорі). З інших частин варті уваги колишня актова зала з хорами й сходи з колонами, з чудового рисунку характерними капітелями, в яких Беретті наслідує свого навчителя, славетного Тома де Томона, та чавунними, типово миколаївськими ґратами. Під'їзд та вхід до будинку через умови місцевості зроблено невдало — з вузького бічного фасаду, і оброблено невиразно. До тієї ж таки доби належить і будинок колишньої пральні біля в'їзду до садиби. Двоповерховий флігель у глибині садиби споруджено наприкінці ХІХ віку.

Інститут шляхетних дівчат існував до революції. За перших років революції в будинкові по черзі містилися переважно військові установи (серед них вища військова школа). Року 1920 північна частина будинку обгоріла. Року 1925 у будинку розмістивсь і одремонтував його Окркомгосп; зроблено нові сходи вгорі та внизу садиби. Року 1927 відбудовано обгорілу північну частину будинку. Тепер Окркомгосп має збудувати собі власне приміщення, а будинок кол. Інституту, на підставі постанови ВУЦВК, повернути Комісаріятові Освіти як колишній навчальний заклад. З лютого 1930 року двоповерховий флігель будинку забрала Окрнаросвіта.

В головному корпусі передбачають розмістити інститут шкуряної промисловости.

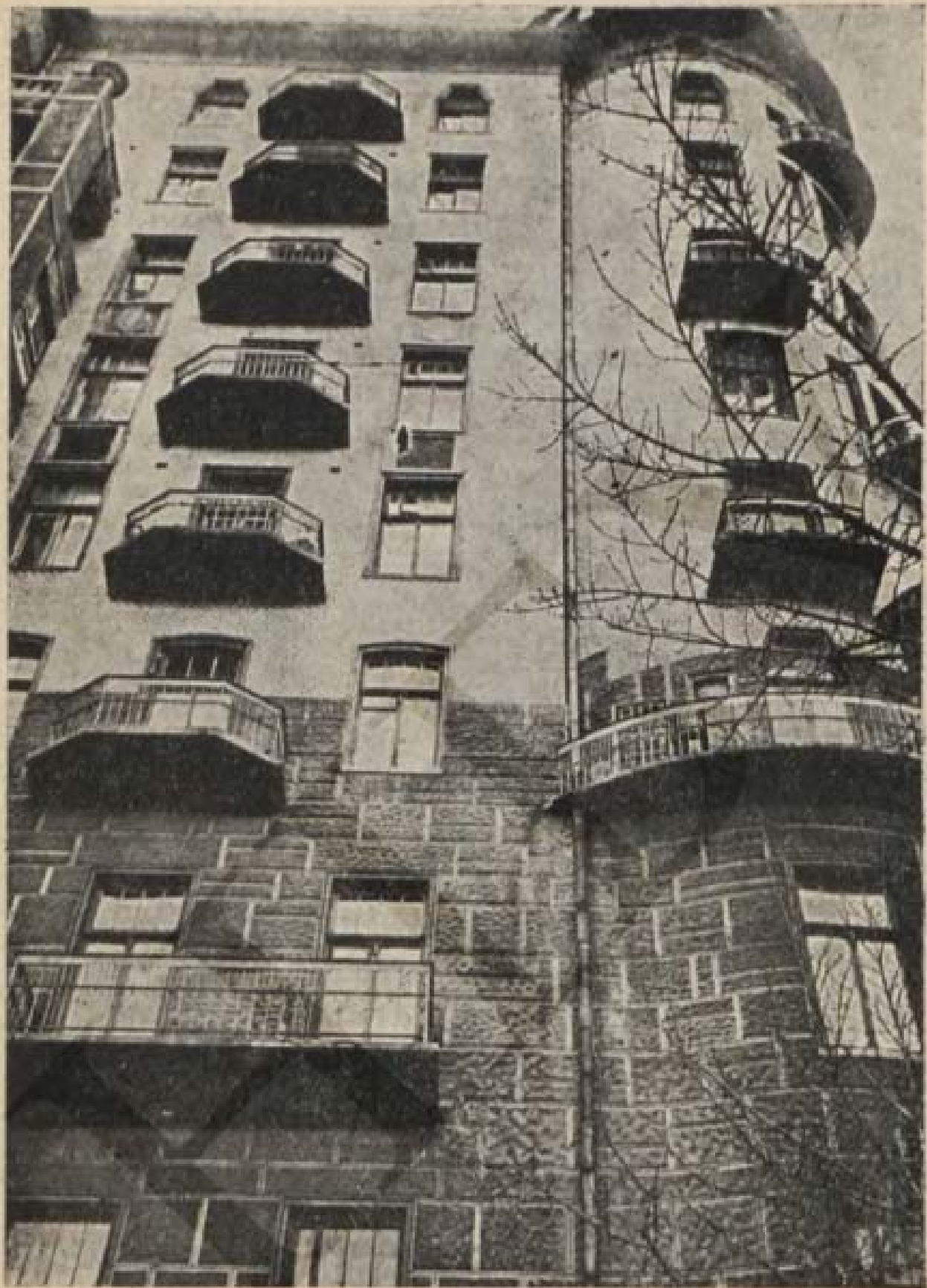
БУДИНОК ДЕ ЖИВ ОЛ. В. БЕРЕТТІ

Вулиця 25-го Жовтня №14. Невеличкий дерев'яний будиночок на три поверхи, фарбований жовтою вохрою. Поруч з цим будинком (вище на горі) збудував собі щось наче котедж відомий київський архітект Олександр Вікентійович Беретті (1816—95). Продавши його, він оселився згодом у сусідній дерев'яній будові. На місці першої виріс тепер величезний «хмарочіс», другий зберігся, дарма що ледве тримається. Всередині є зала з цікавими пілястрами.

БУДИНОК КОЛ. Л. ГІНЗБУРґА

Вул. 25 Жовтня № 16—18. На ґрунті, що входив колись у склад садиби проф. Мерінґа, на місці колишнього, що побудував Беретті, будинку у 1911—12 рр. виріс велетенський, найвищий у Києві, житловий будинок; фасад його на вулицю має 8, у двір—10 а подекуди і ще більше поверхів. Збудував його підприємець будівельний підрядник Л. Гінзбург. Перед революцією в нім жило багато титулованих, шляхетних та буржуазних родин.

Від вулиці 25 Жовтня, зійшовши трохи вгору, можна дійти праворуч Ольгинською вулицею до майдану Спартака й театрального будинку ім. Леніна. Праворуч, на розі вулиці 25 Жовтня й Ольгинської будують великий робітничо-житловий будинок.

Будинок кол. Л. Гінзбурґа, вул. 25 Жовтня.

КОЛИШНЯ САДИБА ПРОФ. МЕРІНГА

Ученька місцевість поміж сучасних вулиць — Воровського, 25-го Жовтня, Комуністичної (Банкової) й Енгельса (Лютеранської), що становить тепер цілий вузол вулиць та густо забудованих кварталів, ще до кінця 1890-х років була садибою приватного власника, професора Київського університету Ф. Ф. Мерінга, являючи собою парк з алеями, оранжеріями, виноградниками тощо. На місці сучасного драматичного театру був став. Тепер ці квартали забудовані великими будовами житлового, промислового (готелі, пасаж), громадського (театри, цирк, кол. скетинг-ринг) тощо характеру. Переважний стиль — модні наприкінці ХІХ й наприпочатку ХХ ст. — ренесанс та барокко, які надав цим кварталам один із співучасників будівної компанії — інж. Г. П. Шляйфер.

БУДИНОК ДРАМАТИЧНОГО ТЕАТРУ ІМ. В. І. ЛЕНІНА

На майдані посеред колишньої садиби Мерінга року 1898 закінчено й відкрито будинок драматичного театру, побудований за проєктом інж. Г. П. Шляйфера в стилі, що звався тоді «нео-грек», а навсправжки типового для кінця ХІХ-го віку занепадницького характеру з широким застосуванням дрібних бароккових окрас. Театральна зала містить 1200 глядачів. У театрі цім довший час грала була російська драматична трупа під

керівництвом М. М. Соловцова, що мала величезну вагу (в піднесенні рівня театральної культури в Києві. Після революції театрові надано ім'я В. І. Леніна. Р. 1924 його передано українській драматичній трупі під керівництвом Леся Курбаса «Березіль». Коли трупу перевели до Харкова, її заступив театр ім. Франка.

БУДИНОК ПАСАЖУ

Почато будувати поміж Мерінгівською вулицею й вул. Воровського р. 1914 коштом кол. страхового тов. «Росія», за проєктом архітекта Андрієва. Збудовано лиш частину, що межує з Мерінгівською вулицею. Будинок, що виходить до вулиці Воровського (№ 25) мав бути знесений, але залишився через те, що почалася світова війна.

БУДИНОК Т. ЗВ. СУЛИМІВКИ

Вул. Енгельса (Лютеранська) 16—18. Колись величезний, двоповерховий дерев'яний будинок на схилі Лютеранської гори до Хрещатицької долини. Побудував у 1830-х роках заможний ділич Сулима, а вдова його р. 1859-го заповіла всю садибу під шпиталь для старих шляхетних паній і пансіон для вбогих, але теж тільки шляхетних, паннів. Року 1867 тут таки засновано жіночу школу шитва. «Судимівка» являє собою великий, типовий панський будинок першої половини ХІХ ст. в стилі клясицизму. Колись його

оздоблювали колони. Попсований р. 1868 прибудовою церкви, що їй у 1890-х роках надано рис «єпархіальної» архітектури. Після революції будинок на деякий час спорожнів і року 1928 його відбудували на житло, а незграбні церковні прибудови знесли.

Краєвид з вул. Енгельса униз на в. Воровського.

ЛЮТЕРАНСЬКА КІРХА, КОЛ. БУДИНОК ПАСТОРА Й БУДИНОК НАУКОВИХ РО- БІТНИКІВ

Вул. Енгельса (Лютеранська) № № 22 й 21. Німецька колонія з її кірхою до початку ХІХ ст. містилася переважно на Подолі, де дерев'яний будинок кірхи згорів року 1811. Після того лютеранській громаді приділили місце

в Липках. Тут незабаром після пожежі на Подолі побудували дерев'яні з колонами будинки кірхи й пастора. Пасторів будинок дотепер зберігся. Теперішній будинок лютеранської кірхи побудували мало не на тому самому місці, де була стара дерев'яна 1855—

Житловий будинок наукових робітників
у процесі будування.

57 рр., за проектом архітекта академіка І. Штрома; виконання належить іншому, теж німецькому архітекторові в Києві, Пав. Шляйферові (батькові). Будову задумано в романському стилі, але своїми формами вона мало приваблює увагу. Цікавіший будинок пастора з портиком на чотирьох дерев'яних колонах з мезаніном, побудований близько

1812 року — типовий обивательський будинок початку минулого століття. Він зберігся добре, якщо не рахувати цегляної прибудови з правого боку фасаду, зробленої близько 1911 року. Праворуч від нього на розі Комуністичної (Банкової) вул. тепер будують великий кооперативний будинок наукових робітників, цікавий своїми цілком сучасними, раціональними архітектурними формами. В його проектуванні й будівництві брали участь архітекти Медведєв, Семікін, Савич, Обремський, Холостенко, Вербицький.

ІНСТИТУТ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Вул. Енгельса № 20. На ґрунті, що колись належав київській лютеранській громаді, остання побудувала дівочу гімназію й реальну школу. Під час імперіялістичної війни в будинку містився лазарет, під час громадянської війни його спалено — лишилися самі мури. Року 1928—29 його цілком заново відбудовано й розташовано в нім Науково-Дослідчий Інститут Цукрової Промисловости (заснований 1927 року).

БУДИНОК КОЛ. АРХІТЕКТА ГОРОДЕЦЬКОГО

Комуністична (раніше Банкова вулиця) №№ 10/12. Побудований над стрімким схилом гори в формі куба, сумнівно оздобленого величезними, виконаними з цементу зображеннями фантастичних тварин та

звірів — невдале наслідування архітектури середньовічних готицьких будівель. У середині — низка покоїв, розписаних «під морське дно». Весь будинок (автор і код. власник — інж. В. В. Городецький) — яскравий зразок претенсійного декадансу, занепаду буржуазних смаків кінця ХІХ — початку ХХ ст.

БУДИНОК ІСТОРИКА М. Ф. БЕРЛИНСЬКОГО

Вул. Енгельса (Лютеранська) № 27. Дерев'яний одноповерховий старосвітського характеру будинок у вигляді літери «Г» («глаголь»), з високим дахом. Побудував був близько 1830 року відомий, один із перших істориків України та Києва, М. Ф. Берлинський (1764—1848), вихованець старої київської академії, що протягом 46 років (з 1788 до 1833 р.) викладав історію, літературу, природничі науки й «сільське домоводство» у київській «головній народній школі», реформованій року 1811 в «Першу гімназію». Поблизу цієї останньої (що містилася тоді в Кловському палаці) Берлинський і побудував свій будиночок. Берлинський відомий особливо як автор «Краткого описания Києва» (СПБ 1820) й низки статтів про давні київські пам'ятки. Будинок до останнього часу лишався власністю його нащадків.

БУДИНОК ЧЕРВОНИХ ПАРТИЗАН

Вул. Енгельса № 34. Побудував у 1820—30-х роках граф Іллінський, із родини

відомих волинських маґнатів. Один з найхарактерніших у Києві шляхетських опрічних будиночків («особняків») — дерев'яний, одноповерховий з мезаніном та дуже чепурної ампірної архітектури фасадами, прикрашеними кожен шістьма білими колонами корінтського ордера, фризом з модульонами,

Будинок на вул. Енгельса № 34.

ліпленими розетками, ступіньчатим аттиком над мезаніном. Півколони — кожна на окремій базі. У 1840-х рр. у цьому будинкові містився «Перший пансіон» при київській Першій гімназії (що мала тоді приміщення у Кловському палаці), де виховувалися переважно діти заможної правобережної шляхти, щось із 120 душ. У будинкові були паркетні підлоги, 5 роялів, виховники — французи, швайцарці тощо, коло парадного ходу

швайцар з золоченою булавою.] У 1840-х роках тут виховувалися відомі згодом: шекспірознавець, професор московського університету М. І. Стороженко, перекладач Шекспіра М. В. Гербель і славетний художник М. М. Ге, що в Києві, підо впливом лекцій історика М. І. Костомарова, археологічних розкопів коло Десятинної церкви тощо— уперше зацікавився історією та мистецтвом і якому його київські гімназіяльні вчителі малювання Галле та Біляєв перші напророкували блискуче майбутнє як художника. У 1880-х роках у цьому будинкові жив відомий збирач української старовини В.В. Тарновський, тут таки містилася його вже й тоді численна збірка, що прикрашає тепер Чернігівський Музей. Згодом будинок належав Гудим-Левковичеві. Будинок досі зберіг свій первісний колір у два тони — рожево-оранжевий і білий. Наприкінці 1929 р. старий будинок почали відбудовувати й ремонтувати під житло червоних партизанів.

Звідси можна, повернувши праворуч, (вулицею Лібкнехта, вийти на ріг цієї вулиці з Виноградною вулицею.

БУДИНОК НА ВИНОГРАДНІЙ № 14

Старовинний на два поверхи панський будинок 1830-х років, у стилі клясицизму, пофарбований жовтою й білою фарбою, з ліленими віночками у фронтоні. У деорі низенький флігель, де, як переказують, проїздячи через Київ, жив М. В. Гоголь.

КЛОВСЬКИЙ ПАЛАЦ

Бул. Гната [Михайличенка (Лизаветинська) № 5. До початку ХІХ ст. вся місцевість, де прорізано потім вулиці Рози Люксембург (Катерининську), Лібкнехта (Левашівську), Лизаветинську, Виноградну й ін., являла собою поле й липовий гай. Ще за фєвдальних часів (ХІ—ХІІ ст. ст.) всю цю місцевість звали «Кловом»; ця назва збереглася досі в назвах «Кловський узвіз», «Кловський ручай», «Кловський дворець» тощо. Місцевість ця в середині ХVІІІ ст. належала Києво-Печерській Лаврі, яка побудувала посеред липового гаю особливий позаміський на два поверхи мурований палац за проєктом німецького архітекта Готфріда Шеделя, автора лаврської дзвіниці та інших видатних ленінградських і київських будівель. Палац являв собою продовгастий корпус з двома бічними виступами по боках фасаду й двома крилами-виступами по боках протилежного заднього фасаду, бароковими окрасами та високим дахом. Коли до Києва приїздила цариця Лизавета Петрівна р. 1744, в цьому палаці жив спадкоємець престолу Петро ІІІ. Близько 1764 р. тут містилася Лаврська друкарня. Згодом у будинку епізодично були шпиталі для хорих військових, губернаторове житло тощо. Року 1811 до цього будинку перевели І гімназію, що й містилася тут до 1856 р. За цієї доби тут викладали: М. Ф. Берлинський, славний історик М. І. Костомаров; навчалися: історик Києва М. В.

Закревський, історик літератури М. Стороженко, художник М. М. Те й ін. З 1863 року тут містилася жіноча єпархіальна школа. У цю ж добу будинок поцсовано надбудовою третього поверху. Під час громадянської війни палац великою мірою зруйновано. Року 1930 почато його цілковиту відбудову під Інститут Силікатної Промисловости. Навколо колиш. палацу — рештки так зв. Кловського гаю; частини його збереглися так само в садибах №№ 8 й 13 по вул. Лібкнехта. (колишні «генерал-губернаторський» та «Воронцовський» сади).

БУДИНОК РОБІТНИКІВ ДРУКАРНІ ВУАН

Вул. Рози Люксембург (Катерининська) № 19 (ріг вул. Гната Михайличенка). Перед революцією в Липках жили самі лиш заможні верстви київської людности, аристократія, родова та фінансова. За радянської влади надто останніми роками тут починається інтенсивне робітниче житлове будівництво, якому йдуть широко назустріч державні, кредитові, професійні, будівельні й ін. організації. Протягом 1929 р. збудували собі великий житловий будинок і робітники друкарні ВУАН, що міститься на території Лаврського Музейного Городка. Року 1930 будинок закінчують.

БУДИНОК КОЛ. ПРОФ. М. Х. БУНГЕ

Вул. Рози Люксембург № 13. Маленький (один поверх), класичного стилю дерев'яний

будинок; ним володіла протягом цілого ХІХ ст. родина Бунге. Перший Бунге (Георг), що оселився у Києві в 1750-х рр., заснував тут (на Подолі) першу аптеку; його син — колись відомий у Києві лікар Христіян Бунге (1776—1857) придбав названий будинок року 1818; інші сини були відомі професори Дорпатського й Московського університетів (правники, ботаніки, медики). Внук, Мик. Хр. Бунге (1823—1895), був професор і ректор Київського університету, видатний економіст, деякий час (у 1880-х роках) міністер фінансів і голова комітету міністрів (1887—1895). Величезна бібліотека Бунге міститься тепер в університетським відділі Всенародньої Бібліотеки України при ВУАН. Перед імперіялістичною війною старенький будинок належав небожеві М. Хр. Бунге — Мик. Андр. Бунге, ще одному вченому з цієї родини — професорові хемії Київського університету.

БУДИНОК НАУКОВИХ СПІВРОБІТНИКІВ ВУАН

Вул. К. Лібкнехта № 17. Побудував його в 1880-х роках у стилі венеціанського ренесансу колись відомий у Києві багатій (з російських підрядників) Могільовцев. Р. 1919 тут жив народній комісар закордонних справ УСРР т. Раковський, наприкінці 1919 року — денікінський київський губернатор. Року 1925 будинок передано під помешкання наукових співробітників ВУАН.

НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА МАРК- СИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ВУАН

Вул. Лібкнехта № 12. Будинок, де міститься Катедра, характерний зразок перед-революційного аристократично-капіталістичного «особняка», побудував 1912 р. колишній

Будинок Н.-Д. Катедри Марксизму-Ленінізму при ВУАН.

управитель Терещенкових маєтків — Шестаков у стилі «Людовика XVI» (архітект Р. Ф. Мельцер). Поворот до цього стилю, що створила шляхетська класа в добу найвищого свого розквіту (кінець XVIII ст.), дуже характерний для доби напередодні смерті шляхетства як класи. Від Шестакова будинок перейшов до Уварової, уродженої Терещенкової. Після революції тут перебувало

кілька радянських установ, аж доки р. 1926 будинок передано новоутвореній тоді Катедрі Марксизму-Ленінізму при ВУАН. Протягом короткого часу Катедра розвинулася на велику установу. Тепер вона має три секції— Економічну, Філософсько-Соціологічну та Історичну, кабінет Ленінізму й комісії — філософії, методології природознавства, методики та методології історичного матеріалізму, наукової бібліографії марксизму, національних питань, праці, питань соціології мистецтва та літератури, соціології права, методології історичних дисциплін, методики економічних дисциплін, вивчення релігійної ідеології, аграрну, дослідження української історії. Наукова бібліотека при Катедрі має близько 20 тисяч томів.

ІНСТИТУТ ЄВРЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВУАН

Вул. Лібкнехта № 10. Будинок, де тепер міститься Інститут, давніш належав цукровому фабрикантові Гепнерові. Після революції тут були різні радянські установи. Року 1926 при ВУАН утворено спеціальну Катедру Єврейської Культури. Р. 1929 вона перетворилася на Інститут і тепер одержала відповідний своїй ролі окремий будинок. Інститут має шість відділів (історичний, філологічний, етнографічний, літературний, соціально-економічний та педагогічний), і кілька допоміжних установ, серед них Центральний Архів Єврейської Преси, що одержує близько 400 видань

з царини єврейзнавства з усього світу, Єврейська Наукова Бібліотека, що має вже понад 60 тисяч томів (серед них багато рідких та цінних видань), Музей Єврейської Сучасності (соціально-економічного характеру), кабінети — педологічний, діалектологічний, музичний.

САД СПІЛКИ РАДТОРГСЛУЖБОВЦІВ

На перехресті вулиць Лібкнехта (№ 8) й 25 Жовтня (Інститутської) міститься великий сад, що колись увіходив був до складу великого Кловського гаю й згодом належав київським генерал-губернаторам. На самому розі містився палац, що деякі частини його, може бути, походили ще з XVIII ст. У палаці проживали по черзі всі «київські, волинські й подільські генерал-губернатори», аж до останнього перед революцією Ф. Трепова. У 1840—60 рр. тут кілька разів зупинялися Микола I й Олександр II. Року 1918 в палаці жив «гетьман» П. Скоропадський із своїм почотом, року 1919 — Всеукраїнська Надзвичайна Комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією й службовими злочинами. Р. 1920 під час польської окупації поляки зробили тут склад артилерійських набоїв; відступаючи від Києва, вони цей склад висадили в повітря. Після вибуху від палацу лишилися самі руїни; згодом їх розібрали. Р. 1925 тут улаштовано добре впорядкований сад спілки Радторгслужбовців з літнім театром, майданчиками для тенісу тощо.

РАДЯНСЬКИЙ ПАРК

Розбито на місці великого майдану, що розгортався перед кол. царським палацом за Лизаветиних часів. За часів Катерини тут побудовано «Присутственные места», а так само мали збудувати собор на честь кн. Володимира. Під час будування київської фортеці за часів Миколи I всі бу-

Радянський парк. Пам'ятник борцям за Жовтень.
(Барельєф).

дови навколо неї, серед них і мурований будинок «присутственных мест» зрівняно з землею. Майдан зберігав роллю пляц-параду перед палацом до 1870-х рр., коли тут розбито сад на зразок англійських парків. Тепер—це один з найкращих київських садків з широким краєвидом на Дніпро. У частині саду—напроти Сільсько-Господарського Музею (кол. царського палацу)—братерська могила учасників перших революційних виступів під

Радянський (кол. Маріїнський) парк. Могили жертв революції.

час Жовтневого повстання 1917 року. У центральній частині парку проти входу—численні могили видатних діячів революції, серед них Андрія Іванова й інш. Найбільша серед них—братерська могила жертв пролетарського повстання проти Центральної Ради у січні 1918 року, коли протягом цілого тижня на київських вулицях і майданах точилася кривава боротьба між військами Центральної Ради з одного боку й робітниками арсеналу, залізничних майстерень, Шулявки, Деміївки, Подолу, окремими загонами червоногвардійців—з другого. Тільки як прийшла Червона Гвардія з Муравйовим на чолі, припинилася вулична боротьба й тіла робітників, що пали жертвою лютої боротьби, були урочисто поховані.

БУДИНОК АРСЕНАЛЬЦІВ

Вул. Революції № 7. Велика садиба, де тепер просто на очах зростають великі житлові корпуси для робітників Червонопрапорного Арсеналу, давніше належала була княгині Урусовій. Як переказують місцеві старожитці, в глибині садиби, у флігелі, у 1860-х рр. жив широко відомий на той час Шаміль—проводир у боротьбі народів Кавказу проти російського імперіялізму. Полон цей був «почесний», і Шаміль жив тут з цілим своїм харемом. Під час громадянської війни й на початку революції будови садиби розібрано. Року 1929 тут розпочали споруджувати величезний комплекс корпусів для житла робітників-арсенальців. Року 1930 будівництво закін-

чено. Нові корпуси (автори проєкту—інж. Анічкін та Толтус, виконавець—інж. Л. О. Толтус) утворюють велику ламану лінію вздовж Кріпосного завулку й вул. Революції. «Арсеналець» матиме 130 робітничих помешкань розміром від 2 до 4-х кімнат, пральню, їдальню, дитячий садок, крамниці; навколо будинку буде влаштовано дитячий майданчик, садки з газонами тощо.

НОВИЙ БУДИНОК ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ФЛЬОТИ

Вул. Революції № 5. Ще підчас імперіалістичної війни тут розпочали будувати велику військову школу. Фасадні форми були спроектовані в стилі класицизма. Проте встигли частково збудувати лише каркас стін. Року 1930 ухвалено його добудувати для потреб Будинку Червоної Армії та Флоти, якому в його приміщенні на вул. Свердлова давно було затісно. Протягом кількох місяців сумна руїна перетворилась на чудовий великий будинок, який незабаром розпочне свою виховавчу й освітню роботу.

а південний [схід від Старого Києва й Липок простяглося Печерське, що займає найвищу частину київського плято. Свою назву цей район дістав від численних печер, розкиданих по його території, в глибині зем-

лі, переважно в верствах м'якого пісківця. Деякі з цих печер ще передісторичного походження і в пізнішу добу ченці їх тільки використали для своїх культових потреб. Скарби римських, арабських, візантійських монет, знайдені на Печерському, свідчать про його торговельне значіння ще за давніх часів. На думку деяких дослідників, на Печерському був чималий варязький центр; про це свідчать назви—варязька печера, варязька криниця, Аскольдова могила тощо; згодом, на думку цих дослідників за Олега, центр перенесено на Старе Місто. Печерське зберігає значіння пригорода з декількома оселями,—Угорским, Берестовим (з князівським палацом) тощо. Згодом тут виникають монастирі, з-поміж них Печерський та Микольський монастир мали особливо важливе значіння. Навколо монастирів ізгодом виникають Лаврська та Микольська слобідки, де жили здебільшого монастирські піддані. Після Переяславської ради р. 1654 й надто

зважаючи на можливість турецького нападу, на стратегічне значення Печерського звернуто увагу, і навколо Лаври р. 1679 козаки під доглядом гетьмана Івана Самойловича збудували невеличку фортецю з високими валами. У 1696—1701 роках Мазепа оточує Лавру великим муром. Року 1706 з наказу Петра I, що побоювався приходу до Києва шведів, українські козаки під керівництвом Мазепи та інженера Лямота де Тампія почали будувати нову Печерську фортецю. Як її закінчили, сюди попереходили різні установи і відтоді Печерське робиться адміністративно-військовим осередком Києва. Навколо фортеці розвивається Печерський «форштадт» і утворюються декілька слобідок. Р. 1787, коли в Києві перебувала Катерина II, виник проєкт скласти новий плян міста так, щоб за осередок його були горяні частини, зокрема Печерське, а Поділ, що часто зазнавав багато шкоди від поводів, як частину міста ліквідувати. Проєкт не було здійснено, але деякі будови за планом на Печерському виконано. Під час Наполеонових воєн складено проєкта спорудити на Печерському нову фортецю, але здійснено його геть згодом. У першій половині ХІХ в. Печерське зберігає своє значіння, як урядовий осередок Києва. У зв'язку з цим Московська вулиця мала значіння головної вулиці міста, а гостиний двір та крамниці на Печерському конкурували з крамницями Києво-Подолу. У 1830—40-х рр., виконуючи проєкт Миколи I заснувати велику нову Києво-

Печерську фортецю, цілі квартали, вулиці, окремі численні будови на Печерському понищено або переведено на нові місця на схилах долини Либеді («Нове Будування»). На місці їх будується фортеця, і Печерське остаточно набирає своєрідного характеру району, де чільні місця посідають військові спорудження та старі монастирі. Район Печерського підпадає під т. зв. «експланадні правила», що дуже заважають його розвитку. Тільки на початку ХХ ст. ці правила скасовано, і на Печерському виникає низка нових приватних будов.

Під час громадянської війни Печерське та зокрема район фортеці був за місце, де точилися численні бої між червоною армією та робітниками з одного боку, й прихильниками царської Росії, тимчасового уряду, центральної ради, денікінцями тощо, з другого. Особливо слід пригадати події, зв'язані з повстанням Червоного арсеналу (січень 1918 р.) та боротьбу червоної армії з денікінцями (жовтень та грудень 1919 р.). Тепер на Печерському розвивається робітниче будівництво. Лавру з релігійного осередка перетворили на музейний городок, але назовні Печерське ще зберігає свій своєрідний давній вигляд.

ТВЕРДИНЯ ЧАСІВ МИКОЛИ І

Йдучи на південь від Радянського, кол. Маріїнського, парку, за широким ровом бачимо суворі цегляні будови великої Києво-

Печерської фортеці з вузькими амбразурами для гармат та рушниць, частково переробленими за останні десятиріччя на вікна. Проект Печерської фортеці в поширеному вигляді затвердив Микола I року 1830. Наступними за цим роками будували її досить енергійно і незабаром навколо Лаври виникла широко розкидана твердиня з низкою укріплень, фортів, казарм, брам, бастіонів, ровів, водогінних споруджень, шпиталів, окремих башт тощо. Під час т. зв. Кримської кампанії 1854—55 рр. фортецю було приведено у стан оборони, збудовано передмостове укріплення та деякі інші. Згодом була думка зміцнити фортецю низкою нових фортів, але це не здійснено і тільки р. 1872 збудовано форта на Лисій горі, за р. Либедю. Згодом Николаївська твердиня втрачає своє бойове значіння, і р. 1897 її перетворюють на кріпость-склад.

Загалом ця фортеця ні одного разу не брала була участь в подіях зовнішніх воєн, але вона тісно зв'язала свою історію з революційним рухом на Україні та з подіями громадянської війни. Каземати фортеці, зокрема Косий капонір та Лисогірський форт, були за місця, де ув'язнено та страчено багатьох революційних діячів. Під час громадянської війни фортеця, зокрема арсенал, мали велику вагу, як осередки революційних виступів і великою мірою ключ до панування над містом.

Тепер у межі фортеці, коли їхати з району вул. Воровського, через рів провадить ши-

рокий насип з колією для трамваїв та брукуванням для їзди. Цей насип зроблено більше-менше недавно, раніш в'їзд до фортеці йшов (ліворуч від сучасної вулиці) через т. зв. Микольські ворота.

Т. зв. Микольська брама колишньої фортеці.

Уся миколаївська твердиня витримана в одному характері—суворих жовтоцегляних будов з міцними стінами, глибокими амбразурами, бастіонами, казематами й окремими мурами, що подекуди нагадують англійські середньовічні замки. Це стосується особливо до найкращої частини її—Микольської брами, з її подвійною аркою для проїзду, яку поділяють могутні потрійні колони з чудовими

бронзовими капітелями (недавно знищені) й масками левів на половинках воріт. Інші цікаві комплекси будівель—т. зв. Прозорівська вежа, військовий шпиталь, водогінна башта (на Дніпровому березі) тощо. Англійська готика це був улюблений стиль Миколи I (самозакоханий автократ любив удавати «лицаря», портретувався в лицарських латах, інсценував цілі середньовічні турніри тощо). Автор київських фортеційних будов невідомий; можливо, ще це був військовий інженер Отто фон-Фрайман.

За Микольською брамою, або за сучасним в'їздом починається район фортеці з її суворими, своєрідної архітектури, будовами, що частково ще зберігають своє давнє призначення.

БУДОВИ ЧЕРВОНОПРАПОРНОГО ЗАВОДУ

Київський арсенал, як установа, виник наприкінці XVIII ст. Року 1854 його перевели до сучасного приміщення в казематах скасованого форта Миколаївської фортеці. Арсенал мав майстерні ковальські, збірні, деревообробні, механічні, креслярню та лабораторії. З 1868 р. арсенал почав користуватися найманою працею.

Починаючи з 1880-х рр. арсенал робиться за місце революційного руху. Перші прояви його серед арсенальців зв'язані з діяльністю «Южно-Русского рабочего союза», що його заснували в Києві Ковальська та Щедрін.

У 1890—1900-х рр. серед арсенальців було декілька активних учасників революційного руху, зокрема, «Союза борьбы за освобождение рабочего класса», та згодом, київського комітету РСДРП. Участь арсенальців у подіях 1905 р. викликала низку репресій проти учасників революційних виступів, але це не зліквідувало революційних течій серед арсенальців. Напередодні світової війни в ньому працювало понад 700 чол. Війна збільшила робітничі кадри арсеналу до 4 тисяч чол., і ввела до його колективу низку революційно настроєних робітників, зокрема лєнінградських металістів. Поруч із зростанням невдоволення з довгої війни та економічних ускладнень 1916—поч. 1917 рр., в арсеналі шириться й революційна агітація.

Під час Лютневої революції 1917 р. в арсеналі був і невеличкий осередок більшовиків з токарем Андрієм Івановим, згодом організатором арсенальського повстання, на чолі. Після Лютневої революції арсенал стає за один із найвидатніших осередків революційного руху в Києві, при чому більшовицький осередок серед його робітників поволі починає переважати. Коли загострилася боротьба з прихильниками Тимчасового уряду, що 28 жовтня сплюндрували приміщення Комітету більшовиків, робітники арсеналу 29 жовтня повстають, і під керівництвом штабу з А. Івановим на чолі, протягом трьох днів проводять боротьбу з військом Тимчасового уряду, що закінчується ліквідацією тимчасового уряду в Києві і несподіваним пере-

ходом влади до Центральної ради, яка під час боротьби додержувала неутралітету.

Політика дрібнобуржуазної Ради та, зокрема, її універсали призвели до нових виступів київських робітничих кіл. Провідну роль і в даному разі грав арсенал, що енергійно боровсь з військом Ради аж до того часу, коли на шостий день боротьби у арсенальців вичерпався запас набоїв. Вони мусли були капітулювати, але за кілька днів червоне військо Муравйова захопило Київ; військо Ради відступило, і в Києві настав перший період радянської влади. На пам'ятку про боротьбу арсеналу пізніше його названо Червонопрапорним заводом, а року 1923 перед арсенальськими будовами відкрито пам'ятник на спомин про участь заводу в революційній боротьбі.

ПАМ'ЯТНИК СІЧНЕВОГО ПОВ- СТАННЯ 1918 РОКУ

За фортечними будовами посеред майдану стоїть монумент у вигляді піраміди з червоного граніту, на ній гармата. П'єдесталь споруджено ще року 1914, як п'єдесталь пам'ятника Кочубеєві й Іскрі, що поставило цим «мученикам за русскую идею» місцеве «Военно - Историческое Общество» царських часів. Це була спеціальна демонстрація на адресу українців («мазепинців»). Виконував пам'ятника й опереткові по-статі Кочубея та Іскри штабс-капітан П. Самонов. Урочисте відкриття не відбулося

через початок світової війни. Після революції бронзові постаті й барельєфи скинуто та й перелито на майстернях Комгоспу. На п'єдесталі р. 1923 поставлено гармату, що з неї повсталі робітники-арсенальці випустили перший набій проти війська Центральної Ради в Києві підчас січневих боїв 1918 р.

БУДИНОК НА ВУЛ. СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ (МИКОЛЬСЬКА) № 2

Перший за майданом ліворуч ґрунт із садом та двома довгастими будовами наймав у другій половині XVIII ст. у Микольського монастиря останній гетьман і один з найбагатіших магнатів тодішньої України—К. Г. Розумовський. У 1780-х рр. тут був побудований величезний дерев'яний палац, що садовий фасад його був звернутий до Дніпрової долини. Чільний фасад виходив на прямокутній двір, по боках якого, перпендикулярно до вулиці, йшли флігелі. На збудування палацу витрачено величезні кошти, але в ньому ніхто не жив. Року 1797 тут, з дозволу Розумовського, оселився тодішній київський генерал-губернатор гр. І. П. Салтиков. Тоді тут щотижня влаштовували балі, фейєрверки, ілюмінації, й «він здавався чарівним, коли в літню ніч блищав огнями», як згадує Ф. Ф. Вігель (що жив через вулицю проти цього палацу). Трохи згодом, коли почалася війна з турками, до Розумовського вдалися по дозвіл розташувати в палаці частину війська. Обурений магнат наказав негайно розі-

брати палаці перевезти його до свого маєтку «Яготин» на Полтавщині. Від київського палацу, очевидно, залишалися самі надвірні флігелі. Із них правий (ближчий до «Малого Миколи») дерев'яний флігель зберігся дотепер. Вузький фасад його, що виходить до

Будинок по вул. Січневого Повстання № 2.

вулиці, прикрашений чотириколонним портиком і готичьким віконцем у фронтоні. Дворовий фасад мав довгу колонаду, знищену в другій половині XIX ст. Архітектурні форми флігеля нагадують яготинський палац (якого побудував за проєктом славнозвісчого англійського архітекта Менеласа німецький будівничий Годегард) і може бути теж належать Менеласові. Лівий флігель у XIX ст. обкладено цеглою і вкрай попсовано.

БУДИНОК КОЛ. Ф. ВІГЕЛЯ — К. ІПСІ- ЛАНДІ

Вул. Січневого Повстання ч. 6. Кол. комендант київської фортеці за часів Павла І., Ф. Л. Вігель, збудував (близько 1798 р.) на ґрунті, що він купив на Микольській вулиці, великий будинок, де зростав і син його, відомий згодом мемуарист Ф. Ф. Вігель; останній у своїх споминах оповідає про це, не зовсім вдале будівництво. Року 1807-го будинок придбав відомий проводир боротьби греків проти турків, колишній господар Молдавії й Волощини, Костянтин Іпсіланді, що і вмер тут 1816 року (похований у Георгіївській церкві на Старому Києві). Про оригінальний, напівсхідний побут родини Іпсіланді в Києві оповідає француз граф де-Ляґард. Року 1833-го садибу придбала Києво-Печерська Лавра і володіла нею до самої революції; садиба звалася «іпсіландіївське подвір'я». Архітектура центрального будинку (очевидно, раніше дерев'яного на мурованому фундаменті) має небагато характерних рис. По боках основного будинку — два довгі, вузькі флігелі, що виходять на Іпсіландіївське подвір'я й збереглися краще. Завулок за будинком ще й досі зветься «Іпсілантьєвським».

«МАЛИЙ МИКОЛА»

Вул. Січневого повстання № 4. Кол. Микольський монастир у Києві належав до

найдавніших. За літописом на «Угорському», де 882 року поховано Аскольда, що його забив Олег, якийсь Олма поставив церкву Миколи. Олмин двір існував ще на початку XII ст. Коло нього на той час існували печери, знову знайдені в середині XIX століття. Зовсім певні відомості про чоловічий Микольський монастир маємо з 1411 року, коли в ньому переписував євангелію переписувач Макарій. Згодом монастир відомий своїми великими земельними володіннями—так один із його ґрунтів, т. зв. «Довга нива»—тягся від монастиря вздовж Дніпра мало не до самого Подола (теперішні садки «Пролетарський», «Першотравенський», «Палацовий», «Радянський» та фортеційні ґрунти). Самий монастир містився на схилі гори, в місцевості, що відома дотепер під назвою «Аскольдова могила»; на горі дорогу до нього показував «слуп»—стовп з іконою Миколи. 1690—96 рр. гетьман Мазепа побудував на горі, над монастирем велику соборну церкву, відому згодом під назвою «Великого» або «Військового» Миколи, й поруч нього монастирську трапезну. Близько 1715 року перший київський генерал-губернатор князь Дмит. Мих. Голіцин побудував на місці «Слупа» муровану з високою банею церкву, що ще відтоді дістала назву «Слупського» або «Малого» Миколи. Церква ця мала характерну для українського дерев'яного будівництва тракамерну конструкцію й дуже високу бароккову баню, що зберіглася досі. Року 1831 головну монастирську цер-

кву відібрали до військового відомства, і монастир перебрався до Малого Миколи, якого поширили й попсували бічними прибудовами. До цього ж часу належать кілька ампірних будов келій уздовж вулиці Січневого повстання (Микольської) й дзвіниця 1843 року.

АСКОЛЬДОВА МОГИЛА

(На схилі гори, хід через кол. монастир, або завулком зараз за його будовами, або далі широким Микольським узвозом). Як згадано вище, за давньою традицією й літописом, на місці теперішнього кладовища й невеличкої Микольської церкви 882 року поховано забитого з Олегового наказу київського князя Аскольда. Місце навкруги цієї могили за тих часів, коли складали київський літопис, було власністю якогось Олми; він поставив на Аскольдовій могилі дерев'яну Микольську церкву. У XVII ст. будинок церкви на Аскольдовій могилі мав характерний для українського дерев'яного будівництва вигляд з трьома зрубами й трьома банями. Року 1810 дерев'яну церкву замінила сучасна мурована ротонда з півсферичною банею та мальовничою навкруги колонадою. У XIX ст. ця характерна для доби клясицизму будова стала за один з найулюбленіших у киян та відвідувачів Києва закутків міста. Розміщене на схилах гори, навкруги церкви, кладовище має низку могил відомих киян з заможних кляс—

між ними збірач української старовини В. В. Тарновського, артистів М. Соловцова, Неделіна і багатьох інших.

Останніми десятиліттями перед революцією надгробків побільшалось, вигляд окремих надмогильних пам'ятників набрав надто різноманітного, часто претенсійного характеру. Після революції кладовище закрито.

Архіт. И. Д. Старцев. Велика церква кол. Микоцького монастиря.

«ВЕЛИКИЙ» АБО «ВІЙСЬКОВИЙ» МИКОЛА

На місцевості, де тепер Велика Микоцька церква, у XVII ст., були монастирські виноградники. 1690—96 рр. гетьман

Мазепа побудував своїм коштом нову соборну церкву Микольського монастиря, що збереглася досі. Це велика, приблизно прямокутня в основі будова, з трьома навами, посередині поперечним т. зв. трансепсом, виділеними по боках головного (західнього) фасаду двома виступами—вежами й п'ятьма банями (посередині й понад рогами будови). Західній фасад прикрашено притвором й горішнім фронтоном з розкішним борошковим ліпленням (квіти, овочі, постаті янголів тощо). Залізні двері теж прикрашено ажурною різьбою з металю. Північний й південний входи до церкви прикрашені порталами в вигляді колон, перевитих виноградною лозою, розірваними фронтонами та наївними ліпленими посталями янголів. Церкву цю, не вважаючи на її численні, характерно-західні й українські риси, будував московський архітект Йосип Старцев; його індивідуальність позначилася найбільше в трактуванні форм та окрас вікон. Будова вражає своєю монументальною красою. У середині міститься чудової різьби семиповерховий іконостас, що своїми горішніми скульпурними посталями заходить у саму баню. Різьба здебільшого збереглася, дарма, що її кілька разів перезолочували. Малювання дуже зіпсоване пізнішим перемальовуванням. Угорі видко цікаві постаті янголів—художників, з палетками в руках, один з поміж них тримає щита з датою 1660 р., а другий—герб невідомого фундатора. Праворуч від собору стоїть цікавий, теж мазепиного будовання,

дім кол. монастирської трапезної, що з 1831 р. належить військовому відомству. Він мав раніш три бані й аркатури на стовпах навколо гранчастого вітара.

Дзвіниця микольського собору побудована 1750 року так само в бароккових формах. Вона вінчалася раніше вгорі типово-барокковою банею; у 1890-х рр. її замінили новою псевдо-російського стилю. Понівечена бомбардуванням під час громадянської війни року 1918, вона 1922 року дістала свою теперішню незграбну, форму.

МИКОЛЬСЬКИЙ АБО ПАНКРАТІВСЬКИЙ УЗВІЗ ДО ДНІПРА

Коли на початку 1850-х рр. закінчували будувати ланцюговий міст через Дніпро, розпочали прокладати й відповідний зручний узвіз-шосе з центру Печерського до нового мосту. Звози до Дніпра з цієї місцевості, що знаходиться на висоті коло 100 метр. над рівнем води, існували й раніше (т. зв. Спаський узвіз), але тільки тепер, за проєктом інженера шляхів С. С. Бобріщева-Пушкіна (що збудував також і Києво - Берестейське шосе) прокладено новий широкий й зручний шлях, що зигзагами збігав з стрімких схилів гори до нового тоді мосту. Під час будування цього звозу, розпочатого р. 1852, випадково натрапили на печери з написами на стінах, які датовано XI—XII ст. ст. Узвіз до Дніпра був завсігди улюблене місце для прогулянок (на конях та в екіпажах) київської аристо-

бокими арками, площини стін поміж арками й коло кутків будинку, оздоблено подвійними пілястрами. Ввесь будинок обведений ровом. Стіни ще зберегли старе кольорування у два тони. Будинок цей збудований як пороховий льох для Печерської фортеці за проектом відомого французького військового інженера Дебоскета у 1749—51 роках. Протягом ста тридцятьох років він тримав усю лавру під постійною загрозою вибуху, аж поки порохові склепи були перенесені до іншого місця.

Звідси варто, трохи повернувши назад, дійти до невеличкої церквочки «Спаса на Берестові», що стоїть під валами, й ставши на валі, оглянути як територію колишнього села Берестового, так і всього лаврського Музейного городка.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КУЛЬТУРНО - ІСТОРИЧНИЙ ЗАПОВІДНИК «ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙНИЙ ГОРОДОК»

Всеукраїнський Державний Культурно-Історичний Заповідник утворено за постановою Робітничо-Селянського Уряду України ВУЦВК та РНК з 29 вересня 1926 року на місці колишнього монастиря—Києво-Печерської Лаври.

Заповідник лежить на площі завбільшки 20 десятин, розпоряджає 74-ма житловими корпусами, містить на своєму терені 16 колишніх культових будов з 32-ма вівтарями

і має в собі першорядні пам'ятки старовини та мистецтва. Його територія відповідно до меж давнього монастиря та його складових частин поділяється на п'ять частин: горішня Лавра, в межах Мазепиних мурів, Ближні печери, Дальні печери, т. зв. «Гостиниці» та Берестове; кожна з цих частин, окрім спільної з цілою Лаврою історії, має свій окремий цікавий розвиток. Красвид околиці, що тепер міститься на ній Заповідник, протягом свого тисячолітнього розвитку значно змінився. Уривчасті відомості давнього київського літопису та пізніших документів відзначають, що місцевість, де тепер заповідник, у західній її частині вкривали пущі. Вони долиною річки Клова (коло арсеналу) сягали наддніпрянських круч, наповнюючи собою район арсеналу, Микольського монастиря й підходячи аж до Наводницької долини за Лисою горою. Серед цього бору на зручних до життя прогалявинах (прірвах, полянах) купчилася в різні часи первісна людність, викопуючи собі печери по прірвах та отаборюючись на прогалявинах. Треба відзначити, наприклад, осаду скитської доби на подвір'ї горішньої Лаври, коло дзвіниці, оселю римської доби в околицях церкви Спаса на Берестові. Терен Заповідника задовго перед тим як з'явилося тут релігійне життя, вже привернув до себе увагу людности, і вона заселявала його таборищами. З IX—X ст. у цьому затишному, зручному до оселення кутку, навкруги палаців князів-феодалів почалося нове життя.

Б е р е с т о в о. Тут, на площі, що оточує мури давнього монастиря К-П. Лаври, київський літописець відзначає кам'яний на два поверхи палац князя Володимира І-го. Цей палац стояв поблизу сучасної церкви Спаса на Берестові й його мабуть оточували двори князівської челяді. Село було, певне, велике. У палаці на «Берестовому» князь Володимир, що його церковники оголосили «святим та рівноапостольним», мав, як пише печерський чернець Нестор-літописець, 200 жінок, окрім тих 300, що були в нього в Білгороді та 300 у Вишгороді. Палац на Берестові був улюблене місце князів Ярослава, Святослава Ярославича, Всеволода Ярославича і Володимира Мономаха, що мусіли були деякий час жити тут, а не в Києві, рятуючись від гніву роздратованої людности (1073, 1133 рр.) Князівський палац на Берестовому р. 1091 спалили половці, незабаром (1113) його відбудовано, тільки ж до нашого часу він не достояв. Окрім князівського палацу та селянських садиб, до складу села Берестового по Володимирову охрещенні входила церква, що невідомо хто й коли її збудовав на честь апостолів яка вже існувала р. 1051.

Ц е р к в а С п а с а н а Б е р е с т о в і. З року 1072 на Берестовому згадується вже й окремий монастир Спаса. Церква Спаса на Берестові була за мавзолей для князів київських Мономаховичів. У цій церкві поховано дочку Володимира Мономаха Евтимію (1138 р.), сина Мономахового Юрія Володимировича Довгорукого (1157) та внука, сина

Юрія Довгорукого, Гліба Юрійовича (1172). Церква Спаса не достояла до нашого часу цілою. Через якісь причини (можливо зсуви гори) вона була зруйнована і навіть розібрана в східній частині аж до фундаменту. З західнього боку від неї залишилася на височині міжповерхового перекриття західня стіна з вежею та баптистерієм, з похоронним аркосолієм з північного боку. Останній з рештками фрескового малювання феодального часу. Р. 1640—43, використовуючи руїну церкви, митр. Петро Мигила відбудував церкву, добудував віттарі і доручив спеціально запрошеним грецьким малярам розмалювати її новим стінописом поверх давнішого. Це й є те малювання, що тепер оздоблює стіни Спаської церкви. Року 1813 добудовано дзвіницю. Року 1913 працею відомого археолога й архітекта Мілєєва давню церкву Спаса на Берестові розкопано, виявлено її первісні фундаменти, відчищено від тинку старі стіни будівлі (тепер залишені незатинкованими), відчищено від замальювань 1813 р. фрески грецької роботи могилянських часів. Будова виглядає як українська п'ятибанна хрещатого типу церква. Те що лишилося від XII ст. відчищено від тинкування так, що можна вільно бачити спосіб викладання стін: цегла чергується з вапнянкою. Дотепер від старої церкви доховався тільки нартекс будови XII ст. Сама ж церква була типовий тринавовий, триапсидний із нартексом, баптистерієм та вежею храм. Стіни нартекса з надвору облямовані пілястрами. Стіну вінчає меандровий

фриз викладений з цегол на руб. Те, як викладено меандровий фриз, безперечно свідчить, що храми феодального часу знадвору тинкування не мали. Горішню частину пілястрів оздоблено хрестами, теж викладеними цеглами на руб. Такий спосіб оздоблювати пілястри ми знаємо і в інших храмах у подвійному значінні: геральдичному і як у Спасі,—як декоративна деталь. Слід звернути увагу на графіті—дряпані написи на стінах на цеглі. Значіння їх подвійне-частина — запис над могилами похованих, частина — шкідливі вправи малокультурних предків. Сучасний рівень ґрунту навкруги церкви, вищий од великокнязівського мало не на 1 метр, тому загальний вигляд рештки стіни був безперечно імпозантніший, ніж тепер. При вході до церкви лежать плити з червоного шифера, з яких були пороблено князівські гробниці в церкві. Чиї вони—невідомо. Можна тільки сказати, що це були гробниці, а не саркофаги.

Через двері дзвіниці та бабинця заходимо до середини церкви (при цьому спускаємось на рівень ґрунту XII ст.) Перед нами середня частина західньої стіни давнього князівського мавзолея—храма. На ритмічній поверхні стіни старовинного мурування—слід трійчастого склепіння, що свідчить про якусь добудову, яка в XII ст. була зв'язана з цією стіною. Можливо це портик—вхід до храму. Над дверима реставруючи залишили шматок тинку, де скорописом XVII ст. зроблено напис про те, що відновив церкву Спаса архімандрит

Петро Могила. Всередині праворуч дістаємося до правої частини нартексу, де в XVII ст. була вежа із сходами на хори. Такі вежі були в усіх храмах мішаного мурування (Софія, Михайлівський Золотоверхий монастир, Видубецький, Спас Чернігівський). Сходи йшли гвинтом і склалися з дерев'яних приступок, що одним боком вроблені були в стіну. Дуже цікава деталь будівлі—тайничок - склепик, зроблений у стіні під сходами ще під час будівництва храму в XII ст. Згодом до вежі додано навеличку апсидку. Ліва частина—цікава й досить добре збережена пам'ятка XII ст. Це двоапсидна, подібна до церкви, будова. Більша апсидка лежить на повздовжній осі церківки, менша, праворуч, ближче до внутрішньої стіни храму. За сучасними дослідженнями (проф. І.В. Моргилевський) ця будова є баптистерий. У південній стіні баптистерія міститься аркосолій князя Юрія Довгорукого (1157 р.), як члена фундаторської сім'ї. Зичай ховати царів, князів і імператорів у храмах зв'язаний з Візантією, а через нею сягає аж до поховань фараонів у храмах та пірамідах. Тому що в основній аркосолії вміщено голову фундаторської родини і що в церкві Спаса на Берестові, як каже літопис, ховано Мономаховичів, треба гадати, що храм збудували раніш від 1138 р. Мономаховичі і майже без сумніву сам Володимир Мономах, як родинний склеп його сім'ї. З усіх аркосоліїв України тільки аркосолій Спаса на Берестові науково досліджено цілком: він є єдине місце, де конструкцію аркосолія можна

вивчати бездосередньо, а не через пізніші нашарування.

Від давнього фрескового розпису до нашого часу заціліло тільки одно зображення янгола, що колись містилося на парусі південно-західнього стовпа храму, а тепер знаходиться в піддашші південної бані церкви.

Зруйновану будову відновив Петро Могила таким способом: до західньої частини церкви, що найкраще збереглася, добудовано три апсиди і один дерев'яний бабінець. Дахи перекрито типовими українськими барокковими банями з лихтариками й главками. Дах вкрито гонтою. Всі три добудовані апсиди зроблено гранчастими. Стрільчасті склепіння, нервюри, стрільчасті вікна надають цій частині будови суворого готицького вигляду. На замовлення П. Могили церкву розмалювали греки; про це свідчить напис у центральній частині нартексу. Це той розпис, що тепер оздоблює церкву з середини. Серед інших зображень цікаво зображення самого Петра Могили над аркою входу. Розпис цей характерний для грецького мистецтва першої половини XVII ст., вже просякненого численними західніми впливами.

Головні етапи історії Києво-Печерської лаври. З археологічних даних ми бачили, що залюднювати Печерський кут і використовувати його природні вигоди почато здовго перед тим, як з'явилися в цьому місці ченці. Земля, де виник Печерський монастир, належала київському князеві і, найпевніше, становила була час-

тину князівського двору на Берестовому. Як свідчать монастирські перекази, початок печерському монастиреві поклав був чернець Антоній. Перші кроки ченця Антонія (боярина з Любича, Атонського вихованця) з усіх ознак були заходами запровадити автодеспотичну монастирську організацію на зразок візантійських, незалежну від князівської влади, але, безперечно використовуючи зручності найзатишнішого пункту. Монастирська своєрідна конспірація, що полягала в зміні цивільних імен на нові чернецькі, зміні одягу, неголених обличчях, звичаях ховатися по затворах—сприяла скупченню в монастирі політичних невдач, що співчували не тому князеві, який панував у Києві... Цю автодеспотичність ченці від самісінького початку намагаються зіперти на власне господарство, самотійну участь у торзі (літопис 1174 р.), торгівлі сіллю, рукомеслах, розведенні садків. Те, що не князі заснували й забезпечували Печерський монастир, підкреслює цю його відокремленість від загального розвитку «отніх» монастирів. Стосунки Печерського монастиря з князями під цей час залежать від загальних політичних комбінацій навкруги київського стола. Так року 1096 його поруйнували половці, що боролися тоді з князем Святополком, р. 1151 поруйнував Юрій Довгорукий, р. 1159—князь Андрій Боголюбський, року 1203—Ольговичі, князі Чернігівські, р. 1235—князь Ізяслав Смоленський та інші, р. 1240 Батий, хан татарський. І в дальшому монастир плюндрують свої й чужі.

Оформлюватися як земле—й рабовласник починає монастир від 1470 року, коли його відбудовує князь Семен Олелькович Слуцький, намісник Литовського князя в Києві. Це оформлення зроблено юридичним актом, що закріпив цей новий напрям розгортання монастирського господарювання р. 1592, коли ченці підробили грамоту князя Андрія Боголюбського, що неначе б то року 1159 надав був їм різні маєтності, та реалізували її протягом XVII-XVIII ст. Спритно торгуючись з Московським урядом, користаючи з свого прикордонного на межі з Польщею становища, загрожуючи залишитися за Польщею, коли йому не дадуть маєтностей на лівому березі, знов же й спекулюючи на вкладах на спомин душі, Печерський монастир на багато збільшив свої маєтності. Збільшуючи їх Печерська Лавра не вагалася загарбувати селянські маєтки, знищувати монастирі, захоплювати землі дідичів та української старшини. Ці захоплення К.-П. Лавра закріплювала зброєю, забиваючи людей і навіть забравши раз місце, де стояв маленький монастир, що не схотів був скоритися (архів Чолнського монастиря). Наслідком цієї роботи К.-П. Лавра в другій половині XVIII ст. має дуже багато землі. Під цей час монастир складався (за румянцівським описом) з самої К.-П. Лаври, з пустинями, кількох приписних монастирів, 7-х містечок, 3-х слобід, 56 сіл, 20-х хуторів, 41-ї деревні, 3-х дворів, 3-х городів, 3-х гут та 1-го заводу. До цих маєтностей належало 55.901 кріпаків, що

жили в 2.014 дворах та 227 бездвірних хаток. Поступінне нагромадження коштів далеко більших ніж вимагало сите життя ченців, шалений натиск хижацьких прагнень монастирів на околицню козацьку старшину, зокрема навіть на гетьмана Данила Апостола, Самоїловича та інших дідичів, на маєтності царського приказу, землі Київської митрополії, Чернігівської катедрі, збройне втручання в селянські «государеві» маєтності, як типові ознаки внутрішньої конкуренції торговельного капіталістичного ладу, на порозі до промислового, ставлять монастирі під удар з боку царсько-дворянського уряду. Царський уряд, секуляризувавши церковні земельні маєтності, зліквідував монастирське кріпосництво і завів року 1786 міцні штати на частковому утриманні держави.

Секуляризація маєтностей власне вивершила основне прямування К.-П. Лаври—визискувати релігійне почуття мас та підтримку дрібної буржуазії (крамарів, міщан, урядовців) що саме під цей час силкується опанувати ринок і потребує за себе агітатора. К.-П. Лавра через спеціальних агентів намовляє саме цей прошарок суспільства оковувати ікони, євангелія в срібло й золото, притягає до своєї скарбниці пожертви «на поминовеніє», привселюдно вшановує донаторів і цим сприяє їхній меті—популяризації та дістає змогу здобувати все нові й нові вкладки. Вона поширює давніші специфічні виробництва: друкарню, свічкарню, іконописну майстерню (перетворює її навіть

у школу), зорганізовує торгівлю реліквіями, влаштовує планове гостиничне господарство, безплатні агітаційні обіди, цілу систему агітаційних дарунків, що дають чималий прибуток. К.-П. Лавра заводить низку бакалійних, цяцькових і інших крамниць, впоряджуючи їх орієнтується тільки на прочанина і вступає в гострі конфлікти з київським міським урядуванням за торгівлю святковими днями.

Протягом ХІХ ст. К.-П. Л вря зробила низку капітальних вкладок у своє встаткування; збудувала 5 корпусів на 200 квартир гостиниць, свічкарню, власну електростанцію й водогін, тощо. Була дуже прихильна до царів і на їхні заклики чималими внесками підтримувала імперіялістичні війни. За основу лаврського господарства напередодні світової війни й Жовтневої революції, була експлуатаційна торгівля культовим крамом (свічками, відправами, образками, проскурами, виданнями тощо), випрохування пожертв та банківські операції цінними паперами. Підприємства лаврські під цей час працюють найманою силою. В них експлуатують і дитячу силу. В лаврі проживало на цей час 1.218 манахів різного рангу; серед них ченців вищого рангу (ігуменів та рхімандритів) було 14, ієросхімонахів, ієромонахів, схімомонахів—103, ченців та послушників 1101. Родом були вони здебільшого з України. Окрім того було ще 142 підлітки. К.-П. Лавра все зробила, об вірно слугувати самодержавству: розвинула агітацію за

нього, розпочала боротьбу з революційним рухом, взяла провід у боротьбі з нацменшостями і в нацькуванні їх одну на одну, відгравала роль в'язниці для політичних в'язнів, мобілізувала церковників на бо-

Головний вхід до Всеукраїнського Музейного Городка.

ротьбу з революцією, селянськими аграрними рухами, активно підтримувала монархічні організації. Жовтнева Революція виявила ганебне місце монастирів в системі визискувачів трудящих, поклала край цьому визискуванню, перетворивши осередки розпусти та знуцання з трудящих мас в осередки культури й соціально-виховної роботи, а колишню К.-П. Лавру в могутній центр науково-дослідчої та антирелігійної роботи.

Мазедіна стіна. Дорогою поміж будинком колишнього арсеналу та мурами К.-П.

ротьбу з революцією, селянськими аграрними рухами, активно підтримувала монархічні організації. Жовтнева Революція виявила ганебне місце монастирів в системі визискувачів трудящих, поклала край цьому визискуванню, перетворивши осередки розпусти та знуцання з трудящих мас в осередки культури й соціально-вихов-

Лаври, і йдемо до головної брами давнього монастиря. Мури ці збудував гетьман Мазепа 1698—1701 рр. Мури, що їх Мазепа гадав буа вибудувати на зразок кремля, охоплюють своєю спіраллю площу на 8 десятин. Вона цегляна, заввишки подекуди до 2—3 сажнів, завгрубшки до 4-х аршин, завдовжки 520 сажнів, зміцнена 6-ма вежами—церквами на кутах та брамах: Троїцькою надбрамною церквою, кол. церквою Івана Кущника проти Феодосієвої церкви, годинниковою (проти корпусу 38-го), Полатною—до Дніпра, Млярною—проти порохового льоху, будови Де-Боскета на Павлівському бастіоні фортеці, та церквою «всіх святих» на Економській Брамі. З-поміж них «Полатна» та Економська мають характерно-українську хрещату конструкцію, остання—з п'ятьма банями. Ще одна вежа, що міститься проти київської брами Миколаївської фортеці, була розібрана в ХІХ ст. Башту проти порохового льоху, що збудував гетьман Мазепа, р. 1838 знову перебудовано за проєктом інженера полковника Дзичканця, хоч, що правда, на місті «такої же ветхой». Надвірна частина мурів має рівну похилу поверхню з карнізом та внутрішню аркатуру з бійницями.

«Свята брама» з Троїцькою церквою над нею. Троїцьку надбрамну церкву збудовано в ХІІ ст. Церковна традиція каже, що будував її князь Микола Святоша Чернігівський року 1108, будши ченцем у Печерському монастирі. Під пізнішими надбудовами важко побачити архітектурні фор-

ми будівлі XII ст. дарма, що церква збереглася добре і на терені СРСР це пам'ятка унікального значіння. Будівлю вимуровано з великої квадратної цегли. Це двоповерхова, чотирьокутня будова, зведена в кожному поверсі системою коробових склепіннь з циліндровою «скуфейчатою» вежею на парусах посередині другого поверху. Архітектура троїцької церкви звичайний у XII ст. спосіб будувати великі будови, що вимагає вкривати дахом по склепіннях; цей спосіб надавав будівлям особливого вигляду, який дослідники XIX ст. назвали «візантійським» стилем, здогадуючись, що його занесли будівничі

Т. звана «Свята брама». Північний фасад (XVIII стол.).

з Візантії. На другому поверсі будівлі була церква, внизу брама і два закапелки. Гетьман Мазепа, збудувавши великі манастирські мури, зв'язав браму з усім архітектурним барокковим обличчям Лаври. Можливо, вже тоді, а швидше у 1730-х рр.

темою коробових склепіннь з циліндровою «скуфейчатою» вежею на парусах посередині другого поверху. Архітектура троїцької церкви звичайний у XII ст. спосіб будувати великі будови, що вимагає вкривати дахом по склепіннях; цей спосіб надавав будівлям особливого вигляду, який дослідники XIX ст. назвали «візантійським» стилем, здогадуючись, що його занесли будівничі

надбудували з цегли всі 4 стіни, розробили фронти, оздобили стіни рясними гізимсами, зробили гранчастим та піднесли вгору тамбур бані й вивершили її зломчастим поверховим покриттям. Також у першій половині XVIII ст. добудовано з північного фасаду сходи, стіни оздоблено багатими фльоресами, квітами, обрамленнями з алябастру; бані визолотив майстер золотар Ющенко з Видубецького монастиря. Буйний розвиток гізимсу, вживання тинкування, фльоресів, фронтонів, рясних шилів та зломчастих дахів—дуже характерні для українського борокко. Вже після того, як стіни оздобив фльоресний майстер Василь Стефанович, площину стін розписали зображеннями, на те, певна річ, щоб зробити її самомовною і агітаційною, що пропагує культ місцевих святих.

Всередині склепіння й корпус тринавної, триапсидної з, однією банею церкви XII ст. розмалювали талановиті українські майстри, що за зразки мали західньо-європейські гравюри Піскатора (Фішера) та Гаммершмідта. Вони вкрили склепіння системою високоартистичних композицій, що мали стати прочанинові за азбуку християнства, саме в площині створення в нього рабської психології.

Бездоганний малюнок, соковита й виразна гама фарб, море золота, руху, веселости—в «праведних»; мряка, вогонь і муки—у «лукавих». От та сума художніх засобів, кинутих щедрою рукою в атаку на бідного затурканого прочанина. Розпис цей, унікальний на Укра-

їні, що до суцільности, чудової збережености, барвистости, певне треба датувати 1730-ми рр. Він свідчить про безперечну близькість тодішнього українського малярства до мистецтва Фляндрії тієї доби. Вся церковка своїм соковитом розписом, продуманою плякатністю зображень, високо-мистецьким оформленням, є чудовий зразок світогляду заможної козацької старшини. Іконостас, як і шахви і крилас і стасидії Троїцької церкви—робота українських майстрів XVIII ст. Чавунну підлогу придбала К.-П. Лавра на заводі Демідова тоді ж таки.

З дверей церкви виходимо знову на двір Микольського «Больничного» монастиря й крізь ворота виходимо на головну вулицю Лаври, що провадить до головної церкви. Праворуч і ліворуч від нас—ряди т. зв. соборних келій кол. лаври (корпус № 3-й—праворуч, та 4-й—ліворуч).

Корпус № 3-й збудовано в 1720-х рр., а перебудовано дахи та фронти р. 1783-го. Стиль будинку—український барокко. Призначали його на проживання членів керівної верхівки К.-П. Лаври—«соборних старців». Це й відбив архітект у плані корпусу. Приміщення кожного з отих старців складалося з п'ятьох кімнат з садком, квітником і верандою. Рясні гімси, обрамлення вікон й дверей, рясні фронти та зломчасті дахи розквічують фасад й надають йому чедурних форм.

На розі корпусу 3-го розгортається краєвид виключного значіння. На повний зворот

«Велика» церква кол. Києво-Печерської лаври. Вигляд зі сходу.

навкруги себе можна побачить вигляд колишнього монастиря, оточений барокковими будинками XVIII ст.

Корпус 4-й побудовано в перших роках XVIII ст. і надбудовано року 1777. Щодо плану, виконаний теж для потреб соборної братії з тією тільки відміною, що перше приміщення на східньому боці призначили для єклезіярха. Останнє має додаткові служби і чарівний задвірок з мезаніном.

Велика Церква. Вибрукувана кам'яними плитами стежка веде нас від головної брами до найголовнішої мистецької пам'ятки лаври—кол. успенського її собору. Теперішній вигляд церкви мало скидається на її початкове оформлення в XI-му ст. Тепер її добудовано з трьох боків, оздоблено пізнішими візерунками—в стилі барокко. Але давня церква XI-го ст. збереглася під цією зовнішньою будовою цілком.

Церковна легенда розповідає, що цю церкву почав будувати чернець Феодосій на кошти, що їх дала на збудування церкви сама божя мати. Церкву будувала мандрівна артіль будівників, родом з Візантійської імперії в 1073—89 рр. Феодосієва церква своїм планом і будовою—типова споруда києво-візантійського будування XI-го ст. Це—тринавова, триапсина з нартексом церква. Її вкрито коробовим перекриттям. З західнього боку вона мала хори. Центральна частина перекрита спирається на чотири стовпи й перекрита однією циліндрично-сферичною банею, що стоїть на парусах. З північного боку цієї церкви,

знадвору прибудовали невеличку триапсидну церковку, подібну до баптистерія церкви Спаса на Берестові; вона певне теж правила за баптистерій при великій церкві й тут був хід на хори. Ця будова тепер з'єднана з великою церквою і утворює тільки один приділ. Уся велика церква, що давня підлога її була трохи не на 1 метр глибша за сучасну, давніш мала дуже багаті оздоби. Підлога її була зроблена з коштовного каменя—шифєру (родовище його на Волині), глибоко різьбленого візерунками та інкрустованого мармуровими вставками. В XI-му ст. стіни церкви розмальовано фресками, а всі зображення вівтарної апсиди викладено кольоровою мозаїкою. Сучасне малювання, що його бачимо тепер у церкві, в середній частині зроблено на початку XX ст. Щоб розписати церкву, лаврське духівництво збило все давнє малювання великої церкви, що мало великий історичний інтерес і що відбило на собі принаймні два етапи українського малювання (XII й XVIII ст.). Свою ганебну справу—знищення розпису вони довели до краю наперекір протестам наукових товариств тодішньої Росії. Сучасне малювання натомість належить художникам В. П. Верещагінові та І. І. Попову і є найяскравіший документ антихудожнього «благолюбного» малювання царських часів.

Сучасний іконостас великої лаврської церкви є тільки долішній поверх великого іконостасу, що стояв перед ремонтом церкви р. 1898. Споруджений він на кошти гетьмана

Івана Скоропадського заходами гетьманші року 1729. Різали іконостас чернігівські сницарі—Григорій Петров (вмер 1723 р.) й Яким Глинський. Площини тябел та ізмсів поступінно вужчалися до гори аж поки закінчувались розп'яттям. Кожне тябло оформлено чудово різьбленими з суцільних колод колонками, що особливо у них, у цих колонах розгортав майстер сницар свою майстерність. У цілому різьба цього іконостасу така видатна, що до неї можна прирівняти тільки декотрі київські іконостаси Софії, Михайлівського монастиря (теж роботи Григорія Петрова) то-що. Схема іконостасного розпису виявляє надзвичайну вмілість його малярів і насамперед Стефана Лубенського, майстра київського, «презвитера св. Миколи Побережного» на Подолі. Дуже добра техніка й кольористика свідчать за велику малярську письменність, а перенесення на український ґрунт низки західних композицій, символічних картин—свідчить за високу обізнаність майстрів із західними оригіналами. Шати на намісних образах роботи київських майстрів: Івана Равича, Самсона Стрільбицького, Георгія Проценка тощо. Щоб привабити донаторів на шати, К.-П. лавра вислала до Москви й Петербургу спеціальних посланців-ченців, що намовляли потрібних їм осіб робити дарунки. Діяльність агентів К.-П. лаври була така вдала, що за один рік образи всіх поверхів цього іконостасу (понад 60) чисто всі оковано срібними шатами різних майстрів і пунктів кол. Росії. Року 1898, з наказу лавр-

ського монастирського начальства, іконостаса розібрано. На місці залишено тільки долішній доверх. Другий поверх поставлено в нартексі храму. Решту скинуто, як непотріб на дзвіницю. Історичні кути оправи образів р. 1914 віддано на потреби імперіялістичної війни. В іконостасі особливо цікавий унікальний зразок українського мистецтва є царські врата, срібні, позолочувані; зробив їх коштом графа Шереметьєва київський майстер Мих. Юревич. Буйні форми рослинного орнаменту, перенесені в метал з форм дерев'яного різьб'ярства виграли від цього у грі світла, зберігаючи в тінях глибину рельєфа дерев'яного оригінала й відбивають на собі веселі, але трохи грубенські постаті часів Катерини II-ої. М. Юревич зробив так само й куту оправу з срібних оздоб престолу головного храму.

Найбільша святощ К.-П. лаври був образ «успіння божої матері», що його релігійна легенда з XII ст. вважає за дарунок лаврі від самої «Влахернської» божої матері. Протягом віків ця проста легенда обростала додатковими деталями, подробицями, що були з різного часу записані до Патерика Печерського, і з нього потрапили до різних інших літературних пам'яток. І сам образ протягом свого історичного існування пережив низку змін. До нього додано невластивого йому ковчега на мощі, а за тієї доби, коли феодалізм був у розквіті, образа не раз оковували шатами, що масівним шаром срібла закрили саме малювання. Останню ризу, що була на

образі до 1922 р., вилучила комісія Помголу на допомогу голодним у Росії; вона коштувала 65.000 карб. золотом. Треба гадати, що чудовна репутація образу, а може й сам образ сягають не далі за XVII ст.

Під підлогою головного собору К.-П. Лаври поховано низку осіб, починаючи з XI ст., що зробили лаврі значні подарунки. З найцікавіших треба назвати: поховання київського воєводи Вишати 1109 р., його дружини Марії Вишати 1091 р., князя київського Гліба Всеславича 1119 р., дружини останнього Анастасії Ярополківни 1153 р., князя Литовського Скиргайла 1396 р., князів Литовських Олельковичів (Семена, Василя, Олександра) в XV ст., князів Острозьких, Корецьких, Вишневецьких, Сангушків, Тишкевичів, Єльців,—XVI ст, Петра Могили, Інокентія Гізеля, Єлисея Плетенецького, Захарія Копистенського—в XVII ст., Варлама Ясинського, графа П. Румянцева Задунайського, генерала Леонтєва, Єлчанінова, Гудовича, архимандритів Р. Копи, Л. Білоусовича та інших—у XVIII ст.

Лівий приділ «архідіякона Стефана» утворено значно пізніше ніж збудовано велику церкву. В XI-му ст. велика церква та божиця Івана, що вівтарна частина її виходить тепер у Стефанівський боковий вівтар, не мали жодного оточення. Допіру починаючи з XIV ст., як зазначає Кальнофойський, навкруги церкви почали ховати заможних володарів, будуючи для кожного роду з них окрему каплицю. На місці Стефанівського боко-

вого вівтаря а XV—XVI ст.ст. була каплиця князів Корецьких. Ця каплиця достояла аж до XVII ст. і тільки під час тодішньої релігійної рації на її місці збудовано двоповерховий боковий вівтар, що злив божницю Івана Предтечі й велику церкву в один архітектурний масив. Стефанівський боковий вівтар тепер—це продовгасте приміщення, перекрите коробовим склепінням. В ньому доховалися частки давнього настінного малювання з цілої системи розпису великого храму XVIII ст., що його ченці ремонтуючи собор знищили геть чисто. Теми розпису в боковому вівтарі страстні: пекло, Лазар, і т. ін. Іконостаса Стефанівського бокового вівтаря зроблено року 1729; розмалював його майстер Яким Глинський. Він відрізняється від інших іконостасів особливістю композиції. Іконостас двоповерховий, дерев'яний довизолочуваний, дрібної різьби. Горішня частина його в складній орнаментальній композиції подає різні пекельні муки на грішника. Престола окорено коштом лаври року 1833; робота—київського майстра Федора Коробки.

Між апсидою храму Івана Предтечі та стіною великого собору вузький прохід веде до церкви Івана Предтечі, збудованої, як і велика церква, в XI-му ст. Коли вірити Патерикові, цю божницю збудовано коштом боярина Шимона (варяга), що подарував на церкву дорогоцінний пояс із старовинного хреста. Сама божниця—маленький двоповерховий храм з невеличкою апсидою, та банею на чотирьох стовпах. Тепер церковку дописано

тим, що переділено підлогою на два поверхи. На другому поверсі, на хорах апсиду пробито арками в трьох місцях. Патерик Печерський каже, що через цю церкву сходили «на полати» (на хори), і це цілком відповідає дійсності. Вхід на хори тепер знадвору зароблено цеглою. Ця божниця (балтистерій) з'єднувалася з хорами великого храму на рівні другого поверху невеликим коридорчиком. Іконостаса зробили р. 1729 місцеві сницарі. Цікава особливість іконостаса є те, що в ньому для симетрії зроблено двох царських воріт. Під підлогою Івано-Предтеченського бокового вівтаря тепер містяться склепи з похованнями.

Праворуч від головного іконостасу, в окремому добудованому, як і Стефанівський боковий вівтар приміщенні, міститься боковий вівтар Івано-Богословський, збудований теж у другій половині XVII ст. Іконостас бокового вівтаря Івана Богослова дерев'яний, різьблений 1727—28 рр. Розмалював його той таки чернігівський маляр Яким Глинський, що виконував іконостас Стефанівського бокового вівтаря.

Ліворуч від іконостасу—на північній стіні бокового вівтаря образ т. зв. «Ігорівської» божої матері, що за церковною традицією є чудовний і мусить бути тим самим образом, перед яким молився князь київський Ігор, коли розлютовані на нього кияни повстали року 1147, знайшли його в монастирі Федора та вбили. Вдаючи з князя мученика, К.-П. Лавра протягом багатьох сот років використо-

увала цей образ, як чудоцїйний. Року 1927 реставрацїйна майстерня Всеукраїнського Музейного Городка зняла з цього образу всі пізніші його перемальовання і виявила, що це образ московського письма XV-го ст.

Надгробок кн. К. І. Острозького 1579 р.

На західній стіні бокового вівтаря одна з найкращих скульптурних робіт, що є в К.-П. лаврі—пам'ятник—погруддя графа Румянцова - Задунайського, поставлений близько 1805 року. (Скульптура з мармуру роботи славетного українського майстра І. П. Мартоса (1752-1835). Архітектурне оброблення всього надгробку з різнокольоро-

вого мармуру виконано за проектом відомого французького архітекта Тома де-Томона (1754—1813).
Виходячи треба оглянути домовину фундатора церкви, Феодосія, окруту сріблом кош-

том Катерини II-ої, та скульптурну оздобу домовини князя Константина Острозького, що відбудовував церкву в XVI ст. Це—найвидатніший пам'ятник української скульптури готичної доби, виконаний 1579 року (сам К. І. Острозький вмер р. 1533). Близькі аналогії до нього знаходяться в Кракові. Арматура навколо надгробку виконана у 1720-х рр. На початку XIX ст. надгробок ще зберігав пофарбування в кілька кольорів й позолоту.

Знадвору велика церква вражає розмірами, розкішшю й багатством форм, окрас, золота, фарб—розрахованими на приголомшення прочанина блиском лаврського «дому божого». Від церкви XI ст. видно тільки середню частину західнього фасаду, й східні вівтарі. Величезні прибудови, що охопили церкву з трьох боків і з'єднали в одне ціле давніші прибудови, надали всьому спорудженню ефектного, суто барокового вигляду. Ці прибудови зроблені після відомої лаврської пожежі в 1723—29 рр. Автор цієї перебудови досі невідомий (запроханих од Лаври з Петербургу та Москви архітектів Федора Старченка, Івана Зарудного, Михайла Гезеля та Івана Календіна до Києва не відпустили. Федір Васильєв прибув, але проєкта не склав). Певно це був західньо-український або польський майстер. Розкішне ліплення виконав «штукатор», «майстер гіпсовий» Іозеф Білінський; двері бічних входів робив тультський майстер Г. А. Пастухов; мідяні бляхи для бань, виконаних за «новою модою», виписували з Голляндії і

Шлезька. Декоративні щити бічних та східного фасадів виконав р. 1767 лаврський підданий, кріпак Стефан Ковнір.

Обходячи велику церкву з лівого (північного) боку, оглядаємо весь оточений будовами XVIII ст. двір, дорогу до Економської

Т. зв. Ковнірівський корпус.

брами (з корпусом № 7, 1720-х рр. надбудованим р. 1870-го), ефектним т. зв. Ковнірівським корпусом з чотирма барокковими фронтонами 1760—70 рр. та рідкої архітектури ганком, нарешті, друкарню.

Друкарня ДВУ — ВУАН. Славетна лаврська друкарня заснована року 1615, тепер найстарша з усіх друкарень що

існують в СРСР. Не вважаючи на переважно церковно-агітаційний характер її продукції в минулому, вона відіграла величезну роль в піднесенні мистецтва книги й гравюри, як на Україні так і на всьому сході Європи.

Будинок друкарні ВУАН—ДВУ (колишньої лаврської).

Тут працювали десятки видатних українських штихарів, між ними Іл. Мігура, Ін. Щирський, обидва Тарасевичі, Д. Галяховський, Гр. Левицький й інші. Сучасний будинок муровано близько 1701 року, одноповерховим. Після пожежі р. 1718 його незабаром відновили. У XVIII ст. він мав понад сучасним першим поверхом подвійний зломчатий дах, та три бароккові фронтони. У стіну дру-

карні понад порталом вже тоді вробили надзвичайно цікаві шиферні плити з берельєфними зображеннями феодальної доби XI—XII ст. Пізніше надбудовано другий поверх. Тепер друкарня належить ВУАН та Державному Видавництву України, перевстатковується новим закордонним устаткуванням і служить освіті найширших мас людности. Більша частина видань ВУАН виходить із цієї друкарні.

Аудиторія Музейного Городка. На південь від великої церкви давніше стояла була чудова бароккова будова трапезної, спорудженої в 1680-х рр. Її по варварському зламали ченці, щоб збудувати сучасну незграбну будову псевдо-візантійського стилю (близько 1900 року, архіт. В. Ніколаєв). Розписав її український майстер Іжакевич та російські малярі Попов та Фартусов. Тепер кол. трапезну перетворили на аудиторію Музейного городка. Під стіною кол. трапезної—політичного значіння могили; вони мусять надовго запам'ятатися відвідувачеві цього місця. Це могили Кочубея й Іскри (покарано р. 1708), що їх скарав був гетьман Мазепа за зраду інтересів буржуазної старшини на користь інтересам московської буржуазії. Тут же чорний хрест над чорною плитою—могила царського міністра П. А. Столипіна (вбито р. 1911), вірного оборонця імперіялізму в Росії.

Кол. малярська школа. За кол. трапезною на схід міститься двоцоверховий будинок кол. іконописної майстерні та школи. Малярські майстерні існували в Лаврі без-

Дорога з «верхньої лаври» до печер.

перечно від найдавнішого часу—відомі іконописець і можливо мозаїчист, Алімпій, іконописець Григорій й ін. Протягом дальших століть лавра зберігала своє значіння найбільшого малярського центру — збереглося багато ікон, безперечно писаних у Лаврі, й чимало історичних даних про монастирські майстерні. Року 1759 на чолі лаврської «малярні» стояв майстер Роман, з 1763 організовано справжню школу з італійським малярем Веньяміном Фредеріче на чолі, у 1772—77 роках «начальником малярні» був Захар Голубовський й ін. Від цієї доби збереглися дорогі цінні для нас «куншти» або «кужбушки»—десятки книжок з зразками західніх гравюр а так само рисунками лаврських учнів—«молодиків». У другій половині ХІХ ст. на чолі школи стаяв акад. А. Ю. Рокачевський, на початку ХХ ст.—І. С. Іжакевич.

Кам'ними плитами трахтемирівського каменя, що ним вибруковано спуск між друкарнею й Мазепиним муром, попід сміливо перекинутими підпорними арками спускаємося до долішньої брами.

Хід на печери. Довга крита галерія починається від струмкої ампірної брами Гсрішньої Лаври й іде схилом горба аж до «братського», себто чернецького корпусу, що збудував архітект Дзічканець р. 1836. Цей хід збудований на початку ХІХ ст. і мав полегшувати старим прочанам дорогу до печер та бути за притулок для прочан під час несподіваного дощу. Колись його дереповнювали жебраки, каліки, юродиві тощо.

Історія печерного монастиря. Тим часом, коли на Берестовому була вже князівська оселя, церква й ціле село, простір на південь від нього вкривала пуща й серед

Підпорні арки будинку друкарні ВУАН—ДВУ.

неї в провалах були покопані печери: варязька там, де схил Дальніх печер, поза межами Миколаївського муру, спадає до Дніпра за печерними уступами, та Ларіонова—того ченця, що був за презвітера в церкві Спаса на Берестові. Остання печера була там, де тепер стоїть долішня надпечерна капличка—вхід до Дальніх печер. За основоположника Печерського монастиря, що згодом почав зватися Києво-Печерським, був житель м. Любича на Чернігівщині—Антипа, що висвятивсь на ченця на Афоні, прибравши собі імення Антонія. Навкруги Антонія дуже скоро почали гуртуватися ченці так, що незабаром довелося поширити

печери та робити над ними будівлі. За сім років ченців було вже до сотні і це значно поширило забудовання території над ними. Тепер печери складаються з довгих, вузьких, заввишки у зріст людини підземних ходів, викопаних у міцному пісчаному підґрунті. Ходять різними напрямками, то підносячися вгору, то відхиляючися вниз, майже ніколи не рівно, а раз-у-раз з завертами. В різних місцях і завертах ходів пороблено келії, затвори, аркосолії, припічки, нішки, колонни, криниці. Початкового вигляду найдавніших печер, у відкритих тепер для огляду частинах до нас не заховалося. Залежно від різних потреб початкову їх сітку поширено додатковими ходами. Ті, що позалишалися з давніх ходів, обсипались, пообвалювалися. Нарешті, частину наново пробито різними часами, аж до ХХ-го ст. включно на те, щоб прочанам зручно було виходити під час масового відвідування печер. Найцікавіші з наукового боку пам'ятки печер це так звані «мощі», що релігійна громада від ХVІ ст. вважає за головну святощ монастиря. Мощі—це рештки людських тіл, які в прямому розумінні цього слов'янського слова визначають звичайні рештки людського трупа. Нетлінне заховання трупу в умовах дуже сиріятливого ґрунта призвело до того, що монастирські церковники в ХVІІ ст., старанно зібравши їх з місць їх печерного поховання, визнали, і в друках оголосили, що «нетление телес почивающих в пещерах довольноим есть свидетельством святини их». Трупи розкладено по спе-

ціяльних аркосоліях, навмисне для цього викопаних повздож печер, щоб прочанам зручніше їх було оглядати, частки їх за зразком візантійських монастирів зроблено річчю найширшого релігійного крамообміну, а самі рештки були огорнуті й поступінно обростали культовим ритуалом. Всього на сьогоднішній день у складі обох печер і Ближніх і Дальніх, нараховується 118 мощей та до 32 «мироточивих голів». Ми маємо чималу полемічну літературу XVI-XVII ст., що заперечує святість мощей, заперечує нетлінність, як ознаку святости. З 79 канонізованих до 1547—49 рр. мощів було князів та їхніх дружин визнано за святих—24, митрополитів—5, фундаторів монастирів та єпископів 14, просто бояр—2, і юродивих—4. Цілком правдиво ставлять появу мощів у залежність від появи монастирів, а не навпаки.—Мироточивими главами звуться окремі черепи від людських тіл, що заховалися до нашого часу в неповному складі. Їм бракує щелепів, є втрати окремих кісток. У сучасному їхньому вигляді черепи просякнуті олією від того, що ченці часто їх змащували, щоб таким способом ушанувати. Кількість мироточивих глав різними часами була різна. Так, на Ближніх печерах року 1745 їх було 30, на Дальніх печерах—13; наприкінці XIX ст. їх було 60; коли печери передавано в відання Музейного Городка—32. Насичений ґрунтовими водами ґрунт, що в ньому викопані київські печери й що почасти через нього розклалися окремі зацілілі мощі, потрапивши в вогке місце, ченці використали

на те, щоб утворювати ще один об'єкт церковної торгівлі, т. зв. «святу воду». Воду з охоронних криниць розпродувано в печерах під назвою «святої води». Цікаво, що щоб напувати прочан «святою» водою, в печерах аж до 1925 р. вживано особливого хреста з золотистої бронзи, зробленого в вигляді глибокого коритця. Вилучаючи церковні цінності, виявлено, що цей хрест «Марка Гробокопателя» є коштовна пам'ятка візантійської роботи XII ст., типу енкаліпіона, з надзвичайно коштовними черневими, інкрустованими зображеннями святих та грецькими написами. Тепер цей хрест з історичної спадщини феодальної Лаври є дорогоцінний науковий скарб й переховується в відділі Металю й каменя Музею Культів.

Ближні печери. Ближні печери згадуються в літопису й оповіданнях Симона, Нестора та інших мало не одночасно з Дальніми Феодосієвими. За церковною традицією коли ченців побільшало, Антоній, що шукав самотности, перейшов з дальніх печер на іншу гору, оцю, що на ній ми стоїмо, і викопав собі нову печеру, оселився в ній і жив тут з небагатьма ченцями до смерті. Після того, як Антоній помер, його печеру використовували ті ченці, що через віщось хотіли доживати свого віку в затворі та для поховання окремих братів. Найдавніші печери мали тільки один вхід просто з поверхні. Ближчі печери, так само як і Дальні, мають такі конструктивні частини: 1) печерні ходи, 2) капели, або підземні церкви, 3) келії, де

жили ченці, 4) аркосолії, де тепер виставлено труни святих з їхніми останками, 5) льокулі, місця, де ховали ченців, 6) ніши і нішки, 7) віконичка, 8) крипти або спільні усипальниці.

Печери кол. Лаври. Один з ходів.

Вхід до печер тепер відкрито тільки через передвітарок церкви Введення. Раніше тут запалювали свічки й йшли до печер, через хід прокопаний між 1638—1745 рр. Спочатку коло дверей Антонієвої вулиці повертаємо праворуч у вулицю тих, що забили татари р. 1240. Ще далі, через пізнішу вуличку потрапляємо до церкви Антонія. Посеред церкви стоять дві мармурові колони, перенесені сюди з великої церкви від великокнязівської вівтарної загорожі. По виході з неї, ліворуч домовина Антонія з образом печерської божої матері. Просто коло дверей церкви ще р. 1745 стояв стовп, щоб прив'язувати «безумних»

і вичитувати їх. Далі, повертаємо праворуч у церкву імени Варлаама, викопану року 1691. У західніх дверях церкви вставлено замість луток, два мармурові карнізи, певно від вівтарної перегороджі великої Лаврської церкви. Навколо церкви, на стінах—сліді малювання XVII ст. На вулиці Нестора Літописця цікаво оглянуто моці широко відомого хроніста—Нестора Літописця, Мойсія Угриня, князя Миколи Святоші. З вулиці Нестора Літописця переходимо на Трапезну: в ній 6 м. і. одна крипта на 7 осіб, далі повертаємо назад до ходу 1-го. Серед переглянутих моцей цікаві моці Григорія Літописця, єпископа Симона Суздальського, що описав життя печерян XII ст., та крипта 12 т. зв. будівників великої Лаврської церкви. Церква «Введення богородиці»—найдавніша з печерних церков з двома аркосоліями при вході. Середину церкви підпирають дві мармурові колони з передвівтарної перегороджі великого Лаврського храму XI ст.

Зовнішній вигляд терену Близьких печер не раз-у-раз був такий як тепер. У XVII ст. над входом до печери була невеличка капличка з дзвіничкою. Тоді ж збудовано деякі додаткові будівлі. У середині XVII ст. капличку замінили двоповерховою барокковою церквою на дві бані. У XVIII ст. збудовано кам'яну церкву, що стоїть і досі. До церкви прибудували велику простору келію для «біснуватих». Цікаво відзначити, що окремі біснуваті виявляли психичне захорунання тільки на п'ятнадцятий рік перебування в Лаврі.

Церква Здвиження кам'яна трибанна. Збудовано її коштом полковника полтавського П. Герцика року 1704. Це типовий зразок українського барокко. Пишні оздоби, обрамлення вікон і дверей, рельєфне тинкування—є характерна ознака архітектури часу старшинського грабіжництва, кар'єризму й марнотратства. Кам'яними сходами, що оперізують упорну стіну ближніх печер, можна зійти в велику долину, що розділяє Дальні й Ближні печери. Ця долина в XVIII ст. звалася «Феодосіїв буєрак». Церковне оповідання каже, що преподобний Антоній викопав у цьому буєракові, в частині ближчі й до Антонієвої печери, криницю («криниця Антонія»), а Теодосій—другу, коло схилу Дальніх печер, де брали воду. В дійсності обидві криниці є частина цілої системи водозбірних криниць, що повинні збезводнювати ґрунт та зміцнювати схили.

Дальні печери. Дальні печери—місце найдавнішого монастирського оселення. До XVII ст. виходи до печери Ларіонової, а тим більш Варязької, були просто з Дніпрового схилу. Над Ларіоновою печерою була збудована вежа-вертеп з шатровим дахом та банею. Великий виноградник широкою смугою оперізував печери понад Варязькою печерою, навкруги церкви Різдва. Решту площини року 1638 використовували на садки, кущі, городи. Дальні печери можна розділити на три окремі частини: 1) Печери навколо підземної церкви Різдва та Феодосія, 2) навколо церкви Благовіщення та

3) система Варязької печери. Церкву на честь «Різдва Христового» викопано невідомого нам часу. Церкву Феодосія споружено після того, як його перенесли до головного храму. При церкві місце Феодосієвої домовини. Серед мощей розкладених по аркосоліях є такі курйози, як «младенець от Ирода убиєнный». Звертає увагу те, що всі поховання, які за описом Патерика зроблено на Дальніх печерах у XI—XII ст., тепер містяться на Ближніх печерах, натомість усі святі Дальніх печер мають імена, яких у жадних писаних документах немає. Частина печер навкруги Богородицької церкви (печера велика), певне, і є та частина, що до неї стосуються відомості про підземну церкву XI ст, на честь Успіння богородиці. Система Варязької печери, як переказує церковницька традиція, найдавніша частина печер. Справді же в XI-му ст. ці печери вважали за закинуті і в них коли-не-коли жили відлюдники. Вже в XI-му ст. в них несподівано, коли вірити непевним церковним переказам, знайдено було скарб золотих і срібних варязьких речей. У XVII ст. ця печера була відома тільки у вхідній частині. Вихід Варязької печери відкривався просто в яр за церквою Різдва. Р. 1745 печера ще була приступна. У ній немає церков, нема аркосоліїв, є тільки льокольоподібні пічурки в ближчій до прірви частині та три келії.

Поверхню Дальніх печер забудовували поштуїнно. В XI—XII ст. тут були окрім печер надземна церква Успіння та дерев'яні келії

для ченців. Року 1696 тут збудовано муровану трибанну церкву Різдва богородиці коштом київського полковника Мокієвського, родича гетьмана Мазепи.

Архітект - кріпак Стефан Ковнір. Дзвіниця на дальніх печерах кол. Лаври.

кими шпильями по чотирьох боках її. Будував її лаврський підданий—кріпак Стефан

Ця церква в перебудованому вигляді стоїть і досі. Всередині — цікавий розпис 1817 року «київського шляхтича» Ів. Квятковського. Усередині XVIII ст. терасу навколо церкви Різдва оздоблюють ефектною аркадою, балюстрадою й навільйоном бароково-китайського стилю. Майже без сумніву це — будова автора лаврської дзвіниці Готфріда Шеделя, 1740-х рр. Праворуч височиться легка, ефектна двоповерхова дзвіниця з пластично виділеними наріжними частинами, триповерховою борокковою банею й оригінальними готиць-

Ковнір у 1754—61 рр. Первісним автором проєкту був, можливо, теж Готфрід Шедель (вмер 1751 р.). Ковнір, певно, був його учнем. Територію Дальніх печер охоплено валом Рождественського бастіона Цитаделі. Фортечний мур з бійницями для рушниць і гармат збудовано з наказу царя Миколи 1-го, щоб охороняти Лавру, як цитаделю православія й самодержавія.

«Гостинниця». Від дальніх печер широкий вибукуваний диким каменем шлях поміж садків веде до так званих монастирських «гостинниць». Цей шлях доходить од Дальніх печер до Мазепиних мурів давньої Лаври й розходитьсь надвсє: один праворуч іде до долишньої брами Горішньої Лаври та брами на Днідро, другий крізь браму Миколаївської фортеці—на «Гостинниця», де мали притулок сотні прочан привілейованого стану, що прибували до Лаври з різних кінців царської Росії, приносили великі прибутки Лаврі, маючи приміщення та платячи за харчування з окремої «дворянської» кухні. З агітаційною метою Лавра кидала невеличкий відсоток своїх прибутків на впорядження безплатних обідів і за це тисячі агітаторів щодня агітували в різних кінцях царської Росії про щедрість, добрість і безкорисливість святих печерських отців. З найцікавіших історичних будівель гостинниць треба відзначити корпус 5-й, себто корпус дворянської кухні, де року 1863 була тюрма для польських інсургентів-повстанців. Корпус 2-й у стилі «ампір», найприбутковіший з корпусів та різні додаткові служби, пекарні,

що своїми розмірами свідчать про розмах монастирського господарювання. Виходячи з Гостиниць, слід звернути увагу на Мазепин мур, що саме тут досягає найбільшої краси і найменше пошкоджений пізнішими перебудовами. Будуючи Мазепин мур, у XVII ст. зруйнували давнє слов'янське цвинтарище XII-XV ст. Року 1925 наріжна башта цього Мазепинового муру, підмита весняними водами, розкололася, але своєчасними реставраційними роботами Заповідника цілковито законсервована й забезпечена.

Огляд нової революційної Лаври, того могутнього дослідчого й активно-виховничого центру, що зветься Всеукраїнським Музейним Городком, найкраще розпочати з Лаврського Музею Культів та Побуту з його секціями та допоміжними закладами.

Лаврський музей культів та побуту. Засновано року 1923. До складу його увійшли: збірка Церковно - Археологічного Музею при кол. Київській Духовній Академії, та речі історичного значіння з скарбців київських монастирів. Коли масами вилучали цінності на голодних, спеціальна урядова комісія виділила речі музейного значіння на те, щоб утворити фонди української науки. Музей Культів, маючи завдання виявити динамічний розвиток художніх виробництв старої України та історію релігійної експлуатації мас, оформив свої збірки в вигляді окремих Секцій Шиття й Тканини, Металю й Каменю, Письма й Друку, Порівняльної історії культів, Історії Лаври, Станкового

Малярства, що кожна з них має тенденцію розвинутися в окремий музей.

Секція порівняльної Історії Культів заснована року 1924. Завдання Секції— на оригіналах показати всі форми, в яких здійснювалася релігійна експлуатація в різних країнах та зокрема утворити наукові фонди для студій над розвитком релігійних вірувань та еволюції їх на терені СРСР. Збірка містить у собі невеличкий добір речей шаманського культу примітивних народів Сибіру, що зібрала сибірська експедиція з доручення Музейного Городка. Вона дає наочну картину убожування звірят (тотемізм), що йде від шкурок звірини до їх зображень та обростання цієї віри культовим приладдям та заобонами. Збірка речей давнього єгипетського культу характеризує релігію хліборобсько-рабовласницьку. Вона складається з дарма що нечислених, але коштовних примірників мумій, речей погребового ритуалу й відбиває в небагатьох зразках головні етапи розвитку культів в Єгипті та різні пережитки й обопільний їх стосунок у комплексі релігійних явищ геністичної доби. Нечисленою але різноманітною збіркою репрезентовано будизм, що зародивсь у ремісничій Індії, але в останніх своїх культових виявах дійшов навіть машинізації молитви, що виявилась в молитовній машинці «хюрде». Особливо багато, правда характеризує виключно історичні часи XVII-XVIII ст., репрезентовано збірку юдаїзму, зібрану виключно експедиційним способом з культових установ України. Ця збірка характеризує

Делегация робітників м. Сталіного в лаврському музею.

не тільки специфічні особливості культового побуту євреїв на Україні, але і солідний фонд для студії над давнім єврейським мистецтвом та виробничим життям старої України. Невеличка збірка матеріялів до українських поганських вірувань творить місток між пізнішим християнством у нас на Україні та рештками попередніх форм релігії. Тут ми бачимо, що селянство наше до самої доби реконструкції радянського господарства жило найпримітивнішими пережитками примітивної хліборобської культури, заховало багатобожність поганського культу. Православний культ репрезентовано іконографією святих, історією зовнішньої обстанови культу, збіркою релігійного краму, документами релігійної експлуатації мас, матеріялами щодо побуту духовництва (пияцтво, розпушта тощо.)

Секція історії Лаври. Зоснована року 1925, але експозиційно оформлюватись почала допіру лиш тоді, як зліквідовано релігійне життя на терені Заповідника 1930 року. Секція в оригіналах, чи в наукових копіях дає матеріяли про історію розвитку монастирського господарювання, фалшиві грамоти, що на їхній підставі монастир здобув земельні мастки, справи щодо внутрішнього монастирського життя зокрема про факти пияцтва, розпусти, злочинств, монастирських грабіжництв, що такі яскраві в період кріпацького зростання Лаври, в її збройній боротьбі за землю з селянами, міщанами, посадськими людьми, козацькою старшиною, дідичами, митрополітами і монастирями. Особливо важливий матеріял

переховується в Секції щодо характеристики зв'язку Лаври з царями; про Лавру, як універсальну крамницю культового краму власної фабрикації та виробу, як великого організатора всіх темних сил на підпорі самодержавства, на службу імперіялістичній кривавій різанині, постійного й упертого царського агента для боротьби з революційним рухом та контрреволюційної діяльності в умовах радянського союзу.

Секція Шиття й Тканини утворилася у процесі вилучування речей на голонних. Склад її до 4.000 примірників оригінальних пам'яток шитва й тканини з XVI по XX ст. Тканина в житті людини відгравала і відграє не абияку ролю. Виникши, як річ першої потреби, вона незабаром стає за об'єкт наживи для одних та важкої праці для інших. Секція має за завдання на оригіналах подати історію техніки шиття й тканини всіх країн та часу, виявити процес оброблювання найголовніших технічних рослин, документувати джерела культурних зв'язків України, показати наочно, як відбивалися на тканині процеси економічного розвитку та соціальної боротьби й виявити в динаміці розвитку матерії суть соціального процесу Секція має збірку матеріялів про техніку оброблювання рослин (льону, коноплі, джуту), шовку та вовни. На тлі виробничих процесів репрезентовано тканину, що оберталася на Україні в XVII—XX ст.ст. і що обслуговувала передусім паразитарні верстви тодішньої людности. Для XVII ст. треба назвати такі джерела, що об-

слуговували українську буржуазію оксамитами: Венеція, Брусса, та Скутарі. Для XVIII ст. Туреччина однокольоровими оксамитами, Франція—багатими різноманітними багатокольоровими грезетами та шовковими тканинами свого вирсбу. З XVIII ст. розпочинається виготовлення парчі й грезетів на Московщині і довіз їх на Україну. XIX ст. мало не заспіль зайняте парчовими вирсбами московськими, що використовуються так само протягом і XX-го ст. Селянство й рсбітництво тим часом користає з тканини тільки місцевого вирсбу, що тоді досягає високого художнього значіння. Із збірок шиття, особливо коштовна збірка шиття українського, зокрема монастирського, українського панського, роботи кріпаків на пана, шиття перлами й камінням, бісером, шовком, волічкою, гарусом і сухозліткою. Церква широко використовувала тканину для своєї мети, обставляла церковні відправи цісарсько розкішно, надаючи їм вигляду театральних містерій. З найвидатніших речей треба назвати: грузинський омсфор XVII ст., сакос Рафаїла Заборовського, Молдавську плащаницю XVI ст. роботи місцевих майстерень, вклади царів, князів, бояр, гетьманів та козацької старшини, що найкраще свідчать за соціяльні зв'язки і служіння Лаври.

Секція станкового малярства. Завдання Секції—в оригіналах виявити походження й історію розвитку пам'яток станкового малярства, надто тих ферм його, що зв'язані з використанням малярства на по-

треби культу, на потреби релігійної експлуатації мас. У сучасному своєму складі Секція дає повний родовид усіх типів малювання, починаючи від V-го ст. цієї ери. Найкоштовніше, що ми маємо в Секції, це чотири образи—ікони найдавніші в цілому світі, а саме: чотири енкавстичні (писані восковими фарбами) образи з Синаю й з Афону (божа мати, Сергій і Вакх, Іван Предтеча, мученик і мучениця). Ці образи є безсуперечні документи, які свідчать про те, що іконне писання походить від єгипетських надгробних портретів. Ці коштовні документи про походження нашого релігійного малювання не є одинокі, відірвані зразки найдавнішого малювання. Вони цілою низкою пам'яток синайського, грецького (афонського) походження, сербських, абесінських сполучаються з низкою новгородських і московських шкіл та з українськими образами XVI—XX ст. ст. Вони дають наочну картину динаміки розвитку релігійних агітаційних зображень та їхнього художнього оформлення в часі й просторі. На тлі грецьких монументальних розписів церкви Сласа на Берестові (XII—XVII ст.), збірки грецьких рукописів VI—XVI ст., поруч агіографічної метальоластики та оригіналів єгипетських мумійних портретів—цей весь ряд пам'яток творить значне джерело для глибоких соціологічних студій над суттю релігійного малювання. Цінні є матеріяли до історії Лавреської іконописної майстерні й школи, що дають ключ, щоб зрозуміти пізніші етапи українського малювання. Віданню Секції підлягають такі монументальні

тальні пам'ятки: розпис церкви Спаса на Берестові, розпис Троїцької надбрамної церкви; великого собору, трапезної, церкви на печерах та збірка портретів історичних діячів. З найдавніших українських пам'яток Секція переховує «чудотворні» образи К.-П. Лаври, — «успіння» та Ігорівську божу мати XV ст.

Секція металю й каміння. Секцію складено з речей націоналізованого культурного фонду та з вилучених на голодних цінностей. За декретом ЦВК РСФРР, усі речі художньо-історичного значіння під той час, коли вилучали цінності на допомогу голодним, окрема комісія виділяла до Музею. Через це в науці розгорнулися безмежні простори для дослідів над тими саме пам'ятками, які не можна було вивчати, або принаймні, порівняльно студіювати, бо матеріял був занадто розпошений. Завдання секції—на справжніх документах-речах показати історію, як людина обізналася з металем і камнем на Україні, документувати джерела культурних впливів, що йшли на Україну, показати наочно, як через металю і камінь експлуатували трудящих і релігійно визискували. У Секції виставлено матеріяли для історії того, як оброблювали коштовні метали. Секція має зразки київської роботи X—XII ст., роботи українських майстрів XVII ст.: Федора, Георгія Дробуса, Ф. Брускова, XVIII ст.—І. Равича, М. Юревича, Іер. Білецького, Ф. Лісицина, С. Стрельбицького, Ол. Іщенка, К. Чижевського, Ів. Атаназевича, С. Семигиновського, О. Проценка, Михайловського, Ф. Коробки,

Лаврський Музей Культів. Секція металю й каміння.

І. Вінаковського, М. Діямента, Г. Брезгунова. Серед них низка виробів першорядної роботи. Збірка Московського металю нечисленна і має за завдання дати порівняльний матеріал для студії над технікою металерства на Україні й відбиває на собі картину історичних стосунків Московщини та України. Західні стосунки України документуються речами зробленими в Іданську, Авґсбурзі, Нюрнберзі, Вроцлаві, Ризі. Авґсбург і Вроцлав виготовляли речі навіть на спеціальне замовлення з України. Секція має низку експонатів, що ілюструють соціальну роль церкви. З найвидатніших речей треба відзначити дарунки Петра Могили, гетьмана Мазепи, Самойловича, Скоропадського, царів та бояр московських тощо. Секція має збірку фініфтів і серед них особливо цікаві фініфті роботи київських майстрів (Д. Волновицький, Мощенко, Феодосій, Нікон, Комарницький, Білоусович), різби по кипарису, виробів з кістки, цини, міді, графірованого скла й дуже добре дібрану збірку хрещиків—культурного краму, що ним спеціально облутували життя прочанина.

Секція нумізматична. Заснована року 1923. Поки що в стані готування до перетворення збірки в Всеукраїнський Музей Нумізматики. У складі Всеукраїнського Нумізматичного Музею мають бути об'єднані збірки кол. Київського Церковно-Археологічного Музею, Всеукраїнського Історичного Музею та нумізматична збірка Київського Університету. Збірка має зразки грошей

і грошових знаків, починаючи від VI-го ст. перед нашою ерою аж до 1926 року і охоплює гроші всіх держав світу.

Секція письма та друку. Заснована року 1924. Секцію утворено з отаких фондів: частини рукописної збірки кол. Церк. Археологічного Музею, колекції гравюр з відти ж, книжних матеріялів та грамот з Лаврської різниці, збірки кліш Лаврської друкарні за останні 200 років її існування, матеріялів експедиції Лаврського музею та книгозбірні архімандрита Філадельфа Пшеничникова. Найцікавіші примірники з колекції передслов'янського письма є глиняні клинописні таблички, єгипетські й грецькі папіруси, грецькі й абесінські рукописи V—X ст. нашої ери, нікомідійська евангелія XIII ст., зразки латинських ілюмінованих рукописів XIII—XVI ст., вірменські багато розмальовані церковні рукописи. Дуже важливу частину збірки пам'яток письма становлять пам'ятки слов'янського писання. У збірці переховується найдавніша пам'ятка слов'янського письма в цілому світі, т. зв. «Київські глаголичні листки» IX ст. З рукописів, що вже мають виразні українські вислови, треба відзначити Патерик 1491 року, евангелію—Горисстаїв дар р. 1541. Тут таки виставлені матеріяли щодо історії нотописання й співів, а серед них автограф українського композитора Веделя. Збірка патріярших та царських грамот даних Лаврі, гетьманських універсалів та збірка печаток доповнюють коло матеріялів щодо історії письма на Україні і від-

кривають соціальну суть та ролі церкви протягом останніх 300 років її розвитку. У додільному поверсі Секції Письма й друку подано історію українського і зокрема Лаврського друкарства. Останнього—аж по сьогоднішній день. Тут таки документи монархічної контрреволюційної діяльності Лаври. Багатий добір книжок показує стан друкарської техніки й головних інтересів у відповідний час. Тут таки добрий добір тих приладів, що ними оздоблювали обгортки книжок, середників, кутників, коліщаток, для оброблення країв, оздоб та самі обгортки роботи лаврських майстрів-кріпаків і найманих робітників XVII—XVIII ст.ст. Далі треба звернути увагу, як К.-П. Лавра намагалася опанувати ринок, як вона поширювала свою продукцію, друкуючи світські речі, засяпала прочанина літографією. В окремій витрині показано ті джерела, звідки Лаврські гравери брали зразки для гравюр. У другій половині залі міститься виставка матеріалів, що характеризують друкарню тепер на службі широким трудящим масам УСРР. Тепер друкарню переустатковано закордонними машинами, тисячами аркушів на добу випускає вона літературу з усіх галузів знання і несе світло науки та клясової свідомості в робітничі й селянські осередки, клуби та хати-читальні. Продукція її зростає так само, як і культура пролетарських українських мас, видання її зростають і кращають разом із зростанням продукційних сил країни. Літографія, замість вихваляти печерських святих, друкуючи ху-

дожні плякати, робить велику справу пропаганди культури та знань.

Музей архітектури. Музей охоплює матеріяли від часу Трипільської культури до бетонного соціалістичного будівництва наших днів. Будівництво, як захід забезпечити людину від зовнішніх впливів, виникло на Україні в часи неоліту (землянки з накриттям, що їх знайдено в Києві на Кирилівських гсрбах). Але справжні сліди використання оброблених матеріялів на будівництво трапляються в пам'ятках тільки трипільської культури (глиняні будівлі двокамерного типу з каркасною основою і з виробленим планом). Тип будови, що створили трипільці 4-5 тисячоліть тому, заховався до нас у вигляді розвиненому, в вигляді української селянської хати. З найвидатніших часів на Україні осідали різні народи, що мали свій побут, свої будівельні звички. Культурні надбання цих народів просякли і в будівництво тубільців. Але тільки від доби розбійної торгівлі, доби, коли сильна внутрішня криза візантійської імперії й розклад фєвдалізму в ній звільнив силу будівельних артїлів,—на Україну переноситься звідти архітектура цегляна, невдовзі виховуються свої майстрі, що переходять на місцевий матеріял. Наслідок роботи цих будівельних артїлів—Велика Лаврська церква, Лаврська надбрамна, Спас на Берестові, Софія, Михайлівський собор та інші. Музеєві Архітектури доводиться дильно працювати над виготовленням розбірних моделей, досконалих рисунків, фото, щоб спостерігати факти

цього будівництва в тих давніх формах, що їх створили будівничі. На підставі цих досліджень створено класифікацію цих пам'яток, що дає змогу виявити, які будівельні артілі працювали на Україні за фєвдальної доби. Окрім пам'яток фєвдального часу, Музей збирає матеріяли щодо вивчення форм українського барокового будівництва (дерев'яного та цегляного) й пізніших будівельних форм, що їх перенесли архітекти на Україну і пристосували до українських кліматичних умов. Окрему увагу в Музеї Архітектури приділено селянському будівництву передреконструктивного та кріпацького часу й соціалістичному робітничому будівництву УСРР, будівництву з залізо-бетону й скла, в якому сучасні архітекти України творять новий український стиль. У цьому ж Музеї переходять матеріяли експедиції Музею до Царгороду, Кавказу та по СРСР.

Музей України (збірка П. П. Потоцького). Збірка є наслідок сорокалітньої праці сучасного її завідувача П. П. Потоцького над колекціонуванням речей української старовини в несприятливих умовах царської Росії. Допіру лиш як настала Жовтнева Революція й простелився перед УСРР вільний шлях до соціалістичного розвитку, П. П. Потоцький зміг здійснити своє давнє бажання і подарував цю збірку Радянській Україні в особі НКО УСРР. Збірку після цього перевезено з Ленінграду до Києва й розташовано в окремому будинкові Заповідника, що в ньому колись жили митропо-

личі співаки. Музей складається з книгозбірні джерел для історії України числом до 17000, збірки гравюр і літографій—до 15.000, картинної галерії з історії воєн—300 полотен, зразків закордонних меблів, зброї тощо. Багатство джерел для історії України дає змогу Музеєві влаштувати перемінні виставки, наприклад, «Українське місто», «Церква та війна», «Капіталістичні війни та їхнє художнє зображення», «Від козака до дідича». З найрідкіших матеріялів Музею треба назвати збірку видань Європи XVII—XVIII ст., що висвітлюють економіку побуту та право України під цей час. Чималий і добрий добір мемуарів з історії України. Збірка краєвидів міст України, гравюр, літографій та оригінальних унікальних малюнків. Наприклад, Кам'янця—Подільського, альбом Бопляна, різні мапи України, рукопис «Історія України» Бантиш—Каменського, книжка Хандловська з описом запорожців, що виемігрували до Австрії, багатий матеріял з історії українського портрету. Окрему шахву присвячено особистим речам Т. Шевченка та його малюнкам. З них особливо коштовна: книжка «Естетика» Ліберта, що була єдиною розвагою Т. Шевченка на засланні, перші видання «Енеїди», «Кобзаря» тощо. Окремо треба відзначити збірку силуетів революційних діячів XIX ст.

Музей театральний при ВУАН. Музей засновано 1923 року при театрі «Березіль». Коли театр переїхав до Харкова, матеріяли його передано Всеукраїнській Академії

Наук. Року 1927 Музеєві дано приміщення на терені Всеукраїнського Музейного Городка. Завдання Музею є засереджувати пам'ятки та матеріяли, потрібні для дослідів над минулим нашого театру та, йдучи в рівень з театральним сьогодні, відбивати здобутки кожного сезону й бути виставкою сучасного театального мистецтва на Україні. Для цього Музей збирає матеріяли про автора з його грою, про зовнішнє оформлення сцени з усім приладдям, декорацією, костюмами, акторів грим а так само п'єсу в авторовому задумі, музику до неї та глядача. Музей має 8 відділів: 1. Український народній театр — вертеп, з відповідними паралелями з російського, польського та інших театрів. 2. Релігійний театр доби українського середньовіччя. 3. Чужоземна театральна культура на Україні (від початку ХІХ ст. до 1917 р.), передусім російська, польська, єврейська. Чужоземні гастролери. 4. Український театр підготовчої доби од «Наталки Полтавки» до 1881 р. 5. Український побутовий театр 1881—1917 р. на Україні та поза її межами. 6. Театр за революції, театр нацменшостей, гастролерів, театральна освіта. 7. Театр Галичини. 8. Еволюція театального будинку й устаткування. Поза своїм фаховим значінням Театральний Музей має й інше значіння для відвідувачів Заповідника. Церква, що раз-у-раз використовувала для своєї експлуатаційної мети різні мистецтва, вміло застосовувала й театральне мистецтво, щоб виховувати в релігійному дусі. Вже з ХVІІ ст. маємо певні доводи, що саме

духівництво було піонером театру (містерії) і саме воно запроваджує церковну відправу, всі досягнення театралії та користується нею до наших днів. Тим то Театральний Музей не тільки лабораторія, де має озброюватися знанням молодий актор для свого високого соціального служіння, але й розгорнута книга для пізнання тих засобів, якими церква принаджувала прочанина та сковувала його революційну волю.

Музей діячів науки та мистецтва України при ВУАН. Утворено із збірки кол. Українського Наукового Товариства в Києві та новіших надходжень від різних осіб. Завдання Музею — стати музеєм пам'ятником діячам на полі науки й мистецтва, в якому було б зібрано матеріяли про життя й творчість цих діячів, у їх хатньому оточенні, на тлі соціально-економічних процесів минулого українського життя. Музей цей власне є лабораторія для соціологічних студій над конкретними матеріяльними даними про явища ідеологічного порядку. Музей має понад 3.000 експонатів, з яких чимало унікальних або раритетних, що групуються навкруги імен осіб, але в цілому творять низку послідовних фрагментів у розвиткові української культури. Музей має за завдання в майбутньому перетворитися в меморативний Музей України. За час свого існування Музей упорядкував дві виставки: М. В. Лисенка та І. С. Нечуя—Левкицького.

Архіви. Архіви Заповідника перебувають у віданні Центрального Архівного Упра-

вління й поділяються на окремі Відділи, що зветься фондами. На терені Заповідника є такі архівні фонди Центрарху: архів Печерської Лаври, архів культових установ Київщини й військові фонди.

Архів Києво-Печерської Лаври (міститься на 1-му поверсі дзвіниці). Справи починаються з 1719 року, дарма що окремі розпорошені документи сягають і геть давнішого часу. Документів раніших од цього року бракує тому, що року 1718 основні фонди К.-П. Лаври погоріли через необачність намісника Лаври. Тоді загинув увесь архів та давня книгозбірня К.-П. Лаври.

Архів культових установ Київщини дає важливі матеріяли про діяльність і ролю культових установ в експлуатації почуттів вірних. У цьому відділі досі сконцентровано матеріяли: Видубецького монастиря, Михайлівського, Микольського-Слупського, Флорівського й інших. Дуже цінні є матеріяли Духовної Консисторії та периферіяльних церков.

Військовий фонд Центрарху містить у собі матеріяли з імперіялістичної та громадянської всен і має велике значіння не тільки для студій над історією війни, але є найголовніше невичерпане джерело стратегічних розрбок потрібних для сброни нашої соціялістичної батьківщини від міжнародніх авантюриків і хляжаків.

Бібліотеки Заповідника. З найбільших бібліотек, що є на терені Заповідника треба назвати такі: Бібліотека

с т а р о л а в р с ь к а . Книжковий фонд цієї бібліотеки є надзвичайна пам'ятка, як зразкова монастирська книгозбірня що утворилася протягом 200 років з окремих бібліотек діячів культу, починаючи від XVII ст., з особистої бібліотеки Петра Могили. Остаточо зорганізовано бібліотеку після року 1718. До неї долучено книжкові фонди підлеглих Лаврі монастирів та поступінно вливалися бібліотеки померлих архімандритів і ченців Лаври. Бібліотека складається з 1781 назви. Значний фонд видань XVI ст. у бібліотеці (16 примірників), XVII ст. (203 примірники), серед яких чимало Лаврського друку, або інших українських друкарень, наявність коректорської бібліотеки старої Лаврської друкарні, кунштбушок (художніх альбомів давнішньої інонолісної майстерні) роблять з цієї книгозбірні важливе джерело-резерв для всіх відділів Музейного Городка та його експозиції. Тут є такі примірники, як книжки особистої бібліотеки Петра Могили, Осипа Тризни, Івана Максимовича, Афанасія Миславського, Ларіона Негребецького та Антона Радивиловського.

Кол. Бібліотека митрополита Флавіяна збудована р. 1910. Книжок у ній—15.000 томів.

Дзвіниця й Музей Лаварництва. Огляд Музейного Городка треба закінчити оглядом славнозвісної Лаврської дзвіниці. Збудував дзвіницю в 1731—45 рр. німецький архітект Йоган-Готфрід Шедель. На будівлю використано 4.954 500 штук цегли.

Талановитий, досвідчений на попередніх своїх роботах у Німеччині й Петербурзі архітект зумів з неймовірної кількості матеріялів скласти будівлю, що повинна була красою та розміром — стати поруч найвидатніших тогочасних світових будов, виїнятковою пам'яткою української архітектури. Завдання зробити дзвіницю українським тогочасним звичаєм як окрему самотійну будову він виконує в грандіознім масштабі в конструктивних, клясичних формах скоріше ренесансової ніж бароккової архітектури. Проект дзвіниці, що виконав на замовлення Лаври невідомий першорядний архітект, певно теж чужинець, Щедель трохи змінив під час будування. Зокрема, невиконаним залишився третій поверх проекту (четвертий поверх поставлено безпосередньо на другий з причин технічного порядку — величезної ваги будови, що не витримала б п'яти поверхів проекту). Перший поверх сучасної дзвіниці оброблено т. зв. рустами (імітація мурування з великих каменів), другий — колонами доричного ордеру, третій колонами йонійського ордеру й четвертий — коринтськими колонами, капітелі яких прикрашені позолочуваними двоголовими орлами. Верх дзвіниці за проектом повинен був мати муровану баню з чотирма круглими вікнами й, можливо, шпилем. Але ченці перелякалися, що дзвіниця не витримає ваги й упаде, отож Щедель мусів, погодившись з лаврськими фахівцями, замінити муровану баню легшою, залізною, звиклої для української бароккової архітектури

форми. Будівля, що так добре відтворив архітект Шедель, стала найвидатнішим зразком українського вежевого будівництва, чудово витриманою в своїх пропорціях, відповідною височині місця й розмахові капіталістичного життя лаври в XVIII ст. Заввишки дзвіниця—46 сажнів разом з хрестом; вона на 8 сажнів вища за дзвіницю Івана Великого в Москві, себто найвища дзвіниця в Союзі. Сам Шедель уважав свій твір за єдиний у цілій Європі.

Тепер у дзвіниці містяться: в 1-му поверсі—старо-Лаврський архів, у другому—старо-Лаврська бібліотека, у 3-му—Музей ливарництва (дзвонів) і в четвертому—куранти—годинник.

Залізними дверима давньої (можливо ще XVII ст.) роботи входимо в дзвіницю і дерев'яними сходами XVIII стол. ідемо нагору. Архіви й книгозбірня мають окремі входи, а тому, пройшовши 200 ступенів, досягаємо дзвонів, що тепер через додачу різних історичних примірників дзвонів, перетворені в єдиний на Україні щодо повноти Музей Ливарництва; головну частину цього Музея становлять дзвони самої К.-П. Лаври. Дзвонити в дзвони під час культової відправи—є давній поганський звичай, що до християнського храму потрапив досить пізно, тільки з VI ст. І в поганському, і в християнському культурі дзвонили в дзвони на те, щоб відганяти лихого духа. Спочатку по церквах вживали тільки дерев'яних колотал або металевих бил, що, як глибокий старовинний пережиток вживали навіть тоді, коли вже виробляли

дзвони. Наприклад у К.-П. лаврі аж до 1925 року вживали дерев'яних бил. На дзвіниці й досі висять металеві била. Стара Лаврська дзвіниця має 32 дзвони, що своїм добором і історичним походженням творять виключної ваги збірку.

З найцікавіших дзвонів треба назвати дзвін, подарований од гетьмана Івана Мазепи жіночому монастиреві (Вознесенському), що був на місці колишнього Арсеналу, проти головної лаврської брами; дзвін року 1719 київської роботи, 1720—роботи київських майстрів, дзвін р. 1732 (його вилив відомий майстер Ів. Моторін, ще вилив і дзвін «Цар Колокол» у Москві). Цікаві дзвони заводів Тульського—1751—52 рр., Ростовського, різних заводів московських, Самгіна, Фінляндського, Балахнянського. Особливо цікавий добір дзвонів заводу Фінляндського, що має в собі повний ряд дзвонів від пуда до 1 636 пуд. вагою. Завод Фінляндського був головний постачальник усього дзвонового матеріалу на Україні. Звертають особливу увагу рідкістю форми та історичним значінням т. зв. «била» заводу Балахнянського, що з'являють собою цікавий пережиток глибокої старовини в ансамблі дзвонів великої Лаврської дзвіниці. Цікава система різних пристосувань, що утворили ченці, щоб легше дзвонити. Колекцію дзвонів доповнюють дев'ять дзвонів курантів і два дуже рідкі примірники дзвонів X—XII ст., що знайдені в руїнах Десятинної церкви і переховуються з 1927 року в Відділі Металю й Каменю.

Куранти-годинник, що міститься ще вище, поставлено на прикінці ХІХ ст. Він що чверть години вибиває гаму, а що години чотири гами і відповідну годину. Цей годинник поставлено замість старого ХVІІІ ст., що зробив бердичівський майстер Адам Левинський. Окрім того, на дворі кол. К.-П. Лаври було збудовано, за проєктом інженера де-Шардона, соняшного годинника в вигляді мурованого стовпа, на якому стояла земна куля, зірки й знаки зодіака. Цей годинник достояв до кінця ХІХ ст., коли його зруйнували ченці. З вікон дзвіниці розгортається чудовий краєвид на околиці Києва та Лаври. Височінь точки стояння—76 метрів.

Шляхом служіння соціалізму і найширшим колам трудящих мас розвивається Всеукраїнський Музейний Городок, цей справжній утвір Жовтневої Революції.

БУДИНОК КОЛ. АРСЕНАЛУ

(Проти головного входу до Лаврського Державного Заповідника). На місці сучасного величезного будинку кол. арсеналу на початку ХVІІ віку лаврський архимандрит Єлисей Плетенецький заснував («врядиє») дівочий («паненський») монастир. Він вважався за суто-аристократичний. Ще 1638 року сучасне описання Києва нотує тут «багато княжон, воеводянок, шляхтянок та інших різного стану чорниць». Француз Боллан, що одвідав Київ коло 1640 року, згадує про художнє виши-

вання, що процвітало в цьому монастирі. За гетьманства Мазели, за ігуменю монастиря була його мати; 1701—1705 року тут було побудовано коштами Мазели велику муровану Вознесенську церкву. Після ліквідації повстання мазелиного наказом Петра I монастир 1712 року скасовано, черниць переведено до Флоровського монастиря на Подолі, будови монастиря занято під військові цейхгаузи. Року 1784-го на місці колишнього монастиря закладено сучасний будинок арсеналу, закінчений р. 1798-го. Це—грандіозна будова, квадратова у плані. В будові уперше в Києві вжито чудової київської жовтої цегли, що й дало Катерині II підставу назвати будову «мій порцеляновий арсенал». Оброблення фасадів являє собою прегарний зразок справді монументального стилю, з суворим рустуванням, могутніми порталами, гзимсами, вікнами. За автора будинку вважають військового інженера бельгійця де Шардона. Навкола кол. арсеналу вздовж фасадів раніше йшли піраміди з гармат та круглих ядер—трофеїв колишніх воєн.

ФЕОДОСІЇВСЬКА ЦЕРКВА

Цитаделя 14. Дерев'яна церква під сучасною назвою напевно відома з першої половини XVII ст. Сучасну муровану церкву побудував своїм коштом київський полковник К. Мокієвський 1698—1700 рр. Вона має характерну українську трикамерну конструкцію (що перейшла до мурованої архітектури з де-

рев'яного українського будівництва) й завершується трьома типово українськими банями. Настінні окраси теж характерні для т. зв. Мазепинського барокко. Перед тим, як Петро I заснував Печерську фортецю (1706 р.), церква стояла посеред кол. Печерського містечка на ринку. Згодом військова влада (надто за Петра I й Миколи I) поруйнувала найближчі цивільні будови. Близько 1805—13 рр. до західньої частини церкви (бабинця) прибудовано дзвіницю в характері класицизму; наприкінці XIX ст. верх дзвіниці замінено сучасною безмачною, московського зразка шатровою формою. Року 1918 під час гарматної стрілянини збито мальовничий півбанок над вівтарною частиною будови.

ВОСКРЕСЕНСЬКА ЦЕРКВА

Цитаделя 13. Церква під цією назвою відома з 1-ої половини XVII ст. Як і колишня Феодосіївська, вона раніше була дерев'яна й стояла посеред торговельного містечка. Року 1696—98 коштом того ж таки київського полковника Мокієвського (що збудував Феодосіївську церкву й церкву Різдва на дальніх лаврських печерах) збудовано теперішню муровану будову. Тут теж спостерігаємо конструкцію, властиву для українських дерев'яних церков, але хрещату в плані, відповідну до дерев'яних п'ятизрубних будов. Декорація стін характерна для «Мазепинського» барокко. Вгорі церква мала раніше, перед пожежею 1886 р. п'ять бань; з них дотепер

збереглася лиш велика центральна. Сучасну дзвіницю коло західнього фасаду прибудували в XIX ст.

ДАВНІЙ ПАЛАЦ КИЇВСЬКИХ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРІВ

Цитаделя № 15. Безпосередньо за Воскресенською церквою, за жовтоцегляним муром та білою брамою клясичного стилю стоїть цікавий старовинної архітектури будинок, побудований у 1780-х роках для житла й адміністрування тодішніх київських генерал-губернаторів. Він має два поверхи, два продовгасті фасади (задній стоїть над схилом гори в бік лаврських садів та Дніпра), високий трикутний фронтон над входом й бічні виступи. Оброблення фасадів дуже характерне для пізнього барокко та початків клясицизму й належить, певно, майстрові європейської (можливо французької) школи, подібному до автора кол. арсеналу. Наприкінці XVIII ст. тут містилися губерніяльні урядові установи, в XIX — інтендантські склади. На жаль, кілька десятків років тому будинок забарикадовано високим муром та незграбним склепом посеред двору.

МОСКОВСЬКА БРАМА ПЕЧЕРСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Кінець вулиці упирається просто в старовинну браму й високі вали обабіч неї. Звідси виїздили з фортеці Наводницькою

дорогою до Дніпрового берега й далі, на лівобережжя й Москву (звідки й назва брами). Архітектурні форми брами з глибокою аркою проїзду, групами колон, високим

Т. звана Московська брама кол. Печерської фортеці.

аттиком з півкруглим фронтоном, кольорованим у два тони, тощо—збереглися порівнюючи добре. Можливо, що браму цю побудовано ще за Петра I, або в 1740-х рр., коли будували фортецю під керівництвом інженера Де-Боскета. По бокам брами ідуть давні вали. З гребеня валів розгортається широкий краєвид на околиці—Лавру, дніпрову долину, Звіринець, тощо. Через Московську браму «Старо-Наводницька» дорога провадить униз, через ще одну, подібну на тунель, браму в долішньому валі до Дніпра,

де в XVII—XVIII ст. ст. коло цього місця був «Наводницький міст».

ВАСИЛЬКІВСЬКА БРАМА ПЕЧЕРСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Повернувши від Моськовської брами тією ж вулицею знову назад, і обійшовши Феодосіївську церкву вліворуч, минаємо бічний фасад кол. арсеналу та взуттєвий завод— один з нечисленних на Печерському промислових закладів, що працював раніше на військове «інтендантство» царських часів, — підходимо до брами, що нею виїздили з фортеці на захід, у бік Василькова (звідси й назва її). Архітектурні форми її мало не тотожні з «московською» брамою, тільки по боках містяться колишні службові приміщення для варті. У другій половині XIX ст. брама втратила своє значіння виїзду (нову дорогу проклали просто через вали праворуч) і її ще напередодні революції використовували, як «офіцерське зібрання». За брамою й ровом—окремо винесена вперед діляниця валу з другою, меншою брамою, що захищала підступ до в'їзду в фортецю. Споруджено ці будови теж у першій половині XVIII століття й також можливо за участю та під керівництвом французького інженера Де-Боскета.

Звідси можна пройти вулицею просто через відкрите місце (за гіподромом) до перехрестя дороги—кол. Московською вулицею—тепер вулицею Червонопрапорного заводу.

БУДИНОК КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ЗВ'ЯЗКУ ІМ. М. І. КАЛІНІНА

Довгий, витягнутий по одній простій лінії двоповерховий корпус з чотирма виступами по фасаду, прикрашений трикутними фронтонами, й великим центральним виступом, який вінчається вгорі ступінчатим аттиком. Вікна прикрашені ампіровими «поличками», гзімс оздоблений великими завбільшки виразними тригліфами, поле аттика містило раніше величезного, з широко розгорнутими крилами, чорного орла, герб російської держави. Цілий будинок—дуже характерний для пізньомиколаївських «казених» будов 1840—50 рр. Передніше тут містилася військова «констятинівська» школа. Тепер—школа зв'язку ім. т. М. І. Калініна.

БУДИНОК ПО ВУЛ. ЧЕРВОНОПРАПОР- НОГО ЗАВОДУ № 40

Типовий старокиївський панський будинок, яких у Києві вже майже не збереглося. Дерев'яний, одноповерховий з мезаніном, вуличний фасад прикрашено портиком з шістьох йонійських колон (одну капітелю збито артилерійським набоем 1918 року). Не менш характерний того ж типу й надвірний фасад. У середині теж збереглися колони й старовинні двері. Побудовано його в 1820-х рр. Згодом він перейшов у власність сусідньої «введенської» релігійної громади. Архітектурні форми будинку збереглися добре.

Будинок по вул. Червонопрапорного заводу
(Московській) № 40.

БУДИНОК ПО ВУЛ. ЧЕРВОНОПРАПОР- НОГО ЗАВОДУ № 30

(Тепер тут міститься Печерський район міліції). Збудовано на місці, де була лаврська «Зелена гостинниця». Це був найпопулярніший у Києві у першій половині XIX стол. готель, дерев'яний будинок якого побудовано 1803—5 рр. У нім, серед інших, зупинялись декабристи Муравйови, Бестужев-Рюмін тощо, влітку 1825 року мешкав письменник Грибосдов. Будинок розібрано наприкінці XIX стол., на його місці виросла сучасна трьохповерхова будова.

МІСЦЕ ПОВСТАННЯ САПЕРІВ 1905 Р.

Вул. Червонопрапорного заводу № 22.
Одно з типових фортеційних споруджень се-

редини минулого століття—велика, витягнута в глибині двору у формі дуги казарма, де містились раніше жандармські війська. Року 1905 тут були розташовані окремі роти 14 саперного, 4 та 5 понтонних баталіонів й звідси розпоч вся 18 листопада 1905 року похід повсталих саперів з метою з'єднатись з революційним робітництвом Шулявки. План повстання обговорювався на попередній конспіративній нараді в будинкові по вул. Червонопрапорного заводу № 31.

етрівка, давніше По-
діл, займає низинну
(долішню) частину мі-
ста Києва на схід від
старого міста, що утво-
рює між схилами київ-
ського згір'я й Дніпро-
вим річищем щось наче
трикутник. Назва «По-
долу», як долішньої ча-

стини міста, що міститься внизу, у долині—
дуже давня—відома вона ще з X ст. Відомості
літопису та монетні скарби того самого часу,
знайдені в різних частинах Подолу, дають ціл-
ком певну підставу вважати, що вже тоді ця
місцевість була залюднена. Близькість Дні-
пра—найважливішого комунікаційного й тор-
говельного шляху, вигідна гавань, яку ко-
лись утворювало на місці теперішнього Дні-
прового річища гирло річки Почайни, сприяли
розвиткові Подолу, як центру торговельної,
ремісничої й трудової людности на протилеж-
ність «Горі» — адміністративно-військовому
осередкові давніх часів. Сприяючи економіч-
ному розвитку Подолу, близькість Дніпра
під час водопілля ставала небезпечною, зали-
ваючи територію весняною водою й раз-у-раз
підмиваючи берег. Біля Подолу був перевіз
через річку й міст, споруджений ще 1115 року
за Володимира Монаха. Відповідно до соці-
ального характеру Подолу і на протилеж-
ність «Горі»—будівництво тут було дуже гу-

сте й виключно дерев'яне, через що й траплялися часто великі пожежі (1111, 1124, 1145 й ін. рр.). У центрі цієї місцевости було велике «торговище», де збиралося вороже до князя віче. На території Подолу були сотні теж дерев'яних церков або божниць і тільки одна мурована церква; з півночі, з боку Оболоні («Болоніє») ще в ХІХ ст. був вал з дерев'яною стіною.

За литовсько-польської доби Поділ стає головною територією власне міста; тут зосереджується все торіовельне й економічне життя. У ХV ст. подільські міщани здобувають право на самоврядування й деякі пільги (т. зв. магдебурзьке право), провадять жваву торгівлю, організуються в ремісничі цехи. Адміністративний осередок Києва теж пересовується тепер ближче до Подолу—на гору Кисилівку (згодом кладовище Флорівського монастиря), що височиться саме над Подолом. Побудований тут литовський замок захищав місто й одночасно тримав останнє в покорі литовській, а згодом польській владі. Коли натиск польського панства й католицизму на Україну збільшивсь, поляки захоплюють цілу частину міста в районі сучасного Житнього торгу й будують на ній «бискупський» замок, а в самім центрі Подолу—кляштори катедральний, домініканський, бернардинський, єзуїтські школи тощо. Щоб боротися проти польських утисків, міщани організуються в «братство», закладають школу, що згодом перетворюється на могутній культурний заклад—давню київську академію.

За козацької революції в середині XVII ст. замок на Кисилівці зруйновано. Поділ двічі спалено (р. 1651 за гетьмана Радзівіла й р. 1658—воєвода Шереметьєв), але він швидко відроджується й поновлює своє економічне

Петрівка (Поділ). Видок з гори.

значіння. Згодом, у XVIII ст. на Подолі виникає декілька фабрик та заводів, у XIX ст. їх усе більшас; у зв'язку з поводями, що часто заливали цю місцевість, а так само підмивали берег (на початку XVIII ст., через невідалі заходи «Губернської Канцелярії», Дніпро змив усе гирло Почайни й поволі зніс частину міста з 300 дворами), Катерина II наказала зліквідувати цю частину міста і перенести її на гору, але з здійсненням цього

не пощастило. Року 1811 мало не ввесь Поділ горів—погоріло 1240 дворів, три монастирі, 19 церков, крамниці, гостиний двір, ратуша тощо! Після того всю цю частину міста, що

Бетонні сходи до Дніпрового берега під Пролетарським садом.

вулиці її радіально розходилися від центрального ратушного майдану—переплано-вано на сучасні «регулярні» квадрати й прямокутники. Велике значіння для Подолу мало те, що перенесено до Києва (з м. Дубна) Контрактовий ярмарок, який протягом 131 року (1798 — 1929) відбувався на Подолі. У ХІХ ст. царський уряд ліквідує самоврядування подільських міщан, переважну роль надає російським купцям. У другій половині минулого століття Поділ утрачає значіння міського центру («дума» переноситься на гору, на новий центр—теперішню вулицю Воровського), але економічне значіння Подолу

вулиці її радіально розходилися від центрального ратушного майдану—переплано-вано на сучасні «регулярні» квадрати й прямокутники. Велике значіння для Подолу мало те, що перенесено до Києва (з м. Дубна) Контрактовий ярмарок, який протягом 131 року (1798 — 1929) відбувався на Подолі. У ХІХ ст. царський уряд ліквідує самовря-

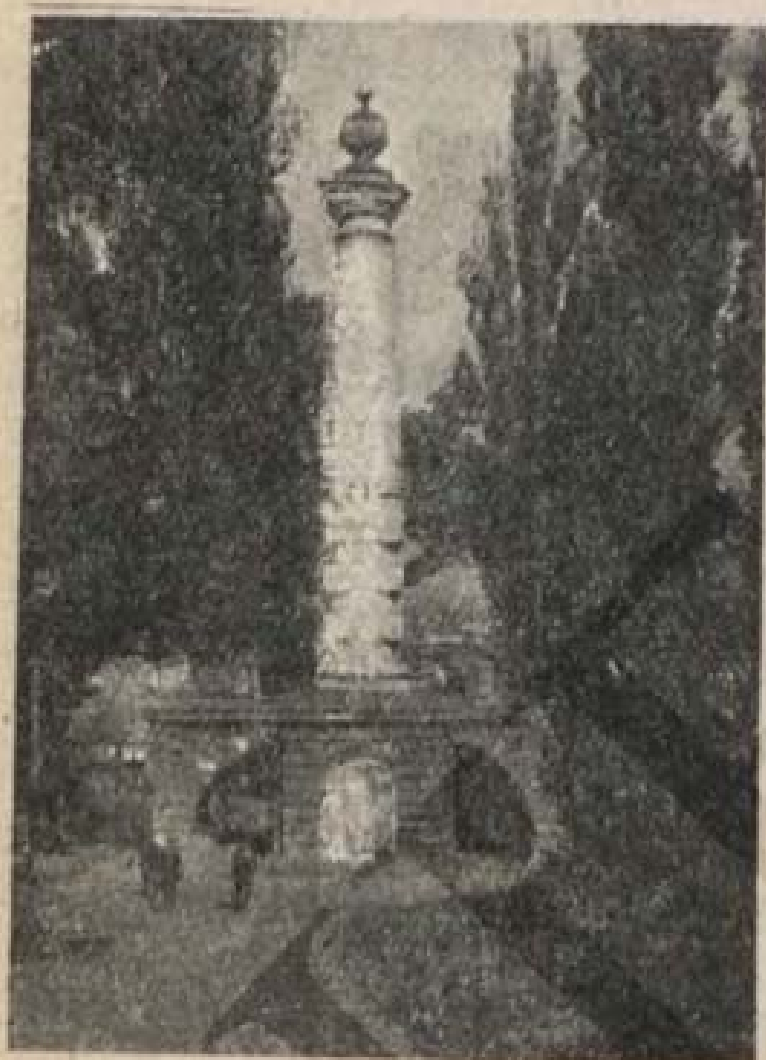
залишається велике надто тоді, коли розвинулося пароплавство й заново упорядкували гавань. Жовтнева революція вносить радикальні зміни в соціально-економічне життя Подолу. Давніше купецьке, міщанське й релігійне обличчя поволі зникає; зростає значіння державних, промислових, кооперативних, робітничих організацій, розгортається нове будівництво. Особливо околиці Подолу, колишні «Плосььке», «Оболонь», «Куренівка», де будують нову Електростанцію, Корабельню, фабрику Взуття, нову залізницю й міст, низку фабрик та заводів, петрівський вокзал тощо—на очах міняються й ростуть.

Огляд Подолу чи Петрівки (Петрівщини), названої так на честь Всеукраїнського Старости й Голови ВУЦВК т. Г. І. Петровського, можна почати спускаючись узвозом від майдану III Інтернаціоналу (вулицею Революції) й повернувши на половині знову вправоруч бетонними сходами до Дніпрового берега.

ПАМ'ЯТНИК ПОВЕРНЕННЯ КИЄВУ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА Р. 1802

(Інакше — «Нижній пам'ятник Володимирові» або «Пам'ятник Хрещення»). У глибині балки під Пролетарським садом бетонні сходи приводять до пам'ятника в вигляді мальовничої рустованої колони тосканського ордеру, що вгорі завершується банькою й хрестом; долішня частина колони—на квадратних рустах. Ввесь низ монументу зроблений у вигляді квадратного павіль-

йону, підпертого по боках рустованими пів-арками; вони вгорі утворюють щось наче поміст з балюстрадою; у середині міститься басейн з водою. Монумент цей (давніший з

Колонна-пам'ятник повернення Києву магдебурзького права.

усіх, що тепер існують київських монументів) поставив року 1802 київський магістрат, який дуже побоювався тоді, щоб Києву, не довелося безповоротно втратити старовинну автономію на магдебурзькому праві, засновану, й звязані з нею привілеї, особливо вигідні для магістратських орударів. Нагодою до поставлення було несподіване затвердження магдебургії від царської влади, що і перед тим і після того послідовно нищила всякі рештки місцевого самоврядування. За місце для монументу обрано джерело, що текло з гори, де, як переказує пізніша легенда, ніби-то Володимир хрестив своїх синів. У XVII—XVIII

століттях тут стояла капличка. Автором монументу був, певно, або тодішній губернський архітект у Києві Ельдезі, або міський архітект Андрій Меленський. Мальовничий куточок, який утворює оточена схилами гори й тополями колона, здавна охоче зображали на малюнках, гравюрах, фаянсових тарілках тощо.

Від пам'ятника Магдебургії можна пройти узбережним шосе до початку властивого Подолу.

ЦЕРКВА РІЗДВА

Вул. Революції (Олександрівська) ч. 24. Відома як дерев'яна церква з першої половини XVI ст. Сучасну муровану церкву побудовано в 1810—14 рр. за проектом київського архітекта А. І. Меленського. Будова являє собою восьмикутник з великою півсферічною банею і теж півкруглою вівтарною апсидою. По бічних фасадах — чотириколонні портики, над західньою частиною дзвіниця з циліндричної форми башточкою й шилем, угорі. Північний фасад згодом попсовано прибудовою. Пропорції портика попсовані через піднесення рівня сучасної вулиці й здаються тепер тяжкими. Церква ця тісно зв'язана з пам'яттю Т. Шевченка в Києві: коли по смерті поета труну з його тілом привезено ланцюговим мостом і узбережним шосе до Києва, генерал-губернатор кн. Васільчиков та митрополит Ісидор, щоб не впускати труну до міста й запобігти

політичним демонстраціям, наказали поставити труну в найближчій до Дніпра церкві, церкві Різдва. 7-го травня 1861 р. в присутності багатотисячної громади тут правили панахиду. Промови адміністрація заборонила, на труну було покладено тільки тернового вінця. Звідси труну понесено знову до ланцюгового мосту й ставлено на пароплава, щоб їхати до Канева.—У церкві цій була колись надзвичайно цікава вишивана плащаниця молдавського походження 1545 р. Тепер її передано до Лаврського Музею.

БУДИНОК ПОШТОВОЇ СТАНЦІЇ

Праворуч від допіру названої церкви стоїть мальовничий, але типовий для миколаївських часів «казенний» будинок кол. поштової станції, пофарбований жовтою вохрою з білим.

На ганку—так само характерні для тієї доби чавунні ліхтарі. Поруч—частина дерев'яного тієї такій доби флігеля, позаду — великий двір. Це — побудований у 1850-х роках будинок поштової станції на Подолі, з якої відбувалося сполучення диліжансами в різних напрямках. Диліжансове сполучення від цієї станції до Житомира (пізніше т. зв. «карети Фельденкرایза») мало усередині й зокола диліжансу поділ на три «кляси»: диліжанс тягли кілька пар коней; уночі шлях освітлювали смолоскипами.—Воно існувало до 1919 року, коли на останню карету десь по дорозі напали бандити. Тепер цей архаїчний спосіб сполучення замінили автобусами.

Беріг Дніпра и Петрівка (Поділ) в далечині.

ПРИСТАНІ ДНІПРОВОГО ДЕРЖАВНОГО ПАРОПЛАВСТВА

Широка Набережно-Хрещатицька вулиця йде вдовж Дніпрового берега. Праворуч ідуть численні будови, складові приміщення та пливучі пристані Державного пароплавства, звідки пароплави відпливають на північ (Гомель на Сожі) на захід (Мозир на Прип'яті), на схід (Чернігів на Десні), на південь (Канів, Черкаси, Кременчук, Дніпропетровське). Пароплавне сполучення (перший пароплав з'явився коло Кієва 1842 року) відіграло й відіграє величезну роль у розвиткові Кієва. Останніми роками Держпароплавство збудувало низку триповерхових, волзького типу пароплавів і надалі має збудувати низку нових. Коли закінчать Дніпрельстан, спорудження суднобудівельні і поглиблять Дніпрове річище, перед Кієвом розгортаються широкі можливості щодо безпосереднього сполучення з Херсоном, Миколаєвом та іншими портами північного Чорномор'я.

БУДИНОК НАБЕРЕЖНО - ХРЕЩАТИЦЬКА ВУЛ. № 5

(Ріг Ігорівського завул.) Типовий купецький будинок першої половини ХІХ ст., двоповерховий, з мезанінами. Перший поверх мурований, верх дерев'яний. Фасад оздоблено гарними півколонками; цікаві окраси вікон та балкони. Усередині збереглися старовинні двері. Будинок, що стоїть на самім Дніпровім

березі, належав заможним власникам. Унизу містилися, певно, крамниці, вгорі—житлові приміщення або готель.

Повертаємо звідси Ігорівським завулком й на праворуч—Братською вулицею.

Будинок по Набережно-Хрещатицькій вул. № 5.

«ХЛІБНИЙ МАГАЗИН»

Праворуч углибині садиби—білий високий будинок, що стоїть косо до теперішньої вулиці. Це—магазин для збіжжя (дід сучасних елеваторів), що побудував київський магістрат наприкінці 1760-х рр. з сенатського наказу. Автором його був київський міщанин, архітект Іван Григорович-Барський. Горішній поверх побудовано пізніше.

Идучи трохи далі Братською вулицею, повертаємо знову ліворуч Андріївською й перетинаємо вул. Революції.

БУДИНОК ПО ВУЛ. РЕВОЛЮЦІЇ № 40

(Ріг Андріївської). Цікавий тип торговельного будинку початку минулого століття, мало не квадратний у пляні, з масивними стінами, арками дверей та «ампіровими» окрасами фасадів. Будинок - крамниця належав раніше представникам великого торговельного капіталу—купцям-росіянам Дехтерьовим, що відіграли велику роль в боротьбі з давнім київським магістратом, аж доки перемогли його. По скасуванні «магдебургії» 1835 р. П. М. Дехтерьов (з разкольників, «шилипов» за тодішньою термінологією) був головою російської партії й першим міським головою після останнього віята Кисилівського.

БУДИНОК КОЛ. БАЛАБУХИ

Вул. Революції № 83 (ріг Андріївської). Косо через вулицю проти кол. будинку Дехтерьова міститься садиба, що до революції належала старовинній заможній міщанській родині Балабух. Балабухи в XVIII й XIX ст. ст. грали одну з керівних ролей в київському самоврядуванні; їхні нащадки до самої революції мали в Києві щороко відому фабрику сухого варення. В глибині садиби невеличкий будинок кінця XVIII або початку XIX ст. (косо

до теперішньої вул. Революції) йде лінією старої Покровської вул. Новіший (1830—40 років) двоповерховий будинок виходить вузьким фасадом на вул. Революції. На ній цікаве ліплення, фасадні окраси і грабування балкона. Дворовий фасад донедавна мав двоповерхову дерев'яну галерію.

БУДИНОК НА РОЗІ ВУЛ. РЕВОЛЮЦІЇ (№ 85), АНДРІЇВСЬКОЇ ТА ПОКРОВСЬКОЇ (№ 2)

Триповерховий, має три фасади на три вулиці, тип промислового будинку середини минулого століття. Тут були майстерні, сина житлових приміщень, склепи для краму. У дворі характерні численні галерійки й сходи. У другому дворі (в глибині садиби)—цікавий дерев'яний будинок з чотирьколонним портиком.

Звідси повертаємо на Покровську вулицю—одну з ребагатьох на Подолі, що зберегли від перепланування 1811 р. свій старий, нерівний характер. Пояснюється це тим, що в цій вулиці жила в мурованих будинках низка найзаможніших купців (Балабухи, Стрільбацький, Сухота тощо), були дві муровані церкви, й з 1800 р. перший теж мурований контрактовий будинок. Будови ці зберіглися від пожежі і тому вся вулиця досі зберігає свій старовинний характер. Решта Подолу мало не вся перепланована рівними вулицями. Муровані будови, що існували до пожежі 1811 року—стоять косо до цих вулиць.

ДАВНІЙ КОНТРАКТОВИЙ БУДИНОК, ПІЗНІШЕ ЦЕХОВА УПРАВА, ТЕПЕР ТРУДШКОЛА Ч. 19

Покровська вул. № 4. Року 1798 до Києва перенесено славетний контрактний ярмарок з міста Дубна. Перші контрактні збори відбувалися в будинку магістрату, що стояв на терорішнім контрактному майдані. 1799 — 1800 рр. на Покровській вул. збудовано спеціального будинку для контрактних зборів; тут вони й відбувалися з 1801 до 1811 р.р. Від первісного будинку зберігся тепер тільки перший поверх з характерним для доби класицизму рустуванням, декоративними піварками, півкруглим виступом у двір тощо. Горішний поверх був дерев'яний. Автором будинку був, можливо, міський архітект Андрій Меленський. У залах будинку відбувалася власне ярмаркова біржа, продавали крам, реєстрували в спеціальному «присутстві» головного суду контракти й умови, відбувалися контрактні балі, концерти й маскаради, в інший час року також банкетні тощо. Під час пожежі р. 1811 будинок згорів, зберігся тільки перший поверх. Контрактні збори згодом перенесено до ново-збудованого 1817 р. нинішнього контрактного будинку. 1819 р. названий перший поверх за проектом Андрія Меленського пристосовується до потреб київської цехової управи, де містилися окрім загальної ремісничої управи, також управи цехів—ткацького, кравецького, різницького, кушнірсько-

го, ковальського, бондарського, рибальського, золотарського, цирюльницького, малярського, рибальського, перепечайського та музикантського. Тут раз-у-раз збиралися квівські міщани на «Маковея» 1 серпня й на «Водохрещі» 6-го січня й після урочистої церемонії бенкетували. Року 1835 міське самоврядування Києва за маґдебурзьким правом, з наказу Миколи I скасовано. У будинкові хтіли вмістити нову міську думу, але проєкт цей лишився нездійснений. Допіру лиш року 1871 міська дума віддала цей будинок під подільську дівочу гімназію. Року 1878 надбудовано другий поверх, 1900—1901— третій поверх, що чималою мірою попсували первісний характер старовинної будови. Тепер тут м'ється 19-а трудова школа.

БУДИНОК ПО ПОКРОВСЬКІЙ ВУЛ. Ч. 5

У зв'язку з перебуванням на Покровській вул. первісного контрактного будинку, по всій вулиці вже в перших роках ХІХ ст. з'являються муровані будови. Одна з них, будинок заможного квівського золотаря (ювеліра) Стрільбицького, була поставлена навпроти контрактного будинку р. 1808. Це дуже гарний зрєзок приватного будинку в стилі «empire» на два з половиною поверхи, з ефектним портиком з двох парних колон, що стоять на рустованій піварці, з гарним фрізом, оздобленим тригліфами й круглими медальйонами. Року 1809 тут гадали примістити новозасновану Першу квівську гімна-

зію, але від цього проекту відмовились частково через небезпеку для учнів від величезного вуличного руху під час контрактного ярмарку. Пізніше будинок належав ві-

Будинок по Покровській вул. № 5.

домому купцеві-багатієві Дехтерьову, що в заповіті відписав його на шпиталь («богадільню») для бідних. По революції шпиталь закрито, бідних звідси переведено до інших великих установ Соцзабезу. Будинок 1928 р. відремонтовано й пофарбовано, архітектурні форми збереглися добре. Боковий флігель (1809 р.) недавно розібрано.—Кол. власник будинку — Самсон Стрільбицький, був визначний київський золотарь та «бріліянщик». Він виконав м. і. чимало робіт для Лаври.

ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА

Покровська вул. № 7. На місці церкви в XVI — XVII в.в. стояв костюл численної колись у Києві торговельної вірменської колонії. Костюл цей згорів р. 1651 під той час, коли Київ окупувало військо литовського гетьмана Януша Радзівіла, що намагався придушити повстання козацтва та селянства за Хмельниччини. Указом московських царів вірменам, так само як полякам та євреям, заборонено було жити у Києві. Року 1685 грецький купець Тернавіот на фундаменті вірменського

Архіт. І. Григорович-Барський.
Покровська церква. Деталь.

костюлу побудував дерев'яну Покровську церкву. Нинішню муровану церкву поставив 1766 року видатний київський архітект Іван Григорович-Барський, і являє вона один з найкращих його утворів. Конструкція

церкви нав'яна зразками українського дерев'яного будівництва, зовнішнє сфрмлення— під сильним впливом Растреліївської школи (Барський брав участь у будуванні Козелецького собору на Чернігівщині; до того ж, видимо, справила на нього велике вражіння допіру збудована Андріївська церква). У пляні Покровська церква продовгаста, з високими півкруглими виступами з трьох боків і трема банями. Над-

Архіт. І. Григорович-Барський. Покровська церква. Деталь.

звичайно мальовничі ганки коло південного й північного фасадів раніше провадили до горішньої церкви. Загальні форми будови з її півкруглими

фронтами, чепурними лініями окрас стін та формами вікон і ганків вражають своєю мальовничістю та м'яким, привітним характером. Пожежа Подолу 1811 року та пізніше перебудовання великою мірою зіпсували будову, — підлогу між горішньою й долішньою

церквою викинуто; сходи до ганків знищено, покриття бань змінено на ампірове, до західнього фасаду притиснуто незграбну прибудову. У середині ХІХ ст. збудовано сухо ремісничий іконостас псевдо-московського стилю за проєктом академіка Штрома. Дзвіниця другої половини ХVІІІ ст. так само перебудована в ХІХ віці.

«ДОБРИЙ МИКОЛА»

Покровська вул. № 4—6. Первісний дерев'яний будинок церкви поставив наприкінці ХVІ ст. гетьман війська залорізького Самійло Кішка, що від нього в церкві донині збереглися дві ікони. Церква кілька разів горіла й будувалася наново. Року 1716 на її місці побудовано велику муровану церкву й дзвіницю; згодом її розібрано й залишено тільки дзвіницю, будовання невідомого московського майстра, з шатровим верхом, типовими для московської архітектури «слухами» та цибулястим півбанком. Церкву при дзвіниці перебудував року 1781—І. Григорович-Барський. Нинішня Добро-Микольська церква — характерний пам'ятник класицизму, побудована в 1800 — 1807 рр за проєктом архітекта Андрія Меленського. В основі вона має прямокутник з однією півсферичною банею посередині й двома неведичкими вежами по боках західнього фасаду. Вхід оздоблено чотириколонним портиком. У середині церкви чудовий, овальний у плані іконостас суто-клясицичного стилю, один з найкращих творів Меленського.

Колись Назарія Сухоти, згодом Ратуша й Подільська гімназія. (Покровська № 8) Садиба, яку займає нинішній будинок, належала на початку XIX ст. київському купцеві-багатію Назарієві Сухоті, що тримав тут, між іншим, кінну пошту й корчму. Теперішній мурований будинок у первіснім своїм вигляді був побудований р. 1804. Це частина першого й підвального поверхів нинішнього будинку, які можна пізнати з рустування та форми вікон. Будинок мав два фасади з ефектними портиками від майдану й Покровської вул. Року 1838 сюди переведено міський магістрат або ратушу. У фронтоні одного з портиків, що звернутий був до Андріївського звозу, вміщено в обкраяному вигляді київський герб—постать архангела Михайла з списом та змієм. Ратуша містилася тут аж до збудування нового будинку міської думи на Хрещатику (тепер Окрвиконком). Коли дума перейшла до нового будинку, р. 1878 тут уміщено подільську хлоп'ячу гімназію, при чім будинок дуже перероблено й надбудовано (архітект Казанський). Гімназія містилась тут до самої революції, коли її зреформовано в 20-ту районну трудшколу.

ПАМ'ЯТКА ЖОВТНЕВОГО ПОВСТАННЯ

Узвіз Лівера (кол. Андріївський) № 2. Будинок побудований у 1911—1912 роках на місці старого будинку в стилі класицизму,

де довгий час містився подільський поштамт. Під час жорстокої боротьби київського робітництва з буржуазними урядами Керенського й Центральної Ради тут знаходилась бойова організація подільських більшовиків. На будинку прикріплено дошку: «Тут в дні жовтневого повстання 1917 року містився бойовий штаб робітників Подолу».

БУДИНОК ПЕРШОГО БІЛЬШОВИЦЬКОГО КОМИТЕТУ ПОДОЛУ

Червона (кол. Олександрівська) площа № 10. Будинок також зв'язаний з добою підготовки до жовтневих боїв, які на Подолі, де скупчено великі маси робітництва, провадились з великою впевненістю. В будинкові 1917 року містився перший комітет більшовицької організації Подолу.

КОЛ. ГРЕЦЬКИЙ МАНАСТИР

Червона площа ч. 2-а. Ще за гетьмана Богдана Хмельницького 1657 року грецьким купцям, що приїздили на Україну торгувати, дані різні привілеї і в XVII—XVIII ст. ст. вони утворювали великі колонії, особливо в Києві та в Ніжині. Року 1738-го грецький чорнець, відряджений з монастиря на Синайській горі, ігумен Євгеній, не вважаючи на жорстокий опір магістрату, поставив на ґрунті одного з київських грецьких купців Остапатія Миколаєва дерев'яну церквіцю, а 1739—41 рр. побудував муровану церкву, яку р. 1748 перей-

меновано в Катерининський монастир, підвладний безпосередньо Синайській горі. Не вважаючи на суто-грецький характер організації, київська грецька церква мала всі риси типовоукраїнської трикамерної будови й характерні для українського дерев'яного будівництва три бані, з яких донедавна зберігалася тільки велика центральна. У другій половині XVIII ст. популярний київський архітект Іван Григорович-Барський побудував тут житлові покої. Напередодні світової імперіалістичної війни грецький монастир побудував з комерційною метою величезний будинок торговельних складів, фасадом до нинішньої Червоної площі, який зверхується вгорі тоненькою дзвіничкою (архітект Ейснер). Нові великі будови так осіли, що склепіння давньої грецької церквіці покололося, і р. 1929 її розібрано.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ МУЗЕЙ

Червона площа № 2-б. Базою, що на ній утворився музей, став контрактний ярмарок 1926 року. Доти підчас контрактного ярмарку торговельні організації Союзу привозили до Києва зразки краму, на підставі яких і складалися угоди. Року 1926 виникла думка перетворити ці періодичні ярмаркові виставки на постійний музей зразків, і в скорому часі цей проект переведено в життя. Незабаром до основного завдання Музею— знайомити з ґатунками краму, що є на терені

України, долучилося вивчення питань, з'язаних з організацією товаророзподільного апарату, його раціоналізації тощо, будуються зразкова сільська кооперативна крамниця, лабораторії для досліджування зернових продуктів та всіх видів краму, відділ експортного краму, економічний відділ, утворюється бібліотека в справах торгівлі, крамознавства. На кінець 1929 року функції музею так поширилися, що його перетворено на Державний Науково-Дослідчий Інститут Економіки, Техніки й Раціоналізації Торговлі. Музей зразків перетворився на т. зв. експозиційну частину Інституту, що її розміщено в трьох поверхах.

З особливо цікавих груп експонатів треба відзначити: в відділі Техніки й раціоналізації універсальна, сільського типу крамниця натурального розміру; торговля з Сходом; відділ другорядного експорту, при ньому колекція кустарних виробів, що йдуть на експорт. Серед колекції краму — сировина рослинного, тваринного та мінерального походження. На третьому поверсі розміщені великі колекції харчових продуктів, дуже великий асортимент сучасного силікатного посуду (надто порцеляни й фаянсу українських та російських заводів), хемічні фабрикати, парфумерія, канцелярський крам тощо. На другому поверсі розміщені відділи посудно-господарчого краму, метальокраму, будівельних матеріялів та меблевий; особливу увагу звернуто на стандартні зразки. Серед виробів з т. зв. чорних металів чимало зразків сільсько-

господарчих машин. Колекція будівельних матеріалів демонструє перевагу одних матеріалів над іншими. Меблевий відділ демонструє зразки дерев'яних та металевих меблів. Далі йдуть відділи паперовий, з виробами українських, російських та білоруських трестів, текстильний, галантерейний, шкуряний тощо.

«БРАТСТВО» Й СТАРА КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ

Роля Києва, як культурнотворчого центра, тісно зв'язана з старою київською Академією, що в XVII й XVIII ст. ст. була не тільки навчальним закладом, але й значною мірою творила тодішню українську науку, літературу, театр, музику, мистецтво і позначилися величезним впливом на культурі всього європейського сходу.

Постання «братських шкіл», або «школи елліно-словенського й латино-польського письма», з якої виросла пізніша академія, було одним з виявів упертої боротьби мас української людности з заборчою політикою польської адміністрації та панів землевласників і фанатизмом католицького духовництва, що рішуче наступали на Україну, Литву, Білорусь та інші землі, які ввійшли до складу «Речі Посполитої». В умовах пізньо-феодалного ладу й зростання торговельного капіталізму найактивніший опір зробило міщанство, організоване в братства (Вільно, Львів, Луцьке тощо); до міщанства на Україні долучається

ще й друга сила—козацтво. Київське братство засноване 1615 року. Того ж року заможна землевласниця Галшка (Лизавета) Гулевичівна дарує свій великий пляц посеред Подолу для заснування на нім монастиря й шкіл «дітям так шляхетським, яко і местським». Братство з'єднується з цією фундацією, і тим самим дає міцну базу новоустроєній школі. Незабаром до братства вписується й усе запорозьке козацтво. Чималою мірою коштами тодішнього гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного будується посеред садиби велика, дерев'яна, з п'ятьма банями церква, під якою пізніше (1622) й поховано самого Сагайдачного. Протягом першого часу існування школи на прямок її, природня річ, схоластично-клерикального навчання був грецько-слов'янський, але Греччина під той час була в глибокому занепаді, сама що раз більше переймаючись західними впливами. Щоб успішно боротися з наступом польського клерикалізму, один із провідників боротьби, Петро Могила, засновує в лаврі нову школу на зразок латинсько-польських колеґій (1631 р.); це викликає хвилювання з боку міщан, занепокоєних можливим упадком братської школи; наслідком певного компромісу обидві школи—лаврську й братську на Подолі—п'єднано і починається розквіт «Могилянської» колеґії. Могила прагне зрівняти її з краківською академією, але польський уряд не дозволяє дати їй назву «академії» й забороняє викладати вищі науки. До школи запрошують найвидатніших тодішніх україн-

ських вчених, з західньою освітою. Вони розпочинають палку полеміку з письменниками єзуїтами та уніятами. Могила збудував так само першу студентську «бурсу» й муровану трапезну (зберіглася донині). Багатьох з учених, що викладали тут, а так само вихованців нової школи Могила виряджав за кордон і там вони вдосконалювали свою освіту (це не було новиною—перші київські студенти вчилися в паризькій Сорбоні ще в XIV ст. й вже тоді здобували там магістерські ступені). Тоді ж скристалізувалася й основна структура колегії, яку академія зберегла аж до початку XIX ст.—нижчі класи—«аналогія» або «фара», «інфіма», «граматика», «синтаксима»; далі середні—«піїтика» й «риторика», й вищі—«філософія» та «богословіє». Курс навчання був 12-річний. Навчання, подібно до всіх тогочасних західньо-європейських шкіл, мало схоластичний характер, лекції викладались мало не виключно латинською мовою. Тим не менш стихійний попит на освіту викликав низку важливих фактів—вихід у світ «граматики» Мелетія Смотрицького, (1619 р.), що надтодіття вживалася як єдиний підручник мови, вихід перших словників, підручників історії, теорій музики («граматика пінія мусікійського» Ділецького 1630 р.) тощо.

Доба Хмельниччини та руїни тяжко позначилася на колегії—вона не раз горіла, руйнувалася (1651, 1658, 1665). У гадяцькій умові з Польщею (1658) Ів. Виговський домагається визнання за київською колегією прав

краківської академії. У другій половині XVII ст. колегіум відбудовується і як розсадник освіти набирає ще більшої ваги. Професори й вихованці колегії заживають широкої слави як учені історики, мовознавці, класики, агіографи, політичні діячі, письменники, драматурги, художники, штихарі тощо. Найвидатніші з них подовгу працювали за кордоном у Польщі, Німеччині, Італії. Вони відкривають паростки київської школи в Москві, Чернігові, Харкові, Білгороді, Казані, Сибіру; їх викликають як фахівців до Москви (Галятовський, Славенецький, Сатановський), іноді тяжко караючи за їхнє новаторство; вони відіграють величезну роль в готуванні й здійсненні т. зв. реформи Петра I—особливо Стефан Яворський, Теофан Прокопович, Дмитро Туптало (Ростовський)—так близько 1702 року в самій тільки Москві було понад 114 вихованців київської колегії; кияни складають не тільки всю професуру, але й студентство московської академії (1704 року серед 34 студентів московської академії було тільки троє росіян). Процвітання академії сприяє Мазепа, що 1690—93 рр. будує своїм коштом велику муровану «богоявленську» церкву посеред манастирської садиби, а року 1703 нинішній «старий» корпус академії. Певло до цієї ж доби належать і двоповерхова колишня трапезна, де згодом містилися книгозбірня й «духівська» церква. Року 1701 царський уряд офіційно визнає за київськими школами назву «академії». В цю добу остаточно склався й побут ака-

демії. Професори не одержували постійної платні, а мали від школи повне харчове утримання та «презенти» від заможних учнів. При таких умовах, звичайно, найкраще «успівали» синки багатіїв. Студенти, (на початку XVIII ст. їх було понад 2000 з усіх кінців України, а також само з Польщі, Сербії, Туреччини, Московщини тощо), були як з найзаможніших верстов—діти шляхти, козацької старшини, так і з середніх прошарувань—міщанства, духовництва, козацтва і найбідніших—посполиті або селяни. Діти духовних становили ледве третину загальної кількості учнів. Діти «знатних» батьків наймали цілі окремі двори в місті; менш заможні жили по міщанських хатах, по школах та шпиталях, що були при кожній церкві і при монастирях; найбідніші цілими сотнями жили в «великій бурсі» в садибі академії, а також само в «малих» бурсах—при окремих церквах, наймались як челядь, чорнороби, сторожі тощо. Велика кількість жили «прошеним хлібом». У самій академії студенти ще від могилиних часів утворювали окремі організації—*Majog Congregatio* (вищі кляси) й *Minor Congregatio* (нижчі), з виборною адміністрацією. При школах процвітали урочисті «диспути», в яких брала участь не тільки вся адміністрація й аристократія Києва та околиць, але й міщанство, цехи з своїми корогвами тощо. Перед диспутом, а так само в перервах між захистом окремих тез студенти складали привітання багатьма мовами, гради діялогі, читали вірші, співали канти, грала студентська

оркестра. Ставили так само драми. З диспу-
тами зв'язані мальовані, або друковані на
шовку й папері «тезіси», що їх виконували
найкращі тоді художники—вихованці ака-
демії—Ін. Щирський, І. Мігура й ін. Великого
розквіту досягає тепер і академічний театр,
що має свій власний репертуар (драми Дмитра
Туптала, Теофана Прокоповича й ін., діяло-
ги й «вертепні» спектаклі). Все те вихованці
академії розносять по всій Україні й Росії.

Після Мазепиної поразки, в зв'язку з вій-
ною та урядовим терором академія пережи-
ває певну кризу й знову розквітає у 1730-х—
1740-х роках. Над недобудованим Мазепиним
корпусом з аудиторіями надбудується ве-
ликий другий поверх з двохсвітною залєю
для «одправування диспутів», аудиторіями
філософською та богословською та конгре-
гаційною церквою. При останній утворилася
нова організація «Societas Mariana». Поруч
з мовами грецькою, латинською, слов'янсь-
кою, польською викладають ще давньоєврей-
ську й німецьку. Академія дає все нові й нові
кадри людей, що заявили себе як видатні
вчені—філософ Сковорода, природник і лі-
тератор Ломоносов, медик Амбодик, історик
Бантиш-Каменський, літератори Вас. Григо-
рович-Барський, Рубан, М. Козачинський,
Ф. Емін, дипломати й міністри катерининсь-
ких часів Безбородько, Завадовський, відомі
стихарі (Г. Левицький), архітекти (Іван
Григорович-Барський), маляри (славетний
портретист Дмитро Левицький), орієнталісти,
перекладачі й ін.

У другій половині XVIII ст. академія вступає в нову фазу свого розвитку. Її природним шляхом було перетворення за прикладом західньо-європейських академій, і своєї метрополії—краківської академії—на університет та академію наук, і ґрунт для цього вже був підготований викладанням низки цілком світських дисциплін. Про перетворення в університет клопочеться перед Катериною козацька старшина й Розумовський. Замість того російський царат провадить послідовне знищення освітнього значіння академії, провадиться нещадне російщення (наказано всі науки «изъяснять на російскомъ языкѣ съ наблюденіемъ выговора, каковъ употребляется въ Великороссіи»). Студенти академії цілими десятками, з примусу й добровільно йдуть до допіру заснованих—петербурзької медично-хірургічної академії, московського університету. Проте, і тепер академія ще дає десятки й сотні видатних діячів—славнозвісних музик Березовського, Бортиянського, Веделя, дипломата й урядового діяча Д. Трощинського, діячів мистецтва В. І. Григоровича й А. Італінського, та багатьох інших. На кінець століття припадає ще більший наступ реакції—р. 1794, в зв'язку з подіями великої французької революції заборонено викладати французьку мову. Поступовий розвиток академії фактично мало не припиняється. Року 1780 частково згоріла дорогоцінна академічна книгозбірня. Року 1786 Катерина видає наказа—«академії бути при архіерейським домі в лаврі», а академічні

будови віддати під шпіталь. Манастир справді скасовано, маєтки конфісковано, але сама академія лишилася на давньому місці. Року 1811, разом з усім Подолом, згоріло й братство—загинули всі дерев'яні будови й пошкоджені муровані. Року 1817 царський уряд зовсім закриває академію, й лишає на її місці «духовну семінарію», що великою мірою обурило тодішні освічені київські кола. Року 1819 відкрито «Духовну Академію». Таким чином реакційний царський уряд аракеєвських часів знищив старий український освітній заклад і перетворив його на вузьку кастову, професійно-культову школу. У 1822—25 рр. у південній частині академічної садиби збудовано т. зв. новий корпус, куди й перейшло мало не все навчання. Року 1915 академія мала святкувати 300-ліття свого існування (найдавніший у тодішній Росії освітній заклад). Під час імперіялістичної війни низку академічних будов займають військові установи. Після революції духовну академію, як вузько-клерикальну школу, разом з іншими аналогічними закладами СРСР закрито. За радянської влади найціннішу її пам'ятку—Мазепин корпус, разом з дуже цінною академічною книгозбірнею—передано Всеукраїнській Академії Наук.

Центральну частину садиби кол. академії займає велика «богоявленська церква», побудована коштом Івана Мазепи у 1690—93 рр. на місці, де раніше стояла дерев'яна церква часів Сагайдачного. Мазепина будова—характерний зразок західньої конструкції з

трьома навами, виступами по боках західного фасаду, трансепсом, але разом з тим по російськи трактованими окрасами вікон, бічних порталів тощо. Будував її одночасно з «великим Миколою» на Печерському, московський майстер Йосип Старцев. Індивідуальність майстра була безперечно зв'язана Мазепиними вказівками. Західній притвор, з його цікавим ліпленням, належить до 1730—40-х рр. Усередині будови особливо цікавий іконостас 1825 року—одна з найкращих робіт київського архітекта часів класицизму Андрія Меленського. Малювання виконував теж цікакий тогочасний київський художник, що перед тим (1817 р.) розписував церкву на дальніх печерах у лаврі, Іван Квятковський. Стіни одночасно з цим розписував італійський майстер Антоніо Скотті, але цей розпис не зберігся.

Ліворуч від головної церкви міститься славетний в історії академії «старий» або «Мазепинський» корпус академії. Первісний проєкт будови (вона мала бути двоповерхова, з товстими колоннами на другім поверсі) належав, можливо, Йосипові Старцеву, що будував головну церкву. Він зберігся до нашого часу на унікальній гравюрі-панегірику, піднесеній од відомого штихаря Ін. Щирського ректорові Колачинському 1701 р. Будувати корпус розпочали допіру лиш 1703 р. Мазепиним коштом, але через воєнні події, поразку й смерть Мазепи, будова лишилася незакінчена. У 1732—40 рр. на першій Мазепиній поверсі шкід побудовано другий по-

«Старий» або «Мазепин» корпус академії на Подолі. Фасад з боку вулиці.

верх, з ефектною колонадою та галеріями в бік двору й цікаво розробленим у формах німецького палацового барокко фасадом на вулицю. Надбудову цю виконав славнозвісний тодішній архітект, автор лаврської дзвіниці, Готфрід Шедель. У середній високій частині будови містилася т. зв. конгрегаційська зала, де відбувалися збори студентських конгрегацій, славетні диспути з участю численних запроханих осіб, підносили гравіровані тези, виставляли драми, діялоги, виголошували орації, привітання багатьма мовами, співав один з найкращих у Києві студентський хор, грала студентська музична капеля. Стіни залі були декоровані картинами західніх шкіл з мітологічними сценами, скульптурними погруддями античних філософів, а так само портретами видатних діячів академії. Серед них збереглася досі різьблена професорська катедра, виконана в другій половині XVIII ст. Перед конгрегаційною залею (вікнами на майдан) містилася кляса філософії, за нею кляса богословія. Мазепин корпус обгорів 1811 р. і після того ремонтувався, але в основному зберіг свої давні риси (окрім даху та церковної бані). Наймальовничіший надвірний фасад будинку попсовано року 1868, коли прегарну льоджу й галерію з подвійними колонами по-варварськи замуровано, з наказу духовної адміністрації, щоб поширити приміщення книгозбірні. У долішнім, поземнім поверсі містився заснований року 1873 Церковно-Археологічний музей, що зібрав у цих стінах,

завдяки сороко-літній самовідданій праці професора (згодом академіка ВУАН) М. І. Петрова величезні скарби. По революції музей перенесено до лаврського державного заповідника. Старовинний будинок передано ВУАН. Року 1929 будинок знадвору відремонтовано й пофарбовано на два тони. У середині міститься книгозбірня колишньої академії, що становить тепер складову частину Всенародньої бібліотеки України при ВУАН. Вона має 158 тис. томів, серед яких є книжки ще з первісної академічної книгозбірні Могилиних часів. З огляду на велику історичну й культурну цінність будинку, з розпорядження Нар. Комісаріяті Освіти, тут має утворитись Музей Міста Києва.

Коли проходить дворами кол. академії, праворуч коло віктарів великої церкви завважимо цікавий, витесаний з каміння надгробок славнозвісного вихованця й професора академії, Василя Григоровича-Барського (1701—47), що протягом 24 років пішки мандрував по Європі й Сходу (одвідав Польщу, Австрію, Італію, Туреччину, багато островів Архіпелагу, Кипр, Палестину, Синай тощо) й лишив не тільки чудовий опис своєї подорожі, але й прекрасні малюнки різних будівель та цікавих краєвидів. Над могилою дошка з присвяченими Барському віршами Рубана.

Трохи далі ліворуч—у глибині двору—тепер мало помітна, приземкувата будова—найдавніший з тих, що існують у Києві, будинків цивільного характеру—кол. тра-

пезна. Побудував її П. Могила з каміння. Докладно описав цю трапезну арабський мандрівник (1653 р.) Павло Алепський. Колісь її прикрашав розпис і мармурові колони. Згодом духівництво трапезну перетворило на кухню. Трохи далі—двоповерхова трапезна Мазепиних часів; у горішнім поверсі її в XVIII ст. містилась спочатку (до 1740 р.) конгрегаційська церква, а пізніше—академічна книгозбірня. Дах був тоді прикрашений трьома банями. Року 1780 ця найдавніша академічна книгозбірня, що мала понад 8 тис. 600 книжок, трохи не вся цілком погоріла. Після пожежі р. 1811 будову ґрунтовно змінили у 1824—1826 рр., додавши одноповерхове опасання з рустованими фасадами і трикутній ампірний фронтон. У 1863—64 рр. винято підлогу, що ділила будову на два поверхи. Після революції будинок, разом із низкою сусідніх, передано Петрівський Робітничій Поліклініці.

Замикають кол. академічний двір одноповерхові будови, що тепер належать теж Окрвдділові Здоров'я—колишні архіерейські палати. Усередині частково збереглася старовинна розписна груба. Повертаючи назад, бачимо посеред двору цікавий соняшний годинник у вигляді колони на чотирикутній базі, побудований наприкінці XVIII ст. за проєктом навчителя математики, француза Брульйона. Трохи ближче до центру садиби—мальовничий павільйон над фонтаном, у вигляді ротонди на дерев'яних колонах, з півсферичною банею—дуже характерний для

доби класицизму (певно 1820-х рр.). Ліворуч у глибині садиби (на південь від великої церкви) — великий «новий корпус», що в 1822—25 рр. побудував київський архітект А. Меленський

за проєктом петербурзького архітекта Л. Шарлеманя. Дзвіниця кол. братського монастиря виступав на середину майдану. Будувати її почали за проєктом невідомого, можливо академічного художника 1756 року. Виконавцем був київський будівничий, лаврський «підданий», згодом міщанин Степан Ковнір.

Дзвіниця лишилася недобудованою — її закінчили допіру р. 1796 (автор невідомий) і знову ремонтували після пожежі на початку XIX ст.

Поруч з садибою кол. академії провадиться будівництво клубу профспілки Харчовиків.

Соняшний годинник у дворі старої київської академії.

БУДИНОК ХАРЧОВИКІВ

Набережно-Микольська 1 (ріг Червоної площі). Між кол. академією чи «братством» та старим контрактним будинком раніше стояв великий, двохповерховий будинок в стилі класицизму, що належав останньому київському віїту Кисилівському. В ньому містились під час контрактного ярмарку найкращі крамниці. Пізніше його займала велика мануфактурна крамниця Шварцмана. Року 1919 будинок згорів, р. 1924 його розібрано на цеглу. Нині тут провадиться будівлення великого будинку профспілки Харчовиків, де мають розміститись низка професійних та культосвітніх організацій (проект архіт. М. О. Шехоніна).

КОНТРАКТОВИЙ БУДИНОК

«Контрактами» звався давній ярмарок, що протягом 131 року (з 1798 до 1929) відбувався у Києві. Назва його походила від контрактів-угод, які складали поміж собою дідичі, банкіри, купці—на купівлю, аренду й продаж мастків, кришаків, хліб, ліс, грошові позики тощо. Аналогічні контрактні ярмарки відбувалися в XVIII ст. у Львові, Дубні, Менську, Вільні, Новогрудку. Найбільший з них, дубинський ярмарок, після остаточного розбору Польщі переведено в 1797 р. до Києва, де він сполучивсь з давнім київським січневим ярмарком. Це великою мірою вплинуло на економічний розквіт Києва в XIX ст. Су-

часники характеризують старі київські контракти, як рід шляхетської біржі, що відбувалася в січні кожного року; всі умови реєструвалися в «головному цивільному суді», що спеціально для цієї мети переїздив під час ярмарку з Печерського на Поділ. Перші контрактові збори відбувалися в будинку магістрату або ратуші, що стояла на майдані поруч з теперішнім контрактовим будинком. Протягом 1800—1811 рр. збори відбувалися в спеціально для цього поставленім старім контрактовім будинку на Покровській вул. № 4 (тепер трудшкола № 19). Нарешті, після пожежі року 1811, вирішено перепланувати весь Поділ, розібрати давній будинок магістрату й утворити теперішній великий майдан, що мав замикатися цілим архітектурним ансамблем з магістратом посередині, контрактовим будинком праворуч і поштовою конторою ліворуч. Усі будови за проєктом мали бути зв'язані в одне ціле корпусом крамниць з галеріями. Проте виконано було (1817 р.) тільки праву частину—теперішній контрактовий будинок, у вигляді подовгастого прямокутника з чотириколонним портиком коло головного входу. Проєкт будинку належить англійському архітектові Вільяму Гесті (Nastie), виконання — київському архітектові А. Меленському.

Після розбору Польщі до Києва економічно й почасти адміністративно тяжіла велика територія. Отож на київський ярмарок з'їздилися тисячі дідичів та ділоків переважно з Правобережної України, Полісся,

Білоруси, де панувала польська шляхта, і порівнюючи небагато шляхти лівобережної. У перших роках ХІХ ст. на контракти приїздило близько 5 тисяч людей, серед них приблизно 1200 дідичів з 3000 челяді і лише трохи більше як 300 купців. Через те, що Київ тоді був невеликий, приміщення, а то й цілі будинки часом наймали на 1—2 тижні за сотні, а то й кілька тисяч карбованців. Великі маґнати їздили з своїми служниками, гайдуками, гардеробницями, шкатулами й скриньками з грішми. Сучасники свідчать що такі маґнати ходили по крамницях, забирали крам, не питаючи про ціну, а служник, що йшов позаду з торбиною грошей, платив, що йому сказав купець. По закінченні якоїсь угоди — гайдуки котили через усю залю діжки з сріблом чи то золотом для розплати. У залі, де відбувалися угоди, був неймовірний галас, увесь майдан був забитий величезним натовпом, крамниці робили неймовірні обороти. Купці з крамом приїздили не тільки з усіх кінців України, але й з Австрії, Німеччини, Англії, Італії, Данії, Греччини, Польщі, Білоруси, Угорщини, Росії (особливо з Москви, Тули, Казані, Нижнього Новгороду), Бухари тощо. Ярмарковий крам був розрахований за малим не виключно на шляхетного споживача — дорогоцінні ювілерські вироби, елегантні туалети, годинники, шалі, тонкі шкурятяні вироби, порцеляна й фаянс, зброя, рижки, гравюри, табатирки з музикою, картини, бронзи, скульптури та різні раритети, хутра

тощо. Весь майдан навколо контрактного будинку був густо забудований крамницями, халабудами, ятками, переповнений чародом. До Києва приїздили спеціально на час яр-

Архіт. В. Гесті. Контрактний будинок.

марку ресторації з своїми оркестрами, «співачками» тощо. Проте контракти мали й чимале культурне значіння — під час ярмарку Київ одвідували видатні артисти, славетний піаніст Ліст, скрипаль Ліпінський, співачка Каталянні, брати Венявські, італійська опера, балет з Мадриду, Варшави, польські, українські й російські театральні трупи; деякі дідичі (як Галаган) привозили сюди свої власні музичні капелі, що склалися з кріпаків, і ці капелі давали спеціальні концерти з серйозної музики. Концерти відбувалися

здебільшого або в горішній залі контрактового будинку, або в театрі, що стояв на теперішній площі III Інтернаціоналу.

На контракти приїздили видатні письменники—Бальзак, Пушкін, Крашевський, Мих. Грабовський. Контракти були й за місце для з'їзду тодішніх громадських діячів, що в умовах аракчєєвської та миколаївської реакції шукали виходу із тогочасного абсолютистського ладу—це були «ложа об'єднаних слов'ян», згодом декабристи Волконський, Пестель, Бестужев-Рюмін, Трубецький, Муравйови й ін., польські патріотичні товариства, що готували повстання 1831 й 1863 рр. тощо. Тому за контрактовим з'їздом пильно стежили царські жандарми.

Найбільший економічний розквіт контрактового ярмарку припадає на 1840—50 рр., коли за даними тодішньої (аж надто не вичерпливої) статистики до Києва приїздило б ізько півтори тисячі шляхтичів, близько 2.500 купців, 4.000 службиків при них, привозили краму трохи не на 3 мільйони карбованців сріблом. Після скасування кріпацтва та ліквідації польського повстання 1863 р. контракти дедалі більше втрачають своє значіння «шляхетської біржі» та ярмарку, де власники маєтків купували запаси на цілий рік вперед; у зв'язку з інтенсивним розвитком цукрової індустрії контракти все більше набирають «цукрового», промислово-капіталістичного характеру. Рівнобіжно з заснуванням постійної біржі (1865), прокладанням залізниць, розвитком пароплавства, засну-

ванням у Києві постійних представництв фірм, що раніше тільки наїжджали на час контрактів, значіння ярмарку в другій половині XIX ст. занепадає. Року 1918, в зв'язку з подіями громадянської війни, ярмарок припиняється зовсім і відновлюється тільки року 1923, в умовах нової радянської економіки. Основним стрижнем, замість приватного капіталу, стає тепер капітал державних та кооперативних підприємств. У 1925—27 рр. умов складалося на суму 45—60 мільйонів карбованців. В умовах реконструкційної доби ярмарок визнано за недоцільний, і з 1930 р. його скасовано. Нині будинок передано новозаснованому культурному закладові—Торговельній Академії (відкрита р. 1930).

КОЛ. КИЇВСЬКА РАТУША

На колишнім ярмарковім майдані, більше-менше посередині між теперішнім контрактним будинком та так зв. Самсонівським фонтаном раніше був центр київського міського самоврядування на маґдебурзькому праві—тут стояв будинок т. зв. ратуші або маґістрату. Право на самоврядування київське міщанство дістало ще в першій половині XV ст. від литовського князя Витовта. Повне т. зв. маґдебурзьке право, що ним з часів середньовіччя користувалося багато міст Німеччини, Польщі й України, й за яким місто набуло право на власне управління, суд та зменшені податки, Київ здобув р. 1499. За цим правом Києвом керував маґістрат, що

складався з 12 виборних членів; з них половина керувала міським господарством, а половина — судом. Члени першої колегії звалися «райцями», пізніше «ратманами», другої—«лавниками». На чолі магістрату стояв вейт (німецьке *Vogt*), на чолі лавників—бурмістер (німецьке *Burgemeister*). У XVI й XVII ст. ст. будинок ратуші ще був дерев'яний, високий, двоповерховий, з вежею, що закінчувалася шпилем та флюгером. На майдані перед ним тоді, звичаєм середньовічних міст, був фонтан; воду до нього провадили дерев'яними довбаними рурами з джерел із під гори. Близько 1697 року збудували муровану ратушу в вигляді довгастого двоповерхового будинку, з високим, по-барокковому, заломленим дахом; головний фасад, звернутий до фонтану, мав великі сходи з аркатурою, над якою стояла мідяна статуя Теміди. З цього балкону вечорами грала міська музика. Бічні фасади прикрашені були барокковими фронтонами. Найкращою окрасою будови була висока чотириповерхова вежа, що закінчувалася банею й високим шпилем угорі. З балкону навколо четвертого поверху, на сході сонця, навколо півдня й на заході сонця грали сурмачі. Тут був годинник (дзетар) з циферблятами на чотири боки, і з південного боку велике металеве зображення «патрона міста», архангела Михайла. Усередині будинку були залі для урочистих відправ—«судова» й «скарбова», прикрашені портретами, дзеркалами, люстрами, меблями й двома «ков-

Точок коло контрактового будинку на Подолі (з малюнку
М. Сажина 1846 року).

чегами», де переховувалися грамоти на міські права та привілеї. У цих залах бували прийоми й балі; тут таки у 1798—99 рр. відбувалися перші контракти. По інших приміщеннях містилися управи всіх київських цехів (було їх 15) та інші міські урядництва. У складах містилася зброя (гармати, списи, тощо), якою озброювалося київське міщанство під час воєнної небезпеки або урочистих церемоній.

Зв'язані з «магдебургією» церемонії відбувалися щороку 1 серпня й 6 січня, а так само під час особливих свят, завітань до Києва «високих» гостей, похоронів адміністрації тощо. Здебільшого від ратушу в напрямку до міського собору Успіння вишиковувалися всі 15 цехів міщан в урочистім одязі, зброї й з корогвами. «Почесні» (тоб-то найзаможніші) міщани складали кінну міліцію й звалися «товариством золотої корогви». Під час похоронних процесій цехи несли кожен окрему порожню труну («кенотаф»), укриту «оксамитом» або «іноклітом», і корогви (цього звичаю додержували аж до 1900 року). За ефектною зовнішністю цих церемоній ховалася, звичайно, сумна дійсність—жорстока експлоатація мас незаможних ремісників й здебільшого злочинне господарювання верхівки.

Стародавній будинок ратуші не зберігся. Він обгорів під час великої пожежі Подолу 1811 року, але міг би був стояти ще дуже довго. Проте, коли перепланували Поділ після пожежі, визнано, що будинок заважає;

ратушу розбірали, а з її цегли збудували теперішній контрактовий будинок (1817). Проектований новий будинок магістрату так і не здійснено—спочатку ратуша містилася коло гостиного двору біля Воскресенської церкви (до 1838 року). Року 1835 Микола I скасував маґдебурзьке право, магістрат замінила «дума», що містилася спочатку в будинкові Назарія Сухоти (тепер трудшкола № 20 на Червонім майдані), а після 1874 року—в теперішнім будинкові Окружного Виконавчого Комітету й Міськради на вул. Воровського.

САМСОНІВСЬКИЙ ФОНТАН АБО «ЛЕВ»

На майдані перед головним фасадом київського магістрату або ратуші, подібно до мало не всіх старовинних міст Західньої Європи був фонтан. Фонтан цей напевно відомий з XVII ст., коли над ним вже стояла дерев'яна капличка, але він існував, певно, й раніше. Це була найдавніша система водопостачання в Києві: під горою, де текло якесь джерело, робили зруб—криницю, й звідти за допомогою дерев'яних рур з видовбаних усередині колод проводили воду до потрібного місця. У першій половині XVII ст. одне з таких джерел захопили домінікани для свого костюлу, на друге здобуло «королівський привілей» київське братство. По збудуванні мурованого будинку ратуші, магістрат розпочав будувати новий мурований фонтан та впорядковувати всю систему водопостачання. Цю працю доручено молодому

тоді архітекторів, що займав посаду «інсти-
гатора» при магістраті, Іванові Григоровичу-
Барському (братові відомого мандрівника
Василя Барського). Барський здобув ху-
дожню освіту в київській академії, можливо,
був учнем Шедедя й практикував коло його
київських будов. У цій першій своїй будові
Барський уживає цікавої форми— високий па-
вільйон, круглий у плані, на чотирьох стовпах
з півкруглими арками й високою півсферич-
ною банею. Стовпи з фасадного боку прикра-
шені подвійними колонами з корінтськими
капітелями, баню вінчає мідяне барельєфне
виображення ап. Андрія, що «благославляє»
київські гори. Усередині павільйону влаш-
товано басейн чи криницю, з статуєю янгола,
що тримав у руках кухлика; з кухлика бігла
вода в басейн. Від центрального ратушового
фонтану воду провели також дерев'яними
довбаними рурами по ріжних місцях Подолу,
де за допомогою зруба робили криниці й по-
кривали їх наметом. Звідси вода стікала в «ка-
наву» за валом і далі в Дніпро. Фонтан перед
ратушею правив за центральне місце під час
різних урочистих церемоній та магістратських
парад. У 1780-х рр. на чотирьох фронтонах
над стовпами викладач математики в київ-
ській академії, француз Брульйон, поставив
соняшні годинники, що збереглися досі. На
початку ХІХ ст. замість янгола поставлено
дерев'яну постать мало не на людський зріст
— «Самсона, що роздирає лев'ячу пащу». У
левої пащі вмістили рурку, звідки й бігла
вода у басейн. «Самсон» або «лев» зажив ве-

ликої популярності серед подолян. Про нього склалася цікава народня легенда: «у царя Давида було три сини—Йосиф прекрасний, Самсон сильний та Соломон премудрий. Силь-

ний Самсон воювався по всім світі, наостаток з нами здумав воювати. Пливе Дніпром, але тільки що з води, аж на нього лев. Самсон до нього, та як ухопив його за пащу, та як наступив ногою, то так разом з левом й закам'янів. Так він і тепер стоїть у Києві.» Чисту й холодну воду з фонтана вважали за цілющу. До недавнього часу вірили, що як вип'є хто води

Архіт. Іван Григорович-Барський. Фонтан перед ратушою на Подолі.

від «лева», то залишиться жити в Києві. Близько 1837 й 1895 року фонтан ремонтували. Навколо нього в ХІХ ст. був точок, торгували найдешевшим крамом, звідси ще одне прислів'я—«коло лева печінка дешева». На-

передодні світової війни статую взято до Історичного Музею, на місці її зроблено копію з бегону, але під час громадянської війни як статую, так і басейн чомалу зруйновано і вода перестала текти. Року 1927 Окркомгосп відремонтував баню над павільйоном.

«ГОСТИННИЙ ДВІР»

Центральний майдан на Подолі був ще від найдавніших часів осередком його торговельного життя. Тут містилися ринки, склади, совні крамниць, магістратські шинки. У 60-х роках XVIII ст. побудовано перший у Києві гостинний двір (тобто зомкнений прямокутник з рядами крамниць) проти воскресенської церкви, де тепер пожежня. Року 1809 погоріла вся центральна частина Подолу—погоріло аж до 300 крамниць. На спустошеному через пожежу місці того ж таки 1809 р. відбулися закладини великого, прямокутного в плані, з унутрішнім подвір'ям, гостинного двору. Подібні гостинні двори були поширені як у західній Європі, так і в торговельних містах Росії та України. Згідно з «височайше апробованим» планом, уздовж фасаду звернутого до Братського монастиря, мав міститися «ряд железной», з боку сучасного контрактного майдану (де тоді ще стояв старий будинок ратуші) й фронгану Самсонія—«ряд пушной и холщевой», до собору—«ряд овощной», до теперішньої Червоної площі та вулиці Революції—ряд «шелковой й суконной». Буди-

нок гостиного двору був одноповерховий і оточений критою аркатурою. Фасади з боку внутрішнього двору оздоблювало рустування. Автором будинку, певно, був тодішній міський архітект Андрій Меленський. Пожежа Подолу 1811 року порівнюючи мало пошкодила будові. Року 1828-го її знову перебудували. На жаль, у другій половині ХІХ ст. через некультурне ставлення міської управи дозволено, щоб приватні крамарі перебудували свої крамниці кожен на свій смак і кшталт. Відтепер щезли помалу ефектні аркатури, що оточували будинок з усіх боків, в багатьох місцях перерізані первісні пілястри, вікна, гзимси; над крамницями надбудовані другі поверхи тощо. Тільки на фасаді, звернутім до сучасного контрактного дому збереглася одна арка в первісному вигляді. Року 1924 частково відновлене первісне, жовте з білим пофарбування фасаду.

УСПЕНСЬКИЙ СОБОР НА ПОДОЛІ

По середині історичного Подолу, зараз за нинішнім гостиним двором, стоїть найдавніша будова подільська—успенський собор. Це єдина будова ранньої феодалної доби на долішнім Києві. Точна назва її за князівських часів, як і час збудування, напевно невідомі; проте більшість дослідників ототожнюють її з «божиєю матер'ю Пирогощею», побудованою в 1131—36 рр., певно, на Подолі. Церква під цією назвою згадується й у «Слові о полку Ігореві» («Ігор іде по Боричеву до святої бо-

городиці Пирогощій) 1187 року. Якщо сучасна успенська церква тотожна з «Пирогощею», то її закладено за участю сина Володимира Мономаха, великого князя київського Мстислава й закінчено за брата його Ярополка. У церкві висіла привезена з Константинополя разом з відомою «володимирською» іконою богородиці—ікона богородиці «Пирогоща». Щодо назви ікони й церкви, то з кількох гіпотез наймовірніша гадка Н. П. Кондакова, що виводить її від грецького епітету «стовпової» Влахернської церкви в Константинополі. Конструкція успенської церкви—характерна для київських культових будов XII віку—прямокутня в плані, з трьома поздовжніми навами, трома вівтарними апсидами, чотирма стовпами. А в тім збереглася тільки долішня частина мурів. Дальші історичні відомості йдуть від 1474 р.; під час нападу на Київ кримського хана Менглі-Гірея 1482 року церква була «изнищена й ободрана». Багато більше відомостей маємо з XVI віку. Року 1596, коли єсфійський собор захопили уніяти, під тиском подільського міщанства успенську церкву перетворено на головний міський собор. Під керівництвом італійського архітекта Себастьяна Брачі, коштами «всього міста», 1613—14 р. перебудовано наново весь верх церкви, при чім зроблено п'ять бань системою української дерев'яної архітектури. Дві церкви кілька разів горіла—1651, 1718, 1808 й 1811 р. У 1770-х рр. її ремонтував київський архітект Іван Григорович-Барський. Після останніх пожеж

на початку ХІХ ст. п'ять бань часів Брачі скинуто й церкві надано сучасного характеру в стилі клясцизму. Року 1835 прибудовано дзвіницю, замість окремої великої дзвіниці Григоровича-Барського (1772 року), знесеної, коли переплянували Поділ. Соборна успенська церква відігравала чималу роль в житті київського міщанства часів «магдебургії». Тут містилася найцінніша частина міського архіву (що цілком погорів 1651 й 1808 рр.); у соборній парафії проживали «найзнатніші» багатії—міщани (Балабухи, Лакерди, Григоровичі-Барські). Під час міських свят 1 серпня й 6 січня коло собору вишиковувались київські ремісничі цехи з корогвами й музикою. Соборне духовництво обирали міщани, «ктиторів» обирали з «найзнатніших» міщан, війтів, бурмістрів і ін. Наприкінці ХІХ й наприпочатку ХХ ст. духовництво намагається з комерційною метою використати вигідне місце, і цінна стара будова забарикадовується жовто-цегляними крамничками; їх розібрано р. 1929. Усередині будови ще збереглися цікаві побутові та мистецькі окраси ХVІІІ й ХІХ ст.

КОЛ. ФЛОРІВСЬКИЙ МАНАСТИР

Жіночий монастир під цією назвою стає відомий з ХV—ХVІ ст. ст., коли він був приватною власністю й передавався, як спадщина. Всі його будови були дерев'яні й багато разів горіли. Певно, на початку ХVІІІ ст. побудовано під горою двоповерхову трапезну церкву, яка дотепер зберегла риси

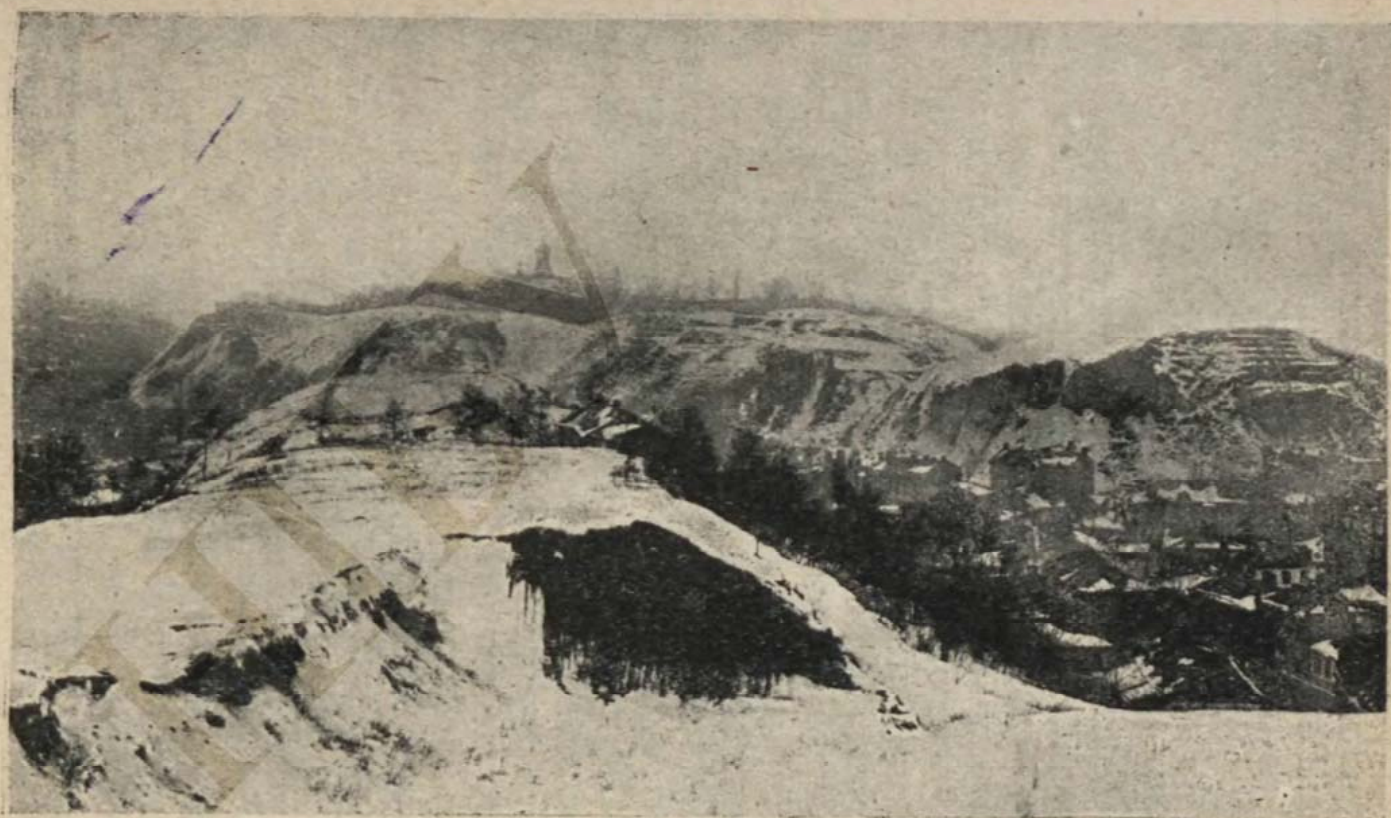
архітектури мазепиної доби (наличники вікон—московського типу). Збільшився й збагатів монастир після того, як з наказу Петра I, в зв'язку з будованням фортеці на Печерському, і пізніше—в зв'язку з Мазепиним повстанням, скасовано аристократичний Вознесенський монастир, за ігуменю якого була Мазепина мати, Магдалена, переведено р. 1710 на Поділ і з'єднано з Флорівським. Р. 1722—32 побудовано сучасну велику Вознесенську церкву колишнього монастиря. В об'єднаному монастирі протягом XVIII й XIX ст. ст. постригалися представниці найаристократичніших родин України й Росії. З колишнього печерського монастиря сюди перейшла й висока вмілість шитва та гаптування, з якого досі збереглося чимало пам'яток. А втім цікаво, що найзаможніші й титуловані черниці жили своїми окремими домами (як відома Наталя Дзлгорукова), тим часом як убогі нещадно експлуатувалися й сліпили над роботою. Року 1811 весь монастир згорів, і багато черниць, ратуючи майно позадихалися від диму. Уряд Олександра I, знов таки з огляду на аристократичний характер монастиря, асигнував величезні кошти на відбудування погорілих будов. Відбудуванням керував найпопулярніший тодішній київський архітект Андрій Меленський. Відтоді саме весь монастир і набув мішаного барокково-ампірного характеру. По революції монастир скасовано, будови віддано спочатку під робітниче містечко металістів. Релігійне життя за малим не ліквідовано.

Вхід до кол. монастирської садиби веде з майдану через браму в дзвіниці. Будувати дзвіницю розпочали близько 1740 року, але кілька разів вона горіла, і приведено її в сучаний вигляд тільки р. 1821. Тоді саме дзвіниця й дістала свій, характерний для доби клясицизму, вигляд з колонами, трикутними фронтонами, круглими вікнами та високим шпилем. За автора цієї надбудови треба вважати Андрія Меленського. Посередині садиби міститься мальовнича бароккова будова головної (вознесенської), тепер закритої церкви, побудованої 1722—32 рр. Це характерна для українського барокко будова з дуже рідким сполученням—тринавової конструкції й системи трьох бань. Головні ф. сади — південний і північний—трактовані дуже монументально й спрощено, і тільки вгорі прикрашені мальовничими фронтонами. Бані мають круглі тамбури й золочені бароккової форми покриття. Коло входу на землі плити червоного ш.фєру, певно взяті з якоїсь будови передмонгольської доби на горі Киселівці. Усередині збереглося чимало цінної дерев'яної різьби й малярства XVIII ст., розпис початку XIX ст. тощо. Проти головного входу—найдавніша будова на садибі кол. монастиря — двоповерхова трапезна, з дуже характерними для мазепинської доби наличниками вікон московського типу. На стінах мідяні гравіровані дошки з написами про похованих осіб. Решта будови цієї садиби належить переважно до першої половини XIX ст. Надзвичайно мальовничі

круглі павільйони—ротонди з півсферичною банею на колонах, що стоять над фонтанами посеред двору. Вода в них так само, як і до «Самсона» й до кол. братства, проведена була із джерел з-під гори; проте замість Самсона з левом тут—двобічне рельєфне зображення янгола з руркою в руках, звідки біжить вода. Мальовничі—кол. воскресенська церква (на схилі гори повище північного фонтану), кругла, з ефектними сходми з двох боків (1824 р.), кол. будинок ігумені (1821 року) тепер домоуправа (недалеко дзвіниці—з чудовими ганочками з йонійських колон й старовинною, певно межигірської роботи, грубою) і низка інших будов, розкиданих по окремих дворах. Звертають на себе увагу й старовинні надгробні плити в дворі. Значно гірша велика «Казанська» церква в південній частині садиби, 1841—44 рр. Вона має на собі всі ознаки початку казенного російського стилю, що з цієї доби починаючи, засмічує всю Україну незграбними своїми будовами. Будував її учень Беретті, «єпархіальний» архітект П. І. Спарро.

ЗАМКОВА ГОРА АБО КИСЕЛІВКА

З терену кол. Флорівського монастиря ліворуч через фіртку (проти церкви «казанської» б. м.), можна зійти стрімкою дорогою на гору, що до недавніх часів правила за кладовище Флорівського монастиря, а в далекому минулому відгравала чималу роль в історії Києва. Гора ця, єдина з усіх київ-

Код. Замкова гора або «Кисилівка», Видок з Старого Києва.

ських гір, стоїть одиноко й має стрімкі схили в усі чотири боки—в бік Подолу, Житнього торгу, Ганчарів та Андріївського звозу. Раніше вона сполучувалася вузькою шийкою з старокиївським плято. У X—XII ст. ст. гора ця була густо залюднена—про це свідчить грубий т. зв. «культурний шар» землі, де трапляються шматки цегли старсфеодальної доби, шифера, наметні, плити від саркоф'їв, окраси, намиста, браслети, пряслиці, вістря стріл, вислі печаті тощо. Як називалася ця гора за старсфеодальних часів—невідомо, але можливо, що це була Хоревиця—одна з тих трьох гір (Київ, Щекавиця та Хоревиця), що панують над Подолом і дали привід до легенди про трьох братів—осадчих Києва. За литовських часів тут побудовано великий дерев'яний замок, де зосереджувалися військова залога та адміністрація. Р. 1416 татари з ханом Едіґем на чолі не спромоглися здобути цього замка. Р. 1484 його здобув та спалив кримський хан Менґлі-Ґірей, що погнав у полон, разом з безліччю київського люду, і воєводу І. Ходкевича з родиною. На початку XVI ст. і близько 1535 р. литовський замок знову відбудовано. В'їздили до нього головне з боку старого Києва, при чім через теперішній андріївський узвіз було перекинуто «мост з зуводом на данцугах двох». У випадку небезпеки цей міст підіймали. Мостом в'їздили в головну браму—«драбську», з високою вежею; її охороняли 10 «драбів» (німецьке Drabanten) під командою ротмістра. Весь замок по краях гори

оточувала висока дерев'яна стіна, що поділялася на 133 окремі дільниці («городні»), з помостами для оборони, криті зверху драницею; стіни зміцнювали 15 теж дерев'яних веж, шестигранних і чотиригранних; вони мали «стрельби» (бійниці) в три поверхи й високі дахи. На одній з веж був особливо цінний «зекґар» совсіми приправами; за ним доглядав особливий «зекґамістр». З північного боку над теперішнім житнім торгом стояла «воєводина брама», а в бік Подолу — «фартка». Середина замку була густо забудована домами воєводи, ротмістра, війська, «шпихлірами» для пороху, «шопами» для гармат, церквами (3), костьолами (1), склепами, дворами двох монастирів, будинками найзначніших панів. Нижче від драбської брами та міської фіртки був майданчик (його виразно видно й тепер), де карали на горло. Такий був замок у середині XVI ст. Року 1608 він погорів, але був відбудований. Останнім польським воєводою, що панував у цім замкові, був Адам Кисіль; од його ймення й гора до недавнього часу звалася Киселівкою. Року 1651 замок з його цікавим воєводським будинком змалював на панорамі цілого тодішнього міста двірський художник литовського гетьмана Януша Радзівіла — голяндець Вестерфельд. Близько цього часу замок спасли козаки і гора спорожніла (московська залога відновила фартецю на старому Києві). У першій половині XIX ст. гору віддали під кладовище Флорівському монастиреві. Монастир близько 1835 року оточив муром і р.

1854—57 збудував тут муровану церкву. Копання могил і будівництва великою мірою знищили археологічну цінність майже недослідженої поверхні гори. Одвідати гору, проте, варто: некажучи вже про те, що з нею зв'язано безліч історичних споминів, з неї розгортаються чудові краєвиди в усі боки й тут можна дістати правдиве уявлення про топографію середньовічного Києва.

КОЛ. ДОМІНІКАНСЬКИЙ КОСТЬОЛ (ПІЗНІШЕ ЦЕРКВА ПЕТРА Й ПАВЛА)

Мадо не проти виходу з кол. Флорівського монастиря височиться цікава старовинна будова, що виглядом своїм нагадує готицькі католицькі костьоли. Це колишній домініканський «костьол св. Миколая». — Католицькі ченці домініканського ордену з'являються в Києві ще в першій половині XIII ст., певно в місцевості кол. «лядської брами» (тепер Софіївська вул.). Вдруге католицькі костьоли постають у Києві тільки в кінці XV ст. (канлиця в литовському замку та дерев'яний домініканський костьол під замковою горою). Наприкінці XVI або на початку XVII ст., в зв'язку з наступом войовничого католицизму на Україні, домініканців у Києві більшає; вони захоплюють напівзруйновану князівської доби церкву у Вишгороді, й почасти з її цегли будують новий, великий костьол св. Миколи на Подолі (закінчений близько 1610 р.) Будова ця збереглася й являє собою типове для пізньої

Кол. Домініканський костіол (пізніше церква Петра й Павла).

готики тринавові спорудження з хрещатими склепіннями й видовженим гранчастим вівтарем. Дуже характерний його західний фасад з глибокими круглими вікнами, бічні фасади з високими й вузькими, чисто готицькими стрімчастими вікнами, великий вівтар та хори всередині будови над входом, на яких раніше містивсь орган. Фронтони передше були високі ступінчаті, і дах так само високий на два схили. Біля костьолу тодішній «земський суддя київський» Стефан Аксак, побудував своїм коштом ще муровані будови «конвента» (монастиря). Новий кляштор дістав від польських королів великі маєтності, право збирати «помірне» з усієї пашні, що привожено до Києва водою, окремі податки з усіх киян, з вина тощо. Домініканці побудували великі склади, комори, шинки, де «завше мед домініканський шинковано». Згодом (близько 1630—48 рр.) на південь від домініканського костьолу той же таки Стефан Аксак будує й катедральний костьол. За будівельний матеріял на нього пішла давня, що побудував іще Володимир Мономах, церква в м. Баришполі. Мандрівник Павло Алепський називає цей костьол будовою «новою, чепурною, прикрашеною всіма архітектурними оздобами», з багатими ліпленими окрасами на плафонах (певно, ренесансового характеру). Процвітання всіх цих костьолів поклала край Хмельниччина. Всі католицькі ксьондзи, ієзуїти та ченці мусіли тікати з Києва. Катедральний костьол щез відтоді без сліду, а в домініканському київські міщани й ко-

заки влаштували шинок. У 1690-х рр. костюл — пустку переробили на церкву Петра й Павла, при якій існував і монастир. Наступна велика перебудова стосується до 1744—50 років, коли замість готицького ступінчатого фронтона зроблено сучасний барокковий, дах знижено, всередині виконано іконостас у характері рококо (золото на червоному тлі). Тоді ж майстер І. Григорович-Барський побудував поруч із церквою чепурну триповерхову дзвіницю; від неї після пожежі 1811 року збереглися тільки перші два поверхи, що тепер закінчуються ампіровим шпилем. У 1787—1811 рр. петропавлівський монастир належав грекам. Нарешті, по закритті в Києві старої київської академії й по утворенні замість неї—«духовної академії», та «духовного училища», садиба церкви перейшла до семінарії, що лишалася тут до кінця ХІХ ст., а після того — до духовної школи. Року 1914 церкву всередині попсовано перефарбуванням іконостасу та новим розмалюванням стін. Нині культове життя будови припинене: її мають використати під архівні фонди Центрарху й тим розпочати нову сторінку її життя — служіння культурі.

«ПРИТИЦЬКИЙ МИКОЛА»

На перехресті вулиць Хоревої та Притицько-Микольської. Дерев'яна церква під цією назвою відома з середини ХVІ ст. Назву Притицької або Притиської місцева легенда пояснює «чудом», коли образ Миколи «притис-

нув» злудія. В дійсності назва походить від образу Миколи, що раніше стояв біля «притики»—причалу човнів та торговельних суден у гавані. Сучасну муровану церкву побудовано коштом київського міщанина Петра Залізного Гроша за традицією 1631 року, а насправді скоріше наприкінці XVII ст. Вона має національну українську конструкцію з рівнокінцевим, так зв. грецьким хрестом у плані й однією великою банею посередині. Будова кілька разів горіла й її поновлювали; трохи попсована капличкою 1868 р. Покриття бані церкви, дарма що збудовано його після пожежі 1811 р., зберегло бароккові форми. В околиці церкви жили колись найзаможніші подільські міщани, яким належало кілька мурованих кам'яниць—серед них будинок київського сотника Сави Туптала (батька митрополита Дмитра Ростовського), будинок т. зв. Артемихи тощо. Будови ці знищені в середині XIX ст.

БУДИНОК ТРУДШКОЛИ № 5

Хорева вул. № 6 (на розі вул. Шолом-Алейхема № 9). Гарний будинок класичного стилю, побудований приблизно в 1820-х рр., поруч з ним—такий самий флігель. В першій половині XIX ст. тут містилася «шляхетська повітова школа», згодом реформована в чотирикласову «прогімназію», у 1870-х рр. в III гімназію, переведена року 1878 до будинку на Червоній площі ч. 12. Перед революцією тут містилася торговельна школа, року 1919—

радянська військова комендантура, тепер єврейсько-російська трудова школа № 5. Фасади обох будинків гарного рисунка, певно, архітектів Дубровського або Кедріна.

БУДИНОК ПО ВУЛИЦІ ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМА

(кол. Костянтинівська) № 15. Року 1897 тут була нелегальна друкарня «Киевского Союза борьбы за освобождение рабочего класса», де друкувалася «Рабочая газета», перший російський с.-д. партійний орган. На будинку прибито меморіальну дошку.

БУДИНОК ПО ВУЛ. ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМА

(кол. Костянтинівська) № 6 ріг Хоревої вул. Неведичкий двоповерховий мурований будинок дуже своєрідної архітектури—у вигляді прямокутника, з одного боку якого є виступ-ганок з одкритою колісь аркатурою на другім поверсі—й двома круглими вежами з протилежного фасаду, де теж є одкрита (пізніше закладена) аркатура-льоджа. За старою традицією, яку повторюють Закревський, Лебединцев і ін., в цьому будинкові жив у 1707 році цар Петро I. В околиці Притицько-Микольської церкви справді існувало кілька мурованих будинків доби Мазепи й Петра—будинок сотника київського Сави Туптала, будинок Артемихи й ін., де Петро I міг одвідати когось із «знатних» київських міщан, але спинявся він на

Печерському. Наш будинок, судячи з архітектурних форм, побудований близько 1740-х рр. й нагадує «магістрат» у Козельці. Перший власник його невідомий. Згодом тут містився «смирительний дом», на початку ХІХ в. — киево-подільська «народня» (у відміну від шляхетської, що була через вулицю) повітова школа, ще пізніше — міський дитячий притулок. Дім є один із найцікавіших цивільних будинків київських ХVІІІ ст.

КОЛ. ЦЕХОВИЙ ДВІР

Вул. Шолом-Алейхема № 3. Двір цей належав київському шевському цехові певно з кінця ще ХVІ ст., за грамотами польських королів Жигимонта ІІІ й Владислава ІV. У дворі й його будовах відбувалися цехові збори, розв'язували професійні та виробничі справи, відбувався продаж усіх виробів, жили деякі шевці з своїми родинами, провадили цехові книги, творили цеховий суд тощо. Само собою, шевський цех брав участь у загальному мійському цеховому житті, у міщанській міліції, в урочистих церемоніях, похоронних процесіях тощо. Коли всі цехові організації в ХІХ ст. були офіційно заборонені — шевський цех, як один з найміцніших, існував далі, реформувався р. 1886 в спілку шевців-кустарів «Взаимопомощь» і існував до р. 1924, коли молодь повстала проти старих майстрів та застарілих цехових звичок і заснувала кустарну артіль на сучасних засадах. Давні цехові книжки й гра-

моти польських королів досі переховуються у старих майстрів, а на грамоти й досі покли-каються (напр. коли близько 1926—27 рр. Окркомгосп хотів відібрати двір).—У деяких містах недале-ко Києва (напр. у Каневі) досі обирають цех-майстрів, збе-реглись цехові внески, роблять цехові значки (1928 р.). — На розі вул. Шо-лом - Алейхема № 2 й контр-рактового май-дану старовин-ний (1830—рр.) будинок—ко-лишня влас-ність одного із «знатних» по-дільських мі-щан, Балабухи. Він двоповер-ховий, з гарними ліпленими оздобами кля-сичного стилю.

Буд. по вул. Шолом-Алейхема № 2. Деталь.

БУДИНОК П'ВОДНИКІВ

Вул. Шолом-Алейхема № 5. Великий три-поверховий будинок у стилі пізнього кляси-цизму побудований у 1828—30 рр. для «духов-

ної семінарії», заснованої ще по закритті старої академії 1817 р. У 1870-х рр. будинок поширено надвірними добудовами. Наприкінці ХІХ ст., коли семінарія перейшла до нового будинку на Вознесенському узвозі (тепер Художній Інститут), сюди перейшла з колишнього будинку «бурси» на Набережній—«духовна школа». Після революції її зліквідовано і за скількись років по закінченні громадянської війни будинок передано Спілці Водників, що об'єднує робітників і службовців водного транспорту по всьому Дніпрі від верхів'я до м. Діпропетровського, й по допливах—Прип'яті, Десні, Сожу тощо. Розташований у будинку клуб водників має гарні залі для спектаклів і спорту, багато гуртків, книгозбірню, радіостанцію, спортивні майдани тощо.

Від будинку водників повертаємо вздовж контрактного майдану, Спаською вулицею, за контрактним будинком і виходимо до Воскресенської церкви.

ЦЕРКВА ВОСКРЕСІННЯ

Спочатку існувала як дерев'яна ще в ХV ст.; нову, теж дерев'яну побудовав на початку ХVІ ст. один із тогочасних проводирів козацтва, Остафій Дашкович. У ХVІІ ст. це була одна з найбільших церков на Подолі. Сучасну муровану церкву побудував за одними даними 1670-го р. заможній київський міщанин Михайло Грек, за іншими—р. 1698, теж киянин Мих. Родзинський. Конструкція сучасної будови повторює форми дерев'яної—грецький

хрест у плані і конструкцію п'ятизрубних церков. Зовнішня архітектурна декорація характерна скоріше для доби Мазепи з переробками в XVIII й XIX ст. ст. Близько 1732 року її перебудував чи «репарував» полковий «осавул» Павло Гудима. Дзвіницю в стилі класицизму побудовано року 1809 за проєктом архітекта Андрія Меленського. Первісні п'ять бань будови згоріли в 1811 році і замінені однією теперішньою.

СТАРИЙ ГОСТИННИЙ ДВІР

Просто проти входу до воскресенської церкви, на місці теперішньої пожарні, в 1760-х рр. був побудований перший на Подолі гостиний двір у вигляді великого прямокутника двору, оточеного одноповерховою мурованою будовою, прикрашеною з надвору пілястрами й декоративними арками. Автором її був Іван Григорович-Барський. Після пожежі 1811 року до 1838 р. в ній містився київський магістрат. Цікаву будову знищила київська міська управа близько 1914 року.

БУДИНОК ПО СПАСЬКІЙ ВУЛ. № 16

У глибині садиби (треба увійти у двір) стоїть дуже цікава кам'яниця, що належала якогось невідомому заможному київському міщанинові. Вона близька до квадрату в плані, двоповерхова (шість покоїв у кожному поверсі) й зберегла чимало старовинних рис. Певно після пожежі 1811 року до неї прибудовано

цікавий двоколонний портик з дерев'яними сходами—певно на місці давнішого ганку. В середині збереглося кілька старовинних (у стилі класицизму) дверей.

Від цієї садиби трохи далі повертаємо праворуч Почаївською вулицею й до рогу Набережно-Микольської.

«НАБЕРЕЖНИЙ МИКОЛА»

Набережно-Микольська вул. № 12. Уперше згадується в середині XVI ст. В 1772—75рр. на місці давньої дерев'яної побудовано теперішню муровану церкву за проєктом київського архітекта Івана Григоровича-Барського. Зразком, що за ним цю церкву побудовано, була церква в селі Лемешах на Чернігівщині, побудована коштом «статс-дамі» Н. Д. Розумовської над могилою її чоловіка, Лемешівського козака Григорія Розума. Церква має в плані прямокутник з низькими півкруглими виступами по всіх чотирьох боках. Баню церкви з арочками на подвійних колонах архітект Барський можливо взяв з рисунків свого брата, мандрівника Василя Григоровича-Барського, що з своїх довгих мандрівок по сходу привіз низку архітектурних рисунків. Гарну будову Барського тепер значною мірною затулено антихудожньою будовою дзвіниці з церквою 1863 р. (архітекта М. С. Іконнікова).

Зараз за «Набережним Миколою», знаходиться одна з найцікавіших бувівель Подолу—кол. «Бурса».

СТАРА БУРСА

Набережно - Хрещатицька вул. ч. 15 (ріг Набережно - Микольської ч. 14). Бурси — студентські гуртові житла—існували при всіх середньовічних університетах та академіях — у Парижі, в Німеччині, в Празі, у Кракові тощо. Тому, коли в першій половині XVII ст. в Києві засновано колегіум на зразок західних латинських шкіл, фундатор колегіуму митрополит Петро Могила збудував в огорожі Братського монастиря (де колегіум містився) перший дерев'яний будинок «бурси» для найбільшого студентства. Після Могилиного новий дерев'яний будинок бурси побудовано теж на території Братства р. 1719. У цьому будинкові в великій тісноті жило 200 найбільших бурсаків, які іноді десятками вмирали від пошесних хороб. Року 1760 академія дістала ґрунт на березі Дніпра біля Набережного Миколи для збудування на ній нового будинку бурси. Року 1765 дво-поверховий дерев'яний на мурованому фундаменті будинок бурси закінчено. Мурарські роботи виконував архітект І. Григорович-Барський (сам вихованець академії), — дерев'яні роботи — «тесельський майстер» Петро Неділка. У будинкові містилося до 400 бурсаків, у неменшій тісноті, ніж раніше, бувало одразу понад 40 хорих. За 10 років після збудування згорів і цей будинок, залишивши нещасливе бурсацтво без останнього притулку. Оголошено збирання пожертв на збудування нового мурованого будинку. Пожертви над-

ходили не тільки з Києва але й з усієї України і за її межами—від числених вихованців Академії, розкиданих по цілій тодішній Росії. Року 1778 закінчено теперішній мурований будинок бурси в вигляді «покою» (літери «П») —продовгастого корпусу з двома бічними виступами на вулицю. Будинок був на ті часи ще одноповерховий, фасади були прикрашені рустованими пілястрами, бічні виступи прикрашали барокові вибагливі фронтони. В такому вигляді будинок залишався до початку ХІХ ст., коли в 1809—11 рр. надбудовано другий мурований поверх за проєктом архітекта Андрія Меленського, що надав будинкові в основному його сучасний вигляд. Другий поверх має окраси в стилі класицизму, середню частину фасаду прикрашено чотири-колонним портиком. Пожежа 1811 р. майже не пошкодила будинка; а втім згоріли мало не всі будинки академії. Через це до будинку бурси перевели деякі академічні класи, конгрегаційну церкву, академічну лікарню тощо. За війни з Наполеоном будинок бурси реквізувала військова влада. Далі російський уряд закриває стару київську академію й тим покладає край також існуванню старої бурси.

З старою київською бурсою зв'язано багато цікавих побутових рис давнього Києва. Бурсаки («bursagii») жили в нечуваних злиднях, повсякчас голодні, часто не маючи навіть одягу чи чобіт, щоб одвідувати школи. Бурсаки йшли в наймити, сторожі, фурмани, а найчастіше жебрали попід віконню київських

міщан, співакчи канти й діялоги, «славлячи» господаря. Іколи, доведені голодом до одчаю, вдавалися до крадіжки по ринках та по міщанських дворах. Побут київського бурсацтва схарактеризували Наріжний, Гоголь і інші.

Будинок старої бурси.

З 1819 р. до кінця XIX ст. в будинку старої бурси містилася «духовна школа». Після того київське духівництво без ніякого жалю експлуатувало давній будинок, винаймаючи його під різні склади (кахоль тощо). Кілька років тому будинок відремонтували й там оселилися водники. Зараз тут міститься водний технікум; будинок у гарному стані. Варварськи замурованій духівництвом центральній чотириколонній портик ще чекає реставрації.

ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА

Набережно-Хрещатицька № 14. Давні історики Києва ставили цю церкву в зв'язок із церквою Іллі, в якій згідно з літописом року

Брама Іллінської церкви.

945 частина «дружини» князя Ігоря записалася додержувати умови з греками. А втім історично цю церкву можна простежити тільки з початку XVII ст., коли вона ще була де-

рев'яна. Сучасний мурований будинок церкви побудований року 1692 коштом київського міщанина Петра Гудими. Він має властиву дерев'яним українським церквам трикамерну конструкцію якій відповідали три бані, й барокові хрещаті вікна (пізніше перероблені). Окраси вікон долішнього поверху свідчать про участь у цій будові московського майстра. На початку XVIII ст. поруч з церквою побудовано невеличку, суто-московського характеру дзвіничку, з шатровим верхом, «слухами» для дзвонів та півбанком з мурованою шійкою. Збудував її (приблизно одночасно з добромикольською дзвіницею) безперечно заїжджий московський майстер. Коло 1755 року церкву поновлював полковий осавул Павло Гудима. До цієї доби належить дуже характерна з парними колонами та розірваним фронтоном бароккова брама. У першій половині XIX віку прибудовано перед входом до церкви притвор з клясичним портиком і правий приділ.

Від Іллінської церкви можна пройти далі Набережно-Хрещатицькою вулицею.

ЦЕНТРАЛЬНА ЕЛЕКТРИЧНА [СТАНЦІЯ

Набережно-Хрещатицька № 7 (ріг Андріївської). Побудовало німецьке акціонерне товариство, що взяло концесію від київської міської управи. За радянської влади станцію значно поширено й переустатковано, механізовано подачу вугілля тощо. А втім з розгортанням індустріялізації Києва давня

станція не змогла задовольнити нових потреб і її тепер заступає новий велетень, що виріс у 1927—30 рр. по той бік гавані—КРЕС.

Звідси, повернувши трохи назад, можна піти Борисоглібською вулицею.

БОРИСОГЛІБСЬКА ЦЕРКВА

Борисоглібська вул. № 10. На думку деяких дослідників, стоїть на місці давньої «Турової божниці» й майдану, де в XII ст. збиралося народне віче. Дерев'яна Борисоглібська церква напевно відома з XV ст. Остання дерев'яна церква під цією назвою існувала до кінця XVIII ст., аж доки її скасували; її ім'я перейшло до сусідньої (що тепер існує) церкви Різдва Предтечі. На місці теперішньої церкви на початку XVII ст. існував дерев'яний домініканський костюл, згодом перенесений на Лівобережжя. На місці його побудували спочатку дерев'яну різдвопредтечинську церкву, а потім року 1692 теперішню муровану, споруджену коштом київського козацького полковника Григорія Коровки або Вольського. Центральна її частина зберегла давньоукраїнську трикамерну конструкцію, якій раніше відповідали три бані. У 1737—41 рр. будову розписували видатні київські малярі Вас. Романович та Федір Камінський (цікаві умови з ними збереглися). Року 1802 з північного боку добудовано приділ. Пізніше будову великою мірою зіпсовано переробленням та ремонтами, добудовами приділів та незграбної дзвіниці.

Дерев'яний на мурованім підмурівку; побудував його зараз же після пожежі р. 1811 та перепланування Подолу, власник Захар'євич-Захар'євський. Характерний, як житло подільського міщанина середнього достатку. У середині частково збереглися (частина недавно знищена) розписні пляфони тих часів, коли будинок будовано.

БУДИНОК ПО ВУЛ. РЕВОЛЮЦІЇ № 44

(Ріг Борисоглібської № 2). Належав передше «знатним» київським міщанам Коробкам, що мали чималу вагу в київському самоврядуванні та цеховій управі. Один із них, Федір Мих. Коробка, дуже заможний «срібних діл майстер», ратсгер магістрату, активний співучасник чималих надуживань керівників тодішнього самоврядування (слідство 1821—42 рр.)—певно й побудував собі цей будинок. Він має цікаве рустування долішнього поверху й оздоблення другого поверху портиками з чотирьох йонійських колон. Будинок цей з його гарними архітектурними деталями класичного стилю побудував міський архітект Станзані (проект «височайше» затверджено 1838 року). Року 1861 тут відкрито «Києво-Подільську дівочу гімназію», яка тут лишалася до 1872 року. З 1879 р. до революції належав Кундеревичам.

Цим будинком можна закінчити огляд центральної частини Петрівки-Подолу. Повернутися до горяного Києва можна вулицею Революції, Михайлівським електричним узвозом, або пішки звозом Лівера (Андріївським).

НАВКОЛО ЦЕНТРАЛЬНИХ ЧАСТИН МІСТА КИЄВА

ентральні частини міста—це академічні квартали, район вулиці Воровського, Старий Київ, Липки, Печерське, Поділ; економічне, політичне й культурно-творче життя Києва зосереджувалося переважно нав-

коло них. Зародження та розвиток промисловості й зв'язане з цим виникнення та зростання нового споживача, носія й творця сучасної радянської культури—пролетаріату, помалу поширює скупчені передніше в центрах феодалного та буржуазного життя культурно-творчі осередки спочатку на широку смугу, що охоплює з усіх боків центральні райони, а згодом і на околицю та далеко поза її межі. Потрапляємо тут і на середовиська старих культур, поодинокі історичні пам'ятники, на будинки зв'язані з визначними культурними діячами, кладовища з могилами видатних робітників культури, революційні пам'ятки,—але поруч них буває й квітне нове життя, зростають велетні: заводи, вокзали, залізничні мости, клуби, стадіони, будинки відпочинку.

Не зупиняючись на історично-топографічних характеристиках окремих місцевостей, перелічимо тільки найголовніше, що варто оглянути.

КИЇВСЬКА ГАВАНЬ

З давніх давен за гавань — один з найголовніших чинників, через які повстав і розвинувсь Київ, — правило гирло річки Почайни, що вливалася до Дніпра нижче Подолу.

Дніпро близько гавані.

У XVIII ст. Дніпро змив косу, що відокремлювала була гавань від річки; згодом і сама Почайна фактично перестала існувати як річка. Розвиток річкового транспорту в XIX ст., тісна набережна, що безпосередньо дотуляється до забудованих кварталів Подолу, обмежені розміри лінії притики для суден і відсутність у Києві зручної станції для су-

ден під час зимового періоду,—усе це примусило колишню київську міську управу подбати про штучну гавань. Її зробили на місці неглибокої, засміченої намуленою землею й міськими покидьками Оболонської затоки—гирла історичної Почайни, що зникла мало не цілком. Проєкта гавани склав був інженер Максимович. Роботи під керівництвом інженерів А. А. Лоського й В. Г. Макарова почалися навесні 1897 р., були закінчені в липні 1899 року й коштували 436.000 крб. Дно затоки поглиблено на 1,70 саж. від нулевого рівня води. Завширшки гавань—від 180 до 240 м.; завдовжки—близько 2 км.; Береги затоки підсипані, а ті, що межують з міськими кварталами (північно-західній бік), зміцнені камінням. Після революції, коли почалося соціалістичне будівництво, розвиток гавані швидко посунувся наперед. Дуже поширено водно-транспортні майстерні НК Шляхів, розміщені поблизу гавані. Підсипано й зміцнено так званий «Рибальський острів» (оболонський бік затоки), а на ньому побудовано новий могутній КРЕС. Гавань поширена й поглиблена в бік Оболони, де будується нова величезна корабельня ім. т. Сухомлина. До гавані доведено залізничну колію. Навколо гавані прокладено шосовану дамбу для автомобільного й трамвайного руху. З київської гавані вже й тепер одна з найбільших річкових гаванів у цілій Європі. За проєктом НКШляхів, київський порт найближчими роками мають цілком перевстаткувати. За центр по-

вог порту буде давнішня гавань, на правому березі в районі КРЕС'у. Гавань буде набагато поширена, поглиблена, будуть споруджені естокади й механічні прилади для вантаження. Окрім центральної частини порту будуть споруджені ще кілька гаваней—на Теличці для нафтових вантажів, на лівому березі коло Русанівської затоки, де перевантажуватимуть вантажі на залізниці лівого берега тощо. Добудувати новий порт мають 1933 року. Коштуватиме порт 13 млн. крб. У зв'язку з близьким закінченням Дніпрельстану, наближається розв'язання тисячолітньої проблеми — водного шляху «з варяг в греки», з Балтики до Чорного моря. У центрі цього шляху, як і в давнину, очевидячки стоятиме Київ з його портом та корабельнями.

КИЇВСЬКА РАЙОНОВА ЕЛЕКТРИЧНА СТАНЦІЯ (КРЕС) ІМЕНІ Т. СТАЛІНА

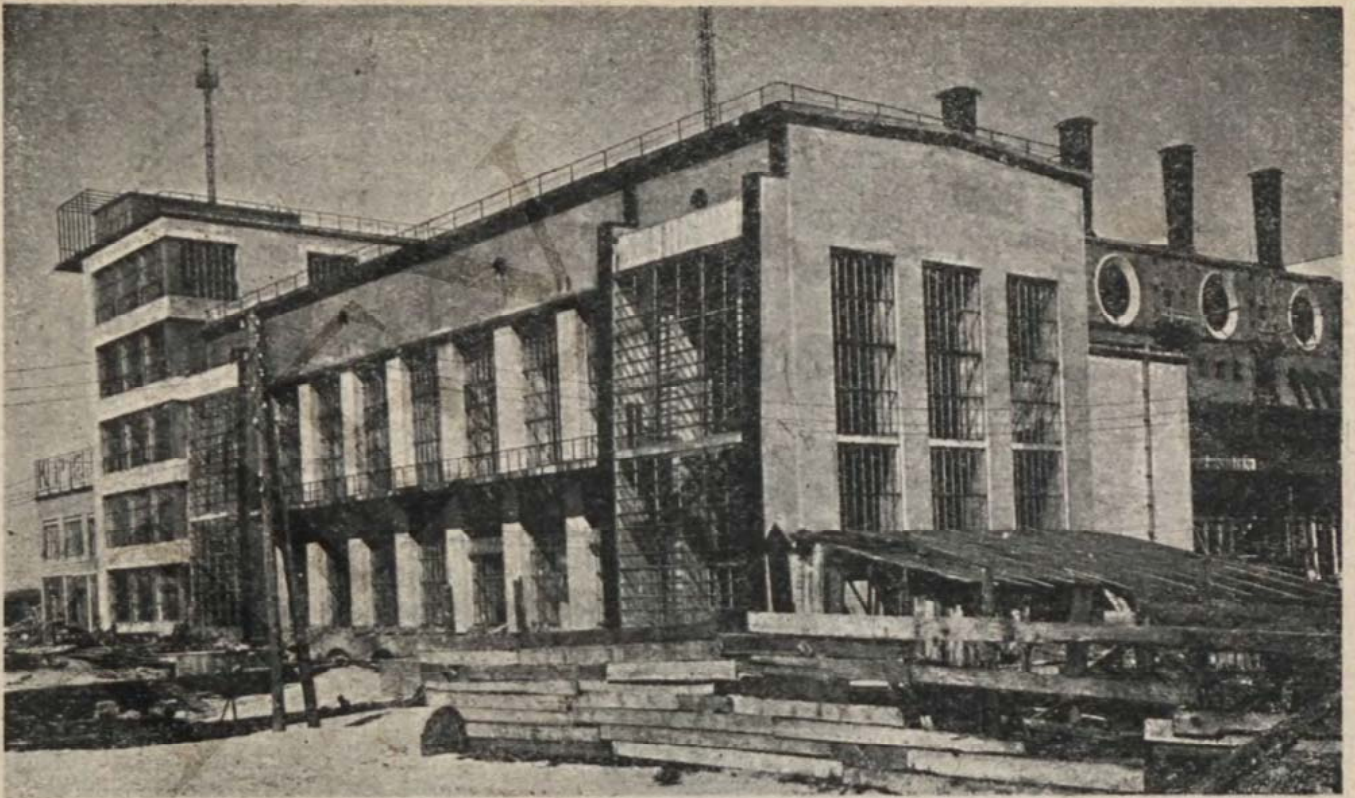
На Оболоні, в кінці київської гавані, міститься допіру побудованей на найближчий час головне джерело, що постачає Києву електричну енергію,—Київська Районова Електростанція. Станцію почали будувати елітку 1926 року (головний корпус закладено 26 серпня 1926 р.). Урочисте відкриття станції відбулося на пролетарське свято 2 травня 1930 р. Потужність нової станції дорівнює 21.300 квт, напруження—11.000 вольт. Станція побудована на насипаному піскуватому ґрунті, зміцненому залізобетоновими палями. Її обслуговують два турбогенератори; одного

з них замовили в Німеччині, другого збудували в СРСР, на ленінградському машинобудівельному заводі. Казани станції виконані у Франції. Опалюють казани новим дешевим методом: спеціальні млини системи «Резолю-

Нова Районова Електрична Станція.

тор» розмелюють вугілля на порошок, який потім подається до грубок. Будівники станції—головний інженер Б. І. Доманський, його помічник—інж. М. К. Оберучев. Архітектурний бік усього спорудження розробив архітект-художник М. П. Парусніков, за участю архітектів Бурова та Гольца. Загалом за генеральним обрахунком спорудження коштує 9.131.000 кар.; з них 60% одержані з місцевого бюджету й 40% з бюджету державного. Тимчасово КРЕС подає свою енергію на розподільний апарат старої київської станції,

Будинок нової Районової Електростанції (КРЕС) імени т. Сталіна.

ЦЕС'а, де напругження не перевищує 6000 вольт. Найближче завдання будівництва є збудування високовольтного кільця й долучення фідерів, щоб безпосередньо передавати енергію до міста. В дальшому стоїть на черзі збільшення могутности станції—проектують встановити ще два турбогенератора по 22000 квт. кожний — один року 1932—33, другий—р. 1934—35. Тоді КРЕС досягне могутности в 65000 квт. й обслуговуватиме не тільки Київ з його новою промисловістю, що швидко зростає, а й суміжні з ним сільсько-господарські райони.

ВИЩИЙ ТА НИЖЧИЙ ВАЛ

Широка вулиця, що відокремлює Поділ від району на північ, т. з. «Плоського», має окремі назви для кожної з своїх сторін: південна, Подільська, має назву «Вищого» або «Верхнього» валу, Північна, «Плоська»,—«Нижчого» або Нижнього. Ці назви збереглися від тих укріплень, які колись захищали Поділ із півночі й які востаннє поновлено в 1730-х роках під керівництвом фельдмаршала Мініха Пожежа. 1811 р. вкрай знищила рештки укріплень — збереглася сама тільки назва. Інша, давня назва вулиці—«канава»—походить від канави (рову під валом), що нею протікав Глибочицький струмок. Останніми часами струмок запроваджено в рури й замість канави зроблено бульвар. На частині вулиці в районі Житньої площі стоять ринкові будови.

ЖИТНІЙ ТОРГ

З XV ст. на Подолі було два ринки, один на магістратській (тепер Червоній) площі, другий у районі сучасного Житнього торгу. У першій половині XVII ст. ця місцевість належала католицьким біскупам (єпископам), і через це довгий час звалася «Бискупщиною». Ринок був ближчий до кол. домініканського костюлу й Флорівського монастиря. «Житнім» ринок названо тому, що жито це був головний предмет торгівлі на ньому. Близькість Дніпра та гавані надає ринкові велике значіння для торгівлі з селянами надрічкових сіл.

ЩЕКАВИЦЯ АБО СКАВИКА

Гора, що міститься в західній частині Подолу між Флорівською горою та Юрковицею. Назва гори ще в XI ст. дала привід для легенди про трьох братів (Кия, Щека, Хорива)—заснувателів Києва. Щекавицю декілька разів згадує старий літопис. У середині XVI ст. Щекавицю приписано до київського замку, на ній були розпаші та виноградники. Згодом Щекавиця належала була до маєтків Успенської церкви та деяких цехів. За козацької революції середини XVII в., року 1658, коли відбувалися сутички між загонами московського воєводи В. Шереметьєва та козаками Данила Виговського, брата гетьманового, на Щекавиці були козацькі табори, що обстрілювали московську заложу на Ста-

рому Києві. Близько р. 1772 на горі виникло кладовище, р. 1782 збудовано Всесвятську церкву; дзвіниця—1809 р. На Щекавиці є могили представників київського магістрату: кількох в'їтів, серед них останнього в'їта Кисилівського, членів магістрату та найзаможніших міщан—Балабух, Лакерд, Барських, Митюків, Войтенків, Романовських тощо. Ще недавно існувала плита з написом про поховання київського громадянина, «знаменитого живописця» М. С. Буряковського (1744—1812). Є згадка, що тут таки поховано славнозвісного композитора Веделя. Один з найцікавіших надгробків у вигляді піраміди з урною під нею за родинними переказами належить архітекторові А. Меленському (1766—1834). З діячів науки тут між іншим поховано відомого історіографа й дослідника Києва академіка» В. С. Іконнікова (1841—1923 р.).

Трамвайна колія, що сполучає Поділ з Куренівкою, Пріоркою та Пущею-Водицею з Червоного майдану, іде спочатку вул. Шолом-Алейхема, кол. Константинівською. Окрім будов вже згаданих угорі (дивись Петрівка — Поділ), занотовуємо такі:

БУДИНОК ПО ВУЛ. ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМА (КОЛ. КОНСТАНТИНІВСЬКА) № 22

У цьому триповерховому будинкові за німецької окупації та гетьманування П. Скоропадського, р. 1918, містився підпільний більшовицький комітет Подолу. На будинку прибито меморіальну дошку.

НОВИЙ КІНО-ТЕАТР

Вул. Шолом-Алейхема № 26. На місці давніших дерев'яних крамниць та будиночків р. 1929—30 тут побудовано новий великий кіно-театр. Будинок виконав архітект В. Риков за проєктом архітекта Троцького. Це є перший будинок кіно-театру у Києві, що його цілком споруждено за революційних часів до того ж в одному з найбільших робітничих районів (відкрито 8 л. стопада 1930 р.).

КИРИЛІВСЬКА ВУЛИЦЯ

Далі трамвай рушає Кирилівською вулицею, що тягнеться аж до Куренівки. Ліворуч од вулиці—гори, а праворуч—садиби, що часто безпосередньо межують із заллавними луками. На Кирилівській вулиці та в її районі ще на припочатку ХІХ ст. виникло декілька заводів, серед них чавуноливарні заводи Дехтерьова, Головецького, а так само сукнаря «приказа общественного призрения». Кількість фабрично-заводських підприємств поступінно зростала й напередодні світової війни на Кирилівській вулиці поруч з міщанськими будинками й великими садами тагородами було чимало фабрик та заводів як окремих капіталістів, так і акціонерних товариств. Промисловий характер вулиці зростає і дєлі. На ній міститься велика броварня Харчосмаку (кол. Т-ва Київ. Пивоварен. заводу) з фруктоваренним цехом, фабрика фарб, чавуноливарні заводи «ім. Інтерна-

ціоналу інвалідів війни» та «Об'єднаний металіст», «Червоний Дріжджовик», Хемічно-фармацевтичний завод ім. М. Ломоносова, цементний завод ім. Дзержинського (кол «Фор»), фурнірно-мебельний завод, паточний завод, маслоробний, ваточний та ін. У районі кінця Кирилівської вул. є велика 4-а фабрика взуття. На цій вулиці, р. 1930 почато будувати авторемонтний завод.

З давніх пам'яток культури на Кирилівській вул. слід зазначити (№ 7) Костянтинівську церкву XVIIIст. (трикамерна будова 1734 року; дуже гарна бароккова дзвіниця 1757 року), садибу № 59-61 з палеолітичною стацією, Кирилівський Державний Заповідник тощо.

САДИБИ Ч.Ч. 59—61 ПО КИРИЛІВСЬКІЙ ВУЛИЦІ.

Тут під кручею завглибшки 22 м. відомий археслог В. В. Хейка р. 1893 виявив палеолітичну (старокам'яну) стацію, тобто місце, де приблизно 20.000 рр. від нашого часу жили первісні люди. Плсца, розроблена під час розкопів, завбільшки була понад 10.000 кв. метрів. Тут на верстві вугілля та допелу (від багаття) знайдено численні мамутячі кістки, кремінне знаряддя (знаряддя вироблено з мамутячих іклів та кісток); один уламок мамутячої ікли був рясно помережаний. Більшість археологів застосовують цю стацію до т. зв. оріньякської доби. На високостях над кручею з палеолітич-

ною оселею В. Хвойка виявив низку жител—землянок неолітичної (новокам'яної) доби. У залишках землянок знайдено руїну або вогнищі, кремінне, кістяне знаряддя та черепки з грубого посуду. Далі на цих високостях у садибі художника С. І. Світославського (№ 94—96) В. Хвойка р. 1895 вперше виявив землянки Трипільської культури з мальованою керамікою. Речі здобуті під час розкопів переходять у Всеукраїнським Історичним Музеї ім. Шевченка й згодом мають увійти до складу Всеукраїнського Археологічного Музею.

КИРИЛІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЗАПОВІДНИК

Сучасний заповідник лежить у місцевості, з давніх давен залюдненій. На південь від заповідника у масив згір'я глибоко врізується довга балка. На її схилах року 1876 проф. В. Б. Антонович знайшов до 20 печер з слідами жител первісної людності, що годувалася рибою та деякими тваринами, вміла користуватися вогнем, вміла виготовлювати примітивний глиняний посуд і кремінне знаряддя. Поверхню гори й місцевість навколо заповідника теж укривають землянки та ями первісної людини кам'яної доби. Згодом, починаючи від IV ст. нашої ери, в цій же такій місцевості проживала численна, можливо вже міського типу, людність, що, як можна здогадуватися з численних знайдених тут монетних скарбів, мала торговельні стосунки з рим-

ською імперією, Візантією, арабами, Скандінавією, Туркестаном тощо.

Коли на території сучасного Старого Києва був февдальний акропіль і на терені пізнішого Подолу сконцентрувалася торговельна та трудова людність, місцевість сучасного заповідника набуває значіння доступу до Києва, де сходилися північні дороги (місцевість «Дорогожичі», що збереглася в назві Дорогожицької вулиці). Тут року 1140 переміг киян кн. Всеволод II з чернігівських Ольговичів і опанував Київ. Певне, на пам'ятку про цю перемогу Всеволод почав, а його вдова (після 1146 р.) Марія Всеволожа закінчила будувати велику муровану церкву, як родинну усипальницю — мовзолей з аркосоліями — нішами для поховань у західній частині церкви. Тут її поховано р. 1179. Ченці, можливо, проживали тут і раніше по печерах, що існували тут, як зазначено вгорі, здавна. Після того, як Батий сплюндрував Київ, звістки про Кирилівський монастир припиняються аж до початку XVI віку, коли церкву й монастирську землю тримали в посесії приватні люди. Року 1605 київський воєвода князь Костянтин Острозький доручив ігуменові Василю Красовському відбудувати занепалий Кирилівський монастир; відбудовано (нижче від давнього) пошкоджене склепіння головної церкви. Протягом XVII й XVIII ст.ст. монастир захоплює великі маєтки й економічно процвітає; проводяться будівельні роботи, надбудовуються нові бані й фронтони на давній церкві, будуються ого-

Киево-Кирилівський Державний Заповідник.
Церква-пам'ятник XII стол.

рожа, дзвіниця, трапезна. Року 1786 манастир свасовано й усю його садибу передано під громадську лікарню. Року 1860, ремонтуючи головну церкву кол. Кирилівського монастиря, під шаром тинку знайшли давні фрески XII ст., але чимало їх вже знищено. Протягом 1883/84 р.р. під керівництвом проф. А. В. Прахова розкривали й реставрували давнє малювання: олійними фарбами перемальовували давній фресковий стінопис, а на тих місцях, де слідів старого малювання не було, розпис робили наново в «візантійським» стилі. Для керівництва над цими роботами Прахов запросив, тоді ще зовсім невідомого, молодого художника М. О. Врубеля, за виконавців були здебільшого учні київської художньої школи М. І. Мурашка.

Головна церква кол. Кирилівського монастиря, побудована в середині XII ст., разом з Георгіївською церквою в Каневі й Блещькою в Чернігові становить одну групу пам'яток XII ст. Їхня особливість є прямокутній з трьома вівтарними апсидами план, три пари стовпів, що несуть склепіння, західній нартекс (притвір) з хорами над ним, тричастинний на заході й чотиричастинний на півдні та півночі поділ фасадів пілястрами, одна центральна баня. Знадвору будівля збереглася досить добре, без бічних добудов; пізніші зміни полягають тільки в тому, що стесано півколони до пілястрах, затинковано старе мурування, давнішу покрівлю, покладену на склепіння, змінено на великий двоххилий дах, що зрізав «закомари» (півкруглі

закінчення фасадів), додано чотири бані по ріжках будови (кінець XVII ст.), покриттю бань надано бароккових форм і збудовано західній фронтон (середина XVIII ст.). Архітектурні маси будови визначаються гарними пропорціями, монументальним характером, відсутністю зайвих окрас. У середині будова має властиві церквам цього типу продовгасті нави, що на сході закінчуються вівтарями. В аркосоліях західнього притвору давніше стояли саркофаги з похованнями февдальних фундаторів церкви—удови Всеволода III Марії Мстиславівни, її сина Святослава III Всеволодовича й онука її Всеволода Чермного з його дружиною Марією Казимірівною. На початку XVII ст. якийсь шляхтич повиламував був ці саркофаги на те, щоб зробити собі лазню.

У сфері головної бані за звичайною візантійською схемою було зображення Христа. Сучасне зображення (копія з аналогічних новгородських пам'яток) виконав І. Ф. Селезньов. У головному вівтарі за тією ж таки схемою розміщували вгорі т. зв. «оранту» (божа мати, звівши догори руки—символ «земної церкви»), під ними евхаристія (причастя), ще нижче пояс «отців церкви». В сучасному вигляді «оранту» переписав по слідах фресків XVII й XVIII віків—художник Х. П. Платонов. У поясі евхаристії збереглася тільки середина композиції—двічі повторена постать Христа, янголи з опахалами й перші постаті апостолів. Від раніших мозаїчних розписів (Софії й Михайлівського монастиря)

вони відрізняються особливо своїми натуралістичними рисами. Зображення «отців церкви» на цілий зріст і медальйони, реставровані за давніми рисами, цікаві ритмікою своїх рухів. У північній вівтарі—низка зображень «святих», культ яких існував в Солуні (Тессалоніках) та Македонії.

Це підказує думку про те, що весь кирилівський розпис зв'язано з балканськими малярськими школами. Найцінніші рештки розпису XII віку—в південній вівтарі кол. церкви, з сценами з життя Кирила Олександрійського, якому присвячена була вся церква. Вони майже не зіпсовані реставрацією, але знаходяться у темному місці й важко розглянути їх докладно. Сцени з життя Кирила Олександрійського розміщені в п'ятьох горизонтальних поясах чи смугах. Як гадають дослідники, автор цього розпису користувався якимось ілюстрованим рукописом «життя» Кирила й звідти запозичив деякі способи, властиві мініатюрному малярству; цікаві так само риси давньогрецької традиції в пропорціях, моделювання, динаміка рухів (сцена з «біснуватим»), історично-побутові риси в сценах з царем, сцені писання «заповіді». Середня частина будови прикрашена в південній та північній своїх стінах великими фресковими композиціями, які на думку дослідників (проф. Зуммер і ін.) можливо, належать вже до XV ст. («українське відродження часів Омельковичів»), але так само зіпсовані невдалою реставрацією. На північній стіні—«успіння», на південній—«різдво Христове».

У західній частині (натрексі) давньої церкви є частина давнього розпису з сценами «страшного суду» (характерне це нагадування тому, хто входить чи виходить, про «муки», або «блаженство» що його чекає). Над центральною аркою-проходом міститься зображення «Христа-судді» на тлі мигдалюватого німбу, праворуч— «праведники», ліворуч— «грішники», найцікавіше зображення— «янгол звиває небо» де небо передано як сувій пергаміну. Звідси переходимо до правого (лівденного) невеличкого бокового вітара, що має бути розібраний (його зробили 1854 року), де на стіні є цінний зразок пізнішого українського портретного малярства— портрет ігумена Василя Красовського «Чорнобривця», що відбудував церкву і тут похований (1614 р.), уписаний в овал, з гербом та ініціалами; писаний він після смерті Красовського.

Іконостас церкви перед реставрацією 1880-х років був барокковий п'ятиповерховий. Він затуляв розпис вітарів; тому його замінено низьким мармуровим, виконаним за проєктом проф. А. В. Прахова. Образи іконостасу— твори славнозвісного М. О. Врубеля. Врубель, тоді 28-літній юнак, прорізнявши ціле літо 1884 року над розкриттям та поновленням старих фресків і написанням нових композицій, на зиму 1884—85 рр. був відряджений до Венеції, де й виконав усі чотири образи іконостасу на важких цинкових дошках. У цих образах він відходить від візантизму своїх попередніх робіт і працює надхнений майстрами венецького ренесансу. Мадонни

Белліні, портретні риси своєї київської знайомої — Врубель перетворив у геніяльний образ материнства, виключний силою експресії й глибиною кольориту. Христос, Кирил та Афанасій інших образів — теж видатні твори, ідею яких він запозичає (напр. Кирила й Афанасія з фресків бічного вітара), але перетворює цілком по своєму, до того ж пластично, у відміну від площинного давнього стінопису.

На хорах (давній хід міститься в товщі стіни в північній частині бічного вітара) є як рештки стінописів XII віку, так і настінні Врубелеві композиції. Найголовніша з останніх — «Зшестя св. духа» на склепінні хор. Склепіння це — новітньої будови. Тому Врубель написав свою композицію цілком наново, тільки запозичивши основну ідею з мініятюри з гелатської евангелії XII ст. Глибоко й щиро захоплений монументальним засобом майстрів київо-візантійських стінописів та мозаїк, Врубель проте, вирішив на традиціях італійського академізму, оточений тенденціями буржуазного натуралістично-психологічного малярства, — дає своєрідну синтезу цих трьох мистецьких світоглядів, глибоко індивідуальну, ефектовну у кольориті, яка з формального боку для свого часу була безперечно цілою революцією й була оцінена тільки багато років згодом. Нижче містяться «Космос» і Мойсей; між вікнами — Соломон (в останніх двох тільки голови написав Врубель). У південній частині хор міститься кол. хрещальня або бічний приділ з погруддям Христа над вхо-

дом (писав Врубель) і двома янголами по боках апсиди, в яких Врубель ще ближче підійшов до старих майстрів, оригінально розмістивши бганки одягу.

Киево-Кирилівський Держ.
Заповідник. Огорожа XVIII с.

формам ніші. *Pietà*—один із найнадхненіших Врубелевих творів, що його мистець і на схилку свого життя визнав був за свій правдивий шлях.

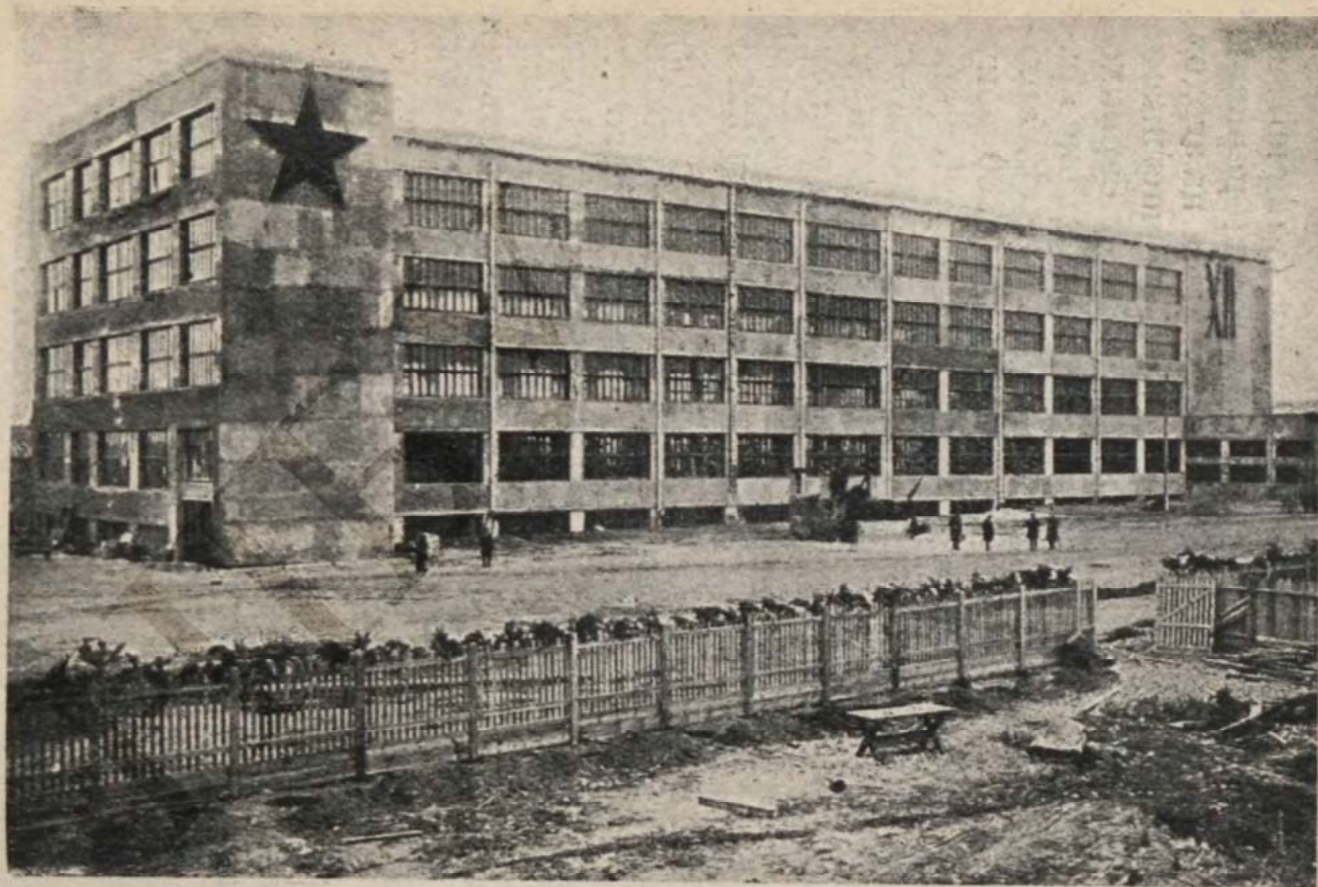
Вийшовши з кол. церкви, треба оглянути дзвіницю. Бароккова доба широко розвинула на Україні тип окремо поставленої мурованої,

На р е ш т і,
внизу, в південній частини західного бічного вівтаря, в давнім аркосолії, де колись стояв саркофаг з похованням одного з князів-фундаторів, Врубель написав свою «*pietà*» — надгробний плач, де він і композиційно зрозумів старих майстрів-монументалістів, підпорядкувавши лінії композиції архітектурним

кілька поверхової дзвіниці-кампанілли. Дзвіниця кол. Кирилівського монастиря поєднує ідею дзвіниці з в'їздною брамою (у першій поверсі; арки пізніше закладені) та церквою (на другому поверсі). Не вважаючи на згодом зіпсовані частини (дах над бічними частинами був барокковий з заламом, баня теж бароккова) дзвіниця ще й тепер справляє чарівне враження. Будував її київський майстер, архітект Іван Григорович-Барський, 1760 року. Середину будови поісували в ХІХ ст., переробивши її на аптеку лікарні. Монастирська огорожа, що збереглася тільки частково, являє собою, можливо, теж твір Барського (почали її будувати 1748 р.) і особливо вражає своїми мальовничими брамою та наріжною вежею.

Вважаючи на величезне історичне і художнє значіння пам'яток кол. Кирилівського монастиря, Раднарком УСРР постановою з дня 18 травня 1929 року всю садибу в межах давньої огорожі перетворив на Державний Київо-Кирилівський Заповідник. Того самого року культове життя кол. церкви припинилося і будови помалу перетворюються на музеї. У приміщенні кол. трапезної мають бути зосереджені всі допоміжні матеріали для вивчення території й пам'яток заповідника; у приміщенні дзвіниці (де тепер аптека) має організуватись музей архітекта Григоровича-Барського.

Поруч з Заповідником розташовані численні корпуси лікарні ім. Т. Г. Шевченка—одної з найбільших у Києві.

Четверта фабрика взуття ім. Х-річчя Комсомолу (збудована 1928-29 рр.).

ЧЕТВЕРТА ФАБРИКА ВЗУТТЯ

Наприкінці Кирилівської вул., за трамвайним парком ім. Красіна, в районі кол. ярмаркової площі, міститься садиба 4-ої державної фабрики взуття ім. X-річчя Комсомолу. Фаб-

IV-та фабрика взуття. Робітнича їдальня.

рика збудована р. 1928-29 й відкрита на Жовтневі свята 7 листопада 1929 р. Головний корпус фабрики являє собою велику будівлю; він має $4\frac{1}{2}$ поверхи на 50.000 кубометрів місткості. Це одна з перших у Києві будов суто конструктивного характеру, виконана з залізо-бетону й скла. У головному корпусі містяться цехи: крайльний, кравецький, по-

шивний та штампівний. Фабрика має 600 машин. Виробництво цілком механізоване й відбувається за конвеєрною системою. За перших днів роботи фабрика випускала 300 пар взуття на добу, влітку 1930 р.—10.000 пар, згодом фабрика має ще на багато збільшити свою продукцію. На фабриці працює близько 2.500 робітників, з них за малим не половина жінки. Окрім головного корпусу фабрика має низку допоміжних будов, щоб обслуговувати культурні потреби робітників. Є велика зразкова їдальня, клуб, амбулаторія, ясла, електрична підстанція.

КУРЕНІВКА

На південь від Плосьького міститься Куренівка, названа так від куренів прикордонної сторожі, що перебувала тут у XVII-XVIII вв. Серед садиб місцевих міщан та козаків тут були броварні, гарбарні, цегельні. Останніми роками тут розгорнуто величезні кооперативні городні господарства.

БУДИНОК ТРУДШКОЛИ № 14

Петропавлівська площа. Будинок сучасної трудшколи, передніше школи імени С. Ф. Грушевського, побудований 1911 року. Почато будувати в звичайнім банально-ремісничім характері й допіру згодом оформити будинок доручили В. Г. Кричевському. Це була одна з перших у Києві спроб створити власний «український стиль», зв'язана проте вже напівздійсненим попереднім проєктом.

ПРІОРКА

На північний захід від Куренівки міститься Пріорка. Пріорка зберегла свою назву від часів польсько-литовського панування, коли тут була дача й землі пріора—начальника католицького кляштору. Тепер на Пріорці—великі городи та сади. Серед культурно-освітніх установ слід зазначити біологічну станцію юних натуралістів.

КИНЬ-ГРУСТЬ

У районі Пріорки, край великого соснового бору, по дорозі до Пуці-Водиці міститься садиба «Кинь-Грусть». Як переказує традиція, цю назву мальовничій місцевості дала Катерина II. На початку ХІХ ст. тут була дача генерала Бєгичева, у 1830-х роках—дідичів Лукашевичів, що мали тут навіть свою власну кріпацьку капелю, наприкінці ХІХ ст.—Кульженків. Садиба має парк на 30 дес., з двома ставками та горою, звідки розгортається мальовничий краєвид на Київ. За перших років після громадянської війни тут був будинок відпочинку друкарів. Від 1928 р. тут функціонує санаторія для туберкульозних, що її організувало Курортне Бюро.

За Кинь Грустю вже починається Пущеводицький ліс. На північ—йде дорога Вишгород та Межигір'є. На південь від Кинь-Грусті й Пріорки лежить мальовнича околиця «Сирець», з гаями, балками, великим садівництвом Окркомгоспу т. ..

ПІВНІЧ-ЗАХІД ВІД СТАРОГО КИЄВА

Ці частини міста являють собою природне продовження старокиївського узгір'я. За фєвдальних часів більшу частину цієї місцевості звали «Кудрявець» (сліди цього слова збереглися в назвах—Бульварно-Кудрявська вулиця, Кудрявський завулок). Від центра міста тут ішли важливі торговельні шляхи на північ та захід, між іншим і до Львова (звідси назви—Дорогожичі, Дорогожицька вулиця, Львівська брама, Львівська вулиця). Цілком залюднили цю місцевість допіру лиш у другій половині ХІХ ст.

КИЇВСЬКИЙ ВЕТЕРИНАРНО-ЗООТЕХ- НІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Вул. Гершуні (кол. Столипінська) № 55. Будинок побудували близько 1911 р. для Вищих Жіночих Курсів, які перед тим містилися в вигадковім найманім приміщенні в кінці вул. Леніна. Як відомо, царська Росія не визнавала спільного навчання чоловіків та жінок навіть у вищих школах, і тому громадська ініціатива утворює для жінок, що прагнули вищої освіти, спеціальні «вищі курси». Громадським коштом побудували і будинок кол. «курсів» за проєктом інж. О. В. Кобелева. Після революції з 1924 року тут міститься Ветеринарно - Зоотехнічний Інститут, що існував з 1920 року як окремий факультет при Київському Політехнічному Інституті, а з

1921 р. перетворений в Інститут, що випускає ветеринарних лікарів та зоотехніків-організаторів (агрономів скотарського фаху). Р. 1929 Інститут мав близько 700 студентів,

Архит. О. В. Кобелев. Будинок Ветеринарного Інституту.

до 40 лабораторій, окремі клініки й навчально-показові господарства, молочарську профшколу й курси птахівництва. Року 1930 зоотехнічний факультет відокремлюється від В.-З. Інституту й переходить до Сільсько-Господарського Інституту, що розгортається в Голосієві.

БУДИНОК КОЛ. ПІДПІЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДРУКАРНІ

Вул. Гершуні (кол. Столипінська), № 54.
У будинкові містилася в 1902—1903 рр. нелегальна друкарня РСДРП.

БУДИНОК КЛЮБУ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ

Вул. Нероновича (Бульварно-Кудрявська) № 26. Побудований як «народня аудиторія» «Киевского Общества Содействия Начальному Образованию». Зазначене Товариство, одна з найстаріших київських громадських установ, що заснували р. 1882. Р. 1895 воно збудувало першу в Києві народню аудиторію, перебудувавши та поширивши її р. 1909. У цьому будинкові 8 березня 1917 р. відбулися відкриті збори Ради Робітничих Депутатів. На будинку прибито меморіяльну дошку. Теперішній клуб провадить широку професійну й культурно-освітню роботу.

КООПЕРАТИВНИЙ ІНСТИТУТ ІМ. В. Я. ЧУБАРЯ

Вул. Нероновича 24. Кооперативний Інститут виник у Києві р. 1920 й спочатку містивсь у буд. № 16 на вул. Короленка. Року 1923 Інститут перевели до теперішнього його будинку, збудованого р. 1897 за проектом арх. Г. П. Шляйфера для «1-ої Комерційної школи». Інститут зростав, отож будинок довелося поширити, й р. 1929 його надбудували. Ко-

оперативний Інститут р. 1929—30 мав 700 студентів; до всього на робфаку було ще 250 чол. Влітку р. 1930 Інститут реорганізували; на його базі мають утворити два інститути:

Архіт. Г. П. Шляйфер. Будинок Кооперативного Інституту ім. В. Я. Чубаря. (Надбудова—1929 р.).

споживчої кооперації з факультетами (відділами) організаційно-плановим, організаційно-економічним та культурно-побутовим, і інститут агро-економічний з відділами організаційно-плановим (з секціями зерно-бурякових, садово-городніх та скотарсько-птахівничих районів) і фінансово-плановим (з секціями фінансово-плановою та соціалістичного обліку). При Інституті працює н.-д. катедра кооперації, що від Жовтня 1930 р. реорганізується в

Н.-Д. Інститут Кооперації та Колективізації з відділами: сільського господарства, усупільненого обміну та розподілу, усупільненого побуту, усупільненої дрібної промисловості та фінансово-плановим. При інституті функціонує великий Центральний Кооперативний Музей. Він працював раніш при Губсоюзі, Вукопспілці, був деякий час у Харкові. Р. 1925 його повернули до Києва та розгорнули в теперішньому приміщенні. Музей має постійну кооперативну Виставку, що наочно демонструє історичний розвиток і сучасний стан усіх галузів кооперації, має окрему бібліотеку й архів.

АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ

Обсерваторний завулок № 3. На високому місці, коло перехрестя вул. Нероновича з Обсерваторним завулком, міститься Астрономічна Обсерваторія. Заснували її року 1838 як допоміжну установу при київськiм університеті. Під той час садиба, приділена на обсерваторію, містилася на відкритому звідусіль горбі поза міською околицею; від залюднених міських кварталів її відокремлювали широкі пустирі та садки. Проекта організації обсерваторії склав професор астрономії київського університету В. Ф. Федоров. Будинок побудували в 1841—45 рр. за проектом В. І. Беретті, будівничого київського університету (закінчив будинок син автора проекту Ол. В. Беретті). Все будівництво коштувало близько 35.000 крб., рефрактор та інше оптичне при-

ладдя, виписане з Мюнхену, коштували 15.000 крб. Протягом 1860-70 рр. обсерваторію двічі перебудовували й доукомплектували. З року 1923 обсерваторію з допоміжною перетворили на самостійну й поділяється вона на чотири секції. Укомплектування обсерваторії після революції значно поліпшили.

БУДИНОК СТУДЕНТСЬКОГО ГУРТОЖИТКУ

(Кол. Художньої Школи), вул. Нероновича (кол. Бульварно-Кудрявська) № 2. Першу середню художню школу утворили в Києві допіру р. 1900, та й то сталося це за місцевою громадською ініціативою. Вищий контроль за школою належав петербурзькій академії містечтва. Викладало в школі чимало відомих українських художників (Пимоненко, Селезньов, Платонов, Ф. Кричевський, Ф. Красицький, Дядченко, один час—Ол. Мурашко й ін.), але в цілому навчання мало казенний і нудний характер. Не вважаючи на це, школа дала низку видатних художників, як от скульптори Ол. Архипенко, Чайков, Едштейн, маляри Іс. Рабинович, Меллер, Петрицький, Рибак, Екстер, графіки М. Кирнарський, Л. Хижинський і ін. Після революції школу реорганізували на художньо-індустріальну профшколу й згодом перевели до іншого будинку на Гоголівській улиці. Тепер будинок використовують як студентський гуртожиток та робітничий факультет Київського Сільсько-Господарського Інституту; тут таки міститься Краєва Дослідно-Педагогічна Станція.

БУДИНОК ПЕРШОЇ ДРУКАРНІ ТРЕСТУ КИЇВ-ДРУК

Львівський майдан (або Сінний ринок) № 14. Напередодні імперіялістичної війни цей будинок спорудили на потреби скарбниці («казначейства») з фасадом досить курйозних, старомодно-доморослих форм. Року 1926 трест «Київ-Друк», здобувши цей будинок, влаштував тут велику об'єднану «Першу друкарню», що до складу її влилися колишні 2-а, 5-а й 7-а київські друкарні. Тепер це найбільше в УСРР друкарське підприємство (близько 550 робітників); воно швидко розгортає свою продукцію, досягаючи так само і високої якості виробництва. Року 1929 будинок поширили надбудувавши четвертий поверх. Вартість продукції останнього 1929—1930 року сягає близько 1.400.000 крб.

ІНСТИТУТ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ Й БУДІВЕЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Вознесенський узвіз № 22. Перед революцією Україна не мала вищої художньої школи. Молодь, що прагнула вдосконалюватися в царині мистецтва, мусіла була кидати Україну. Цей послідовний процес відливу культурних сил збезлічував українську мистецьку культуру. Після того, як скинено царат, прагнення до власної мистецької освіти призвело спочатку до організації «Української Академії Мистецтва» (відкрита 22 листопада 1917 р.). Згодом її зреформували в «Інститут Пластич-

ного Мистецтва», об'єднали з Українським Архітектурним Інститутом (утвореним 1918 р.), реорганізували в Київський Художній Інститут. Року 1925 цьому інститутові передали величезний будинок кол. «духовної семінарії» на Вознесенському узвозі (побудований у 1890-х рр.). Інститут цей (у складі факультетів архітектурного, малярського, поліграфічного, теа-фото-кіно й педагогічного) вже відіграв величезну роль в утворенні сучасного революційного українського мистецтва. Влітку 1930 року його реорганізували на два інститути—Будівельний (у складі архітектурного факультету КХІ та будівельного факультету Київського Політехнічного Інституту) й Інститут Пролетарської Мистецької Культури в складі факультетів 1) художнього оформлення пролетарського побуту, 2) скульптурного оформлення соціалістичних міст, 3) мистецько-комуністичного виховання, 4) художньої пропаганди. Інститут об'єднує в своїх стінах видатних художників УСРР.

Городок металістів

Вул. Артема (Львівська) № 44 або Діонісійський завулок (головна брама). У цій великій садибі міститься робітничий городок металістів, а раніш був Покровський жіночий монастир. Останній заснувала була р. 1889 «велика княгиня» з дому Романових Олександра Петрівна, згодом «черниця Настасія». Тут збудували декілька культових будов у псевдоросійському стилі (головну

величезну Миколаївську церкву закінчено р. 1911), келії та лікарню. Після революції садибу дали на житло металістам; лікарню використовують транспортні установи.

КОЛ. БУДИНОК ХУДОЖНИКІВ В. Д. ОРЛОВСЬКОГО ТА М. К. ПИМОНЕНКА

Гоголівська вул. № 28. Чимала садиба; трохи відступивши від вулиці, дерев'яний одноповерховий будинок, у глибині двоповерховий. Садибу придбав наприкінці 1880-х рр. відомий український художник—пейзажист Володимир Донатович Орловський (1842—1914). Року 1893 тут таки оселився другий відомий український художник, Микола Корнілійович Пимоненко (1862—1912). Орловський проживав у двоповерховому будинкові в глибині садиби, Пимоненко—в першому одноповерховому, де й помер. Обидва поховані в Києві.

ЛУК'ЯНІВСЬКИЙ РАЙОНОВИЙ РОБІТНИЧИЙ КЛЮБ

Дьогтярівська № 5. На Лук'янівській площі поруч з трамвайним парком, міститься будинок Лук'янівського Районового Робітничого клубу, раніш Лук'янівський народній дім. Народній дім утворили року 1897 з чайною, що містилася в невеличкому дерев'яному будинку. Року 1900 почали та р. 1902 закінчили будувати новий мурований будинок для Народнього дому. Його збудували

за проєктом інж. М. Г. Артинова в стилі московської архітектури XVII ст. Після революції тут утворено районний робітничий клуб. Окрім бібліотеки та інших культурно-освітніх установ, будинок має залю на 600 місць з добре встаткованою сценою й обслуговує великий робітничий район.

ЛЕНІНСЬКИЙ ДИТЯЧИЙ ГОРОДОК

Дьогтярівська № 9. За Лук'янівським базаром розкинувся Ленінський дитячий городок — найбільша установа для виховання дітей у Києві. Городок займає численні будови та садибу кол. т. зв. «Дьогтярівської богадільні» заснованої з 1900 рр. на кошти, що заповів місту багатій-купець М. П. Дехтярьов (вмер р. 1898). Дитячий городок заснували року 1921. Він має близько 1200 вихованців — хлопців та дівчат, поділених на низку колективів українських, російських, єврейських та польських. Городок має низку майстерень, лабораторій, городи тощо, які дають дітям різне фахове знання й при звичають їх до трудового радянського життя.

БУДИНОК Ю. Д. МЕЛЬНІКОВА

Вул. Мельнікова (В. Дорогожицька) № 15. У цьому невеличкому будинкові в 1893—96 рр. жив та працював один з перших соціал-демократів кол. Росії, слюсар Ювеналій Мельніков (нар. 1868, вмер 1900 на засланні).

Його майстерня була за таємну школу для робітників соціал-демократів 1890-х рр. Через учнів школи-майстерні Мельніков нав'язав зв'язки з різними київськими фабриками та заводами й провадив революційну пропаганду. Після того, як Мельнікова заарештували, його школа, т. зв. «Лук'янівський клуб» мусіла припинити свою роботу. На будинкові прибито меморіальну дошку.

АКЛІМАТИЗАЦІЙНИЙ САД

Вул. Мельнікова (Дорогожицька) № 45. Останніми роками за ініціативою акад. М. П. Кащенко на Лук'янівці утворили акліматизаційний сад при ВУАН. Тут провадяться дослідження над акліматизацією різних рослин. Сад має декілька садиб у різних місцях Лук'янівки. Основна ділянка, де є й лабораторія саду, міститься в садибі № 45 на вул. Мельнікова.

ДЕРЖАВНИЙ КАБЛЕВИЙ ЗАВОД ІМ. Л. КРАСІНА

Вул. 9 січня (Баговутівська) № 29. Заснували його 1900 року група капіталістів, об'єднаних в «акційне товариство». Року 1913 завод давав продукції на 168.000 крб. Під час громадянської війни завод занепав—1921 року дав продукції тільки на 45.000 крб. По тому починається швидке відродження: завод цілком перевстаткували, проклали залізницю, поліпшили робітничий побут, запровадили

7-годинний робітничий день. Року 1929 завод дав продукції вже на 3 млн. крб. Завод виробляє всякі кабелі: т. зв. губернівські, голі, індукційні, врубові тощо. Щодо виробу останніх—київський завод єдиний у Союзі; раніш ці кабелі імпортували з-за кордону.

БУДИНОК-МАЙСТЕРНЯ ХУДОЖНИКА ОЛ. ОЛ. МУРАШКА

Вул. 9 січня (Баговутівська) №25. Видатний український художник, Ол. Ол. Мурашко (1875—1919), зрісши в великих злиднях, насилу дістав змогу вчитися спочатку в художній школі М. І. Мурашка, а потім у Петербурзі у Ріпина; попрацювавши в Парижі й Мюнхені, повернувся на Україну, заснував тут свою студію-майстерню, що зібрала численну найпоступовішу молодь; після революції (листопад 1917 р.) став за одного з засновників вищої української художньої школи. Придбавши собі невеличкий ґрунт, Ол. Ол. Мурашко влаштував тут свою майстерню, де й працював до своєї смерті 1919 року.

БУДИНОК М. БЕЙЛІСА

Вул. Юрківська № 32. Цей невеличкий будинок, що давніш належав був цегельні І. М. Зайцева, зв'язаний з ганебною пам'яті судовим процесом М. Бейліса (службовець Зайцева), обвинувачуваного в убивстві «з ритуальною метою» перед «пасхою» 1911 року хлопця-учня Андрія Юшинського. Злодійська

компанія, що гуртувалася навколо «маліни» Віри Чеберяк (будинок на В. Юрковській № 40), забивши Ющинського й поколовши його тіло, за допомогою зв'язків з чорносотенними організаціями висунула легенду про те, що з «ритуальною метою» хлопця забили євреї. Нацьковування однієї нації на інші входило до політичної програми царської влади. Отож уряд Миколи II підходив цю версію. Між 25 вересня й 28 жовтня 1913 року, протягом 34 днів, у Київському окружному суді (в будинку «Присутственных мест») відбувався процес у справі цілком безневинної людини, М. Бейліса, винуваченого в «ритуальнім вбивстві» Ющинського. Процес цей здивував цілий світ середньовічним дикунством обвинувачення. Не вважаючи на цілий арсенал «доказів», величезний урядовий тиск від міністра юстиції Щегловітова й широку погромну агітацію, суд виправдав Бейліса.

ЛУК'ЯНІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ

В кінці вул. Мельнікова (кол. В. Дорогожицької) ліворуч через поле шлях провадить до Лук'янівського кладовища. Це найновіше з київських кладовищ, засноване допіру наприкінці ХІХ ст. Тут поховано низку видатних діячів науки й культури. Серед них згадаємо: акад. П. А. Тутковського (вм. р. 1930), акад. Т. Г. Яновського (вм. р. 1928), художників—Пимоненка, Фельдмана, Т. Бойчука, Богомазова й ін.

ЖОВТНЕВИЙ РАЙОН

На захід від центральних районів міста місцевість поволі знижується в напрямку долини, тепер невеличкої, а колись чималої річки Либеді. Цю місцевість почали залюднювати тільки в другій половині XIX ст., найбільше в зв'язку з будівництвом 1868-70 рр. київського вокзалу й зростанням промисловости. Інтенсивно зростати починає околиця з кінця XIX ст. (з будівництва Політехнічного Інституту, заводів) й надто останніми роками, коли збудовано й запроєктовано збудувати безліч підприємств, робітничих житлових будинків та навчальних закладів. Тут знаходиться й найбільший у Києві осередок дрібного торгу — т.зв. «Євбаз».

Бульвар Тараса Шевченка.

ПАМ'ЯТНИК ПОВСТАННЯ САПЕРІВ 1905 Р.

Наприкінці бульвара Шевченка, коло т. зв. Галицького або Єврейського базару, поставлено пам'ятника на спогад про повстання саперів 18 листопада 1905 р. Повстання саперів почалося на Печерському. По дорозі до повстанців, що йшли під командуванням підпоручика Жадановського, біля «Южно-руського Заводу» (тепер «Ленінська Кузня», на кол. Жиланській вул.) приєдналися робітники. На Єврейському базарі, біля «залізної» церкви, повстання приборкали зброєю козаки та військові частини, що залишилися вірними царській владі. Після бою багато повстанців заарештували й заслали на каторгу. На пам'ять про ці події сусідню Жиланську вулицю, що нею пройшовши, робітники приєдналися до саперів, перейменовано на «вулицю Жадановського».

ЖОВТНІВКА (ШУЛЯВКА)

На захід від Єврейського базару міститься робітничий район Жовтнівка або Шулявка. Шулявщиною звалася колись позаміська дача київських митрополітів, що була тут серед гаю, на березі ставка та річки Либеді. Року 1847 Шулявщина перейшла у власність держави. Тут почали будувати кадетський корпус (за проєктом архіт. Штрома; тепер у ньому військова піша школа). Закінчили будинок р. 1857. За великим будинком корпусу роз-

Гортався так званий Кадетський гай (200 дес.), що був за улюблене місце для відпочинку околишніх робітників, надто 1-го травня. З 1890-х рр. тут часто відбувалися нелегальні збори робітничих революційних гуртків. Гай знищено за громадської війни. У його районі тепер міститься рибний розплідник «Либедь» та будинки військових шкіл; на початку громадянської війни в одній із них містився «український університет».

Наприкінці ХІХ ст., коли вздовж Берестейського шосе виникають завод «Гретера та Криванека» (тепер «Більшовик») і Політехнічний Інститут, Шулявку починають швидко залюднювати, найбільше робітниками та студентами. Поволі Шулявщина перетворюється на мало не виключно промислову та робітничу київську околицю й відіграє особливу роль в розвиткові революційних рухів. У жовтні 1905 р. тут утворили першу в Києві раду робітничих депутатів; засідання її відбувалися по різних будинках Шулявщини протягом 6 листопада—22 грудня 1905 року. На цей час припадає й той момент, коли владу захопили робітники—так звана «Шулявська республіка»; за центр цієї республіки був Політехнічний Інститут, а за уряд—рада робітничих депутатів. Повстання зліквідувало царське військо вночі проти 16 грудня 1905 року. Поважну роль відіграло робітництво Шулявки й під час збройної боротьби за радянську владу проти гетьмана, Денікіна, Петлюри тощо. Коли громадянська війна закінчилася, Шулявщина (тепер Жовтнівка) стає за район

промислового й робітничого будівництва: перевстатковуються старі заводи, будуються цілком наново — величезна фабрика ВУФКУ, пожежне депо, нова трудшкола, житлові робітничі будинки, передбачається збудувати Інститут Шляхів тощо.

«Дом-блок» робітників-металістів на Жовтнівці.

ЗАВОД «ФІЗИКО-МЕХАНІК»

Керосинна 19. Праворуч від головної магістралі, що перетинає Жовтнівку, на початку Керосинної вулиці міститься Державний завод точних приладів ім. тов. Петровського «Фізико - механік». Завод цей заснували р. 1911 як майстерню, що мала була збирати

лябораторні та вимірні інструменти. Оборот його продукції р. 1913 становив 200.000 крб. За громадянської війни завод підупав. На початку відбудування рядянського господарства, р. 1924/25 завод мав 130 робітників і вартість його продукції дорівнювала 194.000 крб. Року 1928 завод дістав нову садибу на Керосинній вул. № 19. Тут «Індубуд» побудував для заводу цілком нові корпуси. Основне виробництво заводу—водоміри та манометри всіх систем, що їх Фізикомеханік постачає навесь Союз. За промфінпланом на 1929—30 рік передбачено продукції вже на 4 млн. крб., а робітників 868, на 1930/31 рік передбачається підвищити продукцію до 8 млн. крб. Тепер Дипромаш проєктує цілком реконструювати завод, передбачаючи на 1932—33 р. випустити продукції на 20 млн. крб.

ПОЖЕЖНЕ ДЕПО

Лагерна вулиця. Перед революцією цей величезний робітничий район не мав своєї охорони від пожежі, що раз-у-раз загрожувала була і бідним робітничим житлам і самим підприємствам. У день, коли святкували десятиріччя Жовтневої Революції, тут відкрили путяще, що збудував Окркомгосп на розі вулиць Лагерної та Галі Тимофієвої (кол. Фабричної) протягом 1926/27 рр., пожежне депо за проєктом інж. Анічкова.

Недалеко звіден—«дом-блок» величезні житлові корпуси, побудовані для робітників-металістів.

ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ (КПІ)

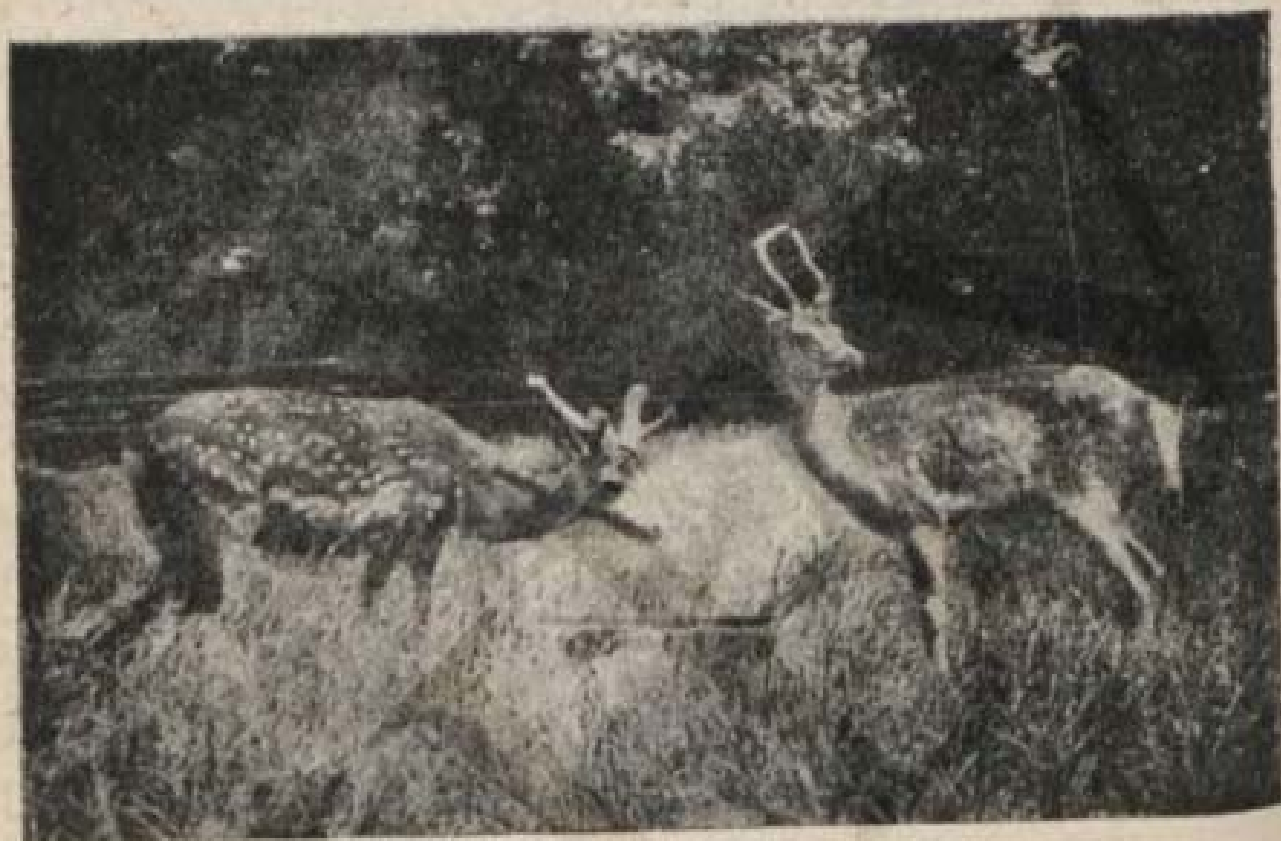
Берестейське шосе 39. Київський Політехнічний Інститут заснували р. 1898 через місцеву громадську ініціативу й громадським таки коштом. Тодішній уряд тільки допоміг справі. Протягом 1898—1900 рр. на даній від міського самоврядування площі в 76 десятин за проєктами акад. архіт. Кітнера збудували основні будинки сучасного інституту, де розмістили механічний, інженерний, хемічний й агрономічний факультети. У кол. Росії це був перший політехнічний інститут. Інститут містивсь у багатьох корпусах з добре ветаткованими аудиторіями та лабораторіями, оточеними молодим парком. У 1905 й 1917' рр. у будинках інституту відбулися численні мітинги й революційні виступи. Серед них треба згадати мітинг 21 жовтня 1905 року, коли на пропозицію Федора Алексієва, робітника Гретерового заводу, ухвалили були організувати київську раду робітничих депутатів. На цю добу припадає й революційна діяльність в Інституті Г. М. Кржижанівського (тепер академіка ВУАН). За громадянської війни район КПІ не раз був за місце де точилася вперта боротьба. Про це нагадує пам'ятна дошка на вхідній брамі інституту: «Тут містився 1917 та на початку 1918 р. штаб червоноармійських загонів Шулявських робітників». Район круг цього будинку був місцем жорстокої боротьби робітників Шулявки під час січневого озброєного повстання 1918 р. Рівнобіжно з розгортанням

соціалістичного будівництва низка факультетів або відділів виростають в окремі величезні інститути: Сільсько-Господарський, Інститут (у майбутньому Академія), Інститут Шляхів, Ветеринарно-Зоотехнічний Інститут, Будівельний Інститут (тощо. Тепер у садибі КПІ енергійними темпами будують нові корпуси Електрофаку, Хемфаку й великого студентського гуртожитку.

КИЇВСЬКИЙ ЗООЛОГІЧНИЙ САД

Берестейське шосе № 80. Утворився з невеликого куточка живої природи, що ще 1908 р. заклало було Київське Товариство Амасторів Природи на території Ботанічного саду. Ввесь час розвиваючись, він потребував поширення тієї території, на якій містивсь, а тому за деякий час міське самоврядування приділяє для нього місце на Жовтнівці. Тварини тоді надходили здебільша як подарунки від громадських організацій чи осіб, коштом товариства відбудовували окремі приміщення (напр. вовчатник, ведмежатник); куток перетворюється на справжній зоологічний садок. Роки громадянської війни Київський Зоологічний сад переживав з великими труднощами: ціла низка тварин вимерла. Як настала революція, Київський Зоологічний сад переходить до відання Окркомгоспу, що приділяв йому дедалі більше уваги, запрошував кваліфікованіший технічний та науковий персонал, збільшував колекції тварин. Сад поширюється, умови життя тварин краща-

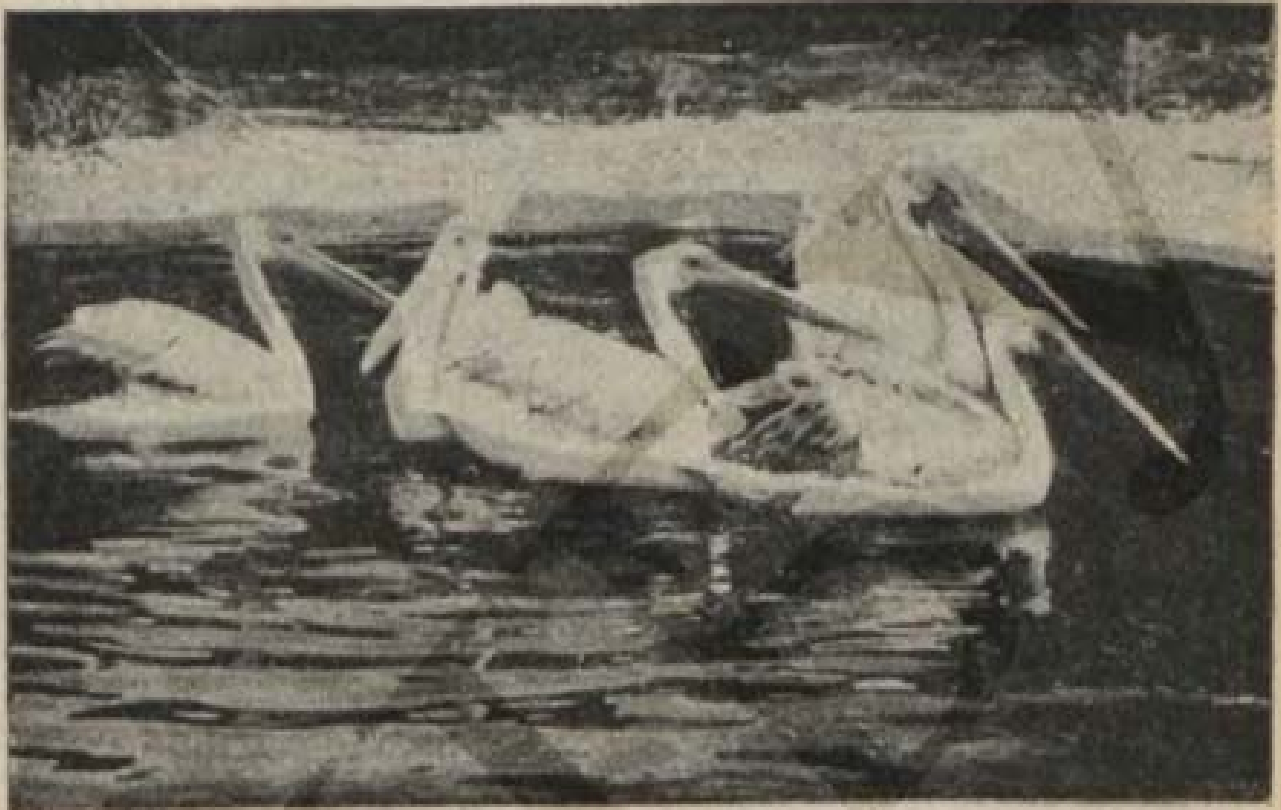
ють, сад намагається застосувати найновіші методи зоосадового будівництва. Останніми роками в саду відбувалося багато цікавих народжень. Народилися: африканська антилопа—Кана, антилопа-джейран, американська носуха. З птахів гніздували журавель-

Київський Зоологічний сад. Манджурські олені, красавка та намагалися гніздувати білі чаплі, що навіть повідкладали яйця. У майбутньому територія саду набагато пошириться коштом землі, що її приділив Окркомгосп у розмірі 14 десятин; тепер там спішним темпом роблять стежки, насаджують різні рослини, копають ставки тощо.

Від головного входу праворуч іде низка огорож з великими та дрібними копитними.

На найбільшу увагу заслуговують тут зубробізони, буйволи та тибетські бики (яки). У суміжних огорожах містяться представники деяких видів оленів: марал, південно-усурійський плямистий олень—аксіс та південно-східня форма шляхетного оленя—олень кав-

Київський Зоологічний сад. Баби.

казький. Поруч—дагестанські тури, лані, котсулі тощо.

Ліворуч містяться тварини та хижі птахи, що їх нечасто можна спостерігати в природі, через вночішній спосіб їхнього життя—це вовки, їжатці (дикообрази), сови, пугачі, а трохи далі—величезні представники хижих птахів—грифи, орлани-білохвости, орли (беркути, могильники); на цій таки алеї розки-

нувся мавпятник; з найцікавіших мавп треба відзначити: павіяна-чакму «Грицько» з дружиною «Гапкою», африканську мартишку мангобей, собакоголових дрила та мандрила тощо. Від мавпятника відвідувач іде до приміщення великих тропічних хи-

Київський Зоологічний сад. Олені звичайні.

жаків—левів та леопардів; тут таки міститься друга група хижаків—гієни пасмисті та смугасті. В кінці саду—в великому приміщенні з вигулом живе найбільший із сучасних представників наземних ссавців—слониха «Мері». Це молодий (11-річний) екземпляр індійського слона, що тільки минулого року прибув до Києва. Ця цікава величезна тварина важить близько 2.000 кг. Чимала ко-

лекція представників наших лісових, степових та водоплавних птахів—розміщена в просторих клітках з водоймами в центрі саду. В цілому сад має тепер близько 520 екземплярів різних видів тварин, але щодень поповнюється новими й новими особинами. Територія саду (старого й нового) становить разом 43 га.

ПУШКІНСЬКИЙ ПАРК

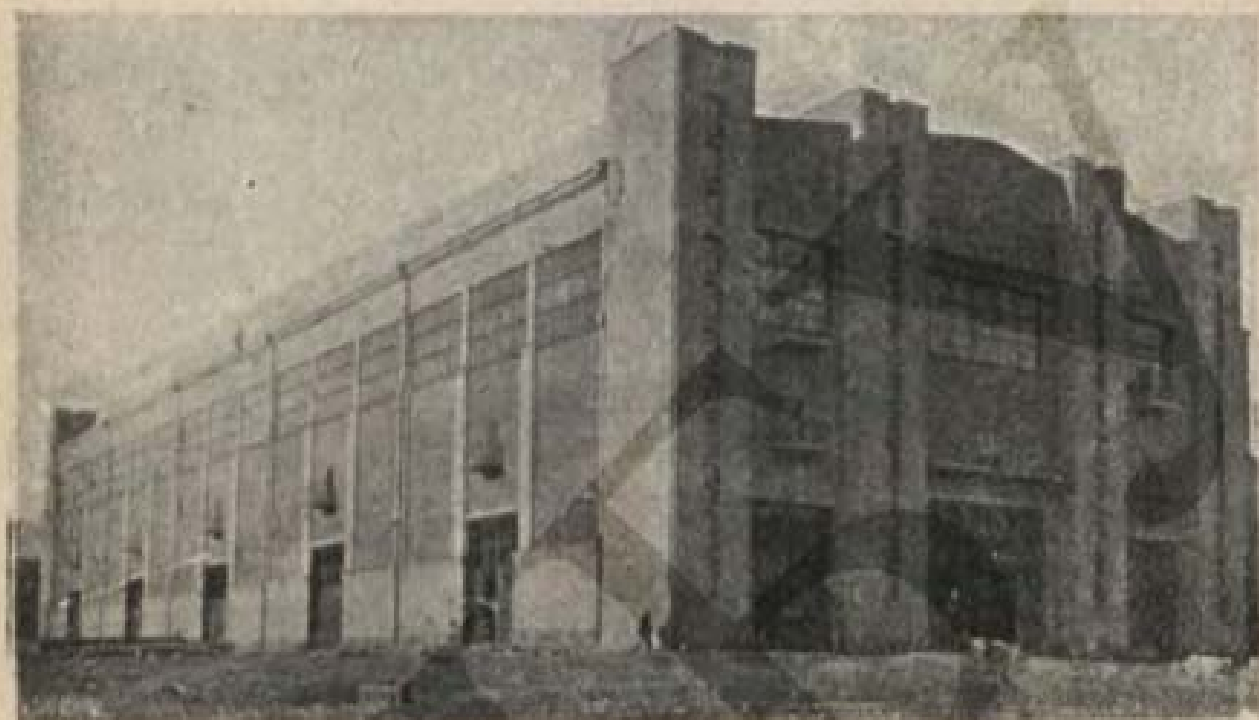
(Поруч із Зоологічним садом) насадили р. 1899 з нагоди столітнього юбілею з дня народження О. С. Пушкіна. Територія його дорівнює 50 десятинам. Розпланований парк дуже невдало. Тепер частину його використовують різні профспілкові організації та юні піонери; окрім того парк править за місце відпочинку для робітників Жовтківки.

Поруч з парком раніше був гіподром, де р. 1910 відбулися перші в Києві прилюдні повітряні польоти С. Уточкіна. Тепер на місці гіподрому 1927/28 рр. збудовано декілька великих будівель кінофабрики.

ФАБРИКА ВУФКУ

Берестейське шосе. На місці, де тепер височаться величезні корпуси «Українського Голівуда», 1926 року ще було чисте поле. Розвиток радянської кінематографії, потреба звільнити наш ринок від розрахованої на дрібнобуржуазні смаки кінопро-

дукції капіталістичних держав й замінити їх здоровим радянським виробництвом, невеличкі розміри одеської та ялтинської фабрик — змусили Всеукраїнське Фото-Кіно-Управління взятися до збудування нової, велетенської розмірами кіно-фабрики в

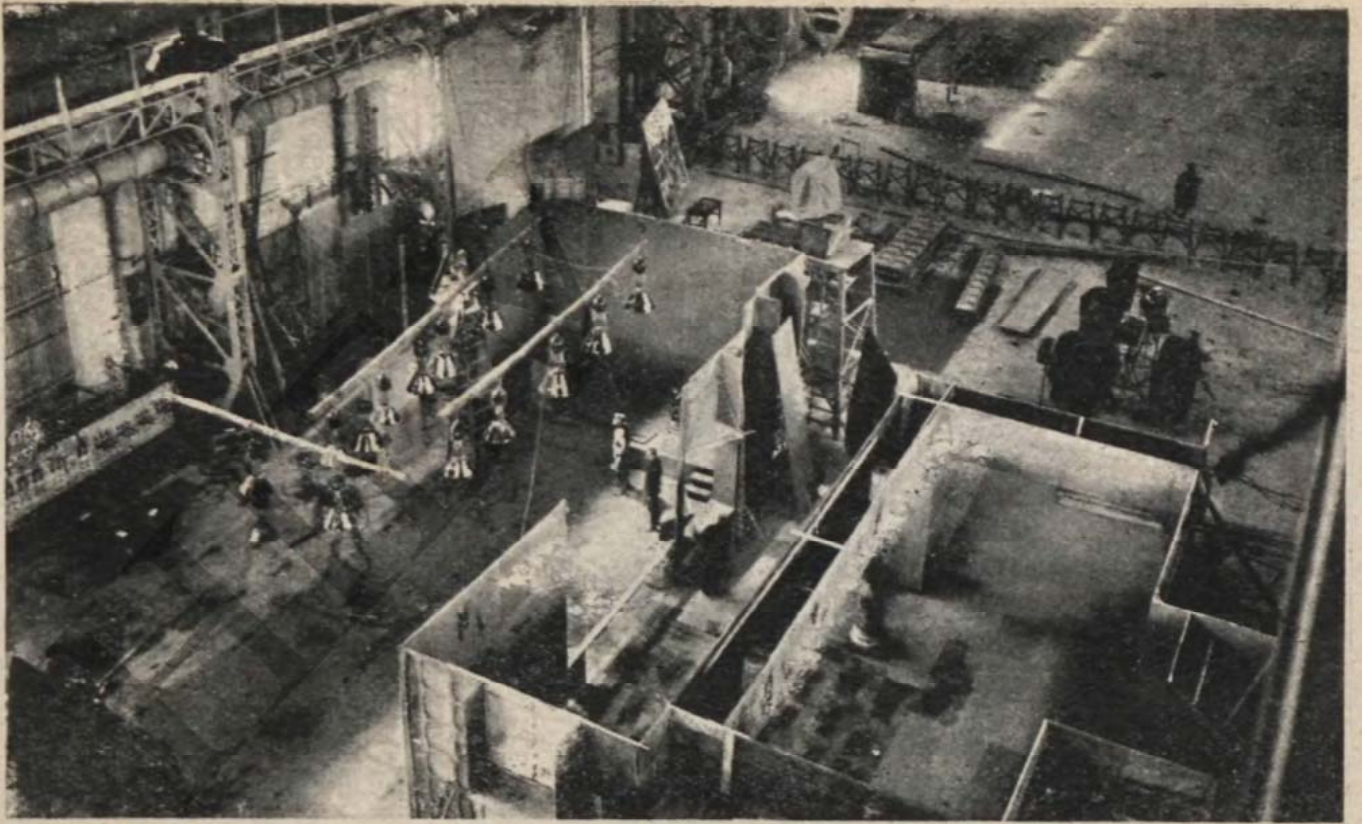

Архіт. В. М. Риков. Кіно-Фабрика ВУФКУ.
Художній корпус.

Києві. Після того, як справу будування ухвалили вищі союзні органи, будувати нову фабрику вирішили на робітничій околиці Києва—Жовтнівці, на полі проти заводу «Більшовик». На це приділили територію з 30 десятин, на багато її згодом ще збільшивши. У березні 1927 року на місці майбутньої фабрики почали земляні роботи, а в грудні 1928 року фабрика вже почала працювати. Проєкт усіх будов фабрики на-

лежить київському архітекторові проф. В. М. Рикову. Всі залізні конструкції й форми виконувала «Ленкузня», пристосовання для опалення та вентиляції виготовані в Москві й Німеччині, встаткування електричної підстанції—в Швеції. Фабричні будівлі ще не всі закінчені—найперше збудували в електенський «художній» корпус для кіно-знімання завдовжки 110 м. і заввишки 22 м., електричну підстанцію й низку бічних корпусів. У 1930 році будують допоміжні при художньому корпусі будівлі, на 1931 р. мають збудувати адміністративний корпус, їдальню, два невеличкі павільйони для німих фільмів і один павільйон для тонового фільму. Фабрика вже тепер є найбільша й найкраще встатована в Союзі, й одна з найбільших в Європі.

Продукція фабрики швидко зростає; у 1930/31 рр. на фабриці працюватиме близько 700 робітників та службовців; у 1928/29 рр. фабрика дала 10 картин та 37 культурфільмів, тим часом як на 1930/31 р. гадають дати 22 художні й 72 культурфільми, окрім того 20 тонфільмів і 20 номерів звукової кінохроніки. Вартість продукції перевищить 5 млн. крб. Фабрика вже відіграла велику роль в. сучаснім розвиткові радянського кіномистецтва й звернула на себе увагу найширших кіл. людности як у межах Союзу, так і за кордоном такими фільмами, як «Земля» тощо. У майбутньому перед фабрикою розгортаються широкі перспективи, вона стає за один із найголовніших чинни-

Кіно-Фабрика ВУФКУ. Художній корпус. Внутрішній вигляд.

ків культурного будівництва радянського Києва.

ЗАВОД «БІЛЬШОВИК»

Берестейське шосе № 9/1. Машинобудівельний завод «Більшовик» виник ще 1882 року як підприємство капіталістів чехів Гретера та Криванека — спочатку фабрика ліжок, а далі різного роду машин, виконуваних на замовлення, залежно від його вигідності чи не вигідності. Напередодні світової війни завод давав продукції на 1¹/₂ млн. крб. Робітники заводу брали участь в революційних рухах ще 1890-х рр. (пропаганда Ю. Мельнікова) й далі особливо активно 1905 року (політичні страйки, рада робітничих депутатів, «Шулявська республіка»), нарешті напередодні й під час революції 1917 року та подій громадянської війни, коли вони билися в перших лавах за пролетарську владу. Наслідком громадянської війни діяльність заводу спочатку підунала. Коли почалося радянське будівництво, вона швидко йде вгору, і особливо велетенськими кроками йде вперед відколи почалася реконструкція нашого господарства. Так, 1928—29 р. завод дав продукції на 5,9 млн. крб., 1929—30 р. — на 8,2 млн. і 1930—31 р. має дати на 18 млн. крб. Біжучого року завод цілком перевстатковують і поширюють його площу вдвоє: до 19 га. Досі завод обслуговував машинами торфову промисловість, елеватори, комунальні під-

приємства тощо. З 1930—31 р. завод продукуватиме машини тільки для хемічних (надто цукрових) заводів. Робітників та службовців процює на ньому 3.300 чол. На кінець п'ятилітки передбачають випустити продукції на 35 млн. крб. Тепер будують низку нових цехів, серед них грандіозний залізничний цех. Поруч із заводом міститься низка нових робітничих будинків, їдальня, школа ФЗУ, клуб тощо.

ЗАВОД ВАГ І МІР ІМ. Ф. ДЗЕРЖИНСЬКОГО

Ліворуч від шосе, як іти повз завод «Більшовик», у кінці майдану міститься державний завод ваг і мір ім. Ф. Дзержинського. Завод цей великою мірою розвинувся останніми роками. Покищо тут працюють тільки 400 робітників з річною продукцією 1.800.000 крб., але вже найближчими часами передбачається капітальне будівництво нових цехів і реконструкція старих. Року 1930—31 завод дає продукції вже на 3.500 млн. крб.

ПАМ'ЯТНИК «ЗАПОВІТАМ ЛЕНІНА»

Край Жовтнівки, в напрямку до хутора Грушки, сільгоспа КПІ, міститься пам'ятник «Заповітам Леніна». На конструктивно, в вигляді панцерника оформленому п'єдесталі вміщено Ленінове погруддя. Нижче та праворуч від нього—постать червоноармійця в шинелі з руш-

ницею в правій та книжкою в лівій руці. Пам'ятник збудували р. 1925 червоноармійці — залізничники Є. Білостоцький, С. Журавель та М. Дробот.

РАЙОН СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ

Охоплює місцевість навколо залізниці й вокзалу, заселену переважно робітниками залізниці й найближчих заводів. У січні місяці 1918 року тут точилася вперта боротьба робітників з гайдамацькими загонами Центральної Ради, яка підготовила остаточну перемогу Жовтня.

ЗАВОД «ЛЕНІНСЬКА КУЗНЯ»

Вул. Жадановського (кол. Жиланська), 107. Завод «Ленінська Кузня», раніш «Южно-Русский машиностроительный завод» засновано р. 1897. Раніш завод містився на Звіринці, потім його перевели до району вокзалу. Року 1901 та 1912 завод перевстаткували. Р. 1912 завод перейшов у власність Рос.-Азійського банку й поширив свою територію. Під час імперіялістичної війни, р. 1915, завод придбав великий капіталіст Ярошинський, який хотів на ґрунті цього заводу, заводу Гретера та ремонтних майстерень пароплавства організувати об'єднаний судно-вагоно-машинобудівельний завод. Ще перед Жовтнем робітники заводу брали найактивнішу участь у революційному русі, зокрема в революції 1905 та

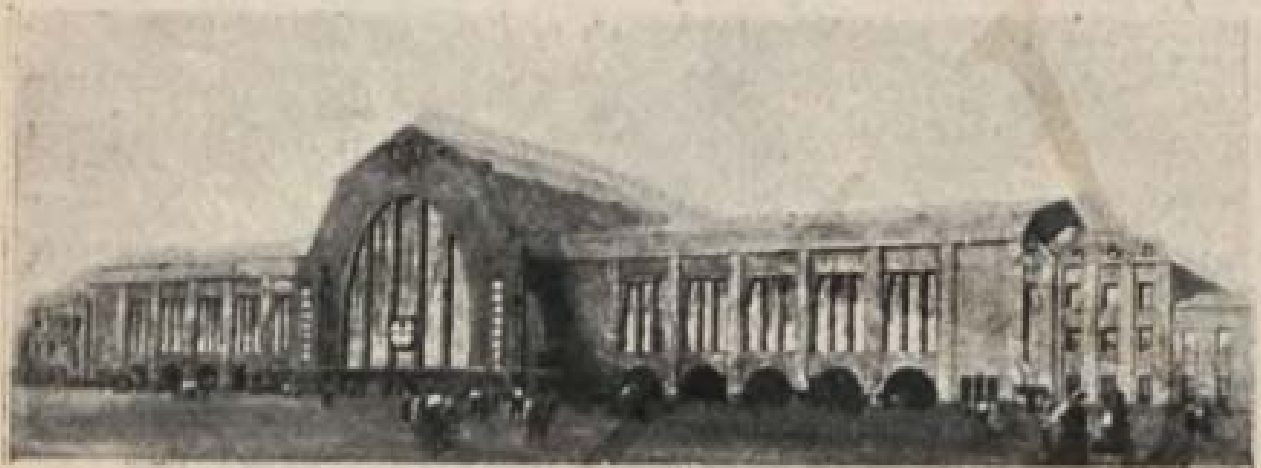
Червоноармійці Є. Білостоцький, С. Журавель та
М. Дробот. Пам'ятник «Заповітам Леніна» на
Жовтнівці.

1917 рр. 18 листопаду 1905 р. біля заводу об'єдналися повсталі сапери, на чолі з Жадановським, з робітниками заводу. За громадянської війни завод працював з перервами. Року 1922 почав працювати як завод НКШ, який й експлуатував завод до р. 1926. З жовтня 1927 року завод перейшов до Укрмашбудтресту. Первісно завод виробляв устаткування для цукроварень, будував вагони та частини для суден, провадив різні ремонти. З р. 1928—29 завод дістав виробничу спеціалізацію: він будує судна, зводи, виливає крицю, виготовляє гідравлічні домкрати тощо. Наприкінці 1927—28 рр. завод засновує в районі гавані корабельню, що з початку 1930 р. відокремлюється як окрема виробнича одиниця. Завод постачає цій корабельні машини, механізми та казани. Робітників р. 1926—27 було 635, р. 1929—30—1200. Окрім будування будинків для нових цехів та перебудовування попередніх, р. 1929—30 на терені заводу збудували двоповерховий будинок з їдальнею, залею та приміщенням для установ заводської громадськості. На сломин про події революції 1905 р., а так само на пошану чотирьох робітників, що загинули 18 листопаду 1905 р., на будинкові заводу прибиті меморіяльні дошки.

ВОКЗАЛ

Київ уперше приєднали до залізничної сітки р. 1868, коли відкрито Курсько-Київську за-

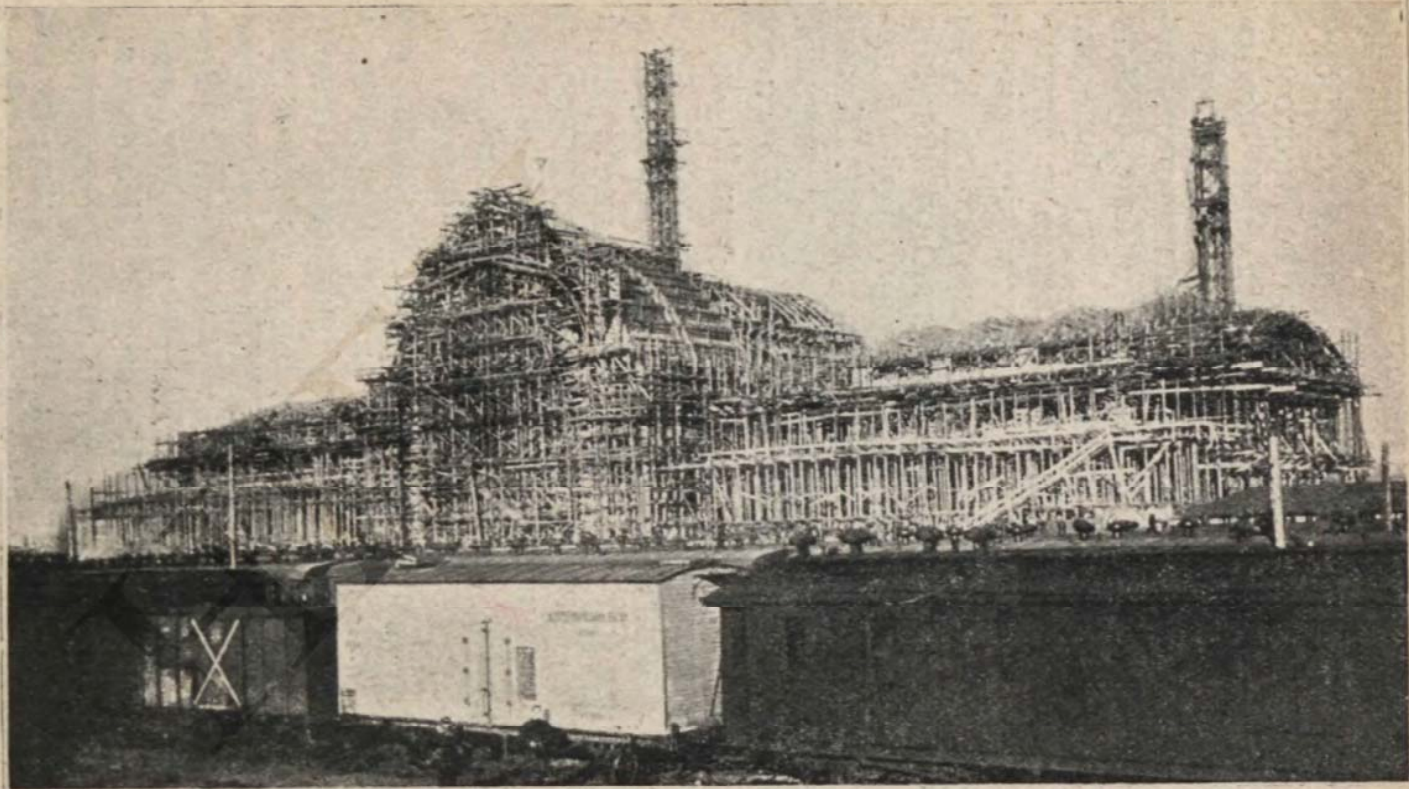
лізницю. Року 1870 закінчили були перший будинок київського вокзалу—на тім місці, де тепер будують новий вокзал, тобто в долині річки Либеді, в кінці вул. Комінтерна (кол. Безаківської). Це був, як на той час, чималий жовтоцегляний будинок у стилі

Архіт. П. Альошин та О. Вербицький. Проект вокзалу у Києві (закінчується виконанням).

англійської готики. Згодом рівнобіжно з інтенсивним зростанням київського залізничного вузла й особливо швидким розвитком південно-західніх залізниць, що зв'язали Київ з усім Правобережжям, портами Чорного моря, Австрією й Польщею, ще близько 1899 року повстало питання про збудування нового вокзалу. Довший час точилися суперечки між Південно-Західньою й Московсько-Києво-Воронізькою залізницями, з яких остання не бажала брати участі в витратах на будування нового вокзалу. Року 1907 побудували окрему товарову станцію, а на місці старої спорудили тимчасову дерев'яну станцію для пасажирів на той час, поки

будується новий будинок вокзалу. Року 1913 ухвалено проєкта нового великого будинку вокзала, що склав відомий ленінградський архітект В. О. Щуко в романським стилі, в досить монументальних, художніх формах. Згодом автор переробив проєкта, надавши йому рис українського барокко. Улітку 1914 року заклали фундаменти нової будови, та світова імперіялістична війна припинила всяку роботу й на довгі роки залишила Києву замість вокзалу тимчасовий дерев'яний барак, що будувався з розрахунком на три роки. Тільки за радянської влади, коли розгорнулося соціалістичне будівництво, року 1925 знову розпочали розробляти всю схему київського залізничного вузла. Проєкт Комгоспу спорудити новий вокзал близько Берестейського шосе (на перетині Павлівської вулиці й Повітро-Флотського шосе) відхилено й ухвалено залишити станцію на давньому місці, спорудивши одночасно окремий вокзал на Петрівці в районі Межигірської та Костянтинівської вулиць. Після того, як управа П.-З. залізниці розробила план і схему вокзалу, р. 1927-го оголосили закритий конкурс на проєкт фасаду; до конкурсу запросили дев'ятьох київських та харківських архітектів, а саме—Альошина, Вербицького, Кобелева, Дяченка, Андреєва, Бекетова, Ротерта, Кравця й Покорного. З усіх поданих проєктів ухвалено два—архітектів Альошина та Вербицького (в еклектично-барокковому стилі) й Ротерта (кон-

Будівництво нового вокзалу влітку 1930 року.

структивний характер). У серпні того ж таки 1927 року НКШляхів у Москві ухвалив додатково замовити проєкти московським та лєнінградським архітектам Веснінові, Щусєву, Щуко й Рєрбергові. Всі ці проєкти (серед них є дуже цікаві та цілком сучасні) відхилили й перевагу залишили за проєктом Альошина-Вєрбицького, поробивши в ньому деякі зміни. Форми будови залишили бароккові, з домішкою елементів модерну й конструктивізму. У десяти роковини Жовтневої Рєволюції й у десятирічний юбілей повстання київських залізничників проти центральної ради, 7 листопада 1927 року відбулися урочисті закладки нового будинку вокзалу. Пр. 1928—29 провадилися підготовчі роботи: зміцнювали ґрунт бетоновими палями, готували матеріяли, поширювали площу й дамбу, робили останні зміни в проєкті. Восени 1929 року спорудили рештовання величезного центрального корпусу й навесні 1930 року розпочали будувати каркас стін із заліза й бетону. Всі будівельні роботи провадить організація Індубуд.

Новий будинок центрального вокзалу запроєктовано на т. зв. «скрізних» (проїзних) коліях. У зв'язку з умовами місця, під'їзд до вокзалу з боку міста зроблено на одному рівні з пероном. Розміри вокзала запроєктовано з розрахунком на збільшення кількості пасажирів далекого руху й транзитних до 40000 щодоби (1940 р.). У середині будинку міститиметься величезний зав-

вишки вестибюль, з касами для квитків, по боках будинку відділи для приймання та видачі вантажу, пошти, телеграфу тощо; у другому поверсі—залі чекання й ресторація, з яких пасажери виходять на містки, перекинуті через колії, і сходять на потрібний перон. Шляхів має бути одинадцять. Довжина цілого фасаду дорівнюватиме 260 м. (тобто понад $\frac{1}{4}$ км), коштуватиме все спорудження близько 13 млн. крб. Головний корпус (завдовжки 180 м.) мають закінчити 1932 року. Майдан перед вокзалом буде значно поширено й з'єднано з сусідніми вулицями, тармвайну сітку буде поліпшено.

ЧЕРВОНОПРАПОРНИЙ ВАГОНО-ПАРОТЯГО-РЕМОНТНИЙ ЗАВОД ІМ. СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ

Завод, як Київські Головні Майстерні Залізниці заснували року 1868 в районі вокзалу. У зв'язку з розвитком Києва, як залізничного вузла, майстерні поступінно поширювалися, аж доки стали одним з великих підприємств міста з 3.500 робітників. Року 1929 КГМ перейменували на Червонопрапорний вагоно-паротяго-ремонтний завод. КГМ тісно зв'язані з історією революційного руху. У грудні 1879 р. в них відбувся перший організований страйк, що закінчивсь перемогою робітників—їхні вимоги були задоволені. Року 1888 тут заснувався перший с.-д. гурток. Під

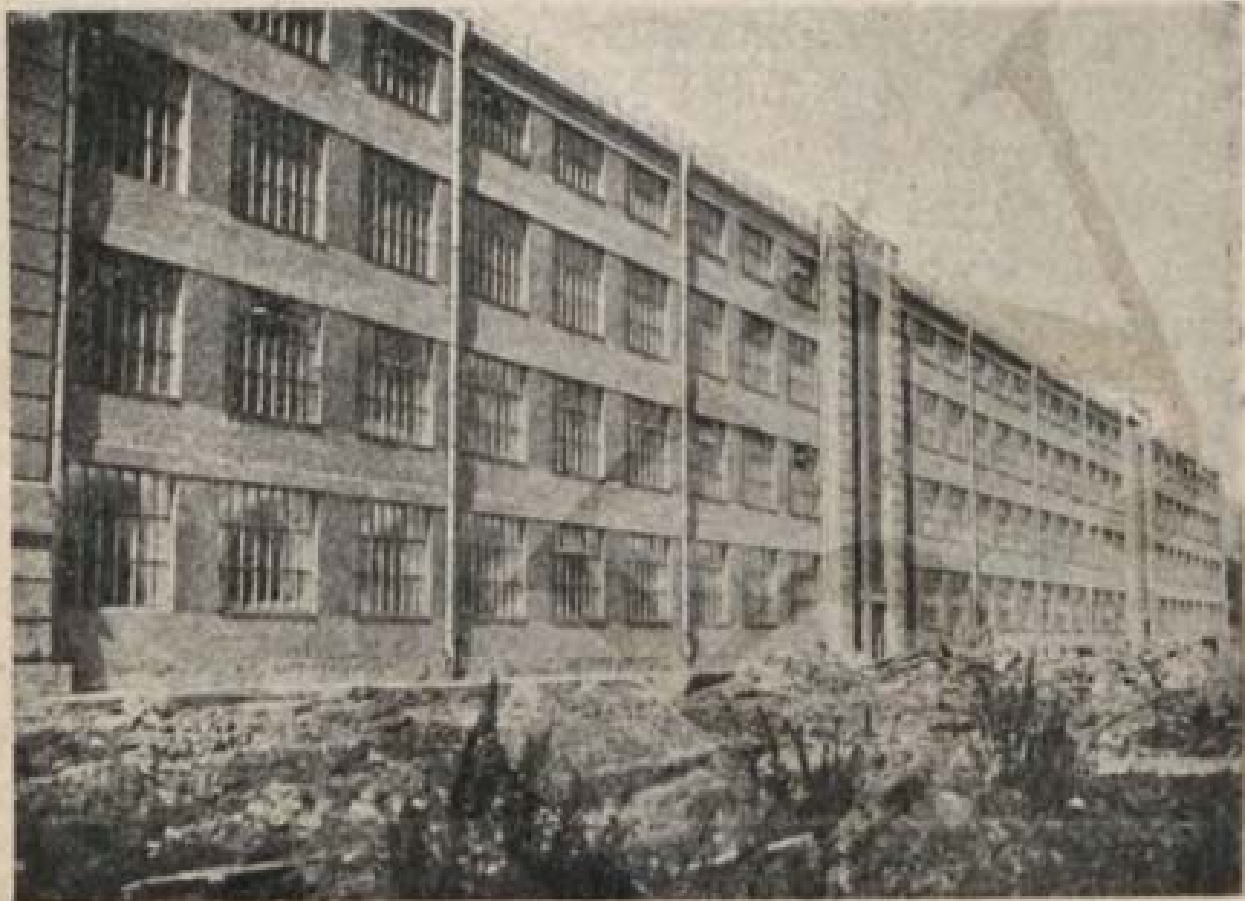
час повстання проти Центральної ради в січні 1918 р. робітники КГМ брали в ньому активну участь. На спомин про участь КГМ у революційних подіях на території заводу є меморіальні дошки з нагоди 50-річчя страйку 1879 р. та на пам'ятку про 10 учасників січневого повстання (Белінського, Ветрова, Лукашевича, Халецького, Гончарова, Маркелова, Харіна, Васильєва, Щавинського, Богданова). На будинку клубу КГМ, де міститься їдальня, прибито дошку з написом: «Тут 22 січня 1918 року гайдамаки забили полонених робітників - залізничників, що брали участь в озоброєному повстанні проти Центральної Ради».

ЗАЛІЗНИЧНА КОЛОНІЯ

За колонією Південно-Західньої залізниці та за кол. головними майстернями міститься окреме поселення залізничників, т. зв. залізнична колонія, що має декілька вулиць («ліній») з будинками для залізничників. Окрім численних будинків для житла колонія має низку установ, що її обслуговують. Тут міститься залізнична лікарня, поліклініка, електротехнікум, профшколи, декілька трудових шкіл, дитячих будинків, їдальня, клуб, пожежна команда, стадіон залізничників тощо.—Близько Залізничної Колонії, між вул. Жадановського й Скоморошським завулком закінчують будувати нові величезні будови Червонограворних Головних Електричних Майстерень.

НОВИЙ БУДИНОК ТРИКОТАЖНОЇ ФАБРИКИ

Недалеко будинку товарої станції, по той бік від залізничних шляхів ще до 1930 року стояли обгорілі стіни кол. сухарного

Інж. Куклін. Новий будинок трикотажної фабрики (збудовано 1930 р.).

заводу, що за царату побудовало військовоє відомство на воєнні потреби. Цей величезний будинок спалили білог оляки 1920 року, й відтоді його не щастило відбудувати. Тепер стару «казенну» будову цілком розібрали й замість неї вже виріс велетенський, чисто конструктивний новий будинок Трикотажної фабрики. Фабрику цю заснував

був року 1916 «земсоюз» на потреби імперіялістичної війни. Згодом фабрика перейшла до Комборбезу й до 1930 року міститься на вул. Воровського № 47. Року 1926-27 вона давала продукції на 600.000 крб., 1929—30—на 4¹/₂ млн., 1930—31 має дати на 22 млн. Новий чудовий будинок (проєкт інж. Кукліна) закінчується в вересні 1930 р., остаточно закінчено його буде р. 1931. Будівля ця розрахована на збільшення фабрики до 4.000 робітників. Отак замість сумної руїни радянський Київ збагачується на ще одне могутнє досягнення реконструктивної доби.

ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКА (В. ВАСИЛЬКІВСЬКА) ВУЛИЦЯ

На південь від центральних районів Києва йде продовження вулиці Воровського (Хрещатика)—Червоноармійська вулиця. Це—колишній шлях на м. Васильків, звідки й стара назва—Велика Васильківська вулиця. Ще в середині ХІХ стор. на початку теперішньої Червоноармійської вулиці, на майдані «Басарабка» стояли шлагбауми, й спеціальні урядовці перевіряли пашпорти приїжджих. У другій половині минулого віку й надто останніми десятиліттями, завдяки торговельному значінню шляху, що зв'язував Київ із півднем та заходом, близькості залізниці, будуванню великих заводів на Деміївці (Сталінці), двом «всеросійським» виставкам, що відбулися на території кол. «Гросцького» майдану 1897 й 1913 рр., мі-

сцевість ця залюднюється й забудовується надзвичайно швидко. До цього треба додати й специфічні умови розвитку Києва за царату, коли євреям (окрім капіталістичної тільки верхівки) забороняли проживати по центральних районах міста й тому основні маси єврейської людности мусіли були осідати або в цьому, т. зв. Либедському, районі, або на Подолі. Усе це спричинялося до того, що Київ зростав саме на південь.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КЛЮБ КУСТАРІВ «ДЕР ШТЕРН»

Вул. Борохова (Мало-Васильківська) № 13. На розі вул. Борохова й Рогнідинської стоїть великий будинок кол. синагоги, побудований на початку 1900-х рр. коштом відомого багатія-цукровика Лазаря Бродського. Стиль будови — «мавританський», улюблений особливо у кол. буржуазії. На підставі ухвал численних робітничих організацій, будинок синагоги р. 1927 передали Центральному клубові кустарів «Дер Штерн», а так само Окружній Спілці кустарів та ремісників-одинців («Окркуст»), що об'єднує багатотисячну масу київських трудящих кустарів і провадить широку професійну та культурно-освітню роботу.

ТЕАТР ІМ. М. К. ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ

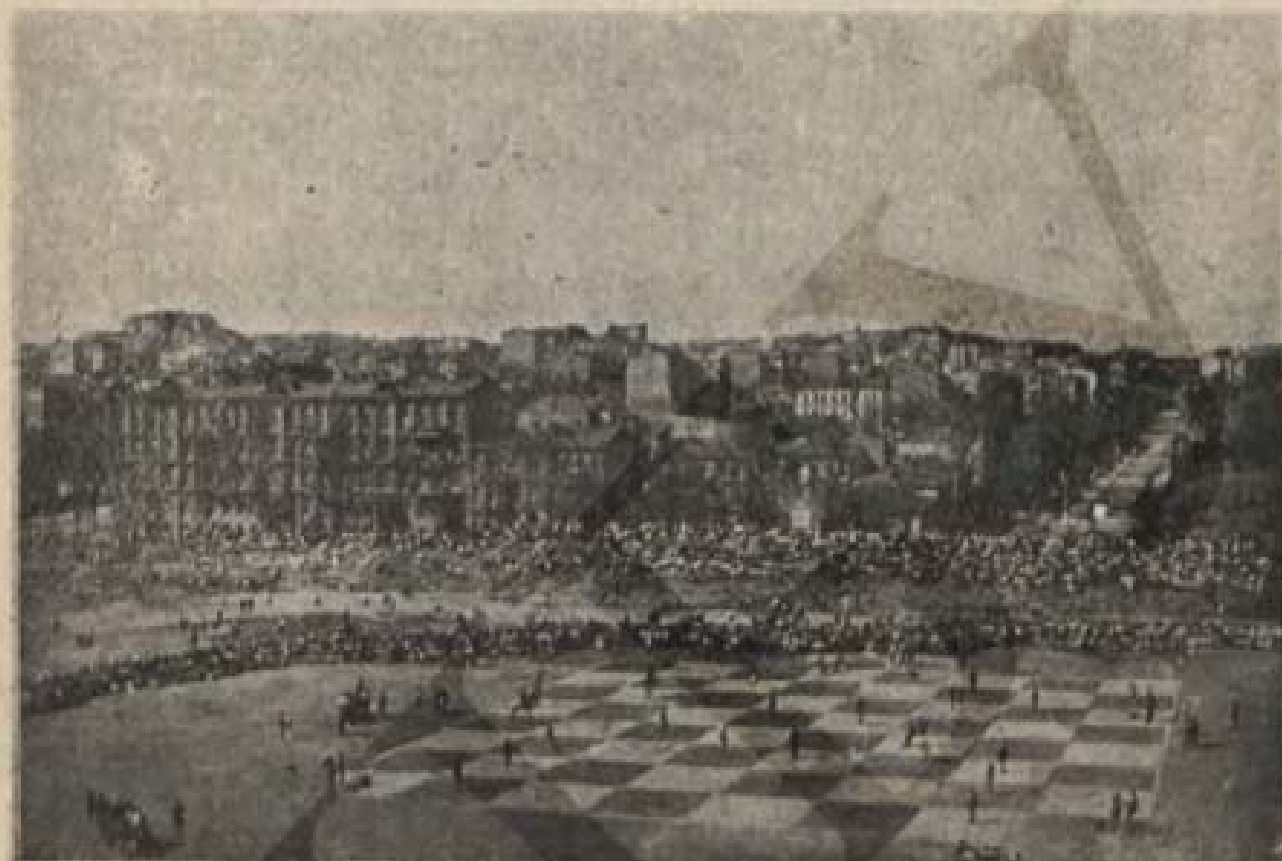
Червоноармійська вул. № 51, а. Ліворуч від входу до Червоного стадіону стоїть

театр ім. М. К. Заньковецької, де міститься клуб комунальників. Будинок спорудило київське «Общество грамотности» на початку 1900-х рр. У ньому містилися різні культурно-освітні установи т-ва, а так само давали вистави драматичні трупи, серед них українська трупа з Садовським, Саксаганським та Заньковецькою на чолі. Року 1905 в будинку відбулися збори перших професійних об'єднань Києва. На фасаді будинку—погруддя Шевченка та Гоголя, а так само меморіяльна дошка. Теперішню назву дали театрові під час святкування сороклітнього юбілею артистичної творчості славетної української артистки 1922 року.

ЧЕРВОНИЙ СТАДІОН

-Кол. Троєцька площа, що міститься поміж вулицями Червоноармійською, Жада-новського (Жилянською) та Заливчого (Сое-ською) коло підніжжя Черепанової гори, була за місце для всеросійських сільсько-господарських і промислових виставок 1897 та 1913 рр. Виставки мали не абияке значіння для економічного розвитку Києва та величезного району, що до нього тяжив. Під час виставок на площі спорудили багато павільйонів, мало не виключно тимчасових, які цілком змінювали вигляд звичайно брудної та незабудованої площі. Художнім оформленням виставки 1913 року керував інж. Ф. І. Вишинецький. Усі головні павільйони були в стилі класицизму,

на жаль без характерного для стиля яскравого пофарбування стін. Після виставки поступінно трохи чи не всі павільйони (побудовані з дерева) поруйнували. Залишилися тільки головний вхід з високою аркою та колонадою й мурований критий ринок уздовж

Червоний стадіон.

вулиці А. Заливчого. Після революції на площі спорудили стадіон з великим майданом для масових дій з 3.000 місць для одвідувачів, з майданчиком для гри, альтанками тощо.

ДРУГИЙ КРИТИЙ РИНОК

Далі за входом до стадіону, на розі Червоноармійської та вул. Андрія Залівчого

(кол. Совська) міститься другий критий ринок з фасадами, обробленими в стилі класицизму, та скляним дахом над усією будовою. Побудували його р. 1913 як ярмарковий павільйон з таким розрахунком, щоб після виставки перетворити на критий ринок. Нещодавно будову капітально відремонтували.

БУДИНОК КОЛ. ДРУКАРНІ «ЮЖНО-РУССКОГО РАБОЧЕГО СОЮЗА»

Вул. Жадановського (кол. Жиланська) № 63. Навесні 1880 року в Києві утворилася міцна революційна організація, під назвою «южно-руського рабочего союза». Вона пропагувала повстання робітників та селян, націоналізацію фабрик і заводів, утворила бойову робітничу організацію, випустила низку проклямацій, серед них і українською мовою. Нелегальна друкарня містилась в будинку № 63, на кол. Жиланській вул. У квітні 1881 р. царська жандармерія ліквідувала «Союз», співучасників засудили до каторги й повисилали до Сибіру.

БУДИНОК ТРУДШКОЛИ № 32

Червоноармійська № 98. Будинок побудували р. 1897—98 за проєктом архіт. Н. Чекмарьова для 4-ої міської гімназії. Року 1920 його спалили поляки, коли кидали Київ, й після того довший час будинок стояв поруйнований. Року 1929 його цілком відбудували для 32-ої Трудової радянської

школи, що містить у своїх стінах понад 1.100 учнів.

«НОВИЙ КОСТЬОЛ»

Черноармійська (Велика Васильківська) № 75. Колись досить численна польсько-католицька колонія в Києві, що складалася великою мірою з великої, заможної буржуазії, року 1896 почала клопотатися про збудування нового костьолу, опріч старого, що стояв на Старому Києві. Року 1898 дозвіл одержано, й після конкурсу ухвалено проєкт архітекта Воловського. Будування провадилося протягом 1899—1909 рр. під керівництвом київського архітекта Волод. Городецького. Костьол збудовано в готицькому стилі, звичайнім для доби еклектизму другої половини ХІХ ст., але в порівнюючі добрих пропорціях, з високими стрільчастими вежами (62 м. заввишки).

БУДИНОК, ДЕ ПРОЖИВАЛА РОДИНА В. І. ЛЕНІНА

Вул. Ульянових (Лябораторна) № 12. Під час готування до революції 1905 року особливо визначне місце займає страйк 1903 року, що охопив залізничні майстерні, багато фабрик, заводів, друкарень тощо, й набув яскраво виявленого політичного характеру. Після розколу РСДРП на більшовиків та меншовиків перша група розвинула тут широку діяльність. Зв'язок з закордонним центром

партії налагоджено через родину В. І. Ле-
ніна, що проживала була тоді в Києві, на
Лябораторній вулиці № 12.—Марію Іллівну,
Ганну Іллівну й Дмитра Ілліча Ульянових.
Всю родину Ульянових заарештували в Києві
1904 року. На спомин про ці події Лябо-
раторну вулицю перейменували на вулицю
Ульянових.

БАЙКОВА ГОРА

По той бік залізничних колій височаться
схили спочатку Батієвої гори, потім так зв.
Байкової Гори, призначеної починаючи з
1838 року для окремих кладовищ за озна-
ками різних релігій—православних, като-
ликів, лютеран. Перше кладовище праворуч
від шляху—має багато могил відомих ук-
раїнських культурних діячів—тут поховані
В. Б. Антонович, М. В. Лисенко, Б. Грін-
ченко, І. С. Нечуй-Левицький, М. Стариць-
кий, Леся Українка, І. М. Стешенко, Г. Нар-
бут, В. Модзалевський так інші. Ліворуч
старе католицьке кладовище має ціка-
вий надгробок Маврикія Повятовського,
відомого польського видавця у Києві
Леона Ідзіковського (вмер 1865 р.), мо-
гили вчених—Г. Бельке й Гн. Фонберга.
На новому католицькому кладовищі поль-
сько-українські публіцисти А. Марцинков-
ський, Ю. Висоцький, Е. Пржевуський,
видавець Юз. Завадський. Нарешті, останнє
наліво, старе лютеранське кладовище має
чимало могил професорів-німців київського

університету, архітекта й художника Пав. Шляйфера й ін.

СТАЛІНКА

(Кол. Деміївка). Просто на південь від центральних районів міста, вздовж Червоноармійської вулиці, її продовження Вел. Васильківського шляху й уздовж залізниці широко розкинулася одна з найбільших робітничих околиць Києва—Сталінка, кол. Деміївка. Виникла ця частина міста пізно— в другій половині ХІХ ст. в зв'язку з економічним значінням Васильківського шляху, побудуванням залізниці (станція «Київ ІІ») великих цегельень, рафінарні, броварні тощо. Згодом на Деміївці виник свій окремий ринок, численні крамниці, останніми роками напередодні світової війни підприємець Марголін збудував трамвай. Після революції— ця частина міста дістала свою сучасну назву «Сталінка». Економічне й промислове значіння Сталінки дуже велике: тут містяться: міські різниці, трамвайні майстерні ім. т. Домбала, великі цегельні силікат-тресту, деревообробна фабрика ім. т. Боженка (допіру цілком перевстаткована), станція «Київ ІІ», залізничні майстерні, велика рафінарія, броварня, кондиторська фабрика ім. К. Маркса й багато інших. Близько кінця Вел. Васильківської вулиці в невеличкому сквері стоїть пам'ятник з бронзовим погруддям Карла Маркса. Там, де кінчається сучасна трамвайна колія, міститься Всесоюзний Трам-

вайний Музей Окркомгоспу (в стадії організації). Ліворуч іде зручне нове шосе до Голосієва й Сільсько-Господарського Інституту. Просто — шлях на Васильків; тут будуть нові будови для Ветеринарного Інституту, і тут пройде нове шосе з трамвайною колією, що зв'яже Київ з великим комплексом будов майбутньої Сільсько-Господарської Академії.

ПІВДЕННО-СХІДНЯ ЧАСТИНА МІСТА

Являє собою схили печерського узгір'я в бік Кловської балки. Простуючи Басарабкою та її продовженням, Басейною вулицею, виходимо на перехрестя вулиць Лібкнехта (Левашівської), «Собачої Тропи» й Госпітальної. Спереду — велика садиба Жовтневої лікарні, що займає весь схил гори з боку Липок до Кловської балки. Це — найбільша в Києві лікарня, заснована року 1875 як «міська». Згодом тут збудували Жіночий Інститут (тепер одна з частин Київського Медінституту). Нині тут будують нові великі корпуси й упорядковують вулицю-шосе. Праворуч знову на гору йде Госпітальна вулиця; на кінці її міститься цікавий, оточений валами й ровами старовинний комплекс будов військового шпиталю. До 1835-х рр. тут була т. зв. «салдатська слобідка». Року 1842 спорудили сучасний комплекс будівель на взірць самостійної фортеці чи замку, з деякими цікавими архітектурними формами, великою му-

рованою стіною (частково розібрана) й кількома окремими бастіонами—«капонірами».

КОСИЙ КАПОНІР

Госпітальна вул., 24. Залишаючи ліворуч в'їзд до віськового шпиталю, бачимо проти

«Косой Капонір». В'їзд до «каверни».

могутньої цегляної стіни з бійницями, серед високих валів темну арку—вхід до «Косого Капоніра», кол. військово-політичної в'язниці, що височиться понад Червоним стадіоном.

Косий Капонір побудували з цегли та каміння близько 1842 р., як бастіон київської фортеці. Згодом, коли фортеця втратила своє значіння й стала «крепостью-

складом III разряду», з капоніра зробили військову гавитвахту, де часом ув'язнювали особливо важливих арестантів і «гражданського ведомства».—Біля косого капоніра іноді й на смерть карали. Так тут покарано повсталих р. 1905—07 салдат саперного батальйону й Селенгінського пішого полку, а так само декількох анархістів. Їхні могили знаходяться поміж валом та фортеційним муром, трохи далі за входом до капоніра.

За громадянської війни дерев'яний даркан, що оточував капонір розібрали на паливо, тоді ж знищено й вхідну фіртку. Залишилися самий капонір та стіна проти нього. До капоніра веде «каверна» кроків із 40 завдовжки, що поступінно знижується. Каверна бувала іноді за місце, де родичі бачилися з «смертниками» напередодні кари. З каверни—вхід до приміщення вартових, яке освітлює одне кругле вікно в склепінні. Поруч з карцерами з одного боку нагівосвітлений коридор з трьома більшими й однією невеличкою за малим не темною камерою для заарештованих офіцерів, з другого боку—велика загальна камера. У Косому капонірі перебували ув'язнені поляки-повстанці 1863 р. та низка революційних діячів пізнішої доби. Серед них згадаємо Рїсс, теперішнього секретаря ЦК КП(б)У т. Косіора, сучасного академіка А. Шліхтера, Чудновського, вбивцю Столипіна—Д. Багрова тощо. Навесні 1930 р. Косий капонір, що був останніми роками за житло для приватних осіб та за склад—заходами Упр-

науки передали до Музею Революції. Тут організується історично-революційний заповідник і меморіальний музей. Приміщення капоніра щодня відкрито для огляду.

ПРОЗОРІВСЬКА БАШТА

Лежить далі на дорозі, що з'єднує військовий шпиталь з Печерським. Це цікава башта, кругла в плані, з круглим двором усередині, побудована на початку 1830-х рр. Праворуч від входу в ній—приміщення кол. церкви в стилі суворої миколаївської готики. В склеп під церквою перенесли тіло фельдмаршала П. О. Прозоровського. Через це башті й дано її давню назву (звідси й «Прозорівська вулиця», «Прозорівський майдан»).

ЗВІРИНЕЦЬ

Район Звіринця дістав свою назву певно ще від заповідного лісу, де полювали київські князі, що мали недалеко звідси свої позаміські фєвдальні резиденції. Пристрась київських князів, особливо Володимира Мономаха, до полювання добре відома. Зовсім близько, на горі, над кол. Видубицьким монастирем, стояв позаміський палац князя Всеволода Ярославича, батька Волопимира Мономаха, відомий у літопису під назвою «красний двір». Палац знищено р. 1096 під час половецького нападу. Згодом на Красному дворі жив Юрій Долгорукий; після

його смерті обурені кияни сплюндрували двір. Пізніше ця місцевість належала Видубицькому монастиреві; у XVIII ст.—лаврі. Року 1810 в районі Звіринецької слободи заклали Звіринецьку фортецю. У 1880-рр. на схилі гори відкрито цікаві печери, р. 1911 їх знайдено знову й досліджено. Виявилася ціла сітка печер, невеличка підземна церква, усипальниця з кістками, знайдено шкур'яні паси з повитискуваними на них зображеннями, написи на стінах тощо. Як гадав І. М. Каманін, що досліджував ці написи, Звіринецькі печери давніші за лаврські; інші дослідники датують їх добою литовського панування. Одразу після того, як знайшли печери, виникла суперечка між Лаврою й сусіднім Йонинським монастирем на право «експлуатувати» печери. Їх негайно пристосували для масового одвідування, «прикрасили» й тим самим мало не вкрай знищили їхню наукову цінність.

Близько від печер—будови кол. Троєцького монастиря, що року 1864 заснував чернець Йона Іриниченко, кол. крамар з Полтавщини. Від його імени монастир дістав свою напівофіційну назву «Йонинського». Року 1903 в монастирі за проєктом архітекта Ніколаєва почали будувати велетенську (за проєктом на 60 саж.) у «русском вкусе», дзвіницю, що мала бути вища за лаврську. Через контр-заходи лаври, що вбачала в цьому небезпечну конкуренцію, а так само грошові розтрати Йони, будова не пішла далі від першого поверху. Після

революції її розібрали й з здобутого звідси матеріялу частково збудували кілька корпусів Сільсько-Господарського Інституту в Голосієві. Тепер у будовах кол. монастиря міститься дитяча колонія.

Поруч з кол. монастирем на схилах гори, спланованих терґсами—братське кладовище учасників імперіялістичної війни. У центрі кладовища року 1916 заклали за проєктом архіт. Фетісова та Рикова «храм—пам'ятник» у стилі московської архітектури XVI-XVII ст. Незакінчену будову гадають використати як крематорій.

Перед світовою та громадянською війнами вся звіринецька долина була забудована дрібними міщанськими будиночками та садками. Під час відомого вибуху артилерійських склепів, що ставсь 6 червня 1918 р., уся ця частина міста цілком зрівнялася з землею. Тоді ж за гетьмана Скоропадського, виник проєкт перенести сюди урядовий центр гетьманової столиці, збудувати всі центральні установи. Року 1919, за радянської влади, робота головного управління для забудування Звіринця розгорнулася ще ширше, але, як столицю УСРР перевели до Харкова, припинилася.

ВІЙСЬКОВА ШКОЛА ІМ. С. С. КАМЕНЕВА

Будинок школи побудували за імперіялістичної війни 1915—16 рр. для потреб військової гарматної школи. Це будова

грандіозного масштабу, з широко розкинутими бічними крилами й ефектовним восьмиколонним портиком у центральній частині фасаду. Виконано будову за проєктом арх. Шехоніна в стилі петербурзьких будов початку ХІХ ст. (т. зв. емпіге). З року 1921 будинок належить радянській вищій військовій школі ім. С. С. Каменева.

КОЛ. ВИДУБИЦЬКИЙ МОНАСТІР

Іа віддалі більш-менш двох кілометрів за Лаврським Музейним Городком міститься колишній Видубицький монастир, що виник мало не одночасно з лаврою. Місцевість коло монастиря на уступі гори, близько Дніпра й гирла річки Либеді надзвичайно мальовнича. Повстання монастиря зв'язують з економічною причиною — біля нього був найзручніший під Києвом перевіз через Дніпро. Монастир заснував і побудував у нім муровану Михайлівську церкву (1070—88 рр.) князь Всеволод, син Ярослава «Мудрого», що мав на вершку гори свій «красний двір». Монастир звичаєм фєдальних часів, лишався родовим у роді Всеволода, його синів Володимира Монамаха й Ростислава, правнука Ростислава, далі Рюрика Ростиславича і т. д. Цим і пояснюється, що близький до родини цих князів ігумен Видубицького монастиря Сильвестр (близько 1105—18 рр.), мало не безсумнівний автор славетного київського літопису, вихваляє всіх князів Ростиславичів і навіть із звичайних

подій у їхньому родинному житті робить події великої державної ваги. Сильвестр перед тим був чернець печерський; у цих двох монастирях і складено літопис, найважливіше джерело давньо-української історії. 1199—1200 рр. коштом князя Рюрика Ростиславича, аматора будівництва, й майстерством першого, відомого нам українського архітекта, Петра Милоніга, тут збудували велику підпірну стіну, яка мала захищати гору від зсувів до Дніпра, що підмивав тоді берег безпосередньо під церквою. Батисва навала, певно, не знищила значіння й добробуту монастиря — р. 1250-го тут зупинявся, їдучи до Орди, галицький князь Данило Романович. За литовських часів монастир зберігає багато мастків, але східня частина старої михайлівської церкви, підмита Дніпром, у XVI ст. обвалилася; її відремонтував Петро Могила. Наприкінці XVII ст. за найголовнішого «ктитора» монастиря був стародубський полковник Мих. Миклашевський; він своїм коштом будує тут нову бароккову Георгіївську церкву, муровану трапезну й ін. і не забуває прикрасити їх своїми гербами, портретом тощо. У XIX ст. монастир правив за місце де ховали своїх небіжчиків численні аристократичні родини Києва. Після революції монастир скасували, а його будови передали робітникам та службовцям найближчого (що за залізницею) тартака.

Найдавніша пам'ятка кол. монастиря — Михайлівська церква, закінчена 1088 року.

Давня будова збереглася тільки в західній та центральній своїй частині—уся східня, всі склепіння й баня обралилися в XVI ст. Між 1635 й 1647 рр. Петро Могила добував до мурованих частин, що збереглися, дерев'яні вівтарі, верхній приділ (до хор) і баню, тобто вкоротив давню будову й перетворив її на двоповерхову. Сучасні вівтарі й баня належать вже до 1765—80 рр. Три старі фасади збериглися добре—видко й тричастковий поділ стін (навіть заокруглення закомар), вікна давньої форми, виступ північної стіни, де сходять на хори, тощо. Усередині видко нартекс давньої церкви й вівтарні частини, прибудовані безпосередньо до західньої пари стовпів. Зберігся так само давній хід на хори в товщі стіни. Друга дуже цікава будова—центральна Георгіївська церква того ж монастиря, побудована в 1696—1701 рр. коштом стародубівського полковника Мих. Миклашевського, що багато будував у Стародубі, Глухові й ін. Будова—хрещата в плані, з п'ятьма банями над кінцями грецького хреста, отже конструкція її сама та, що була особливо властива тодішній дерев'яній українській архітектурі. Декорація стін має ознаки впливу московської архітектури. Дуже цікавої форми—три портали. Всю будову виконав певно майстер-автор церкви на Економській брамі в лаврі й Катерининської церкви в Чернігові. Усередині—дуже цікавий своєю різьбою й розмалюванням багатопверховий іконостас. У церкві ба-

Кол. Видубицький монастир. Георгіївська церква
(кінець XVII стол.).

гаго світла (всі бані світові). На південній стіні до 1840 р. висів портрет «ктитора» Мих. Миклашевського (тепер у Всеукраїнському Історичному Музеї). Кол. трапезну побудував був одночасно з Георгіївською церквою теж Миклашевський. Її прикрашає його величезний ліплений герб. Року 1924 її переробили під клуб деревообробників. Дзвіниця в нижній своїй частині належить до однієї доби з догіру названими будовами, верх — початку ХІХ ст. У садибі монастиря — багато могил колись найзаможніших і найродовитіших киян; є цікаві своєю скульптурою надгробки. Серед могил діячів культури треба згадати могилу відомого педагога Ушинського, колись популярного лікаря Афанасьєва т. і.

ДЕРЕВООБРОБНИЙ ЗАВОД

(Теличка). За Звіринцем близько долини Либеді й залізниці міститься околиця «Теличка». Вважаючи на зручність цього місця, як вузла, де сполучаються залізниця й водний шлях (Дніпро), тут 1929 року почали будувати великий деревообробний завод Українлісу, на якому працюватимуть до тисячі робітників. Завод складатиметься з лісопильного і форнірного цехів, сушарні, цеху будівельних деталей та власної електростанції. Завод випускатиме продукції на 5 млн. крб. Територія кол. Іонинського монастиря перетворюється на робітничу оселю нового заводу.

ЗАЛІЗНИЧНИЙ МІСТ

Побудовано близько гирла річки Либеді; долиною її скористувалися на те, щоб прокласти залізницю на високий правий берег Дніпра. Міст закінчили р. 1870 й відтоді Київ уперше зв'язався постійним залізничним шляхом з усім сходом і північчю. Міст дуже довгий—понад один кілометр (500,5 саж.), стоїть на 13 великих биках. Коли його збудували, це був найдовший міст в Європі. Автором будови був інженер Струве. На початку червня 1920 р. білополяки, кидаючи Київ під натиском червоної армії, висадили в повітря один з його прогонів. Після того деякий час від'їздячи від Києва, доводилося перевозитися човном на той бік Дніпра й далі пішки чи кіньми діставатися до Дарниці. Не вважаючи на важкі часи, дуже скоро (1921) міст відбудували знову.

ЛАНЦЮГОВИЙ МІСТ ІМ. ЄВГЕНІЇ БОШ

Починаючи з 1702 року московська залога, що займала Печерську твердиню, наводила на Дніпрі недалеко Лаври пливучий на плитах міст, що звався «Наводницький»; від нього ще й досі збереглася назва «Наводницької» дороги. Потреба в постійному мості весь час була велика, але ще до середини ХІХ ст. мандрівники, що приїздили до Києва з лівого берега, перевозилися через Дніпро поромами або човнами. Допіру 1848 р. за-

клали новий завдовжки на 365 саж. міст на шістьох великих мурованих биках. Кожен бик вивершувало ціле архітектурне спорудження в формі арки з двома баштами по боках, обробленими в характері середньовічних англійських фортечних чи замкових споруджень; арки зв'язувалися одна з одною могутніми дугами ланцюгів. Ці арки й лінії ланцюгів справляли імponentне вражіння. Всі залізні частини мосту були виготовлені в Бірмінгемі й звидті через Ліверпуль 16 кораблями приставлені до Одеси, далі волами до Києва. Автором закінченого 1850 року мосту був англійський інженер Чарльз де-Віньйоль. Трохи згодом збудували й узбережне шосе від мосту до Подолу в один бік і до Видубицького монастиря в другий. Ланцюговий міст завсігди вважали за одну з головних окрас Києва; він був за одне з найулюбленіших місць для гулянок. Навіть за імперіялістичної й громадянської війни, не вважаючи на численні зміни влади в Києві, він лишався цілий, аж доки польська окупаційна армія, відступаючи від Києва першими числами червня 1920 року, висадила в повітря один із прогонів мосту, через що подерті в місці вибуху ланцюги потягли за собою весь міст. Наслідки цього вандалізму відчувалися довго—все сполучення Києва з лівим берегом провадилася тільки через тимчасовий дерев'яний міст. Думка відбудувати зруйнований Ланцюговий міст виникла вже наприкінці 1921 року, але здійснити її по-

щастило тільки геть ізгодом. У січні 1924 р. ухвалили проєкт відбудови, що склав професор КІІ—Е. О. Патон. Через те, що старий міст через низький рівень заваджав пароплавному рухові (надто гід час поводи), новий піднято на багато вище. Муровані арки познімали й позамінювали вищими залізними. Систему ланцюгів зберегли, але цілком перевстаткували, тільки дочасти використавши старий матеріал. Нагруженими зусіллями робітників, київських організацій та заводів, під керівництвом інженерів Березіна й Ендіміонова, міст відбудували цілком. Металеву конструкцію мосту зібрали виключно швидко—250.000 пудів за 85 днів. Урочисто відкрили новий міст ім. Є. Бош 1 травня 1925 року.

СЛОБІДКА

(По той бік Дніпра) заселилася порівнюючи недавно, в другій половині минулого століття по збудуванні мосту й прокладенні чернігівського шосе. Вся ця місцевість затоплюється Дніпром під час весняної поводи; через це всі будинки в Слобідці побудовані на високих палях. Щовесни Слобідка перетворюється на Венецію—сполучатися між окремими будинками можна тільки човнами. У високу воду човни пристають без осередньо до дверей другого поверху. Раніше Слобідка була притулком для вбогої людности, що шукала дешевого житла, а так само для безправних євреїв, яким

забороняли проживати в Києві (перед революцією Слобідка перебувала в межах чернігівської губернії). З другого боку, тут містилася низька позаміських ресторанів, кафешантанів та місць розпусти, куди міська буржуазія їздила вночі й на світанку. Після

Дніпро й Труханів острів проти саду, 1-го Травня.

революції ці будинки перетворили на культурно-освітні заклади (школи, клуби тощо).

ТРУХАНІВ ОСТРІВ

Міститься по тій бік Дніпра проти саду 1 Травня між головним Дніпровим річищем, т. зв. «Стариком» або Долобською протокою й Чорторієм. Усі ці назви — старі, існували

ще за ранньо-февдальної доби: назва «Труханів» походить певно ще від половецького хана Тугорхана, тестя київського князя Святополка, що поховав його 1096 р. коло Берестового. «Долобське» згадується на початку XII ст., тут відбувалися зустрічі кня-

Пролетарський сад над Дніпром.

зів з метою замирення. «Чорторія» теж згадується ще в XII ст., як місце воєнних дій, перемоги над половцями тощо. Частина Труханова Острова проти Пролетарського саду й Петрівки тепер заселена; будівання нагадує слобідські будинки, бо й тут Дніпро щовесни заливає весь острів водою. На Трухановому живе переважно малозаможня, трудова людність. Уздовж Дніпрового бе-

рега тягнеться широка піскувата смуга — т. зв. «пляж». Уперше пляж, як місце масового купання, впорядили німці від той час, як окупували були країну 1918 р. Нова ідея прищепилася, і відтоді щоліта весь берег укривають бараки й кабінки для роздягання, школи плавби, дитячі соляріуми тощо. Усі великі профспілки мають свої окремі водяні станції. В літню пору пляж одвідують щодня десятки тисяч людей.

НОВИЙ ПЕТРІВСЬКИЙ МІСТ

Ще напередодні імперіялістичної війни виникла думка перевстаткувати київський залізничний вузол, проклавши нову залізничну колію від вокзалу через Сирець і Дніпро біля Чорторию до Дарниці, спорудити навколо Києва зімкнене коло залізничних шляхів. За світової війни взялися здійснювати цей проєкт і р. 1915 розпочали будувати новий міст через Дніпро, вище Подолу, недалеко урочища Наталки й Чорторию. У добу реконструкції знову розпочали цілком перевстатковувати київський залізничний вузол. Іще в лютому 1926 року ухвалили будувати найперше міст вище Подолу (Петрівки), що не тільки зімкне залізничне коло навкруги міста, але й зв'яже одну з найбільших торговельних частин Києва—Петрівку із сходом. Роботи для поновлення колії й збудування нового мосту переводили в 1928—29 рр. | Порівню-

ючи з мостом 1915—16 рр., сучасний петрівський міст, для зручності проходу пароплавів, піднесено на багато вище. На дванадцяті річницю Жовтневої Революції, 8 листопада 1929 р. новий міст урочисто відкрили в присутності багатьох тисяч робітників та селян. Красою своєї конструкції—це тепер найкращий київський міст.

колиці Києва завжди приваблювали як самих киян, так і численних одвідувачів міста. Різноманітний рельєф місцевості, стрімкі схили високого правого берегу, різні породи лісу, сади, луки, Дніпро з його

мальовничими рукавами, озерами, островами, затоками, мальовничі села, історичні й мистецькі пам'ятки, що свідчать про давню культуру краю, — усе це завжди становило неод'ємну частину ознайомлення з містом. В умовах радянського будівництва цікавість до одвідування міських околиць ще підсилюють об'єкти нового будівництва — нові промислові комплекси, величезні навчальні заклади, будівництво комун, колгоспів та великих радгоспів.

Т. ЗВ. МИКОЛЬСЬКА ПУСТИНЬ

За 20 км. від Києва на правому боці Десни. Сосновий бір на високому березі та зарослі верби і осоки в заплаві. Характерне корито Десни в долинній її частині. Різкий поділ кольору води Десна та Дніпра в місці, де вони сполучаються. Яснішого кольору вода Десни набуває в горішній частині, перетинаючи крейдяні гори.

Їхати до Микольської Пустині пароплавом
або моточовном.

СТАРОСІЛЛЯ

Сосновий бір на лівому боці Дніпра,
кілометрів за 20 вище Києва. Старосілля

На Дніпрі під час поводі.

(колишні Літники) розташовані коло Дніпра,
але звідтіль недалеко й до Десни. Гарна
місцевість, сосновий бір на піскових горбах.
У Старосіллі міститься літня лабораторія
Біологічної Станції ВУАН. За один кіло-
метр від Старосілля в с. Хатянієці зібрано
великі етнографічні колекції, що становлять
основу Етнографічного Музею ВУАН. Їхати

до Старосілля треба або гароплавом—(1¹/₂—2 год.) або моторовим човном.

ВИШГОРОД

Приблизно за 18 км. на північ від центру Києва. Високий правий берег Дніпра знову

Пляж на березі Труханова острова проти саду Першого травня.

підходить до самої річки, пануючи над усією долиною. Таке становище створило сприятливі умови для оселення, надто за часів розбійної торгівлі (над шляхом «з гаряг в греки») та раннього феодалізму (підступ до Києва з півночі). Ще в X ст. застаємо

тут чималу оселю, що є власність княгині Ольги («Олжин город»). Третина важкої данини, що Ольга наклала була на деревлян — іде на Вишгород. Олжин онук, князь Володимир, теж мав тут велике палацове господарство, тримав тут близько 300 жінок із свого гарему. Охристившись Володимир будує тут дерев'яну церкву на честь свого нового «патрона» св. Василія; сюди згодом поклали тіла його забитих синів Бориса та Гліба. У Вишгороді вмер Ярослав (1054 р.). Року 1072 князь Ізяслав побудував

Десна під Києвом.

тут нову дерев'яну церкву; сюди перенесли тіла Бориса й Гліба, яких вже тоді починали шанувати за «святих». Трохи згодом, р. 1115 за участю Володимира Мономаха добудована велика мурована церква. У системі феодалного ладу Вишгород часто правив за окреме князівство й відігравав велику

політичну роллю. Тут перебував і Андрій Боголюбський, аж доки перейшов до Суздаля, й звідси полки його спільників розпочинали свої походи на Київ, що кінець-кінцем до краю сплюндрували давню столицю (1171 р.). Рівнобіжно з тим, як занепадає торговельне значіння Дніпрового шляху, занепадає й Вишгород. У XVI ст. тут згадується окремих литовський замок. На початку XVII ст. київські католицькі ченці розбирають вишгородську церкву й з її цегли будують свій домініканський костюл на Подолі (пізніше церква Петра й Павла). Чимало будівельного матеріялу вивезли звідси й на збудування Андріївської церкви у Києві. Від доби процвітання Вишгорода лишилися рештки складної системи давніх валів та ровів, чималий т. зв. культурний шар землі, рештки фундаментів давньої церкви (під сучасною 1862 р.) тощо. Сучасне село Вишгород, порівнюючи з колишньою ролею цієї оселі—невеличке. Чимале значіння мають великі цегельні, що постачають Києву чудову цеглу, й поклади бурого вугілля.

МЕЖИГІР'Я

На правому горяному Дніпровому березі, при бл. за 20 км вище Києва. Одна з наймальовничіших київських околиць. Стрімкі відслонення та яри Межигір'я дають чудовий матеріял для ознайомлення з геологічною будовою місцевости. Горби вкриває

листястий ліс (переважає граб), що його населяє досить численне дрібне птаство. З горбів чудовий краєвид на Дніпрову заплавину, на ліси лівого берега та заплавину Десни. Межигір'я, що лежить тільки за два кілометри на північ від Вишгорода,

Межигір'я. Видок з Виноградної гори.

здавна приваблювало поселенців. Гадають, що ще за февдальної передмонгольської доби тут вже існував монастир, напевно відомий з 1500 р. Протягом XVI й XVII ст. межигірський «Спас» здобуває багато маєтків, будується, виходить у тісні стосунки з Запоріжжям, яке вважає його за «свій», «козацький» монастир, а Січ—за межигірську «шарафію». З 1672 р. запорожці влаштовують тут військовий шпиталь переважно для ста-

рих або покалічених січовиків, з 1691 року підпорядковують Межигір'ю найближчі до Січі монастирі Самарський, Лебединський тощо. Заможна запорозька старшина обдаровувала Межигір'я цінними речами, будувала тут своїм коштом. Року 1775 скасовано межигірську «парафію»—Січ, а р. 1786 закрито й монастир, майно й дзвони передано по різних місцях. У квітні 1787 р. Катерина II, перебуваючи у Києві, хотіла одвідати Межигір'я, але напередодні її приїзду монастир спалено, щоб помститися за знищення Січі й «Спаса» межигірського. Року 1798 погорілі будови передали київському магістратові, щоб влаштував фаянсову фабрику, в зв'язку з знайденням на території Києва (під Печерським) та в Межигір'ї каоліну. До фабрики, що почала працювати року 1801, приписано кількасот селян-кращаків з околиць сіл. Року 1822 фабрика перейшла у відання царського «кабінету». На 1830—40-ві роки припадає найбільша продукція Межигір'я, що стало широко відомо. У 1858—74 рр. фабрика перебувала в оренді у приватних підприємств, аж доки закрилася, не потрапивши пристосуватися до нових економічних обставин. (Найкраща колекція виробів межигірської фаянсової фабрики переховується у Всеукраїнським Історичним Музеї ім. Шевченка в Києві). Року 1884 Межигір'ям знову заволоділо духівництво, з 1894 року й аж до революції тут існував жіночий монастир. Року 1921 в Межигір'ї оселяється колектив

молодих митців, що починають працювати над відродженням керамічного виробництва на засадах сучасного, революційного побуту. 1923 року тут вже засновується художньо - керамічний технікум, що своїм мистецьким рівнем навчання є безперечно найкращий в УСРР. Року 1930 його реформовано на Інститут.

Архіт. Іван Кедрін. Центральний портик до межигірського корпусу 1766 року.

З окремих пам'яток Межигір'я варто оглянути головну церкву, побудовану близько 1676-90 рр., тринавового типу, з тогочасним, прекрасної різьби, іконостасом. У му-

рованім «опасанні» (галерії) навколо церкви, побудованім на початку ХІХ ст., ще переходять рештки неопаленого межигірського посуду. Далі довгий кол. «братерський корпус» проти західнього фасаду церкви. Побудував його 1766 року київський

архітект Іван Григорович-Барський і перебудував 1816—17 рр. архітект Іван Кедрін. Колишній «станковий» корпус фабрики на південь від церкви побудував 1817 р. Кедрін; у ній тепер містяться керамічні майстерні. І нарешті—чудова кол. «брама» з дзвіницею, що побудував 1772—74 рр. коштом останнього кошового війська запорозького П. І. Калнишевського, можливо, архітект Григорович-Барський; усередині цієї будови міститься цінний музей виробів технікума.

Вважаючи на культурне минуле Межигір'я, тут тадають улаштувати Державний Культурно-Історичний Заповідник.

СТАРОПЕТРІВСЬКИЙ КОЛГОСП «НАДІЯ»

Приблизно за два кілометри на захід від Межигір'я розкинулися великі села Старі й Нові Петрівці. Колись ці села належали монастиреві, перейшли до держави, згодом були приписані до фаянсової межигірської фабрики й постачали їй свою дешеву робочу силу. Тепер у Старих Петрівцях утворився колгосп під назвою «Надія». Він об'єднує 193 господарства й має 512 га усупільненої землі. Напрямок господарства—городньо-скотарський з розвитком ягідництва.

ПУЩА-ВОДИЦЯ

Міський ліс Пуща-Водиця, разом з скарбовими лісами, що межують із ним—це

одне з цікавих екскурсійних місць в київських околицях. Їхати до Пущі-Водиці трамваєм № 19 від Червоної Площі на Подолі. Пуща-Водиця—сосновий бір з більшою чи меншою домішкою листястих дерев—дуба, берези, осоки. Де-не-де по краях ліса, або на низьких місцях у середині його, ліс складається з листястих порід—дуба, вільхи, осики з густими порослями ліщини тощо. Цей суцільний лісовий масив є південна віднога т. зв. Полісся. Серед представників його фльори й фавни є низка північних форм (журавика, ведмежа ягода, брусничка, росичка, богульник, лісова куниця тощо). У Пущі-Водиці велика дачна місцевість з чудовим повітрям, особливо для слабих на легені, зразкова дитяча санаторія, чудово влаштована. Найкраща частина лісу—це ставки, що тягнуться між Пущею й селом Мостиці.

БАЛАБАНІВСЬКА КОМУНА ІМЕНІ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО

Міститься за два кілометра від станції Буча ПЗЗ. Комуна об'єднує 72 господарства, має 204 га усуспільненої землі, усуспільнену худобу. Напрямок господарства—городній.

МИХАЙЛІВСЬКА АРТІЛЬ «СЕЛІНТЕРН»

У селі Михайлівка-Рубежівка, за п'ять кілометрів від ст. Буча. Об'єднує 168 госпо-

дарств, має 1.186 га землі. До 1930 року мала виключно городній напрямок, на 1931 рік цей напрямок гадають змінити на городньо-скотарський. Передбачають зорганізувати молочарську ферму.

СВЯТОШИН

Велика дачна місцевість, розкинута в сосновому бору. Святошин зв'язаний з містом широким Берестейським шосе, трамвайною колією № 6 й залізницею. Як дачна місцевість Святошин виник років з 30 тому, але жили в отих дачах тільки заможні верстви людности. Тепер у Святошині організована низка будинків відпочинку для членів київських профспілок.

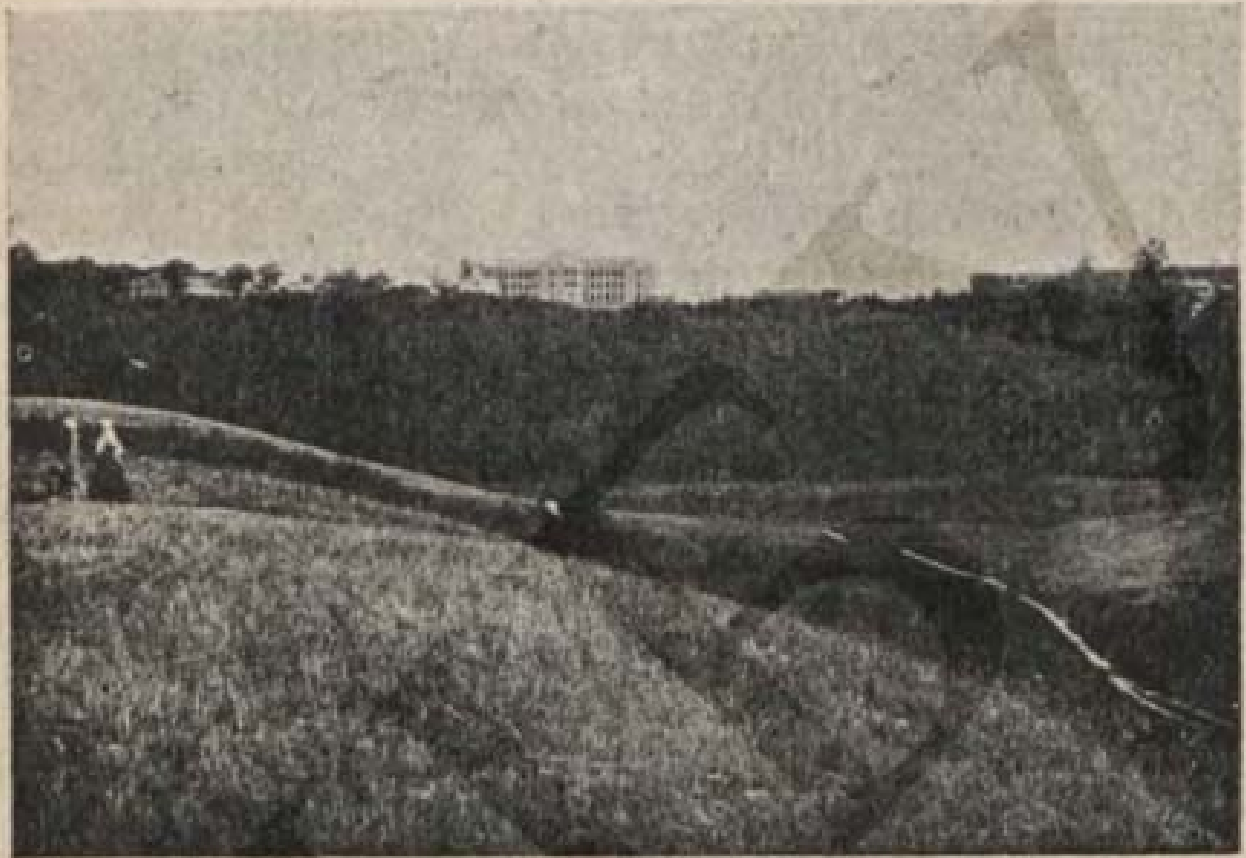
ГАТНЯНСЬКА АРТІЛЬ «КОЛОС»

У с. Гатному близько станції Жуляни (5 км.), городнього напрямку, об'єднує—142 господарства й 311 га усупільненої землі.

ГОЛОСІЇВ

Так зветься мальовнича лісиста околиця Києва, приблизно за 3 кілометра на південь від Сталінки. Величезні голосіївські ліси здавна належали київській лаврі. Петро Могила влаштував тут на схилі гори до маленької річки монастир. Згодом, у XVIII ст. тут був розведений штучний парк. У XIX ст. сюди часто приїздили «на від-

починок» вище духівництво й лаврські ченці, панувала розпушта. За імперіялістичної війни й громадянської ліс зазнав багато шкод: чудові дуби чисто вирубали більше-менше на 2 км навкруги Сталінки. А в тім незабаром почалося відродження до нового життя.

Голосіїв. Нові будови Лісотехнічного й Сільсько-Господарського Інститутів.

Спочатку Голосіїв перейшов до Київського Губвиконкому. Року 1920 від київського політехнічного інституту відокремився агрономічний факультет, що розгорнувся на спеціальний Сільсько-Господарський Інститут. Наступного року утворено лісо-інженерний факультет, р. 1923—23 новоутвореному інституту передано колишнє мана-

стирське господарство Голосіїв і сусіднє лісництво. Року 1926 розпочато здійснювати грандіозне завдання — збудування Всеукраїнської Сільсько-Господарської Академії, яку гадають розгорнути у складі 12 інститутів навчального й науково-дослідчого

Голосіїв. Видок на один з нових будинків С.-Г. Інституту.

характеру. Найперше споруджено будинок лісо-інженерного факультету—тепер Лісотехнічний Інститут, що випускатиме фахівців культури ліса, розробки ліса, лісових економістів, меліораторів, лісохіміків, лісотехнологів та механіків для деревообробної промисловости. Новий будинок, збудований 1926—28 рр. має три поверхи; в

Архіт. Д. М. Дяченко. Будинок Лісотехнічного Інституту.

них розміщені аудиторії, лабораторії, лісовий музей, креслярні, кабінети; устаткування лабораторій частково виписано з-за кордону. Інститут має лісництво в Голосієві (1.100 га), Боярці (6.200 га) й коло Чугуєва на Харківщині (9.000 га).

На захід ближче до Васильківського шляху розгортається будівництво великого Комплексного Сільсько-Господарського Інституту. Вже закінчений великий будинок—Хемічний для факультетів агрономії та ґрунтознавства й для обслуговування всіх інститутів лінією хемії, основний будинок Комплексного Інституту з факультетами механізації та електрифікації сільського господарства, агрономії та ґрунтознавства й де тимчасово міститься Інститут цукрового буряку, великий студентський гуртожиток на 520 душ і один професорський будинок. У процесі будування—корпус зоотехнічного факультету, філіял н. - д. інституту сільсько-господарського машинобудівництва, студентський гуртожиток на 600 чоловіка, професорський будинок. Нарешті, на 1931 рік гадають збудувати новий корпус лісо-технічного інституту, спеціальний будинок з їдальнею, універсальною крамницею, клубом та театром, що обслуговуватиме всі інститути, і ще нові корпуси для студентських гуртожитків (400 чол.), для робітничого факультету (300 чол.), професорів тощо. Увесь цей грандіозний комплекс будівель, до якого передано крім лісів, ще 500 га луку, багато землі для агробази, ху-

тори Теремки, Грушки, Глибоку Долину (дослідні поля), Китаїв, Самборки (сади) тощо, 1931 року з'єднається з містом, окрім вже готового шосе, ще трамваєм з боку Васильківського шляху. Будови мальовниче розмістилися на гребені гори над глибокою балкою, оточені лісом і полями. Автор більшої частини будівель є архітект Д. М. Дяченко, стиль—т. зв. український барокко. Навколо самої можливості використовували історичний стиль у сучаснім будівництві й спеціально для будов С.-Г. Інституту в пресі точилася й досі ще точиться палка дискусія.

БУДИНОК ВІДПОЧИНКУ СЕКЦІЇ НАУКОВИХ РОБІТНИКІВ

■ (Кол. «Преображенський скит»). За один кілометр від Голосієва по дорозі до Китаєва. Серед прекрасної високої місцевости, грабового лісу, садків, гаїв, ярів тощо міститься садиба з численними будинками й садками, де щоліта відпочивають члени Київської Секції Наукових Робітників та їхні родини. Перед революцією всі ці землі належали лаврі. У 1860-х рр. вона заснувала тут т. зв. «болгарський» хутір, де розводили виноград, і «преображенський скит», на кладовищі якого м. і. ховали всіх лаврських ченців. Року 1924 будови й садиби передано будинкові відпочинку, де щороку відпочиває близько 300—400 наукових робітників і їхніх родин.

КИТАІВ

На південь від Києва, за 2—3 км від Сталінки й більше-менше стільки ж від Голосієва. Китаїв лежить у чудовій місцевості, серед гір, укритих буковим та грабовим лісом, ярів з ставками, плодових садків тощо. Назва походить від тюркського «Китай», що визначає укріплення, фортеця. У південно-східній частині Китаєва гора справді утворює довгий виступ, оточений та поперетинаний давніми валами й ровами—городищем слов'янських та фєвдальних часів. Звідси—чудовий краєвид на Дніпрову долину; поруч ще недавно видно було великий могильник слов'янських часів. На горі—за ставком—існував монастир, спочатку дерев'яний, приписаний до Лаври. Року 1763—67 на місці старої дерев'яної монастирської церкви побудував нову, хрещату у плані, з п'ятьма банями (тобто характерно-українського типу) архітект — лаврський «підданий» Стефан Ковнір. У 1880-х рр. її зіпсовано бічними прибудовами. Всередині іконостас, якого виконала лаврська малярна майстерня (п'ятеро «молодиків») ще 1759 р. під керівництвом «начальника малярського» Романа. На північ від церкви—цікаві скульптурні й розмальовані надгробки «Досифея Дівиці» 1776 р. й поруч другий 1780-х рр. Гарна класичного стилю дзвіниця побудована 1835р. Монастир після революції скасовано. Тепер у частині будов колонія дефективних дітей.

Садки й господарчі будови використовують радянські сільсько-господарські організації. Тут заведено м. і. зразкове ягідне господарство, відроджують виноградарство й виноробство, вироблюють плодови й ягідні вина то що. Навколо Китаєва—великі плодови садки.

ЦЕРКОВЩИНА, ФЕОФАНІЯ, ВІТА ЛИТОВСЬКА

Місцевість далі за Голосієвом, Преображенням, Китаєвим й ін. теж багата на чудові краєвиди, ліси, ставки, яри серед високих горбів, сади тощо. У Церковщині цікаві рештки (печери тощо) давнього Гнилецького монастиря, що занепав через напади кримських татар. По дорозі до Церковщини звертають на себе увагу добре збережені «змієві вали» X—XII ст. ст. Усі ці землі та села, як і Голосіїв, Преображення, Китаїв, належали колись лаврі або іншим київським монастирям (Михайлівському, Братському, Пустинно-Микольському, Видубицькому тощо). Історичні джерела (записки Салтановського) свідчать про неймовірний визиск селян і знущання з них ченців, криваві оргії й розпусту. Тепер «Феофанія» перетворена на величезний науково-організований птахівничо-молочарський радгосп київського Союзу робітничої кооперації, що постачає на київський ринок великі маси молочарських й птахівничих продуктів.

КРУГЛИЦЬКА КОМУНА ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА

Біля с. Хотова (2 км. за селом Хотовим)
об'єднує 33 господарства й 76 га ріллі.
Вся худоба теж усуспільнена.

ДЕРЖАВНИЙ ЗАПОВІДНИК «КОНЧА- ЗАСПА»

Розташований у заплавіні правого Дні-
прового берега—20 км. нижче Києва. Ще

Заповідник «Конча-Заспа». Озеро «Конча».

в пам'ятниках XVI ст. Конча (Глушець)
зазначається як дуже багате на рибу озеро;
за право володіти ним протягом кількох
століть точилися суперечки між дідичами,
манастирями й селянством. До складу за-
повідника входять два озера: довге (6 км.)

та вузьке, але глибоке (де-не-де до 13 м.) озеро Конча і невеличке озеро-стариця Заспа, луки, подекуди вкриті дубовим гаєм, зарослями осокорів та верби. Правий берег Кончі—високий пісковий бархан—укриває сосновий бір. У Заповіднику багато риби, птахів,

. Державний Заповідник «Конча Заспа».
Протока «Бистрик».

надто під час перельотів. При Заповіднику, заснованому постановою НКЗС України 1921 р., працює Науково-Дослідча Станція (з 1924 р.), з невеличким Музеєм місцевої природи, та Рибня (від 1929 р.), що ставить собі завдання штучно розводити рибу, щоб зариблювати Дніпро. Рибня розпочала зариблювати Заповідник чечугою (стерлядь) та коронами. Найкращий шлях до Заповідника—Дніпром на моточовні. Мотор серед-

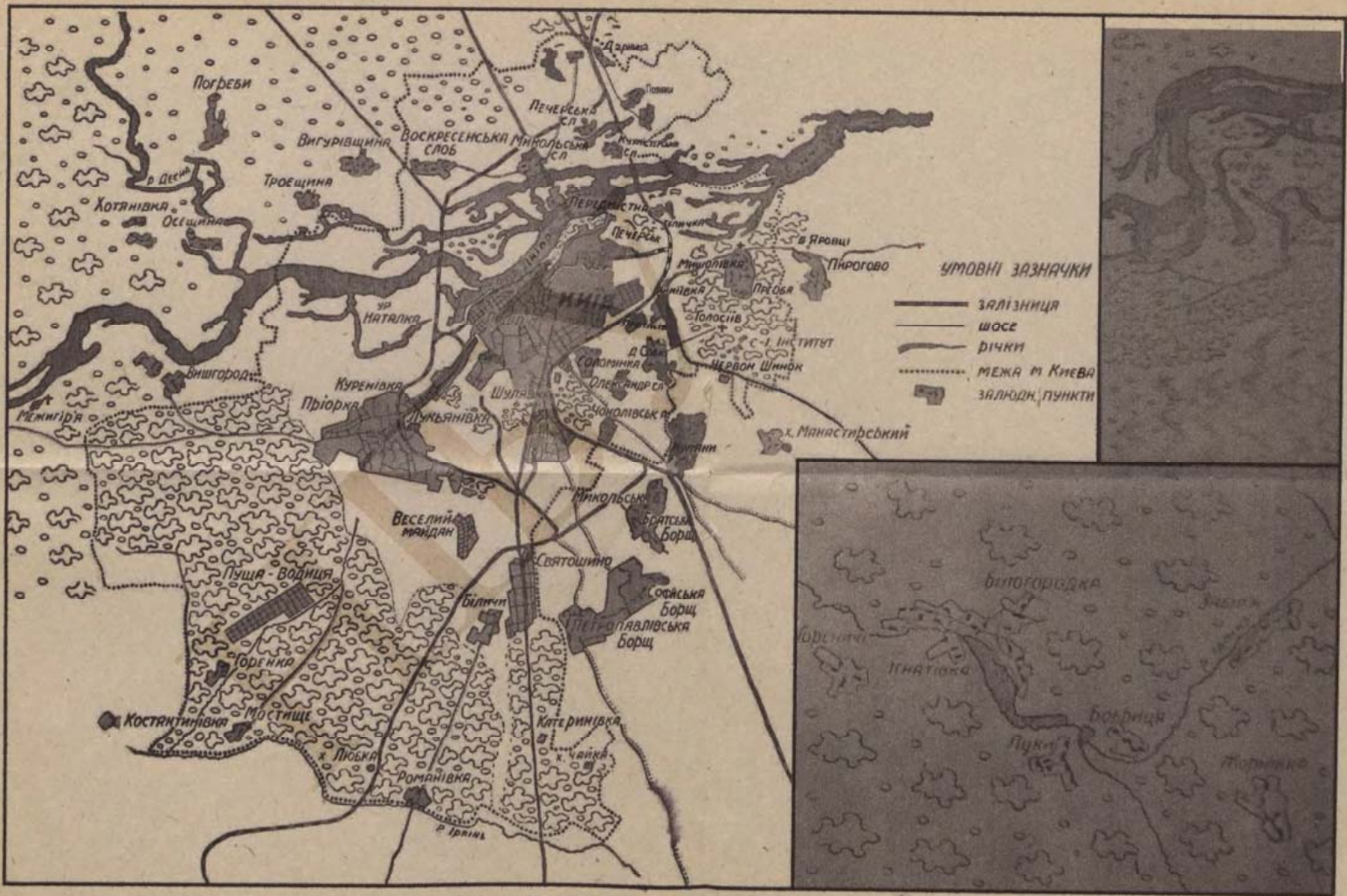
ньої сили йде до Заповідника $1\frac{1}{2}$ год., назад до Києва $2-2\frac{1}{2}$ год.

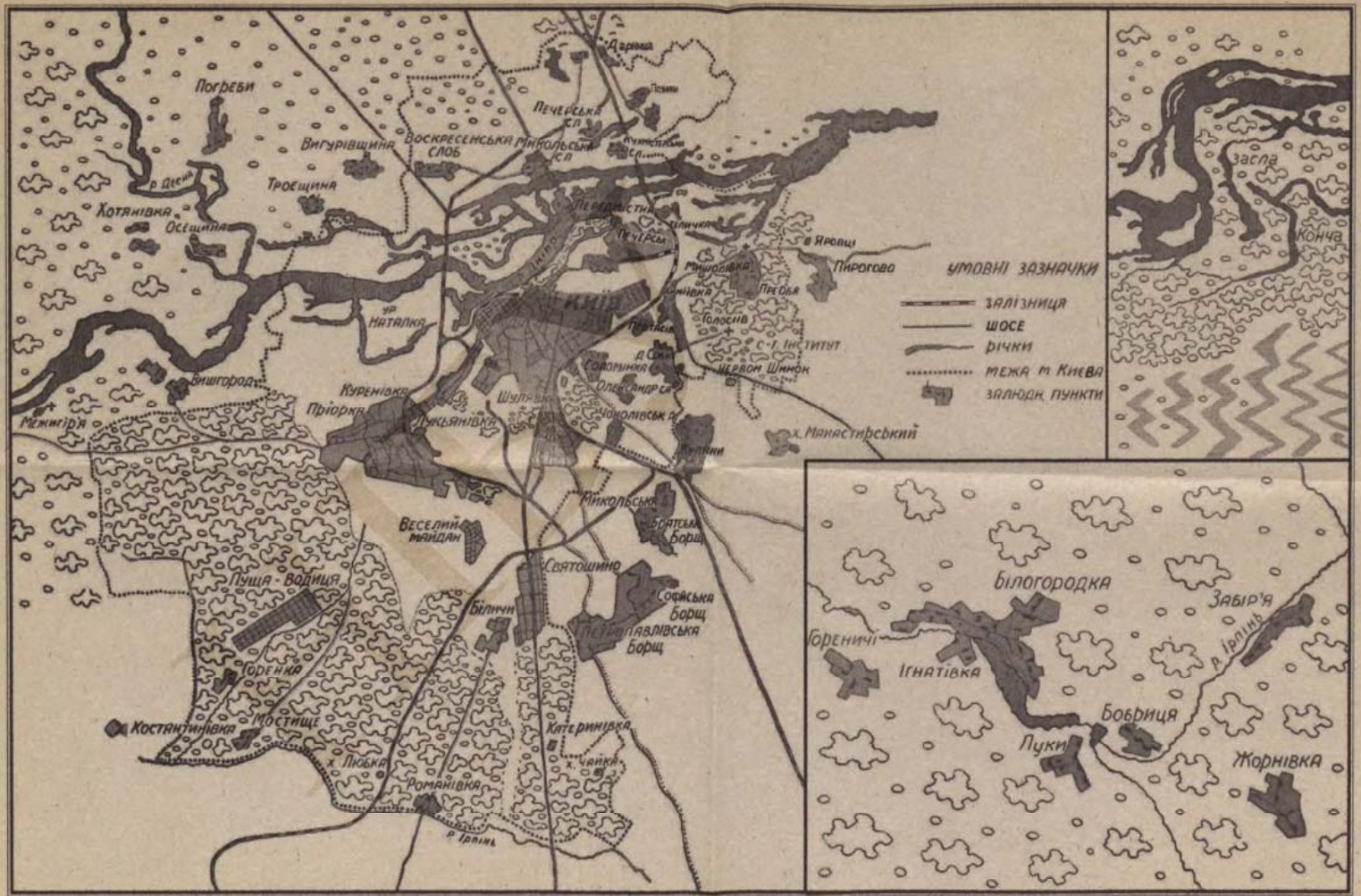
ДАРНИЦЯ

До Дарницьких дач, розташованих на лівому Дніпровому березі проти передмістя Києва—Звіринець, можна потрапити трамваєм від Подолу (коло електричної станції ком. трамваю) або залізницею. Дарниця перша залізнична станція від Києва Московсько-Києво-Воронізької залізниці. Сосновий бір коло дач помітно поповнений. Недалеко від роз'їзду Бортниці (9 км від Дарниці) міститься Лісова Ентомологічна Дослідна Станція. Коло Дарниці розміщені так само великі промислові підприємства—тартак, м'ясо-консервний завод, велика бетонна фабрика тощо.

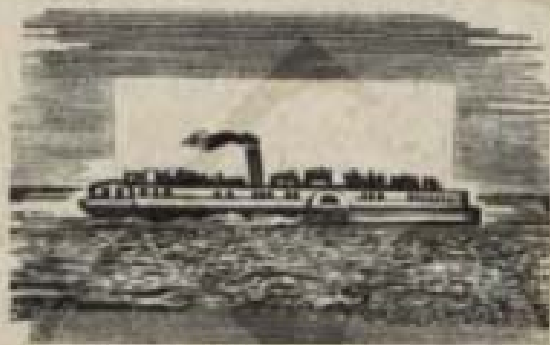
ЖЕРДІВСЬКА КОМУНА ІМЕНІ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

За 4 км від ст. Бобрик МКВ залізниці, є одна з найстарших комун київського району (організована 1920 року). Комуна об'єднує 171 господарство з 815 га землі. Напрямок комуни—скотарський. Комуна цілком забезпечена господарчими будовами, житлами, має великого парового млина.

План Києва. (Ф. Ернст (1930))

ДОВІДКОВА ЧАСТИНА

НАУКОВІ УСТАНОВИ КИЄВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОМІСІЇ КРАЄЗНАВСТВА ВУАН

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Будинки: 1) вул. Короленка 54, тел. 14—26; 2) вул. Короленка, рiг вул. Ленiна 15/55, тел. 57-58—загальний, 58-83—Президент ВУАН, 58-72—Уповноважений Упрнауки; 3) Бульвар Шевченка, 14, тел. 12-61; 4) вул. Короленка 58, тел. 21-48; 5) вул. Чудновського 2, тел. 7-84—Секретаріят, 21-55—Господарча частина, 58-71—Місцевком; 6) вул. Короленка 37; 7) вул. Короленка 35, тел. 27-11; 8) вул. Жертв Революції 23, тел. 12-27, 7-62; 9) вул. Чудновського 15, тел. 3-24; 10) Петрівка (Подiл), буд. кол. Братського монастиря; 11) Лавра, Цитаделя 9, тел. 41, 42—37; 12) вул. Мельника 45, тел. 20-27; 13) вул. Лiбкнехта 12, тел. 47-73.

ПРЕЗИДІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Богомолець Олександр Олександрович, академік—Президент.

Шліхтер Олександр Григорович, академік—Віце-Президент.

Воблий Коеть Григорович, академік—Віце-Президент.

Корчак-Чепурківський Овксент Васильович, академік—Неодмінний Секретар.

Палладін Олександр Володимирович, академік—Член Президії.

ДІЙСНІ ЧЛЕНИ [ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

І-й Природничо-технічний відділ.

Богомолець Олександр Олександрович (Катедра патологічної фізіології), Київ, вул. Горювця 28.

Бернштейн Сергій Натанович (Катедра математики), Харків, Інститут Математ. Наук, пошт. скр. 333.

Вотчал Євген Шилипович (Катедра біології сільсько-господарських рослин), Київ, КПІ, 2-19.

Вавілов Микола Іванович (Сільсько-господарські науки), Ленінград, вул. Герцена 44, Інст. прикладної ботаніки.

Вернадський Володимир Іванович (Катедра мінералогії), Ленінград, Всесоюзна Акад. Наук.

Гедройд Коеть Кастилович (Катедра ґрунтознавства), Ленінград, Всесоюзна Акад. Наук.

Граве Дмитро Олександрович (Катедра застосованої математики), Київ, Обсерваторний завулок, 9-9.

Гольдман Олександр Генрихович (Катедра експериментальної фізики), Київ, КПІ, 3—34.

Данилевський Василь Якович (Катедра фізіології), Харків, вул. Дзержинського 68.

Динник Олександр Миколайович (Катедра теорії пружності), Дніпропетровське, Гірничий Інститут.

Затонський Володимир Петрович (хемічні науки) Харків, НК РСІ.

Кащенко Микола Теофанович (Катедра акліматизації), Київ, вул. Мельникова (Дорогожичка) 45.

Корчак - Чепурківський, Овксент Васильович (Катедра народнього здоров'я і гігієни), Київ, Пушкінська, 7, п. 11.

Крилов Микола Митрофанович (Катедра математичної фізики), Київ, Бульвар Шевченка 14.

Карпинський Олександр Петрович (Катедра геології), Ленінград, Всесоюз. Акад. Наук.

Курнаков Микола Семенович (Катедра хемії), Ленінград, Всесоюзна Академія Наук.

Кравчук Михайло Пилипович (Катедра математичної статистики). Київ, КІІ, 29.

Козлов Петро Кузьмич (Катедра Географії), Ленінград, Рос. Географ. Т-во.

Кістяківський Володимир Олександрович (Катедра хемії), Ленінград, Політехнічний Інститут.

Липський Володимир Іполітович (Катедра квіткових рослин), Одеса, Ботанічний сад, Пролет. бульвар 87.

Любименко Володимир Миколайович (біолого-медичні науки), Ленінград, Ботанічний сад.

Леонтович Олександр Васильович (Катедра загальної та прикладної фізіології), Москва, Тімірязівська Академія.

Мельников-Розведенков Микола Теодотович (катедра патологічної анатомії), Харків, Лібкнехта 41.

Навашин Сергій Гаврилович (Катедра ботаніки), Москва, Сільсько-Господарська Академія ім. Тімірязева.

Нікольський Олександр Миколайович (Катедра зоології), Харків, Інст. Нар. Осв. Біолог. корпус.

Опшюков Євген Володимирович (Катедра гідрології), Київ, вул. Артема 87.

Орлов Георгій Іванович (Катедра мінеральної технології), Харків, Технологічний Інститут, п. 22.

Плотников Володимир Олександрович (Катедра хемії), Київ, КІІ.

Пфейфер Георгій Ваєнльович (Катедра чистої математики), Київ, вул. Леніна 59-5.

Палладін Олександр Володимирович (Катедра біохемії), Харків, Укр. Біохемічний Інститут, Харітонівський пров.

Патон Євген Оскарович (Катедра інженерних споруджень), Київ, КІІ.

Проскура Георгій Федорович (Катедра технічної аеро- та гідродинаміки), Харків, Технол. Ін-тут.

Писаржевецький Лев Володимирович (Катедра хемії), Дніпропетровське, Гірничий Інститут.

Рудницький Степан Львович (Катедра географії), Харків, Географічний Інститут, вул. К. Лібкнехта 33.

Різниченко Володимир Васильович (Катедра динамічної геології), Київ, Пушкінська 7.

Світальський Микола Гнатович (Катедра геології), Ленінград, Музей геології.

Срезневський Борис Ізмайлович (Катедра геофізики), Київ, вул. Толстого 14.

Симіньський Кость Костевич (Катедра будівельної механіки), Київ, КПІ, або Обсерваторна вул. 5-3.

Савєгін Андрій Опанасович (Катедра генетики), Одеса, укр. генетико-селекційний інститут, пошт. скр. 128.

Соколовський Олекса Никанорович (Катедра ґрунтознавства), Харків, Сільсько-господарський інститут.

Сєвєрцов Олексеїй Миколайович (Катедра зоології), Москва, Університет.

Третиков Дмитро Костевич (Катедра морфології тварин), Одеса, бульв. Фельдмана, кол. Палац Воронцова.

Фомін Олександр Васильович (Катедра спорових рослин), Київ, вул. Комінтерна 1.

Федорів Михайло Михайлович (Катедра гірничої механіки), Москва 17, Хвостов пер. 3-1.

Холодний Микола Григорович (Катедра фізіології рослин), Київ, ІНО, Ботан. Кабінет.

Шапошніков Володимир Георгійович (Катедра хемічної технології), Київ, вул. ім. Франка 27-10.

Шмальгавзен Іван Іванович (Катедра експериментальної зоології), Київ, вул. Короленка 37.

II Соціально-економічний відділ.

Багалій Дмитро Іванович (Катедра історії України за доби торговельного капіталу), Харків, Технологічна 7.

Бузєєкул Володислав Петрович (Катедра всевітньої історії), Харків, вул. Гіршмана 6.

Василенко Микола Прокопович (Катедра історії західньо-руського й українського права), Київ, Тарасівська, 20.

Воблий Коеть Григорович (Катедра економії торгу та промисловости), Київ, Комуністична 5 прим. 37.

Возняк Михайло Степанович (Кат. укр. філології, зокрема історія літератури), Львів, Наукове Т-во ім. Шевченка, або вул. Боніфратрова 14.

Гіларов Олекса Микитович (Катедра філософії права), Київ, Тарасівська 10-8.

Грушевський Михайло Сергійович (Катедра історії українського народу за доби промислового капіталізму), Київ, вул. Паньківська 9.

Дністрианський Станислав Северинович (Катедра цивільного права), Прага (Чехо-Словаччина), Vinogrady, Francouzka ul. 72, 1/7.

Ігнатовський Всеволод Маркович (Катедра історії Білоруси), Мєнськ, Червоноарм. вул. № 3, пом. 1.

Колесса Філарет Михайлович (Кат. укр. етнографії), Львів, Наукове Т-во ім. Шевченка, або вул. Голомба 7.

Кржижанівський Гліб Максиміліанович (Катедра соціалістичного планування), Москва, Держплан СРСР, Ільїнка, Карунінська площ. № 1.

Кримський Агатагел Евтимович (Катедра філології), Київ, М.-Підвальна 3-5.

Купала Янка (Катедра білоруської літератури), Мєнськ, Білор. Академія Наук.

Левицький Володимир Фаветович (Катедра народнього господарства), Харків, в. Раковського 8.

Лобода Андрій Митрофанович (Катедра усної української словесности), Київ, Михайлівський завулок, 25-3.

Малиновський Онукій Олекейович (Катедра звичасвого права), Київ, вул. Чудновського 2.

Новицький Олекса Петрович (Катедра історії українського мистецтва), Київ, вул. Жертов Революції 23-1.

Ольденбург Сергій Федорович (Катедра східньої філології), Ленінград, ВАН.

Палієнко Микола Іванович (Катедра державного права) Харків, вул. Чернишевського 75.

Перетц Володимир Миколайович (Катедра давнього українського письменства), Ленінград, Надеждинська 27, п. 18.

Птуха Михайло Васильович (Катедра статистики), Київ, вул. Жертов Революції, 23).

Семковський Семен Юлійович (Катедра філософії), Харків, вул. Дзержинського 97, п. 18.

Скришник Микола Олексійович (Катедра національного питання), Харків, Наркомосвіта.

Смаль-Стоцький Степан Оєннович (Катедра історії української мови), Львів, Наукове Т-во ім. Шевченка, або Прага, Hotel Imperial.

Солицев Сергій Іванович (Катедра політичної економії), Ленінград, вул. Красних зорь № 64, пр. 41-а.

Студинський Кирило Йосипович (Катедра історії української літератури XVI—XIX ст.) Львів, Наукове Т-во ім. Шевченка.

Тичина Павло Григорович (Катедра красного письменства XX ст.), Харків 12, будинок «Слово»

Шліхтер Олександр Григорович (Катедра сільсько-господарської економії), Харків, Басейна 36, п. 11.

Шміт Федір Іванович (Катедра загального мистецтва), Ленінград, пл. Воровського 5, ин-т ист. искусств.

Шурат Василь (Катедра літературних зв'язків України з Європою), Львів, Наукове Т-во ім. Шевченка, або Львів, вул. Куркова 3.

Юринець Володимир Олександрович (Катедра соціології), Харків, вул. Лібкнехта 33, Ін-т Марксизму-Ленінізму.

Яворницький Дмитро Іванович (Катедра української преісторії), Дніпропетровське, Історичний Музей.

Яворський Матвій Іванович (Катедра історії України за доби імперіялізму), Ленінград, В. О., 6 лінія 39, прим. 14.

Яснопольський Леонід Миколайович (Катедра фінансових і банкових питань), Київ, Тарасів. 16

УСТАНОВИ ПРИРОДНИЧО-ТЕХНІЧНОГО ВІД- ДІЛУ ВУАН

Катедра застосованої математики, при ній комісія застосованої математики (вул. Короленка 55).

Катедра чистої математики, при ній комісія чистої математики (вул. Короленка 55).

Катедра математичної фізики, при ній кабінет математичної фізики (бульв. Шевченка 14).

Катедра математичної статистики, при ній а) комісія для вивчання математичних проблем у статистиці та економіці; б) кабінет математичної статистики (вул. Чудновського 2).

Катедра експериментальної фізики, при ній лабораторія експериментальної фізики (буд. КІІ).

Катедра геофізики, при ній комісія геофізики (вул. Короленка 55).

Катедра будівельної механіки, при ній Інститут будівельної механіки з комісією здешевлення будівництва (вул. Короленка 55).

Кабінет транспортної механіки (вул. Короленка 55).

Катедра гірничої механіки, при ній лабораторія прикладної механіки та електромеханіки (вул. Короленка 55).

Катедра інженерних споруджень при ній а) лабораторія інженерних споруджень, б) електрозварна лабораторія (буд. КІІ).

Катедра гідрології (вул. 25-го Жовтня 6).

Катедра технічної аеро та гідродинаміки (вул. Короленка 55).

Катедра теорії пружності (вул. Короленка 55).

Катедра хемії, при ній а) хемічна лабораторія, б) комісія технічної електрохемії та застосованої фізико-хемії (вул. Короленка 55).

Катедра хемічної технології, при ній хемічно-технологічна лабораторія (вул. Короленка 55).

Катедра біохемії, при ній біохемічна лабораторія (вул. Короленка 55).

Катедра хемії, при ній комісія для вивчання української хемічної промисловости (вул. Короленка 55).

Катедра біології сільсько-господарських рослин, при ній а) комісія підсочки, б) комісія для вивчання сортів сільсько-господарських рослин і врожаю (вул. Короленка 55).

Катедра акліматизації, при ній Музей акліматизації (вул. Короленка 55).

Катедра ґрунтознавства, при ній комісія підвищення врожайності (вул. Короленка 55).

Катедра загальної та застосованої фізіології, при ній а) лабораторія застосованої фізіології, б) неврофізіологічна лабораторія (бульв. Шевченка 14).

Катедра геології, при ній Геологічний музей з геологічним кабінетом (вул. Короленка 55).

Катедра динамічної геології, при ній комісія для вивчання четвертинного періоду на Україні (вул. Пушкінська 7).

Катедра спорових рослин, при ній Ботанічний музей (вул. Чудновського 2).

Катедра квіткових рослин (вул. Короленка 54).

Карлівський заповідник. (На Полтавщині).

Катедра фізичної фізіології рослин, при ній лабораторія фізіології рослин (вул. Короленка 55).

Катедра хемічної фізіології рослин, при ній лабораторія фітосинтези (вул. Короленка 55).

Катедра експериментальної зоології (вул. Короленка 37), при ній а) Біологічний інститут ім. Омельченка (вул. Короленка 37), б) Зоологічний музей (вул. Короленка 55), в) Дніпрянська біологічна станція (вул. Короленка 55).

Катедра морфології тварин, при ній Приморська біологічна станція в Одесі.

Катедра патологічної фізіології, при ній лабораторія патологічної фізіології (вул. Короленка 55).

Катедра мікробіології та епідеміології, при ній комісія та науково-дослідна епідеміологічна станція (вул. Короленка 55).

Катедра патологічної анатомії, при ній патолого-анатомічна комісія (вул. Короленка 55).

Катедра гігієни та санітарії, при ній а) кабінет санітарної статистики, б) кабінет шкільної

гігієни, в) санітарно-гігієнічний музей, г) кабінет профілактичної медицини, д) комісія для вивчення курортів України (вул. Чудновського 27).

Катедра географії.

Музей антропології та етнології ім. Хв. Вовка (бульв. Шевченка 14) (вул. Короленка 55).

Психотехнічний кабінет (вул. Чудновського 2).

Комісія природничо-географічного краєзнавства (вул. Жертов Революції 23)

Лабораторія наукової фотографії (вул. Короленка 55).

Бібліотека природничо-технічного відділу (вул. Короленка 55).

УСТАНОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДДІЛУ

Катедра соціалістичної реконструкції сільського господарства, при ній інститут соціалістичної реконструкції сільського господарства (вул. Короленка 54).

Катедра торгу і транспорту, при ній комісія торгу і транспорту (вул. Короленка 54).

Катедра економіки світового господарства, при ній комісія економіки світового господарства (вул. Короленка 54).

Катедра економіки переходної доби, при ній комісія економіки переходної доби (вул. Короленка 54).

Катедра соціалістичного планування, при ній комісія соціалістичного планування (вул. Короленка 54).

Катедра статистики, при ній Демографічний інститут (вул. Жертов Революції 23, тел. 7-62).

Катедра народнього господарства (вул. Короленка 54).

Катедра політичної економії (вул. Короленка 54).

Катедра фінансів, при ній комісія фінансових і банкових справ (вул. Короленка 54).

Інститут економіки промисловості (вул. Короленка 54). □

Катедра філософії, при ній комісія філософії (вул. Короленка 54).

Катедра історії філософії (вул. Короленка 54).

Катедра соціології, при ній комісія соціології (вул. Короленка 54).

Катедра національного питання, при ній комісія національного питання (вул. Короленка 54).

Катедра радянського права, при ній комісія радянського права (вул. Короленка 54).

Катедра звичасвого права, при ній комісія звичасвого права (вул. Короленка 54).

Катедра історії західньо-руського та українського права, при ній комісія західньо-руського та українського права (вул. Короленка 54).

Кабінет радянського будівництва (вул. Короленка 54).

Катедра передісторії України (вул. Короленка 54).

Катедра історії України часів феодалізму, при ній комісія для досліджу історії України часів феодалізму (вул. Короленка 54).

Катедра історії України доби торговельного капіталу (XVI, XVII і 1-ша половина XVIII в.в.), при ній а) комісія Києва і Правобережжя, б) комісія козаччини і козацької доби, в) культурно-історична комісія з комісією історичної пісенності та кабінетом примітивної культури (вул. Короленка 35, тел. 27-11).

Катедра історії України доби торговельного капіталу (з половини XVIII до початку XIX віку), при ній комісія соціально-економічної історії України доби торговельного капіталу (вул. Короленка 54).

Катедра історії України часів промислового капіталу та імперіалізму, при ній комісія історії революційних рухів на Україні (вул. Короленка 54).

Катедра всесвітньої історії, при ній а) комісія історії Заходу, б) комісія історії Близького Сходу (вул. Короленка 37).

Катедра історії Білоруси (вул. Короленка 54).

Катедра історії української літератури часів феодалізму та торговельного капіталу, при ній

комісія для вивчення та видавання пам'яток українського письменства цієї доби (вул. Короленка 54).

Катедра історії української літератури членів промислового капіталу та імперіалізму, при ній а) комісія зв'язку української літератури з закордоном, б) комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства, в) редакційний комітет для видавання творів Т. Шевченка (вул. Короленка 54).

Катедра красного письменства ХХ віку, при ній комісія історії та теорії художньої мови (вул. Короленка 54).

Катедра білоруської літератури (в. Короленка 54).

Катедра східного письменства та культури, при ній а) кабінет арабо-іранської філології, б) тюркологічна комісія (вул. Короленка 54).

Катедра історії українського мистецтва (вул. Жертов Революції 23, тел. 12-27), при ній а) Всеукраїнський археологічний комітет (вул. Жертов Революції 23, тел. 12-27), б) Археологічний музей (Лавр. Держ. Заповідник), в) Театральний музей (Лавра), г) Музей української науки та мистецтва (Лаврський Держ. Заповідник).

Катедра загального мистецтва, при ній а) комісія масового революційного мистецтва, б) комісія дитячої творчості (вул. Короленка 37).

Катедра усної народньої словесності, при ній а) комісія етнографії, б) кабінет радянського села, в) комісія національних меншостей (вул. Короленка 37).

Катедра української етнографії, при ній кабінет музичної етнографії (вул. Короленка 37)

УСТАНОВИ ПРИ ПРЕЗИДІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДДІЛУ

Комісія Західної України (вул. Короленка 37).

Комісія методології історії (вул. Короленка 54).

Комісія археографічна (вул. Короленка, 54).

Комісія історично-географічна (вул. Короленка 54).

Комісія для складання біографічного словника діячів України (вул. Короленка 54).

Бібліотека соціально-економічного відділу (вул. Короленка 54).

УСТАНОВИ ПРИ ПРЕЗИДІЇ ВУАН

Комісія Дніпрельетану (вул. Короленка, 54).

Бібліографічна комісія (вул. Короленка 54).

Комісія науково-культурної пропаганди (вул. Чудновського, 2).

УСТАНОВИ при ВУАН

Всеукраїнська бібліотека України (бульвар Шевченка, 14, тел. 12-61; вул. Короленка 58, тел. 21-48).

Науково-дослідний Інститут марксизму-ленінізму, київська філія (вул. Лібкнехта, 12, тел. 47-73).

Науково-дослідний Інститут єврейської культури (вул. Лібкнехта 10, тел. 40-02).

Український інститут мовознавства (бульв. Шевченка 14, тел. 42-91).

Музей мистецтва (вул. Чудновського 15, тел. 3-24).

НАУКОВО - ДОСЛІДЧІ ІНСТИТУТИ, КАТЕДРИ ТА УСТАНОВИ

Науково-дослідний Інститут марксизму-ленінізму при ВУАН, київська філія, вул. Лібкнехта 12, тел. 47-73.

Науково-дослідний Інститут літературознавства ім. Шевченка, київська філія, вул. Леніна 7, тел. 58-84 та Хрещатицький зав. 8, тел. 19-48.

Український інститут мовознавства ВУАН, Бульв. Шевченка 14, тел. 42-91.

Український науково-дослідний інститут книгознавства. Пушкінська 8, прим. 8, тел. 17-43.

Науково-дослідний Інститут єврейської культури при ВУАН. Вул. Лібкнехта 10, тел. 40-02.

Науково-дослідчий Інститут педагогіки, київська філія.

Науково-дослідчий Геологічний інститут, вул. Короленка 44, тел. 41-30.

Науково-дослідчий Інститут водного господарства, вул. 25-го Жовтня 6, тел. 52-43 і вул. Артема 45, тел. 31-52.

Науково-дослідчий Інститут ботаніки, вул. Комінтерна 1 та 2, тел. 14-66.

Науково-дослідчий інститут цукрової промисловости, вул. Енгельса 20, тел. 57-65, 44-17.

Науково-дослідчий Зоолого-біологічний інститут, вул. Короленка 37.

Науково-дослідчий інститут хемії, Утворений 1930 р. (буд. КПІ).

Науково-дослідчий Інститут фізики, вул. Чудновського 3, тел. 44-98.

Гіричний інститут, вул. Тимофіївська 12, тел. 41-50.

Інститут інженерів шляхів «КІШ», вул. Тимофіївська 7, тел. 49-45.

Машинодослідчий Інститут, київська філія, вул. Воровського 38, тел. 27-30.

Науково-дослідчий Інститут споруджень, вул. К. Маркса 9, тел. 62-95.

Науково-дослідчий Інститут торфової промисловости «ІНСТОРФ», вул. Комінтерна 2, тел. 23-34, 10-65.

Вугільний інститут, вул. Революції 8, тел. 60-96.

Український науково-дослідчий інститут металів НТУ, київська філія.

Науково-дослідчий інститут промислової енергетики «Силочас». НТУ, київська філія, буд. КПІ, тел. 9-54.

Український науково-дослідчий інститут сільськогосподарського машинознавства та машинобудівництва «Українсільмаш» НТУ, київська філія, вул. Воровського 38, тел. 15-82.

Науково-дослідчий Інститут споруджень «Інеспоруд», київська філія НТУ, ВНРГ, вул. К. Маркса 9, тел. 5-45, 62-95.

Український науково-дослідний інститут силікатної промисловости, НТУ, київська філія, вул. Тимофіївська 126, тел. 54-75.

Науково-дослідний Інститут соціалістичної реконструкції сільського-господарства, вул. Рейтарська 37, тел. 60-28.

Всеукраїнський науково-дослідний інститут торгівлі, Червона площа 26, тел. 51-57.

Науково-дослідний Інститут кооперації, вул. Героновича 24, тел. 31-89.

Науково-дослідний Інститут харчової промисловости, вул. Воровського 38, тел. 43-73.

Науково-дослідний Інститут сільсько-господарської меліорації, вул. Леніна 10, тел. 42-85.

Науково-дослідний Інститут мікробіології та епідеміології ім. Д. К. Заболотного, вул. Горівця 28, тел. 58-74.

Рентгенівський інститут, вул. Толстого 7, тел. 26-55.

Київський санітарно-бактеріологічний інститут, вул. Ст. Разіна 4, тел. 25-85, 21-12.

Патолого-анатомічний інститут К. М. І, вул. Леніна 37, тел. 39-04 і бульв. Шевченка 17, тел. 45-07.

Венерологічний інститут, вул. Рейтарська 22, тел. 1-37.

Український державний ортопедичний інститут вул: Революції 6, тел. 39-07, вул. Козловська 5, тел. 1-44.

Київський туберкульозний інститут, вул. Отрадна 32, тел. 24-27.

Київський ветеринарно-бактеріологічний інститут, вул. Фрунзе 107-а, тел. 26-73.

Психо-неврологічний інститут, вул. Героновича 27, тел. 14-80, вул. Ворошилова 4, тел. 5-81, і 36, тел. 45-57.

Український державний інститут гігієни виховання, бульв. Шевченка 8, тел. 5-61.

Науковий інститут селекції, Батисва Гора, Клінічна вул. 23, тел. 26-72.

Клінічний інститут для вдосконалення лікарів, вул. П'ятакова 75, тел. 1-16, 10-31.

Інститут патології та гігієни праці, вул. Рейтарська 12, тел. 1-76, та вул. Воровського 25, тел. 38-52.

Інститут охорони материнства й дитинства, Повітрофльотське шосе 24, тел. 14-58, 25-48, 53-75, Отрадна 25, тел. 5-36.

Науково-дослідча катедра історії України при ВУАН, вул. Короленка 35 і 37, тел. 5-11, 26-11.

Науково-дослідча катедра мистецтвознавства, вул. Жертов Революції 23, тел. 12-27.

Науково-дослідча катедра хемічної технології, буд. КПІ.

Науково-дослідча катедра аналітичної хемії.

Науково-дослідча катедра електротехніки.

Науково-дослідча катедра теплотехніки.

Науково-дослідча катедра інженерно-будівельних наук, буд. КПІ.

Науково-дослідча катедра механічної технології, буд. КПІ.

Науково-дослідча катедра біології сільсько-господарських рослин.

Науково-дослідча катедра геофізики та сільсько-господарської метеорології, київської метеорологічної обсерваторії, вул. Толстого 14, тел. 25.

Науково-дослідча катедра сільсько-господарської механіки.

Науково-дослідча катедра рільництва.

Науково-дослідча катедра математики, Обсерваторний пров. 9-9.

Науково-дослідча катедра теоретичної медицини, вул. Леніна 37, тел. 30-34.

Науково-дослідча катедра хірургії, бульв. Шевченка 17, тел. 71.

Науково-дослідча катедра терапії, вул. Леніна 3-5, тел. 20-15.

Науково-дослідча катедра зоотехнії.

Українська метеорологічна служба «УКРМЕТ», вул. Короленка 21, тел. 11-17.

Метеорологічна обсерваторія, вул. Толстого 14, тел. 25.

Астрономічна обсерваторія, Обсерваторний зав. 3.

Всеукраїнська наукова асоціація ехолознаветва,
«ВУНАС», київська філія, вул. Короленка 37.

Астрономічна обсерваторія українського товариства світознаветва, вул. Софійська 18.

Український відділ геологічного комітету
«УКРГЕОЛКОМ», Бульв. Шевченка 4, тел. 3-76.

Київський акліматизаційний сад при ВУАН;
лябораторія—вул. Мельника 45, плянтації—вул.
Мельника 84.

Заповідник «Конча-Заспа» та дослідна рибна
станція при ньому. Місце заповідника—озера
Конча та Заспа в Київському районі; канцелярія,
бібліотека та лябораторія—вул. Леніна 46,
тел. 12-15.

Київський зоологічний сад, Брест-Литовське
Шосе 80, тел. 26-32.

Бюро раціоналізації електричного господаретва
промисловости, буд. КПІ, тел. 9-34, 7-54.

Астрономічна лябораторія при Київськiм окруж-
нім т-ві шефетва над селом, вул. Революції 19.

Центральна агро-хемічна лябораторія Нарком-
зему, вул. Леніна 46, тел. 52-54, 29-81.

Механічна лябораторія південно-західніх заліз-
ниць НКШ, Київ І пасаж., Залізн. колонія, 1-а лі-
нія, 64, тел. П.-З. 276.

Хемічна лябораторія Півден.-західніх залізниць
НКШ, Київ, Залізн. колонія, 7-а лінія, буд. 103.

Спробне бюро науково-технічного комітету НКЮ,
буд. КПІ.

Науково-дослідча станція Південно-західньої
управи зв'язку, вул. Воровського 24.

Експериментальне бюро раціоналізації тепло-
силового господаретва промисловости, філія Тепло-
бюра НТУ ВРНГ УСРР, буд. КПІ.

Київська промислово-показова виставка НТУ
ВРНГ УСРР.

Поліська краса еільсько-господарська дослідна
станція, вул. Тимофіївська 6, тел. 59-69.

Дарницька лісова дослідна станція НКЗС, адр.:
міська лябораторія та музей—вул. Революції 27,
дослідна станція—роз'їзд Бортничі, Півден. за-
лізн.

Красва сільсько-господарська дослідна станція НКЗС, вул. Леніна 46, тел. 24-16, 29-81.

Київська державна краса контрольна насіннєва станція НКЗ УСРР, вул. Леніна 46, тел. 1-62.

Аналітично-наукова лабораторія зерна й хліба ВУНДІТ-у, Червона площа 26, тел. 51-57.

Дослідна станція сільсько-господарської праці (НОП), вул. Короленка 33, Палац Праці, кімн. 100, тел. 42-26.

Київська окружна рентгенівська станція, вул. Рейтарська 22, тел. 46-44.

Лабораторія Київського військово-клінічного інституту, вул. Шпитальна 24, тел. 8-49.

Гідрологічна лабораторія науково-дослідного інституту водного господарства, вул. Артема 45, тел. 31-52.

Центральна санітарно-бактеріологічна лабораторія, вул. Ворошилова 19, тел. 22-90, 55-88.

Окружна військово-ветеринарна бактеріологічна лабораторія № 3 Київської військової округи, вул. Тимофіївська 3, тел. 47-59.

Київська краса дослідно-недологічна станція НКЮ, вул. Нероновича 2, тел. 11-34.

Секція повітряного права київської окради ТСО Авіахему, вул. Воровського 38, кімн. 8.

Інститут науково-судової експертизи при НКЮ, буд. Окрсуду, тел. 2-60, 19-52.

Кабінет вивчання злочинності та злочинця при київських об'єднаних поправно-трудовах установах, вул. Дегтярівська 7; БУПР 2-п.; тел. 10-44.

Київська краса інспектура охорони пам'яток природи, вул. Революції 29, тел. 14-20.

Київська краса інспектура охорони пам'яток культури, вул. Революції 29, тел. 14-20.

Київська секція наукових робітників, вул. Короленка 33, Палац Праці, кімн. 40, тел. 44-35.

Дім наукового робітника, вул. Пушкінська 2, тел. 9-18.

Київська окружна статистична управа, вул. Революції 19, тел. 32-84.

Київська окружна рада наукової організації праці «РАДНОП» при РСІ, вул. Революції 25.

При ній: науково-дослідча комісія в справах раціоналізації, вищі державні курси раціоналізації та курси технічного нормування підвищеного ттну.

ВИЩІ ШКОЛИ

Київський педагогічний інститут професійної освіти, вул. Короленка 58. Утворився 1930 р. на базі колишнього факультету професійної освіти Київського Інституту Народньої Освіти. Факультети: 1) Соціально-економічний; 2) Літературно-лінгвістичний; 3) Біологічний факультет з відділами: педагогічним та дослідницьким; 4) Відділ чужих мов.

Київський фізично-хемічно-математичний інститут, вул. Короленка 58. Утворений 1930 р. на базі Фізично-математичного відділу ФПО та Хемфаку ІНО. Факультети: 1) Хемічний; 2) Факультет математичних наук; 3) Факультет фізики. Факультети мають по два відділи: дослідницький та педагогічний.

Київський інститут соціального виховання, вул. Короленка 58. Утворений 1930 р. на базі факультету соціального виховання КІНО. Факультети: 1) Шкільний факультет з відділами: а) історико-економічним, б) мовним, в) технічно-математичним, г) біологічним; 2) Дошкільний факультет; 3) Позашкільний факультет; 4) Дефектологічний факультет; 5) Відділ фізкультури.

Інститут обміну і розподілу, бульв. Шевченка 22-24. Утворений 1930 р. на базі Київського Інституту Народнього Господарства. Факультети: 1) Факультет промислової продукції (Обіг промислового краму) з ухилами: а) харчовим, б) шкіряним, в) текстильним, г) лісопильним; 2) Факультет сільсько-господарської продукції, з ухилами: а) мукомольно-зерновим, б) плодоовочним, в) м'ясним, г) технічних культур.

Промислово-економічний інститут, бульв. Шевченка 22-24. Утворений 1930 р. на базі Київського Інституту Народного Господарства. Факультети 1) Текстильний; 2) Технічно-силікатний; 3) Цукровий; 4) Середнього машинобудівництва; 5) Кустарної промисловости. На кожному факультеті два ухили.

Фінансово-банковий інститут, бульв. Шевченка 22-24. Утворений 1930 р. на базі Київського Інституту Народного Господарства. Факультети: 1) Державного бюджету; 2) Місцевого бюджету.

Київський медичний інститут, бульв. Шевченка 13. Факультети: 1) Лікувально-профілактичний; 2) Стomatологічний; 3) Охорони материнства та дитинства; 4) Санітарно-гігієнічний, 5) Робітничий факультет. Катедри: 1) епідеміології; 2) курортології та фізіотерапії, 3) рентгенології, 4) загальної гігієни, 5) профілактичної гігієни, 6) соціальної гігієни, 7) фізики, 8) біології, 9) мікробіології, 10) фармакології; 11) норм. гістології, 12) фізіології, 13) патологічної фізіології, 14) нормальної анатомії, 15) патологічної анатомії, 16) оперативної хірургії, 17) судової медицини, 18) соціально-економічних дисциплін, 19) фізичної хемії, 20) хемії, 21) оперативної стоматології, 22) оперативного зуболікування, 23) протезного зуболікування, 24) консервативного зуболікування. Клініки: 1) хірургічна, 2) терапевтична, 3) акушерсько-гінекологічна, 4) вуха, горла і носа, 5) шкірно-венеричних недуг, 6) загальна хірургічна, 7) спеціальна хірургічна, 8) спеціальна терапевтична, 9) дитячих недуг, 10) нервових недуг, 11) інфекційних недуг, 12) ортопедично-хірургічна, 13) психіатрична, 14) спец. акушерсько-гінекологічна. Курси: 1) доцентний курс санітарної педагогіки при факультеті санітарної гігієни, 2) доцентний курс фізіології травлення при кафедрі фізіології, 3) доцентний курс соціального аку-

шерства та консультації при акушерсько-гінекологічній клініці, 4) доцентний курс психоневрології та дефектології при дитячій клініці.

Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут, вул. Гершуні 55а, реорганізований в 1930 р. на «Ветеринарний Інститут» з такими відділами: 1) Ветеринарно-клінічним, 2) Санітарно-профілактичним, 3) Санітарно-м'ясної справи, 4) Санітарно-молочної справи. Інститут готує спеціалістів по 4-х основних галузях ветеринарної справи. Інститут має 26 професорських катедр та 16 самостійних доцентських курсів. До 1933 р. має бути збудовано 16 будинків.

Музично-драматичний інститут ім. Лисенка, вул. Воровського 58, Існує з 1918 р. Факультети: 1) Театральний, з відділами: а) української драми, б) єврейської драми, в) польської драми, г) оперовим; 2) Ф-т музичної пропаганди з відділами: а) політосвіти, б) оркестро-симфонічним, в) наукової творчості. 3) Ф-т музичного виховання з відділами: а) фортепіано, б) соцвиху, в) оркестровим, г) кобзи.

Київський художній інститут, узвіз Смірнова (кол. Вознесенський) 22. Факультети: 1) Факультет художнього оформлення пролетарського побуту з відділами: а) виробничо-монументального малярства, б) виробничо-транслятивного малярства, в) художнього оформлення театральномасового пролетарського дійства, г) проєктувально-графічним; 2) Факультет скульптурного оформлення соціалістичних міст, з відділами: а) монументально-декоративної скульптури, б) виробничої скульптури; 3) Факультет мистецько-педагогічного виховання з відділом соцвиху. 4) Факультет художньої пропаганди, з відділами: а) художньо-політосвітньої масової роботи, б) музейно-екскурсійним.

Машинобудівельний інститут, буд. кол. КПІ, Брест-Литовське шосе 39. Утворено 1930 р. на базі КПІ.

Енергоінститут, будинок кол. КІІ, Брест-Литовське шосе 39. Утворено 1930 р. на базі КІІ.

Хеміко-технологічний інститут, хемічний корпус кол. КІІ, Брест-Литовське шосе 39. Утворено на базі КІІ.

Технологічний інститут цукрової промисловости, хемічний корпус кол. КІІ, Брест-Литовське шосе 39. Утворено 1930 р. на базі КІІ.

Будівельний інститут, вул. Гершуні 57. Утворено 1930 р. на базі КІІ та КХІ.

Текстильний інститут, вул. Жертов Революції 12. Утворено 1930 р. на базі КІІ.

Шкіряний інститут, Київ. Шкіртрест. Утворено 1930 р. на базі КІІ.

Інститут шліхів (КІІІ) і при ньому мостове бюро НКІІ, буд. кол. КІІ, Брест-Литовське шосе 39. утворено 1930 р. на базі КІІІ.

Сільсько-господарський комплексний інститут. Голосієво. Утворено 1930 р. на базі Київського Сільсько-Господарського Інституту.

Лісо - технічний інститут, Голосієво. Утворено 1930 р. на базі Київського Сільсько-Господарського Інституту.

Буряковий інститут, Голосієво. Утворено 1930 р. на базі Сільсько-Господарського Інституту.

Меліоративний інститут, Голосієво. Утворено 1930 р. на базі Сільсько-Господарського Інституту.

Інститут споживчої кооперації, вул. Нероновича 24. Утворено 1930 р. на базі Київського Кооперативного Інституту ім. В. Я. Чубаря. Відділи: 1) пляновий, 2) організаційний, 3) організаційно-побутовий, 4) оперативний: а) промкрану, б) с.-г. сировини, 5) виробничий, а) громадського харчування, б) хлібопечення.

Агро-економічний інститут, вул. Нероновича 24. Утворено 1930 р. на базі Київського Кооперативного Інституту ім. В. Я. Чубаря.

Інститут Кінематографії, Бульвар Т. Шевченка № 12. Утворено 1930 року.

МУЗЕЇ

Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. Вул. Революції 29, тел. 14-20. Відділи: Археологічний, 2. Художній, 3. Історично-побутовий, 4. Селинського мистецтва, 5. Художньо-промисловий, 6. Старого Києва. 7. Бібліотека Музею.

Державний культурно-історичний заповідник — «Всеукраїнський музейний городок». Цитаделя № 9 (кол. К.-П. Лавра). Тел. 54-09. Відділи: 1. Культів; 2. Металю та каменю; 3. Шиття та тканини; 4. Станкового малярства; 5. Письма та друку; 6. Нумізматики; 7. Історії Лаври; 8. Музей архітектури; 9. Музей української старовини; 10. Реставраційні майстерні. — На території Заповідника містяться такі установи: 1. Театральний Музей ВУАН; 2. Музей діячів науки та мистецтва; 3. Окружний архів; 4. Підвідділ культів Центрального Історичного Архіву; 5. Військовий архів; 6. Відділ Всенародньої Бібліотеки України при ВУАН (кол. Флавіянівська та старолаврська бібліотеки); 7. Друкарня ВУАН; 8. Екскурсійна база.

Музей мистецтва Всеукраїнської Академії Наук. Вул. Чудновського 15, тел. 3-24. Відділи: 1. Античного мистецтва; 2. Італійського мистецтва; 3. Нідерландського малярства; 4. Еспанського малярства; 5. Французького малярства; 6. Тканини й шиття; 7. Європейської порцеляни; 8. Мистецтва країн Ісламу та країн Далекого Сходу; 9. Збірка російської ікони; 10. Бібліотека.

Музей народознавства при відділі етнології Кабінету ім. Хв. Вовка, ВУАН. Бульвар Шевченка, 14, 3-й поверх. Відділи: 1. Народне господарство (влови, рибальство, пасічництво, скотарство, хліборобство, хатне господарство); 2. Народня техніка (вогонь, його здобування та вживання; оброблювання рослинних матеріалів, оброблювання мінеральних матеріалів); 3. Народня архітектура; 4. Народня одяга та прикраси; 5. Комунікація та транспорт; 6. Громадське життя

(звичаї, вірування, обряди; народне знання, народне лікування, новий побут); 7. Порівняльного народознавства; 8. Відділ стаціонарного дослідження села.

Музей антропології ім. Хв. Вовка при ВУАН. Бульвар Шевченка 14. Виставка: Мізинська палеолітична стація.

Український театральний музей ВУАН. Всеукр. Музейний Городок (кол. Лавра), корпус 24. Відділи: 1. Театр українського середньовіччя; 2. Збирання елементів нового світського театру; 3. Народницько-етнографічний театр; 4. Російський дореволюційний театр на Україні; 5. Театр поміж двома революціями; 6. Театр революційних часів.

Музей українських діячів науки та мистецтва ВУАН. Всеукр. Музейний Городок (кол. Лавра), корпус 24.

Національний геологічний музей при Всеукраїнській Академії Наук. Вул. Короленка 55, 2-й поверх. Відділи: Загальної геології; 2. Палеонтології; 3. Мінералогії та петрографії; 4. Регіональної геології; 5. Корисних копалин; 6. Центральний геологічний архів.

Зоологічний музей ВУАН. Вул. Короленка 55 (ріг вул. Леніна). Відділи: 1. Виставова частина,—відкрита для відвідувань; 2. Наукова частина,—колекції для праці спеціалістів, з підвідділами: а) ссавців та птахів, б) комах, в) препаратів у спирті й формаліні; 3. Бібліотека.

Музей мізків видатних діячів, при ВУАН. Вул. Короленка 55.

Музей національної та расової патології ВУАН. Вул. Короленка 55.

Ботанічний Музей ВУАН. Вул. Чудновського 2.

Гігієнічний Музей ВУАН. Вул. Чудновського, 2.

Музей акліматизації ВУАН. Вул. Короленка 55.

Музей Т. Шевченка, київська філія науково-дослідчого Інституту Шевченка. Хрещатицький зав. 8а, тел. 19-48. Відділи: 1. Соціальне оточення дитячих та юнацьких років Шевченка; 2. Шевченко в Петербурзі (1832—45); 3. Шев-

ченко на Україні (1843—47); 4. Політичний процес 1847 року й заслання; 5. Шевченко на волі (1858—61); 6. Виучування Шевченкової творчості; 7. Вшанування Шевченкової пам'яті. У мезоніці будинку-музею, де жив Шевченко 1846 року, відтворено Шевченкову майстерню.

Київська картинна галерія. Вул. Чудновського 9, тел. 4-44. Відділи: 1. Малярсько-графічний (російське мистецтво з середини XVIII ст. і сучасне революційне мистецтво України); 2. Художньо-промисловий (порцеляна, скло, бронза); 3. Бібліотека.

Київський музей революції. Вул. Короленка 57, тел. 3-13 та 9-31. Відділи: 1. Декабристи; 2. Народництво; 3. Робітничий рух та РСДРП 1880—1900 рр.; 4. 1905 рік; 5. Між двома революціями 1907—17 рр.; 6. Лютнева революція; 7. Жовтнева революція та Громадянська війна; 8. Паризька комуна; 9. Кімната А. В. Іванова; 10. Ленін; 11. В'язниця, каторга та заслання.

Всеукраїнський центральний кооперативний музей. Вул. Нероновича 24. Відділи: 1. Споживчої кооперації; 2. Житлової кооперації; 3. Сільсько-господарської кооперації; 4. Хлібозаготовчої роботи кооперації; 5. Заготівлі сировини та техкультури; 6. Кредитової кооперації; 7. Кустарно-промисловий; 8. Книгоспільки; 9. Українбанку; 10. Коопстраху; 11. Вукопспільки; 11. Культосвітньої діяльності української кооперації; 12. Кооперації Західньої України.

Всеукраїнський торговельний музей НКТОРГУ. Петрівка (Поділ), Червона площа 26, тел. 8-99. Відділи: шкури та взуття; текстиль; галантерія; технічні тканини; парфумерно-фармацевтичний; паперовий; силікатний; імпортовий з колекціями точного приладдя; експортно-сировинний; збіжжя; металевий; меблі; копалин тощо. При Музеї є бібліотека, читальня й лабораторії товародослідча та зернова і тренувальна майстерня Конторгучу (виучування техніки продавати крам).

Київський кравий сільсько-господарський музей та постійна промислово-виробнича виставка ім. Г. І. Петровського. Вул. Революції 8 (кол. царський палац). Головні відділи Музею: рослинництва; скотарства; інтенсивних і технічних культур; бджільництва; шовківництва; дослідних станцій; метеорології, техніки виробляння й застосування сільсько-господарських машин та зчаряддя, ґрунтознавства та здохрювань; організації господарств і колективізації тощо; підвідділи: підвищення врожайности; землевпорядкування й меліорації, організації сільсько-господарської праці та сільсько-господарської освіти тощо.

Основні відділи виставки: цукрової промисловости, млинарської, тютюново-махорняної, спиртової, броварської та дріжджевої, шкурняної, силікатної, паперової, поліграфічної, деревообробної, текстильної, середнього машинобудування, транспорту й зв'язку, робітничого винахідництва, кустарної промисловости, місцевої промисловости.

Зоологічний музей ІНО. Вул. Короленка 58.

Археологічний музей ІНО. Вул. Короленка 58.

Геологічний музей при Геологічному кабінеті ІНО. Вул. Короленка 58.

Музей товарознавства при київському Інституті народнього господарства. Бульвар Шевченка 22-24; тел. 13-31, 13-63. Відділи: 1. Хемічно-технічний; 2. Мануфактурний; 3. Металевий; 4. Хутрошкурняний; 5. Паперовий; 6. Кустарний; 7. Сходознавчий; 8. Сільсько-господарський.

Музей крамознавства київського кооперативного Інституту. Вул. Героноєвича 24, тел. 31-89.

Музей мистецтва Київського художнього Інституту. Узвіз Смірнова (Вознесенський) 22.

Музей дитячої творчости й кабінет дослідження при ньому, Київського художнього Інституту. Узвіз Смірнова (Вознесенський) 22.

Музей науково-дослідчого Інституту цукрової промисловости. Вул. Енгельса 20, тел. 43-28.

Музей Дарницької лісової дослідної станції. Київ, вул. Революції 27.

Музей Київської метеорологічної обсерваторії.
Вул. Толстого 14, тел. 25.

Музей санітарної освіти Інспектури охорони здоров'я. Вул. Рейтарська 22, тел. 10-37. В і д і л и: 1. Анатомії й фізіології; 2. Походження людини; 3. Швидкої допомоги; 4. Заразливих хвороб; 5. Туберкульози; 6. Алькоголізму; 7. Венеризму; 8. Гігієни харчування; 9. Профгігієни тощо.

Антирелігійний музей (кол. Володимирський собор). Бульв. Шевченка 20, тел. 27-38.

Музей «Голгота». Вул. Жертов Революції, ч. 4, тел. 52-22.

Педагогічний музей. Вул. Короленка 16, тел. 27-97.

АРХІВИ

Київський центральний історичний архів ім. В. Б. Антоновича. Вул. Короленка 22а та 22б, тел 1-88. В і д і л и: 1. Історично-революційний, 2. Адміністративних та господарчих установ, 3. Судовий, 4. Фінансово-економічний, 5. Освіти, культів та побуту, 6. Військовий.

Центральний архів давніх актів. Вул. Короленка 58 (буд. ІНО), тел. 46-04.

Київське окружне архівне управління «ОКРАРХ». Вул. Воровського 18. Г р у п и: 1. Адміністративні; 2. Судові; 3. Промислові; 4. Кооперативні; 5. Торговельні; 6. Банківські; 7. Освітні; 8. Наукові й ін.

Красний архів ОРПС. Палац Праці. Вул. Короленка 33 тел. 59-61.

БІБЛІОТЕКИ

Всенародня бібліотека України при ВУАН
Будинки: 1) Бульвар Шевченка 14; 2) вул. Короленка 58; 3) Петрівка (Поділ), кол. Духовна Академія; 4) Софійський собор; 5) Лаврський Держ. Заповідник (4 відділи); 6) Кол. Михайлівський монастир; 7) Вінниця.—Тел. 12-61, 21-48. Ф у н к

ціональні відділи: 1. Комплектування; 2. Опрацювання; 3. Книгосховище; 4. Книгокористання; 5. Консультації; 6. Науково-дослідча комісія бібліотекознавства та бібліографії, з секціями: а) бібліотекознавства, б) бібліографії, в) книгокористання. Спеціальні відділи: 1. Україніка; 2. Стародруків; 3. Рукописів; 4. Бібліотекознавства; 5. Музичний; 6. Графічний; 7. Картографічний; 8. Єврейський; 9. Орієнталія; 10. Волянція. Книжковий фонд Бібліотеки сягає 2 000 000 томів.

Бібліотека ім. В. Б. Антоновича при Соціально-економічному відділі ВУАН. Вул. Короленка 54. Складається з бібліотеки В. Б. Антоновича, бібліотеки акад. В. С. Іконникова, та інш.

Бібліотека Інституту мовознавства ВУАН. Вул. Короленка 54. Складається з бібліотеки Б. Грінченка, акад. А. Кримського та бібліотеки Інституту.

Бібліотека Комісії арабо-іранської філології та тюркології ВУАН. Вул. Короленка 54.

Бібліотека Археографічної комісії ВУАН. Вул. Короленка 54.

Бібліотека Кабінету українського мистецтва ВУАН. Вул. Жертов Революції 23.

Бібліотека Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН. Вул. Короленка 37.

Бібліотека Театрального музею ВУАН. Лаврський державний заповідник.

Бібліотека Історичного товариства Нестора-літописця при ВУАН. Вул. Короленка 58 (прим. Архіву)

Бібліотека Фізично-математичного від. ВУАН. Вул. Короленка 55.

Бібліотека Інституту технічної механіки ВУАН. Вул. Короленка 55.

Бібліотека Зоологічного музею ВУАН. Вул. Короленка 55.

Бібліотека Геологічного кабінету ВУАН. Вул. Короленка 55.

Бібліотека Ботанічного товариства при ВУАН. Вул. Чудновського 2.

Бібліотека Біологічного інституту ВУАН. Вул. Короленка 37.

Бібліотека Ботанічного кабінету та гербарію ВУАН. Вул. Чудновського 2.

Бібліотека соціально - економічного відділу ВУАН. Вул. Короленка 54.

Бібліотека Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН. Вул. Жертв Революції 23.

Бібліотека Кабінету антропології та етнології ім. ВОВКА. Бульвар Шевченка 14.

Бібліотека Музею мистецтва ВУАН. Вул. Чудновського 15.

Бібліотека Науково-педагогічного товариства ВУАН. Вул. Чудновського 2.

Бібліотека катедри історії українського народу при ВУАН. Вул. Короленка 35.

Бібліотека при науково-дослідчій Інституті єврейської культури при ВУАН. Вул. Лібкнехта 10, тел. 40-02.

Бібліотека науково-дослідчої катедри марксистсько-ленінізму при ВУАН. Вул. Лібкнехта 12, т. 47-73.

Бібліотека Інституту народньої освіти. Вул. Короленка 58. Окрім основної, є ще бібліотеки: при Археологічному музеї, при Фізичному інституті, при педологічній лабораторії, при кабінеті мовознавства, при зоологічній лабораторії тощо.

Бібліотека Політехнічного інституту. Брест-Литовське шосе 39. Окрім основної, є бібліотеки при науково-дослідчих катедрах КПІ та навчально-допоміжних установах Інституту.

Бібліотека Київського сільсько-господарського інституту. Брест-Литовське шосе 39. Бібліотека основна та при допоміжних установах.

Бібліотека Державного медичного інституту. Вул. Короленка 58 (південний двір). Окрім основної, є ще бібліотеки: при науково-дослідчій катедрі соціальної гігієни, при науково-дослідчій катедрі те-

орґанізації медицини (вул. Леніна 37), при лабораторії загальної гігієни, при фізіологічній лабораторії тощо. Разом при катедрах і клініках Медінституту є 30 бібліотек.

Бібліотека Інституту народнього господарства м. Б. Бош. Бульвар Шевченка 22-24. Окрім основної є ще бібліотеки при окремих допоміжних установах Інституту, як от при кабінеті крамознавства тощо.

Бібліотека державного Ветеринарно-зоотехнічного інституту. Вул. Гершуні 55-8.

Бібліотека Кооперативного інституту ім. В. Я. Чубаря. Вул. Нероновича 24.

Бібліотека Київського художнього інституту. Узвіз Смірнова (Вознесенський) 22.

Бібліотека Музично-драматичного інституту ім. Лисенка. Вул. Воровського 58.

Бібліотека Київського робітничого університету. Бульвар Шевченка 22-24.

Київська центральна робітничча бібліотека ім. ВКП(б). (кол. Міська Публічна Бібліотека) Вул. Революції 146, тел. 2-75.

Польська центральна державна бібліотека на Україні. Київ, Рильський завулок 106, тел. 48-83.

Центральна єврейська державна бібліотека ім. Вінчевського. Вул. Енгельса 1, тел. 35-57.

Київська центральна дитяча бібліотека. Вул. Короленка 24, тел. 32-70. Відділи: 1. Загальний; 2. Обслуговування дітей; 3. Обслуговування дорослих, що має: а) довідково-консультаційне бюро в справах дитячої літератури та дитячого читання, б) педагогічно-методологічний підвідділ; 4. Науково-дослідчі відділи: а) відділ бібліографічний, б) дослідчий кабінет дитячого читання.

Центральна сільсько-господарська бібліотека. (кол. Київської Філії С.-Г. Наукового комітету України). Вул. Короленка 24а, 2-й поверх, тел. 9-42.

Центральна технічна бібліотека. Вул. Лисенка 8.

Бібліотека науково-дослідчого Інституту книгознавства. Вул. Пушкінська 8, прим. 8 та вул. Воровського 41, тел. 44-84.

Бібліотека науково-дослідчого Інституту ім. Т. Шевченка. Вул. Леніна 7, тел. 58-84.

Бібліотека науково-дослідчого геологічного інституту. Вул. Короленка 44, тел. 41-30.

Бібліотека науково-дослідчого Інституту цукрової промисловости. Вул. Енгельса 20, тел. 43-28.

Бібліотека науково-дослідчого Інституту водного господарства. Вул. 25 Жовтня 6, тел. 52-43.

Бібліотека науково-дослідчого Інституту ботаніки. Вул. Комінтерна 1, тел. 14-66.

Бібліотека Київського інституту гігієни виховання. Бульвар Шевченка 8, тел. 5-61.

Бібліотека Київського санітарно-бактеріологічного інституту. Вул. Ст. Разіна (Простасів яр) 4.

Бібліотека ветеринарно-бактеріологічного інституту. Вул. Кирилівська 107а.

Бібліотека Київського державного психо-неврологічного інституту. Вул. Героновича 25-27.

Бібліотека Київського рентгенівського інституту. Вул. Толстого 7.

Бібліотека Київського туберкульозного інституту. Вул. Отрадна 32.

Бібліотека Державного клінічного інституту для вдосконалення лікарів. Вул. П'ятакова 75, тел. 1-16.

Бібліотека Київського державного ортопедичного інституту. Вул. Революції 6.

Бібліотека інституту охорони материнства й дитинства. Вул. Червоноармійська 93.

Бібліотека Київського клінічного інституту. Вул. П'ятакова 75.

Бібліотека науково-дослідчої катедри хемії при КШ. Будинок КШ.

Бібліотека науково-дослідчої катедри мистецтвознавства. Вул. Жертов. Революції 23.

Бібліотека українського відділу Геологічного комітету. Бульвар Шевченка 4, тел. 3-76.

Бібліотека управління Української метеорологічної та гідрологічної служби («УКРМЕТ»). Вул. Короленка 21.

Бібліотека Астрономічної обсерваторії. Обсерваторний зав. 3.

Бібліотека Київської метеорологічної обсерваторії. Вул. Толстого 14, тел. 25.

Бібліотека Державного рибного заповідника «Конча - Заспа». Вул. Леніна 46, тел. 12-15.

Бібліотека Київської красної дослідно-педагогічної станції. Вул. Героєвича 2, тел. 11-34.

Бібліотека Київської окружної рентгенівської станції. Вул. Рейтарська 22.

Бібліотека Київської красної сільсько-господарської дослідної станції. Вул. Леніна 46, тел. 24-16.

Бібліотека Київської військово-клінічної лабораторії. Вул. Шпитальна (Госпітальна).

Бібліотека Окружної військово-ветеринарної бактеріологічної лабораторії № 3 УВО. Вул. Тимофіївська 3.

Бібліотека Київського опретатбюра. Вул. Революції 19.

Музично-теоретична бібліотека при київській філії ВУТОРМ'у. Вул. Ворошилова 15, тел. 17-36.

Бібліотека Всеукраїнського музичного товариства ім. Леоптовичаа. Вул. Ворошилова 15.

Бібліотека Центральної санітарно-бактеріологічної лабораторії. Вул. Ворошилова 19, тел. 22-90.

Бібліотека Київської секції наукових робітників. ВБУ, Бульвар Шевченка 14.

Бібліотека Київського товариства «природознавців». Бульвар Шевченка 14.

Бібліотека Київського офтальмологічного товариства. Вул. Гершуні 33б.

Бібліотека секції повітряного права Київської окради ТСО, Авіахему. Бульвар Шевченка 22.

Бібліотека Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка. Вул. Революції 29, тел. 14-20.

Бібліотека при Музеї Української старовини (збірка П. П. Потоцького). Лаврський держ. заповідник.

Бібліотека Київської картинної галерії. Вул. Чудновського 9, тел. 4-44.

Бібліотека Всеукраїнського торговельного музею. Петрівка (Поділ), новий контрактний будинок.

Бібліотека Всеукраїнського центрального кооперативного музею. Вул. Героновича 24.

Бібліотека музею товарознавства КНІГ-у. Бульвар Шевченка 22-24.

Бібліотека Київського красного сільсько-господарського музею, Вул. Революції 8, тел. 3-77.

Бібліотека Державного електротехнікуму ім. Леніна. Вул. Гершуні 55б.

Бібліотека Будівельного технікуму. Вул. Тимофіївська 7.

Бібліотека Механічного технікуму ім. Жовтневої революції. Ігорський зав. 14.

Бібліотека Торговельно-промислового технікуму. Вул. Червоноармійська 23.

Бібліотека Державного фармацевтичного технікуму. Вул. Гершуні 65, тел. 31-32.

Бібліотека Меліоративно-землепорядного технікуму. Вул. Рейтарська 37.

Бібліотека Державного музичного технікуму. Вул. Свердлова 6.

Бібліотека Педагогічного технікуму ім. Б. Грінченка. Вул. Баговутівська 2, тел. 17-32.

Бібліотека Державного єврейського педагогічного технікуму. Вул. Воровського 12, тел. 35-13.

Бібліотека Київського російського педагогічного технікуму ім. Пірогова. Вул. Жертв Революції 12.

Бібліотека Технікуму експлуатації залізниць. Вул. Паньківська 17.

Бібліотека Київського залізничного електротехнікуму. Залізнична колонія, 2-я лінія, № 63.

Бібліотека Київського технікуму водних шляхів сполучення. Вул. Шолом-Алейхема 5, тел. 46-53.

Бібліотека Державних курців чужих мов. Вул. Леніна 11, тел. 22-94.

Бібліотека Польського педагогічного технікуму. Рильський зав. 10, тел. 11-66.

Петрівська районна бібліотека. Вул. Борисоглібська 3, тел. 53-56.

Куренівська районна бібліотека. Петропавлівський майдан 14.

Лук'янівська районна бібліотека. Дегтярівський зав. 5.

Жовтнева районна бібліотека. Вул. 2-а Дачна 2.

Бібліотека ім. М. Коцюбинського. Вул. Червоноармійська 72, тел. 14-72.

Бібліотека ім. М. Гоголя. Вул. Предславинська 30а, тел. 32-85.

Сталінська районна бібліотека. Вул. Васильківська 30, тел. 38-33.

Ленінська районна бібліотека ім. Жовтневої революції. Вул. Урбановича 16, тел. 18-10.

Бібліотека району Січневого повстання. Бульвар Шевченка 42, тел. 54-65.

Дитяча бібліотека Жовтневого району. Брест-Литовське шосе 50.

Сталінська районна дитяча бібліотека. Вул. Пролетарська 107, тел. 32-15.

Петрівська дитяча бібліотека. Воскресенський зав. 3.

Дитяча бібліотека району Січневого повстання. Вул. Турпецівська 1.

Центральна дитяча бібліотека ЦРК. Вул. К. Маркса 3, тел. 61-60.

Дитяча бібліотека відділу освіти ПЗЗ. Вул. П'ятакова 107.

«Нова книга»—бібліотека товариства «Геть пенсьменність». Вул. Маркса 3, тел. 20-42, 56-34.

Бібліотека київської філії Цукротресту. Вул. Воровського 15, тел. 3.

Бібліотека Сортивно - насінного управління цукротресту. Вул. 25-го Жовтня 5.

Бібліотека Українського шкіряного тресту. Вул. 25 Жовтня 1.

Бібліотека Київського державного тресту елікатної промисловості. Вул. Воровського 10.

Бібліотека тресту «Порцеляна-файне-скло». Вул. Воровського 22.

Бібліотека Київського папіртресту. Бульвар Шевченка 4.

Бібліотека Київського металотресту. Вул. Воровського 10.

Бібліотека управління Південно-західних залізниць. Вул. Театральна 8.

Бібліотека Управління внутрішніх водних шляхів Дніпрового басейну. Вул. Леніна 10, тел. «Ріка» 73.

Бібліотека художнього відділу Фото-кіно-управління. Бульвар Шевченка 12, тел. 51-99.

Бібліотека Київського державного банку. Вул. 25 Жовтня 9.

Бібліотека Київського окрилану. Вул. Воровського 86.

Бібліотека (технічна) Київського окркомгоєну Вул. 25 Жовтня 5.

Бібліотека заводу «Більшовик». Бр.-Литов, шосе.

Бібліотека заводу «Ленінська Кузня». Вул. Жадановського 107.

Бібліотека заводів «Червоний Плугатар». Брест-Литовське шосе 8.

Бібліотека «Червоного Дріжджовика». Глубочиця 5.

Бібліотека 1-го Київського заводу дубових екстрактів ім. Петровського. «Завдуб», лабораторія, Куренівка, Луговий пр. 2.

Бібліотека при лабораторії Державного шкіряного заводу ім. Фрунзе. Куренівка, Кожевиний пр. 12.

Бібліотека Центральної поліклініки Українського Червоного Хреста. Вул. Короленка 47.

Бібліотека Центральної робітничої поліклініки. Вул. Червоноармійська 1.

Бібліотека Клінічної лікарні ім. Жовтневої революції. Вул. Лібкнехта 38-39.

Бібліотека культвідділу Окружної ради професійних епілок. Вул. Короленка 33, Палац Праці, кімн. 99, тел. 6-32.

Центральна книгозбірня спілки «Медсанпраця».
Вул. Короленка 46.

Центральна книгозбірня спілки «Робкомгосп».
Вул. Мерінгівська 8.

Книгозбірня спілки Радторгслужбовців: 1) Вул. Воровського 1, тел. 47-10; 2) Вул. Воровського 22 (Окрфінвідділ); 3) Вул. 25 Жовтня 9 (Держбанк).

Центральна книгозбірня спілки «Робмис». Вул. К. Маркса 11.

Книгозбірні спілки «Харчоемак»: 1) при Центр. клубі—вул. Воровського; 2) вул. Спаська 8 (Петрівська книгозбірня); 3) книгозбірня тютюнової фабрики—бульвар Шевченка.

Бібліотеки I-ї залізничної дільниці: 1) Головні майстерні ПЗЗ—Солом'янка; 2) I-а дільниця тяги—вул. Гоголівська; 3) Клуб правління ПЗЗ—вул. Нестерівська; 4) при станції Київ I; 6) пересувний фонд—вул. П'ятакова 107.

Книгозбірня Центрального району хеміків. Вул. Червоноармійська 14.

Книгозбірня спілки «Шкурників»: а) центральна—вул. Мерінгівська 8, б) куренівська книгозбірня.

Центральна книгозбірня спілки «Будівельників»
Вул. Воровського 29.

Центральна книгозбірня спілки «Водників». Вул. Шолом-Алейхема 5, тел. 10-95.

Бібліотека спілки «Міетран»: а) Петрівська книгозбірня—Червона площа 8, б) при Автоклубі—вул. Леніна.

Книгозбірні спілки «Металіст»: а) Центральна—вул. Червоноармійська 51а; б) при клубі Арсеналу—вул. Арсенальна 20; в) при клубі Ленкузні—вул. Тимофіївська 12; г) при заводі ім. Артема—вул. Глубочицька 3.

Бібліотека спілки Сільсько-господарських та лісових робітників. Вул. Пушкінська 16.

Центральна книгозбірня спілки «Робос», «Будинок Освіти», Радянська площа 2.

Бібліотека Дому наукових робітників. Вул. Пушкінська 1, тел. 9-18.

Бібліотека Будинку комуністичної освіти. Вул. Революції 16, тел. 28.

Бібліотека Будинку Червоної Армії й Фльоти ім. Ільча. Вул. Свердлова 19.

Бібліотека клубу Будинку саносвіти. Вул. Рейтарська 22, тел. 10-37.

Бібліотека клубу ім. Дзержинського. Вул. Воробського 36.

Бібліотека латишського робітничого клубу «Лесма» Вул. К. Маркса 22.

Бібліотека при клубі Київ П-й. Вул. Червоноармійська 22.

Бібліотека клубу інженерів. Вул. 25 Жовтня 1.

Центральна книгозбірня при клубі Друкарів. Вул. Воробського 22.

Бібліотека Сельбуду. Вул. Леніна 8.

Бібліотека єврейського робітничого клубу «КОМФОН». Вул. Воробського 17.

Бібліотека клубу робітників «Нарав'язку». Вул. Горовиця 9.

Бібліотека ділового клубу. Вул. Воробського 36, тел. 15-66.

Бібліотека клубу Головних майстерень ЦЗЗ. Вул. Урицького 38.

Центральна книгозбірня при клубі «Робітземлі». Вул. Леніна 8.

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА

Історичне товариство Нестора-літописця при ВУАН. Короленка 54.

Геологічна секція при ВУАН. Короленка 55.

Українське ботанічне товариство при ВУАН, Вул. Чудновського 2.

Товариство економістів при ВУАН. Вул. Короленка 54.

Товариство правників при ВУАН. Вул. Короленка 54.

Всеукраїнське товариство революційних музик. Вул. Ворошилова 15.

Київське товариство природознавців Вул. Короленка 37, прим. 10.

Зоотехнічне наукове товариство при Ветеринарному Інституті. Вул. Гершуні 55.

нівська — Куренівська — Петропавлівський
майдан.

- № 12. Червона площа — вул. Шолом-Алейхема —
Оленівська — Куренівська — Пуша-Водуця.
- № 13. Червона площа — вул. Переця — Вищий вал —
Глибочиця — Артема — Дмитрівська — Євбаз
Жадановського — Комінтерна — Вокзал.
- № 14. Поштова площа — Набережне шосе — міст
Е. Бош — Микільська слобідка.
- № 15. Поштова площа — Набережне шосе — Міст
Б. Бош — Микільська слобідка — Дарниця.
- № 16. Микільська слобідка — Бровари.
- № 17. Михайлівський узвіз.
- № 18. Басарабка — Кругло - Університетська — Ен-
гельса — Комуністична — 25 Жовтня — Са-
дова — Революції — Січневого повстання —
Лаврський Музейний Городок.

ФОТОЗНІМКИ, ВМІЩЕНІ В ТЕКСТІ !

Фотолабораторії ВУАН (М. П. Сталінський) на стор.: 180, 193, 196, 198, 216, 232, 252, 254, 257, 259, 263, 276, 290, 297, 305, 312, 316, 324, 330, 334, 370, 374, 376, 391, 394, 396, 405, 408, 421, 426, 437, 439, 442, 445, 449, 454, 456, 457, 470, 505, 506, 546, 549, 553, 554, 556, 559, 561, 583, 591, 599, 607, 611, 623, 632, 633, 726.

Київської Краєвої Інспектури Охорони Пам'яток Культури на стор.: 284, 305, 312, 324, 561, 566, 568, 587, 599, 624, 641, 726.

Київського Музею Революції на стор.: 135, 144, 149, 154, 156, 167, 226, 434, 702.

Всеукраїнського Музейного Городка на стор.: 495, 514, 522, 528.

Музею Мистецтв ВУАН на стор. 244, 245, 248.

Київської Державної Опери на стор.: 277, 278.

Київської Картинної Галерії на стор. 236.

Київського Зоологічного Саду на стор. 674, 675, 676.

Фотолабораторії Кінофабрики ВУФКУ на стор. 187, 678, 680.

С. Д. Аршеневського на стор. 293, 490, 492, 518.

Ф. Л. Ернста на стор. 474, 567, 648, 724.

І. В. Моргілевського на стор. 508, 510.

Б. М. Писарева на стор. 284, 386, 416, 495, 587, 617, 641, 649, 650, 651, 670, 710.

М. М. Пясецького на стор. 655, 657, 667, 684, 692, 696, 715, 716, 720, 721, 730, 731.

М. В. Шарлеманя на стор. 9, 13, 722, 737, 738

Дерев'яні гравюри до книжки—роботи *О. І. Усачова*.

З М І С Т

	Стор.
Від редакції	5
Природа, людність, історичне минуле, економіка м. Києва	
<i>П. Тимошок і М. Шарлемань.</i>	
Природа та людність Києва	7
<i>М. Рудинський</i>	
Доісторичне минуле Києва	21
<i>В. Базилевич</i>	
Історичне минуле Києва	45
<i>М. Ткаченко</i>	
Історія революційної боротьби у Києві в ХІХ та на початку ХХ ст.	103
<i>А. Ярошевич</i>	
Київ як економічний центр	169
Історичні пам'ятки й культурно-освітні установи	
<i>В. Базилевич й Ф. Ернст</i>	
Осередок наукового життя Києва. 189	189
<i>Старий будинок Всеукраїнської Академії</i>	
Наук	192
<i>Новий будинок ВУАН</i>	
.	195
<i>Ю. Абрамович й Л. Наливайко.</i>	
<i>Національний Геологічний Музей У. С. Р. Р.</i>	
при ВУАН	197
<i>В. Караван</i>	
<i>Зоологічний Музей ВУАН</i>	
.	203
<i>В. Базилевич й Ф. Ернст</i>	
<i>Будинок ВУАН по вул. Чудновського № 2.</i>	
.	206
<i>Ф. Ернст</i>	
<i>Головний будинок Всенародньої Бібліотеки</i>	
України при ВУАН	208
<i>В. Іваницький</i>	
<i>Всенародня Бібліотека України при ВУАН</i>	
.	209

<i>М. Рудинський</i>	
Кабінет Антропології ім. Ф. Вовка при ВУАН	211
<i>Є. Дзбанівський</i>	
Музей Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка при ВУАН	213
<i>Ю. Рахманінов</i>	
Київський Музей Революції	215
<i>В. Базилевич й Ф. Ернст</i>	
Курси чужих мов і Трудишкола ім. Франка	232
Київська Філія Н.-Д. інституту ім. Т. Шев- ченка	233
<i>Ф. Ернст</i>	
Театр ім. Тараса Шевченка	234
Київський Міський Селянський Будинок	»
Будинок трудової школи № 54	235
Будинок ВУФКУ (Українфільм)	»
<i>Ф. Кумпан</i>	
Київська Картинна Галерія	»
<i>С. Гіляров</i>	
Музей Мистецтв ВУАН	241
<i>Ф. Ернст</i>	
Червоний парк	250
<i>В. Базилевич й Ф. Ернст</i>	
Будинок Інституту Нар. Освіти.	251
<i>В. Іваницький і Ф. Ернст</i>	
Науковий Відділ В. Б. У. при ВУАН	256
<i>Ф. Ернст</i>	
Будинок філософа О. М. Новицького	260
Будинок історика В. Б. Антоновича	261
Будинок кол. таємної української школи	»
Будинок В. Б. Антоновича й М. Драгоманова	262
Будинок композитора М. Лисенка	»
Будинок Радпартшколи	»
<i>В. Базилевич</i>	
Ботанічний сад	263
<i>Ф. Ернст</i>	
Музей Антирелігійної Пропаганди (кол. Воло- димирський собор)	264
<i>В. Базилевич</i>	
Київський Інститут Нар. Господарства	271
<i>Ф. Ернст</i>	
Кол. Будинок І. М. Терещенка	272

Ф. Ернст

Будинок кол. Анатомічного театру	273
Будинок київської щоденної преси	274
Оперовий театр ім. Лібкнехта	275
Буд. кол. Художньої школи М. Мурашка	278

В. Базилевич

Старе місто	281
-----------------------	-----

Ф. Ернст

Золота брама	284
Буд. ВУАН по вул. Короленка № 37.	287

Ф. Ернст й І. Щитківський

Буд. Історичної Секції ВУАН	288
---------------------------------------	-----

Ф. Ернст

Палац Праці	289
-----------------------	-----

Орининський пам'ятник	291
---------------------------------	-----

Бул., де востаннє перебував у Києві І. Шевченко	»
---	---

В. Базилевич й Ф. Ернст

Георгіївська церква	292
-------------------------------	-----

Ф. Ернст

Садиба Софійського Собору	294
-------------------------------------	-----

М. Макаренко

Софійський собор	296
----------------------------	-----

Ф. Ернст

Візна брама з вежею кол. Софійськ. монаст.	313
--	-----

Будинок кол. консисторії	314
------------------------------------	-----

Корпуси й огорожа по вул. Короленка	»
---	---

Кол. трапезня Софійського монастиря	»
---	---

Дзвіниця Софійського собору	315
---------------------------------------	-----

Будинок Архіву Революції	318
------------------------------------	-----

Кол. Братерський корпус	321
-----------------------------------	-----

Бул. Історичного Архіву ім. В.Б. Антоновича	»
---	---

Огорожа садиби Соф. собору	322
--------------------------------------	-----

Брама Заборовського	323
-------------------------------	-----

О. Сімзен й Ф. Ернст

Будинок де перебували Т. Шевченко,	
--	--

Г. Нарбут й Укр. Академія Мистецтв	326
--	-----

Ф. Ернст

Буд. кол. Караїмської Кенаси	327
--	-----

Буд. кол. Школи ім. М. Лисенка	328
--	-----

Буд. кол. Україн. Науков. Т-ва	»
--	---

✓ Львівський, або Синий майдан	329
--	-----

Буд. Мікробіологічного Інституту	330
--	-----

<i>В. Базилевич й Ф. Ернст</i>	
Майдан Червоних Героїв Перекопу.	331
<i>Ф. Ернст</i>	
Монумент Богданові Хмельницькому	333
Буд. Першого Роб. Селянського Уряду У.С.Р.Р.	335
Буд. Судових установ	336
Старокиївська пожежня	337
Найдавніша частина Київського Акрополя . . .	337
Кол. Батисва або Софійська брама	338
Буд. кол. Десятинної церкви—музею	»
<i>В. Козловська</i>	
Місця найважливіших розкопів Київського Акрополя	344
<i>Ф. Ернст</i>	
Андріївська церква	349
Перунів горб та Василівська церква	354
<i>О. Новицький й Ф. Ернст</i>	
Буд. Всеукр. Археол. Комітету ВУАН	357
<i>Ф. Ернст</i>	
Михайлівський майдан та кол. монумент кн. Ольги	358
Кол. Боричів узвіз	361
Кол. Золотов.-Михайлівськ. манаст. (КУБУЧ)	»
<i>М. Сичов й Ф. Ернст</i>	
Буд. кол. Михайлівської церкви	364
<i>Ф. Ернст</i>	
Давіниця кол. Михайлівського монастиря . . .	371
Кол. трапезна	372
Огорожа	»
Садиба	373
<i>В. Базилевич</i>	
Електричний узвіз до Петрівки (Подолу) . . .	374
<i>Ф. Ернст</i>	
Володимирова гора	374
Монумент кн. Володимирові	375
<i>В. Базилевич</i>	
Панорама Голгота.	377
<i>Ф. Ернст</i>	
Католицький (т. зв. Старий) костьол	»
<i>В. Базилевич й Ф. Ернст</i>	
Головна артерія суч. Києва — вул. Воровського.	379

Ф. Ернст

Будинок Комуністичної Освіти	382
Оформлення входу до Пролетарського Саду	383
Буд. Окрвідділу Соцзабезу	384
Буд. Центрального клубу «Радробітнику»	385
Буд. Трестів	»
Буд. по вул. Воровського 8А, 8Б	387
Буд. Держустанов	»
Буд. Робітників Освіти.	388
Буд. кол. А. М. Миклашевського	»
Буд. Клубу інженерів та техніків	і 390
Буд. Окр. Вик. Комітету й Міської Ради	»
Монумент Карлу Марксові	392
Будинок-Музей Т. Шевченка	394
Стара пошта	397
Буд. Музичного Технікуму	»
Буд. Червоної Армії та Фльоти	398
Дім Наукового Робітника	399
Буд. Окрфінвідділу	»
Буд. Муз.-Драм. Інституту ім. Лисенка.	400

В. Базилевич

Критий ринок на Басарабці	»
-------------------------------------	---

Ф. Ернст

Ленінський район—кол. Липки	401
---------------------------------------	-----

В. Базилевич й Ф. Ернст

Сад Першого Травня	405
Буд. Центр. Робітн. Бібліотеки ім. ВКП (б)	407

Ф. Ернст

Буд. по вул. Революції № 49.	407
Всеукраїнський Історичн. Музей ім. Шевченка	408

Є. Спаська

Київський Сільсько-Господар. Музей та Пост. Пром. Виставка ім. Г. І. Петровського	425 ✓
--	-------

В. Базилевич

Будинок Декабристів	431
-------------------------------	-----

Ф. Ернст

Буд. музики О. М. Виноградського	435
Державний Банк	»
Буд. Окр. Каси Соціального Страхування	436
Буд. Народів Сходу	»
Буд. Окркомгоспу й Окрнаросвіти (нині Студ. Гуртожитку)	336

Ф. Ернст

Буд. кол. архітекта О. В. Беретті	441
Буд. кол. Л. Гінзбурга	»
Кол. садиба проф. Мерінга	443
Буд. Драм. Театру ім. В. І. Леніна	»
Буд. Пасажу	444
Буд. т. зв. Сулимівки	»
Лютеран. Кірха, буд. кол. пастора й буд. нау- кових робітників.	445
Інститут Цукрової промисловості	447
Буд. кол. архіт. В. Городецького	»
Буд. історика М. Ф. Берліньського	448
Буд. Червоних Партизан (Енгельса 34)	»
Буд. Виноградна № 14	450
Кловський палац (Інстит. Селікатной Про- мисловості)	451
Будинок робітників Друкарні ВУАН—ДВУ	452
Буд. кол. проф. М. Х. Бунге	»
Буд. наукових співробітників ВУАН	453
Буд. Київ. Філії Інституту Марксизму-Ліні- нізму	454
Інститут Єврейської Культури ВУАН	455
Сад Спільки Радторгслужбовців	456
Радянський Парк	457
Будинок Арсенальців	459
Новий буд. Червоної Армії та Фльоти	460
<i>В. Базилевич</i>	
Ленінський район—кол. Печерське	461
<i>В. Базилевич й Ф. Ернст</i>	
Твердиня часів Миколи І.	463
<i>В. Базилевич</i>	
Будови Червонопрапорного Заводу	466
<i>Ф. Ернст</i>	
Пам'ятник Січєвого Повстання 1918 р.	468
Буд. по вул. Січєвого Повстання № 2	469
Буд. кол. Ф. Вігеля—К. Інсиланді	471
«Малий Микола»	»
Аскольдова Могила	473
«Великий» або «Військовий» Микола»	474
Микольський або Панкратівський звіз	476
<i>В. Базилевич</i>	
Стара Печерська Фортеця (т. зв. Цитаделя)	477

<i>Ф. Ернст</i>	
Буд. кол. Гавштвант	...
Буд. кол. Порохового льоху	...
<i>П. Курінний</i>	
Всеукр. Держ. Культ. Істор. Заповідник	479
«Всеукраїнської Музейний Городок»	481
Берестово	485
Церква Спаса на Берестові	490
Головні етапи історії К.-П. Лаври	491
Мазепина стіна	494
<i>П. Курінний й Ф. Ернст</i>	
«Свята брама»	496
Корпус № 3-й	491
Корпус № 4-й	494
Велика церква	496
<i>Ф. Ернст</i>	
Друкарня ДВУ.—ВУАН	»
<i>П. Курінний й Ф. Ернст</i>	
Аудиторія Музейного Городка	505
<i>Ф. Ернст</i>	
Кол. Малярська школа	507
<i>П. Курінний</i>	
Хід на печери	»
Історія Печерного монастиря	509
Ближні печери	510
<i>П. Курінний та Ф. Ернст</i>	
Дальні печери	513
<i>П. Курінний</i>	
«Гостиниці»	516
Лаврський Музей Культів та Побуту	519
Музей Архітектури	520
Музей України (збірка П. П. Потоцького)	532
Музей Театральний при ВУАН	533
Музей Діячів Науки та Мистецтва України при ВУАН	534
Архіви Заповідника	536
Бібліотеки Заповідника	»
<i>П. Курінний та Ф. Ернст</i>	
Дзвіниця та Музей Ливарства	537
<i>Ф. Ернст</i>	
Будин. колишнього Арсеналу	538
Феодосіївська церква	542
	543

Єоскресенська церква	544
Давній палац київ. ген.-губернаторів	545
Московська брама Печерської фортеці	*
Васильківська брама Печерської фортеці	547
Буд Київськ. Школи Зв'язку ім. М. Калініна	548
Буд. по вул. Червонопрапорн. Заводу № 40	>
<i>В. Базилевич</i>	
Буд. по вул. Червонопрапорн. Заводу № 30	549
Місце повстання саперів 1905 р.	>
<i>В. Базилевич й Ф. Ернст</i>	
Петрівка (кол. Поділ)	55
<i>Ф. Ернст</i>	
Пам'ятник повернення Києву магдебурзького права	55
Церква «Різдва»	55
Будинок Поштової станції	55
Пристані Дніпрового Держпароплавства	56
Буд. Набережно-Хрещатицька вул. № 5	*
«Хлібний магазин»	56
Буд. по вул. Революції № 40	56
Буд. кол. Балабухи	*
Буд. по вул. Революції № 85	56
Буд. Трудшколи № 19	56
Буд. по Покровській вул. № 5	56
Покровська церква	56
«Добрий Микола»	56
Буд. Трудшколи № 20	57
<i>В. Базилевич</i>	
Пам'ятка Жовтневого повстання	*
Буд. першого Більшовицького комітету	
Подолу	57
<i>Ф. Ернст</i>	
Кол. Грецький монастир	*
Всеукраїнський Торговельний Музей	57
«Братство» й стара київська академія	57
Будинок харчовиків	58
Контрактний будинок	*
Кол. київська ратуша	59
Самсонівський фонтан або «лев»	59
Гостиний двір	60
Успенський собор	60
Кол. Флорівський монастир	60

Замкова гора або Киселівка <i>У П</i>	
Кол. Домініканський костюл (пізніше церква Петра й Павла)	06
«Притицький Микола»	61
Буд. Трудшколи № 5	614
<i>В. Базилевич</i>	
Буд. по вул. Шолом-Алейхема № 15	615
<i>Ф. Ернст</i>	
Буд. по вул. Шолом-Алейхема № 6	»
Кол. цеховий двір	616
Будинок водників	617
Церква воскресіння	618
Старий гостиний двір	619
Буд. по Спаській вул. № 16	»
«Набережний Микола»	620
Стара бурса	621
Іллінська церква	624
Центральна електрична станція	625
Борисоглібська церква	626
Буд. по Борисоглібській вул. № 13 <i>П</i>	627
Буд. по вул. Революції № 44	»
<i>Ф. Ернст</i>	
Навколо центральних частин	
м. Києва	629
<i>О. Сімзет-Сичевський</i>	»
Київська гавань	630
Київська район. електрична станція	632
<i>В. Базилевич</i>	
Вищий та Нижчий вал <i>П</i>	635
Житній торг	636
<i>В. Базилевич й Ф. Ернст</i>	
Щекавиця або Скавика	»
<i>В. Базилевич</i>	
Буд. по вул. Шолом-Алейхема № 22	637
Новий Кіно-Театр	638
Кирилівська вулиця	»
<i>В. Козловська</i>	
Сариби по Кирилівській вул. №№ 59-61	65
<i>В. Зуммер й Ф. Ернст</i>	
✓ Кирилівський Державний Заповідник	
<i>В. Базилевич</i>	
Четверта фабрика взуття	

Курсівка	652
Буд. Трудшколи № 14	»
<i>В. Базилевич й Ф. Ерст</i>	
Пріорка	653
Кинь Грусть	»
<i>Ф. Ерст</i>	
Північ-Захід від Старого Києва	654
<i>Г. Козлов</i>	
Київський Ветер. Зоотехн. Інститут	»
<i>В. Базилевич</i>	
Буд. кол. підпільної революц. друкарні	656
Буд. Клубу залізничників	»
✓ Кооперативний Інститут ім. В. Я. Чубаря	»
<i>О. Сімзен-Сичевський</i>	
Астрономічна обсерваторія	658
<i>Ф. Ерст</i>	
Буд. Студентського гуртожитку (кол. худ. школи)	659
Буд Першої друкарні	660
Інститут Пролет. Мистецької Культури	»
<i>В. Базилевич</i>	
Городок металістів	661
<i>Ф. Ерст</i>	
Буд. художників В. Орловського й М. Пи- моненка	662
<i>В. Базилевич</i>	
✓ Лук'янівський район. робітн. клуб	»
Ленінський дитячий городок	663
✓ Буд. Ю. Д. Мельнікова	»
Акліматизаційний сад	664
<i>Ф. Ерст</i>	
Держ. Каблевий завод ім. Л. Красіна	»
Буд.-майстерня худ. Ол. Мурашка	665
Буд. М. Бейліса	»
✓ Лук'янівське кладовище	666
Жовтневий район	✓ 667
<i>В. Базилевич</i>	
Сам'ятник повстання саперів 1905 р.	668
Гостиня (Шулявка)	✓ 672
<i>Успенська ст</i>	
Кол. Флоріко-Механію	670
.	671,